INTERNATIONAL SECURITY STUDIOS: MANAGERIAL, TECHNICAL, LEGAL, ENVIRONMENTAL, INFORMATIVE ECONOMIC AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

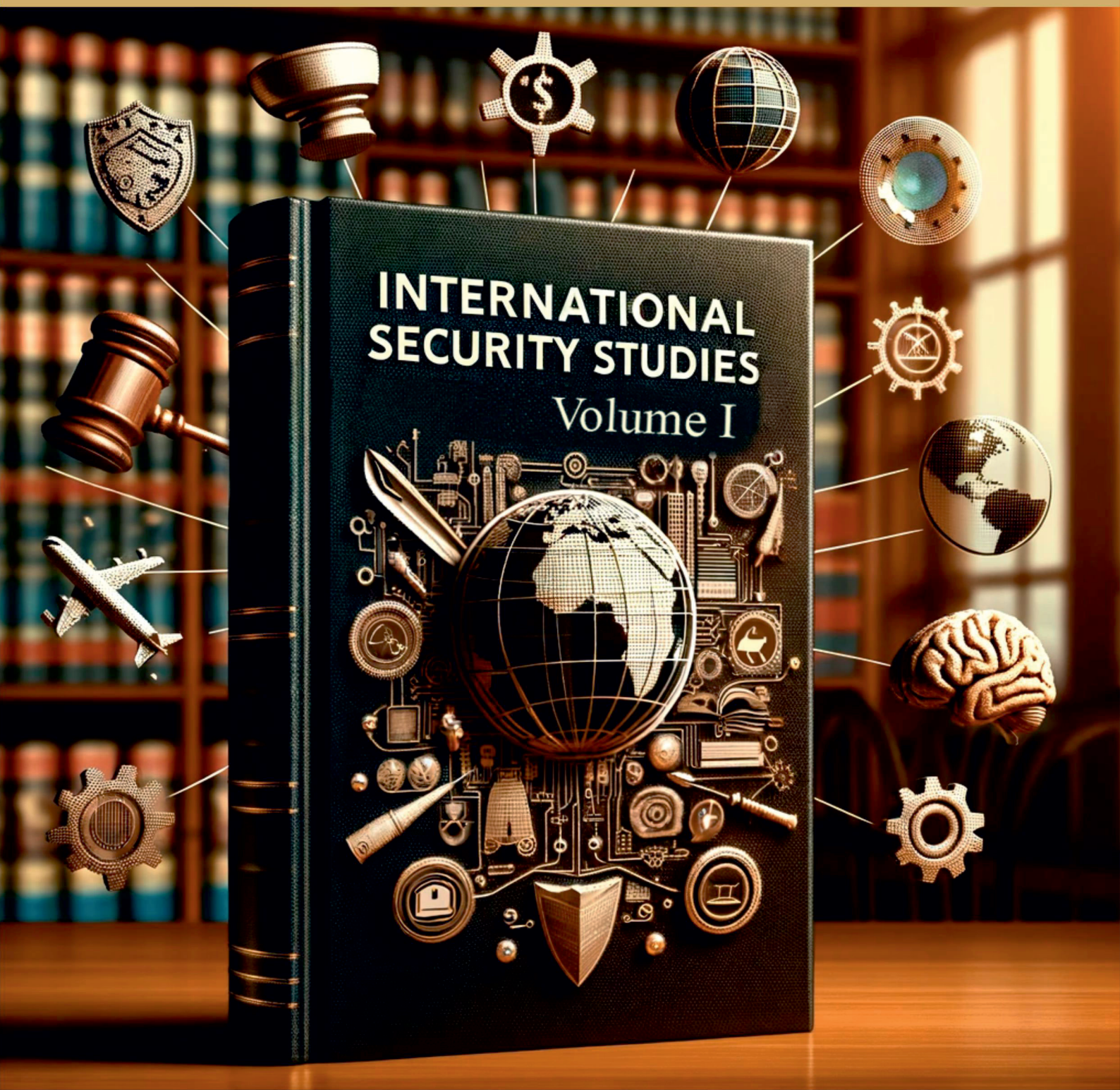

INSTITUTE OF PUBLIC ADMINISTRATION AFFAIRS

INTERNATIONAL SECURITY STUDIOS: MANAGERIAL, TECHNICAL, LEGAL, ENVIRONMENTAL, INFORMATIVE ECONOMIC AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

International collective monograph.

Volume I.

Lublin, Polska 2025

UDC 327(100)-049.5
I 61
DOI 10.5281/zenodo.15408858

Recommended for publication by the by INSTITUTE OF PUBLIC ADMINISTRATION AFFAIRS
№ 4 dated 2025-04-15
Editorial committee:
JANUSZ NICZYPORUK, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor Maria Curie Skłodowska University (Lublin, Poland);
OLHA BALYNSKA, Doctor of Law, Professor, Lviv State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine);
OLEG BATIUK, Doctor of Law, Associate Professor, Chairman of the Board of the NGO "IESF" (Kyiv, Ukraine);
MAKSYM KORNIIENKO, Doctor of Law, Professor, Vice -rector of Odessa State University of Internal Affairs (Odessa, Ukraine).

Reviewers:
SERHII BIELAI, Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Professor of the State Security Department National Academy of the National Guard of Ukraine (Kharkiv, Ukraine);
SVITLANA CHERNETA Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, (Lutsk, Ukraine).
VALERIY KOLESNYK, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor National Academy of Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Authors: V. Barankova; V. Berezutskyi; M. Buhaiova; Yu. Buts; A. Kagramanian; K. Didur; O. Dzhezhyk; K. Izbash; A. Anosienkov; O. Kholodova; H. Kucheruk; T. Voichenko; O. Kutska; O. Luchaninova; O. Maletova; A. D. Samala; O. Ohirko; O. Stakhova; T. Voloshanivska; O. Yakymovych.

M 58 **International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative economic and psychological aspects**. International collective monograph. Volume I. ISAP, Research and Education. 2025. – 390 p.

The International collective monograph is the result of the generalization of the conceptual work of scientists who consider current topics from such fields of knowledge as: management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies. For scientists, educational staff, PhD candidates, masters of educational institutions, university faculties, stakeholders, managers and employees of management bodies at various hierarchical levels, and for everyone, who is interested in current problems of management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies.

ISBN 978-83-8011-444-7

© ISAP 2025;
© The collective of authors 2025
Creative Commons Attribution 4.0 International

AUTHORS:

CHAPTER 1.
Viktoriia BARANKOVA
candidate of legal sciences, assistant professor, assistant professor Department of Civil Justice and Advocacy, National Law University named after Yaroslav the Wise
(Kharkiv, Ukraine, Grigory Skovorodi street, 77)
ovenvanil@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1355-2897

CHAPTER 2.
Viacheslav BEREZUTSKYI
Doctor of Technical Science, Professor
Department «Labor & Environment safety»
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»
(Kirpichova str., 2, Kharkiv, Ukraine, 61002)
viaberezuc@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7318-1039

CHAPTER 3.
Maryna Ol. BUHAIOVA
senior lecturer of the Department of Traffic Management and Road Safety,
Kharkiv National Automobile and Highway University
kazmar2383@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1889-9555

CHAPTER 4.
Yuriy BUTS
Head of the Department of Occupational Safety and Environmental Protection
Doctor of Engineering Sciences, Professor
Ukrainian State University of Railway Transport,
7 Feuerbach Square, Kharkiv, 61050, Ukraine
butsyura@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0450-2617

Artur KAGRAMANIAN
Vice-Rector for Research and Education
Candidate of Engineering Sciences, Associate Professor, Ukrainian State University of Railway Transport,
(7 Feuerbach Square, Kharkiv, 61050, Ukraine)
kartal@kart.edu.ua
https://orcid.org/0000-0003-3520-4911

CHAPTER 5.
Kateryna DIDUR
PhD in Economics, Doctoral candidate of the Department of Economics,
Dnipro State Agrarian and Economic University
Kdidyr@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-8489-0308

CHAPTER 6.
Olha DZHEZHYK
PhD in Psychology, Associate Professor
Associate Professor of the National University «Odesa Law Academy» Department of Psychology
(23 Fontanska doroga str. Odesa. 65009, Ukraine)
dzhezhik_olga@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-2570-2589

AUTHORS:

CHAPTER 7.
Kateryna IZBASH
candidate of law, associate professor, senior researcher, department of organization of scientific work, department of organization of scientific activity, Odessa State University of Internal Affairs, (1, Uspenskaya Street, Odesa, Ukraine)
ekaterinaizbash83@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1855-1383

Anatolii ANOSIENKOV
candidate of law, associate professor, Tactical, special and special physical training of the Faculty of Training of Specialists for Units of Preventive Activity of the National Police of Ukraine, Odessa State University of Internal Affairs, (1, Uspenskaya Street, Odesa, Ukraine)
anosenkov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-6755-2916

CHAPTER 8.
Olha Ol. KHOLODOVA
Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Traffic Management and Road Safety,
Kharkiv National Automobile Highway University
olgakholodova280781@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4217-0548

CHAPTER 9.
Halyna KUCHERUK
Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Psychology, Kyiv Institute of Water Transport, State University of Infrastructure and Technologies,
(9, St. Kyrylivska, Kyiv, 04071, Ukraine)
economika67@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6716-6791

Tetyana VOICHENKO
PhD (Economics), Associate Professor,
Acting Head of the Department of Natural Sciences, Mathematics and Engineering and Technical Disciplines, Danube Institute of Water Transport, State University of Infrastructure and Technologies
(7, St. Izmailska, Izmail, Odesa region, 68600, Ukraine)
larino101266@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0109-4622

CHAPTER 10.
Olesya KUTSKA
Doctor of Sciences in History, Professor,
Head of the Department of History of Wars,
Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy
(32, Heroes of Maidan Street, Lviv, 79012, Ukraine)
kutska_o@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-5595-2995

AUTHORS:

CHAPTER 11.
Olha LUCHANINOVA
doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Leading Researcher of the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education,
V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)
2017olgapetrovna@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-2205-547X

CHAPTER 12.
Olha MALETOVA
Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor
Sumy State University, (Ukraine)
o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-2288-1393

Agariadne Dwinggo SAMALA
Lecturer & Researcher, Faculty of Engineering,
Universitas Negeri Padang,
(Indonesia)
agariadne@ft.unp.ac.id
https://orcid.org/0000-0002-4425-0605

CHAPTER 13.
Oleh OHIRKO
Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy of the Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv, member of the public organization "International Educators and Scholars Foundation, IESF"
(79010, 50 Pekarska street, Lviv, Ukraine)
OhirkoOleh@gmail.com
https://orcid.org/000-0001-7563-6992

CHAPTER 14.
Olha STAKHOVA
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Speech Therapy and Inclusive Education, Zhytomyr Ivan Franko State University
(40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, 10008, Ukraine)
stakhova.ol@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6884-6032

CHAPTER 15.
Tetyana VOLOSHANIVSKA
Doctor of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines
of the Institute of Law and Security of
Odessa State University of Internal Affairs
(65014, Odessa, Uspenska St., 1)
t.voloshanivska@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1060-5412

CHAPTER 16.
Olha YAKYMOVYCH
PhD in Pedagogy, senior teacher at the department of philosophy and pedagogy
of the Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv
(79010, 50 Pekarska street, Lviv, Ukraine)
olhayakymovych@lvet.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5366-2759

DOI 10.5281/zenodo.15355023
UDC 347.9

CHAPTER 1.
JUDICIAL CONTROL OVER NOTARIAL ACTIVITIES

Viktoriia BARANKOVA
candidate of legal sciences, assistant professor,
assistant professor Department of Civil Justice and Advocacy
National Law University named after Yaroslav the Wise
(Kharkiv, Ukraine, Grigory Skovorodi street, 77)
ovenvanil@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1355-2897

Abstract. The section of the monograph is devoted to the study of the problems of judicial consideration of civil cases related to the previous performance of notarial activities as one of the types of state control over the legality and validity of notarial acts or refusal to perform a notarial act.

A classification of judicial civil cases caused by the previous functioning of notarial bodies has been developed, and the procedural features of their consideration and resolution have been revealed. The following forms of judicial control over notarial activities have been identified: consideration of civil cases regarding the recognition of notarially certified transactions and notarial acts - documents as invalid; recognition of notarial acts as illegal or refusal to perform them; compensation for damage caused by illegal or negligent actions of a notary.

It is proved that civil cases regarding notarized rights, facts and documents differ in the subject matter of judicial activity, the peculiarities of the subject composition, the standards of proof, the specific content of court decisions.

The expediency and, accordingly, the need for proper regulation of the consideration of such a category of civil cases as challenging the illegality of notarial actions or refusing to perform them according to the rules of separate proceedings, not lawsuits, based on the absence of a civil law dispute within them, are substantiated.

Proposals are formulated for the further development of civil procedural and notarial legislation in the direction of greater detailing of the procedural order of judicial control over the implementation of the notary's competence, the legality and validity of notarial activities, based, first of all, on highlighting problematic aspects of law enforcement practice.

Keywords: notary, notarial bodies, subjects of notarial proceedings, subjects of civil proceedings, judicial proceedings, rights and obligations of a notary, participation of a notary in civil court cases, legality and validity of notarial acts.

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА НОТАРІАЛЬНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Анотація. Розділ монографії присвячено дослідженню проблем судового розгляду цивільних справ, пов’язаних із попереднім здійсненням нотаріальної діяльності як одного з видів державного контролю за законністю та обґрунтованістю нотаріальних актів або відмови у вчиненні нотаріальної дії.

Розроблено класифікацію судових цивільних справ, зумовлених попереднім функціонуванням нотаріальних органів, та розкрито процесуальні особливості їх розгляду

та вирішення. Виділено такі форми судового контролю за нотаріальною діяльністю як розгляд цивільних справ щодо визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів та нотаріальних актів – документів; визнання незаконними нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні; відшкодування шкоди, заподіяної незаконними або недбалими діями нотаріуса.

Доводиться, що цивільні справи щодо нотаріально посвідчених прав, фактів та документів розрізняються за предметом судової діяльності, особливостями суб'єктного складу, стандартами доказування, специфічним змістом рішень суду.

Обґрунтовується доцільність та, відповідно, необхідність належного унормування розгляду такої категорії цивільних справ як оскарження незаконності нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні за правилами не позовного, а окремого провадження, виходячи з відсутності в їх межах спору про право цивільне.

Сформульовано пропозиції щодо подальшого розвитку цивільного процесуального та нотаріального законодавства у напрямку більшої деталізації процесуального порядку судового контролю за реалізацією компетенційних повноважень нотаріуса, законністю та обґрунтованістю нотаріальної діяльності, ґрунтуючись, передусім, на висвітленні проблемних аспектів правозастосовної практики.

Ключові слова: нотаріус, нотаріальні органи, суб'єкти нотаріального процесу, суб'єкти цивільного процесу, судове провадження, права та обов'язки нотаріуса, участь нотаріуса у судових цивільних справах, законність та обґрунтованість нотаріальних актів.

Вступ. Значення нотаріальної діяльності як правової форми охорони та захисту цивільних прав, завдання та функції, які виконує нотаріат у правовому обігу, зумовили необхідність законодавчого врегулювання певного механізму державного контролю за діяльністю нотаріусів. Покладаючи на нотаріальні органи функцію вчинення нотаріальних дій, держава наділяє їх владними повноваженнями, тобто компетенцією. Принципово важлива особливість нотаріальної діяльності полягає в тому, що через неї держава опосередковано реалізує своє волевиявлення. Саме тому нотаріальна діяльність має бути законною та ефективною, не обтяженою можливими зловживаннями з боку нотаріуса.

Судовий контроль за діяльністю нотаріусів має забезпечити виправлення нотаріальних помилок, узагальнення нотаріальної практики, тлумачення чинного законодавства та сприяти дотриманню законності в сфері цивільних правовідносин, що виникають з вчинення нотаріальних дій.

За чинним законодавством предмет судової діяльності можуть становити три категорії справ, пов'язаних із контролем за діяльністю нотаріусів: розгляд позовних заяв у справах про визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів, виконавчих написів, свідоцтв про право власності тощо; розгляд позовів про неправильно вчинену нотаріальну дію або відмову в її вчиненні (ст. 50 Закону України «Про нотаріат»); розгляд позовних заяв до нотаріусів про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконних чи недбалих дій нотаріусів відповідно до статей 21 та 27 Закону України «Про нотаріат» (далі - Закон).

Усі зазначені судові справи сьогодні розглядаються за правилами цивільного судочинства у межах позовного провадження, мають свої особливості і нотаріус має різний статус як їх суб'єкт. Предметом даного дослідження є процесуальні особливості зазначених категорій судових справ.

1. **Судовий розгляд справ щодо визнання недійсними нотаріально-посвідчених правочинів та нотаріальних актів – документів**

Розгляд цивільних справ про визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів та нотаріальних актів – документів характеризується процесуальними особливостями щодо визначення суб'єктного складу, змісту позовної заяви, правил підсудності, предмету доказування та змісту рішення суду.

Судовий контроль за нотаріальною діяльністю в межах розгляду справ про визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів та інших нотаріальних актів відбувається за умов, коли в обґрунтування позову покладено обставини, що свідчать про порушення нотаріусом процесуального порядку вчинення окремих нотаріальних дій, що зумовлює можливість залучення нотаріуса до участі у справі як третьої особи, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. У тих же випадках, коли йдеться про порушення прав позивача іншими суб'єктами спірних матеріально-правових відносин, діяльність нотаріуса не контролюється і він може брати участь у справі лише як свідок.

Позаяк предмет судової діяльності в межах подібних цивільних справ становить, безсумнівно, розгляд спору про право цивільне, вони підлягають вирішенню за правилами позовного провадження з дотриманням основних засад цивільного судочинства. Виходячи із правил принципу диспозитивності, такий різновид судового контролю за нотаріальною діяльністю може відбуватися винятково лише за ініціативою заінтересованих осіб – суб'єктів оспорюваних правочинів або інших правовідносин, що набули відповідного нотаріального оформлення. При цьому сторонами у таких справах завжди виступають суб'єкти спірних матеріально-правових відносин, процесуальний статус нотаріуса ж має визначатися відповідно до підстав позову. Нотаріус у таких справах може посідати процесуальне становище або третьої особи, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, або свідка залежно від того, якими обставинами обґрунтовується позов.

Процесуальним засобом порушення таких цивільних справ є позовна заява, яка також має відповідні особливості: вона закріплює вимогу про визнання недійсним правочину чи нотаріального свідоцтва або визнання таким, що не підлягає виконанню, виконавчого напису.

Специфічними у даному разі є й правила визначення підсудності. Якщо інше не встановлено законом, застосовується підсудність за місцем проживання або місцезнаходженням відповідача (ст. 27 ЦПК). Поряд з цим, з урахуванням особливостей предмету позову, можливим є також застосування правил альтернативної та виключної підсудності. Так, позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливість можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 28 ЦПК). Крім того, підсудність за вибором позивача можлива також стосовно позовів до стягувача про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, або про повернення стягненого за виконавчим написом нотаріуса, що можуть пред'являтися також за місцем його виконання (ч. 12 ст. 28 ЦПК). Виключна ж підсудність передбачена законом у випадках подання позовів, що виникають з приводу нерухомого майна і пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 30 ЦПК).

Предметом доказування у розглядуваних справах є обставини, що утворюють наявність або відсутність підстав недійсності правочину, а також свідчать про дотримання чи недотримання процесуального порядку вчинення конкретних нотаріальних дій у тій частині, яка становить підстави позову, а саме, порушення загальних чи спеціальних правил вчинення нотаріальних дій.

Найбільш складним є питання правильного визначення суб'єктного складу у справах, що розглядаються. У літературі зазначалося, що участь нотаріусів у цивільному процесі зазвичай фактично ґрунтується на виконанні покладених на них законом повноважень щодо відповідного юридичного оформлення правовідносин безпосередніх їх учасників і реєстрації тих правових наслідків, що мають місце в результаті реалізації сторонами їхніх цивільних прав та обов'язків (*Лошицький М., Короєд С., 2010*). Труднощі тут викликає правильне визначення процесуального становища нотаріуса як суб'єкта цивільного процесу. Нерідко у судовій практиці нотаріуси у таких справах виступають співвідповідачами, що є неправильним.

При вирішенні цього питання слід виходити з визначення предмета судової діяльності, який становлять спірні матеріально-правові відносини, наприклад, договірні (якщо недійсними визнаються виконавчі написи нотаріусів, нотаріально посвідчені договори купівлі-продажу, міни, дарування, довічного утримання тощо) або спадкові (при розгляді справ про визнання недійсними свідоцтв про право на спадщину, заповітів). Склад сторін у цих справах зумовлюється особливістю цих правовідносин, суб'єктом яких нотаріус не є. Судове рішення у таких справах має містити висновок про обсяг та належність прав та обов'язків суб'єктів спірних правовідносин, а не нотаріуса. Звісно, особу, яка є позивачем, ніхто, і в тому числі суд, не може обмежити у виборі відповідачів. Але якщо нотаріус буде визначений як відповідач у позовній заяві, то у позові до нього в результаті розгляду справи слід відмовляти, оскільки він не в змозі своїми діями або припиненням своїх дій вплинути на поновлення порушеного права позивача. Отже, відповідати, тобто виконувати певні обов'язки, підтверджені судовим рішенням у справі, можуть тільки суб'єкти спірних матеріальних правовідносин: інша сторона договору, інші спадкоємці або особа, яка не має права спадкувати.

Нотаріус же у даній справі відповідачем бути не може, оскільки, по-перше, не є суб'єктом спірних матеріальних правовідносин, що становлять предмет судового розгляду, отже, не має обов'язку відповідати за зазначеним позовом, а, по-друге, внаслідок цього у резолютивній частині судового рішення не може міститися висновку про права або обов'язки нотаріуса.

Так само вирішується питання щодо визначення процесуального статусу нотаріуса і у тому випадку, коли предметом оскарження є видане нотаріусом свідоцтво про наявність безспірного права власності (свідоцтво про право на спадщину, свідоцтво про право власності на частку у спільному майні подружжя, свідоцтво про придбання майна з прилюдних торгів). Вимога про визнання такого нотаріального свідоцтва недійсним та його скасування має бути звернена не до нотаріуса (адже не він набуває право власності на підставі цих правовстановлювальних документів), а до осіб, що є набувачами права власності: інші спадкоємці; той з подружжя, кому видане свідоцтво; покупець майна на прилюдних торгах (аукціонах).

Скасування свідоцтва про право власності неминуче потягне за собою позбавлення такого права його набувача. Заперечуючи проти законності свідоцтва, позивач завжди порушує спір про право цивільне, тому навіть за умови доведення того факту, що нотаріус припустився порушення порядку вчинення такої нотаріальної дії, відповідачем за позовом може бути виключно набувач права власності, а не нотаріус. Посилання ж на порушення закону нотаріусом під час видачі свідоцтва як на обґрунтування такого позову тільки утворює підстави для залучення нотаріуса до участі у такій справі як третьої особи, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Подібним чином вирішується питання про участь нотаріуса і у справах про скасування виконавчих написів нотаріусів або визнання їх такими, що не підлягають виконанню, хоча слід зазначити, що саме у таких справах судова практика є найбільш неоднозначною навіть попри чисельні висвітлення позиції Верховного Суду щодо участі нотаріуса у таких цивільних справах, яка зводиться до наступного.

Правильність вимог, зазначених у виконавчому напису, може бути оспорена боржником лише в позовному порядку. При безпідставності цих вимог суд скасовує виконавчий напис і відмовляє у їх задоволенні, а у разі часткової їх обґрунтованості - постановляє рішення про скасування виконавчого напису і стягнення з боржника на користь кредитора дійсної суми боргу. У цих випадках справа розглядається в позовному провадженні, позивачем в якому є кредитор, а відповідачем - боржник.

Позов до нотаріуса може бути поданий тільки кредитором у випадку необхідності оскарження незаконності відмови у вчиненні виконавчого напису, але у такому разі це буде інша категорія справи, що вже не міститиме спору про право цивільне..

Отже, нотаріус не може бути відповідачем у тих судових справах, в яких позивач оспорює достовірність засвідченого факту, права і обов'язки, основані на вчиненій нотаріальній дії, чи правильність документів, необхідних для вчинення нотаріальної дії, або коли іншими особами оспорюються права і обов'язки, набуття яких пов'язане з вчиненням нотаріальних дій. Якщо ж нотаріуса все таки було визначено відповідачем у позові, то в межах судового розгляду справи він має заперечувати проти позову, спростовуючи не тільки факти порушення ним закону під час вчинення нотаріальної дії, а й саму можливість задоволення позову до нотаріуса через те, що він не є суб'єктом спірних матеріальних правовідносин.

У літературі було сформульовано й іншу пропозицію варіанту поведінки нотаріуса, відповідно до якої нотаріус має право заявити про заміну його як неналежного відповідача *(Голобородько В. https://surl.li/shrrln).* Зазначена пропозиція обґрунтовується твердженнями, що ініціатором заміни може бути не лише позивач, а й відповідач, і суд, й інші учасники справи. На думку деяких авторів, процесуальний закон не передбачає необхідності отримання згоди ані позивача, ані відповідача на заміну неналежного відповідача. Отже, така заміна відбувається на підставі ухвали суду за ініціативою суду, позивача, відповідача або інших учасни ків справи *(Голобородько В. https://surl.li/shrrln; Тертишніков В., 2010).*

Із наведеними пропозиціями та твердженнями не можна погодитись, оскільки вони суперечать чинному законодавству та ігнорують приписи ст. 51 чинного ЦПК,

відповідно до яких неодмінною підставою заміни неналежного відповідача є клопотання позивача.

Безумовно, протилежне вирішення питання суттєво порушувало б правила диспозитивності цивільного судочинства, адже саме позивач відповідно до змісту цього принципу визначає відповідача, і йому не байдуже, хто буде відповідати за сформульованими ним вимогами. Все наведене означає, що навіть якщо нотаріус і заявить клопотання про заміну його на належного відповідача (якого, у деяких випадках, нотаріусу визначити може бути складно або неможливо), то суд з урахуванням правил ч. 2 ст. 51 ЦПК зобов'язаний йому у задоволенні цього клопотання відмовити. Саме тому нотаріус має не звертатися із клопотанням замість позивача, а реалізовувати належне йому як відповідачу право на судовий захист у формі заперечень проти позову.

Все вищенаведене зовсім не означає, що нотаріус взагалі не має брати участь у розглядуваних справах. Правильні варіанти визначення процесуального становища нотаріуса у справах про визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів, виконавчих написів або скасування нотаріальних свідоцтв про право власності полягають у наступному: нотаріус може бути або свідком, або третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, оскільки, як вже зазначалося, матеріально-правової заінтересованості у предметі спору, яким є спірні матеріальні правовідносини, нотаріус не має. При цьому слід виходити зі складу фактів, що становлять підстави позову та, відповідно, предмет доказування у тій чи іншій справі.

Підставами визнання нотаріально посвідченого правочину недійсним, а, отже, і нотаріального акту незаконним, можуть бути обставини двох груп. До першої групи належать обставини матеріально-правового характеру, передбачені у Цивільному кодексі в цій якості, і, як правило, не пов'язані із діяльністю нотаріуса: наприклад, помилка (ст. 229 ЦК), такий стан дієздатної особи, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225), обман (ст. 230), насильство (ст. 231 ЦК), зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК), фіктивність правочину (ст. 234 ЦК) тощо. До другої групи відносяться обставини, що виникають внаслідок незаконних чи недбалих дій нотаріуса і є наслідком порушення процесуального порядку вчинення тієї чи іншої нотаріальної дії: не з'ясування питання про дієздатність особи, про згоду співвласників на відчуження майна, що перебуває у спільній власності, незабезпечення права переважної покупки для співвласників, недотримання вимог до документів, інші порушення норм законодавства, що представляють собою загальні та спеціальні правила вчинення нотаріальних дій.

Якщо нотаріальний акт визнається незаконним на підставах першої групи, це, здебільшого, не тягне за собою для нотаріуса жодних правових наслідків. Отже, у таких справах він заінтересованості не має взагалі і тому в разі необхідності може брати участь у них тільки як свідок. Якщо ж підставами скасування правової сили нотаріального акту стануть обставини другої групи, то у таких випадках завжди є потенційна можливість пред'явлення до нотаріуса позову про відшкодування шкоди, заподіяної його незаконними або недбалими діями. Це свідчить про заінтересованість нотаріуса у розгляді первісного позову і наявність підстав для його участі як третьої особи, що не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору.

Судова практика свідчить, що досить часто у таких справах нотаріуси неправильно залучаються до участі у справі як третя особа попри відсутність підстав для цього.

У деяких випадках нотаріус взагалі не може бути залучений до участі у справі, і вирішення питання про це є можливим навіть виходячи тільки з предмету позову, тобто характеру вимоги, з якою звертається позивач. Наприклад, немає сенсу обговорювати підстави позову і, відповідно, участь нотаріуса як третьої особи у справі за вимогою про усунення від права на спадкування, оскільки відсутність матеріально-правового зв'язку між нотаріусом та сторонами такого спору є очевидною навіть без аналізу фактів, що складають підставу цього позову. З подібних міркувань не слід притягувати нотаріуса як третю особу і у справах про надання додаткового строку для прийняття спадщини, перерозподіл спадщини, тим більше, це неможливо у справах окремого провадження (встановлення факту проживання однією сім'єю чи факту родинних відносин). У літературі справедливо зазначалося, що неправильно притягувати нотаріуса до участі у цих справах тільки через те, що «йому в подальшому видавати свідоцтво про право на спадщину» *(Ромовська З., Луців-Шумська Н., 2012).*

Визначальною підставою участі нотаріуса у справі як третьої особи, яка не заявляє вимог щодо предмета спору, є можливий вплив рішення у справі між первісними сторонами на його права або обов'язки. У випадку, коли такого зв'язку немає, нотаріуса не слід притягувати до участі у справі.

Вивчення практики показує, що переважна кількість судових справ, пов'язаних із нотаріальною діяльністю, є наслідком помилок, яких припустилися не нотаріуси, а інші органи чи посадові особи. Нотаріальні акти у таких справах є юридичними фактами, що продовжують розвиток певного фактичного складу. Наприклад, в судах нерідко оспорюються нотаріально посвідчені договори купівлі-продажу нерухомості, засновані на незаконно проведеній приватизації житлових приміщень (скажімо, без участі неповнолітніх осіб, без участі осіб, що зберігають право тимчасового проживання). Оскільки у повноваження нотаріуса не входить оцінка правомірності дій органів, що передають житлові приміщення у власність фізичних осіб, то при притягненні нотаріуса до участі у таких спорах слід заявляти клопотання про виключення нотаріуса з числа учасників справи, і його можливу участь у справі тільки як свідка.

Залучення нотаріуса до участі у справі в якості свідка відповідно до правил змагальності у цивільному процесі є можливим лише у разі виявлення ініціативи осіб учасників справи.

У спеціальній літературі неодноразово обговорювалися процесуальні аспекти участі нотаріуса у цивільних справах як свідка *(Гуледза А., 2012; Романюк Я., Косенко В., Мельник З., 2009; Бичкова С., 2014)* і у цьому зв'язку наголошувалася обов'язковість дотримання нотаріальної таємниці.

Справді, дискусійність питання можливості нотаріуса давати свідчення у цивільній справі зумовлена двома обставинами: по-перше, необхідністю дотримання положень ст. 8 Закону та п. 2 ч. 1 ст. 70 ЦПК, й, по-друге, тим, що нотаріус може бути допитаний як свідок і у тому випадку, коли бере участь у справі як відповідач

або третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, тобто має власну процесуальну заінтересованість у справі (ст. 234 ЦПК).

Відповідно до ст. 70 ЦПК не підлягають допиту як свідки особи, які за законом зобов'язані зберігати у таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги, а також інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною радою України, без їхньої згоди. Стаття 8 Закону закріплює, що нотаріус не має права давати свідчення в якості свідка щодо відомостей, які становлять нотаріальну таємницю, крім випадків, коли цього вимагають особи, за дорученням яких або щодо яких вчинялись нотаріальні дії. Аналіз наведених положень законодавства приводить деяких авторів до спірних висновків про те, що свідком нотаріус може бути лише у випадках, не пов'язаних з виконанням професійних функцій *(Єфімов О., 2014)* або про те, що він має право дати показання як свідок лише за наявності згоди всіх відповідних осіб (наприклад, у разі посвідчення правочину - усіма суб'єктами такого правочину *(Голобородько В. https://surl.li/shrrln)*.

Погодитися з наведеними твердженнями не можна з наступних міркувань. Відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону нотаріальна таємниця – це сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та не майнові права і обов'язки тощо. Нотаріальна таємниця не є нічим не обмеженою, безумовною та категоричною забороною розголошувати таку інформацію, і виключення з правил необхідності її дотримання складає саме сфера судової діяльності. Обставини нотаріального посвідчення чи засвідчення, пов'язані з виконанням нотаріусом загальних та спеціальних правил вчинення нотаріальних дій, не можуть становити нотаріальну таємницю у випадку існування судового спору, адже заінтересовані особи, складаючи позовну заяву або заперечуючи проти позову, вже самі розголошують таку інформацію, що звільняє нотаріуса від необхідності дотримуватися нотаріальної таємниці.

Нотаріальну таємницю складають такі отримані нотаріусом від заінтересованих осіб відомості, що не пов'язані із реалізацією їхнього обов'язку довести обставини нотаріальної справи у судовому процесі. Наприклад, у випадку оспорювання нотаріально посвідченого правочину факт права власності на майно, що відчужувалося, факт укладення правочину, відомості про осіб – учасників такого правочину тощо вже не є нотаріальною таємницею. При цьому нею залишається інформація про стосунки зазначених осіб, мотиви їх вчинків, склад їх іншого майна тощо.

Залучення нотаріуса як свідка, як вже зазначалося, можливе лише з ініціативи будь-кого з учасників справи, і якщо суд таке клопотання задовольнив, немає необхідності запитувати згоди усіх інших учасників спірної нотаріальної дії, адже очевидно, що їх матеріальні та процесуальні інтереси у справі протилежні. Обумовлення можливості нотаріуса свідчити згодою усіх осіб зводить нанівець значення нотаріату як інституту, що забезпечує систему правових гарантій належної реалізації цивільних прав.

Не можна позбавляти нотаріуса можливості свідчити про обставини укладення та дотримання порядку посвідчення того чи іншого договору, якщо цього потребують

інтереси хоча б одного з учасників нотаріальної дії, адже у такому випадку взагалі втрачається юридичний сенс обов'язковості нотаріального посвідчення, унеможливлюється реалізація функцій та завдань нотаріальної діяльності щодо забезпечення законності дій учасників цивільного обороту. Ніхто, крім нотаріуса (за винятком випадків участі свідків у нотаріальній справі), не зможе довести правомірності його власних дій або дій інших суб'єктів під час вчинення нотаріальної дії.

Виходячи із наведених міркувань, можна відповісти і на інше питання, сформульоване авторами у спеціальній літературі: яким чином має бути зафіксована згода на допит нотаріуса як свідка *(Голобородько В. https://surl.li/shrrln)?*

Відповідь є очевидною і ґрунтується на загальних правилах фіксування цивільного процесу, передбачених ЦПК. Згода нотаріуса не має фіксуватися жодним чином, адже фіксується не згода, а, навпаки, відмова нотаріуса давати свідчення у протоколі судового засідання та за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Окремий процесуальний документ судом з цього приводу постановлюватися не має.

У тому ж разі, коли нотаріус бере участь у справі як відповідач (а це можливо у інших двох категоріях судових справ, де здійснюється контроль за нотаріальною діяльністю) або третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, він є учасником справи (ст. 42 ЦПК), а отже, має власний процесуальний інтерес, що зумовлює наділення його відповідними процесуальними правами. Завдяки цьому не можна позбавляти нотаріуса, як і будь-кого іншого із заінтересованих осіб, можливості реалізовувати належне йому право на судовий захист, й, зокрема, право бути допитаним в якості свідка з тим, щоб утворити у справі необхідний засіб доказування.

Залучення нотаріуса до участі у справі як третьої особи, що не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, зумовлює наділення його певним правовим статусом і надає можливість власними діями внаслідок реалізації належних йому процесуальних прав відстоювати свою правову позицію та впливати як на зміст рішення суду, так і на рух справи, зокрема, оскаржувати незаконні судові рішення в апеляційному та касаційному порядку. І, навпаки, непритягнення нотаріуса до участі у справі позбавляє його можливості вчасно реагувати на зміст судового рішення, де можуть бути викладені факти, які в подальшому стануть підставою притягнення нотаріуса до професійної відповідальності або подання до нотаріуса позову про відшкодування шкоди, заподіяної його незаконними діями.

Вищенаведене зумовлює можливість виснувати й про особливості мотивувальної та резолютивної частин судових рішень у справах про визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів та інших нотаріальних актів. У мотивувальній частині може міститися висновок про дотримання чи недотримання нотаріусом приписів нотаріального процесуального або (та) матеріального законодавства як підстава визнання недійсним нотаріально посвідченого правочину чи іншого нотаріального акту. У резолютивній частині рішення не фіксується висновок про незаконність дій нотаріуса, а розв'язується та припиняється спір про право цивільне між суб'єктами спірних матеріальних правовідносин. Відповідно, резолютивна частина рішення містить висновки про дійсність чи недійсність

нотаріального акту, а також про наслідки такої недійсності. Приписи ж для нотаріуса можуть закріплюватися тільки з аспектів виконання його повноважень у випадку задоволення позову в сенсі реалізації (здійсненності) судового рішення.

Нотаріус набуває права на апеляційне та касаційне оскарження рішення у випадку участі у справі як третя особа, а також навіть якщо він не брав участі у справі, але цим рішенням зачіпаються його права або обов'язки. Право ж на подання заяви про перегляд за нововиявленими обставинами або виключними обставинами виникає тільки у разі його участі у справі як третьої особи.

Судове рішення у таких справах підлягає примусовому виконанню тільки у разі, якщо резолютивна частина містить й висновок про наслідки визнання правочину недійсним або про повернення сплаченого за виконавчим написом нотаріуса, позаяк це є наслідком поєднання позовів про визнання і про присудження.

2. **Судовий розгляд справ про визнання незаконними діяльності нотаріуса або відмови у вчиненні нотаріальних дій**

Можливість оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні, поряд з іншими формами судового контролю, є різновидом державного контролю за нотаріальною діяльністю *(Гуледза А., 2012);* процесуальним засобом, який забезпечує законність нотаріального провадження і захист прав та інтересів учасників нотаріального процесу – фізичних та юридичних осіб.

Відповідно до ст. 50 Закону нотаріальна дія або відмова у її вчиненні оскаржуються до суду. Право на оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні має особа, прав та інтересів якої стосуються такі дії чи акти.

До 1 вересня 2005 р. скарги на нотаріальні дії або відмову у їх вчиненні розглядалися в межах окремого провадження як самостійна категорія справ, що представляється більш правильним з точки зору визначення процесуального порядку їх розгляду, оскільки спір про право цивільне тут відсутній. У даному випадку об'єктом судового захисту є не порушене право позивача, а його процесуальний інтерес, який полягає у визнанні незаконності нотаріальної дії або відмови у її вчиненні та виправленні такої ситуації через звернення до суду. Зазначені міркування дають змогу виснувати, що оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні має знову стати однією із справ окремого провадження.

У такому випадку, до речі, буде логічним й закріплення особливого засобу порушення справи: замість позовної заяви тут має подаватися саме скарга, яка за своїм змістом та реквізитами суттєво відрізняється від позовної заяви. У позовній заяві позивач формулює дві нерозривно об'єднані між собою вимоги: одна – до відповідача, а інша – до суду, що, відповідно, зумовлює особливості таких елементів позову як його предмет та зміст (*Комаров В., Бігун В., Баранкова В. та ін., 2011*). Скарга ж як різновид заяви, що є специфічним засобом порушення справ окремого провадження, містить лише вимогу до суду, що зумовлює й особливий суб'єктний склад справ окремого провадження як одну з процесуальних особливостей їх розгляду: тут немає позивача та відповідача, а учасниками справи відповідно до ст. 42 ЦПК є заявники та заінтересовані особи. Так само віднесення розгляду скарг на незаконність нотаріальних дій або бездіяльності дозволило б розглядати ці справи з урахуванням інших процесуальних особливостей, що є характерними для справ, в межах яких захищається не суб'єктивне право, а юридичний інтерес. Наразі ж,

оскільки така категорія справ з окремого провадження вилучена, слід звертатися з відповідним позовом до нотаріуса.

У зв'язку з цим свого часу виникла проблема розмежування юрисдикції цивільних та адміністративних судів з розгляду зазначених позовів. На жаль, і досі судова практика щодо зазначеного питання є надто суперечливою: справи за позовами до нотаріусів про оскарження незаконності їх дій або відмови у їх вчиненні розглядаються і за правилами класичного позовного провадження у цивільному судочинстві і за правилами Кодексу адміністративного судочинства (що, безумовно, не можна визнати правильним). Адміністративні суди подекуди не відмовляють у відкритті адміністративних справ за позовами до нотаріусів з тієї підставі, що заяву не належить розглядати в порядку адміністративного судочинства. Попри те, що зазначені справи, по-перше, випливають з цивільно-правових відносин, а, по-друге, нотаріуси не здійснюють владних управлінських функцій, судова практика налічує безліч ухвал адміністративних судів про відкриття адміністративних справ за позовами до нотаріусів, які фіксують протилежне.

Дискутується це питання і у спеціальній літературі. Наприклад, О. Коляда вважає, що оскаржувати рішення (постанови), дії чи бездіяльність нотаріуса можливо в порядку адміністративного судочинства, спираючись на те, що нотаріус є суб'єктом публічних правовідносин *(Коляда О., 2009).*

Правильне вирішення питання судової юрисдикції справ про незаконність дій або бездіяльності нотаріуса можливе на підставах застосування загальних критеріїв розмежування цивільної та адміністративної судової юрисдикції, а також уточнення правової природи нотаріальної діяльності та складу повноважень нотаріуса.

Згідно п. 1 ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства (далі - КАС) компетенція адміністративних судів поширюється на спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності. Законодавче тлумачення поняття "суб'єкт владних повноважень" надано у п. 7 ч. 1 ст. 4 КАС, де зазначено: суб'єкт владних повноважень – орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг.

За змістом пункту 1 частини першої статті 3 КАС України (2005 р.) у публічно-правовому спорі, як правило, хоча б однією стороною є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень. Суди повинні звертати увагу на те, що спір набуває ознак публічно-правового за умов не лише наявності серед суб'єктів спору публічного органу чи посадової особи, а й здійснення ним (ними) у цих відносинах владних управлінських функцій.

Чи можна розглядати діяльність нотаріуса як таку, в межах якої здійснюються владні управлінські функції? Цілком очевидно, що інститут нотаріату не повинен розглядатися як орган виконавчої влади. В діях нотаріуса немає ані адміністративного примусу, ані управлінських повноважень, хоча він і має бути визнаний посадовою особою або особою публічної влади *(Комаров В., Баранкова В., 2019),* а нотаріальну

діяльність слід характеризувати як публічно-правову, оскільки вона здійснюється від імені держави (*Баранкова В., 1998*). Між нотаріальною та адміністративною діяльністю існує суттєва різниця за юридичним характером, колом суб'єктів та структурою їх правовідносин, цілями, результатами та методами регулювання.

Адміністративні органи як складова частина механізму виконавчої влади покликані здійснювати особливий вид державної діяльності – виконавчо-розпорядчу, специфіка якої полягає в організації практичного виконання вимог законів і інших нормативних актів. Очевидно, що юрисдикційні органи, і, зокрема, нотаріат, подібних задач не виконують, оскільки є не виконавчо-розпорядчими, а правоохоронними органами і здійснюють діяльність по забезпеченню охорони та захисту прав.

Що ж до владності у нотаріальних правовідносинах, то вона проявляється лише у офіційній силі нотаріальних актів та повноваженнях нотаріуса щодо забезпечення дотримання вимог законності при вчиненні нотаріальних дій (контрольна функція нотаріату). Правовідносини, що виникають між нотаріусами та іншими суб'єктами нотаріальної дії, є процесуальними за своєю сутністю і не можуть характеризуватися як владовідносини у традиційному розумінні. Нотаріус повинен таким же чином, як і інші учасники нотаріальної справи, підкорюватися вимогам нотаріальної процесуальної форми і обов'язково дотримуватися процедурно-процесуального порядку (загальних та спеціальних правил) вчинення нотаріальних дій.

Все вищевикладене рівною мірою стосується діяльності і державних, і приватних нотаріусів, оскільки розподіл нотаріусів зумовлений виключно тільки різними організаційними засадами нотаріальної практики (а не діяльності) та особливостями її фінансового забезпечення. Сутність нотаріальної діяльності залежно від суб'єктного складу (приватний чи державний нотаріат) не змінюється, вона є правозастосовчою, юрисдикційною діяльністю щодо розгляду безспірних справ, пов'язаних із цивільними правовідносинами.

Таким чином, оскільки ст. 50 Закону передбачає можливість оскарження неправильно вчиненої нотаріальної дії або відмови у вчиненні нотаріальної дії до суду, і розглядати такі скарги неможливо ані в порядку адміністративного судочинства, ані в порядку окремого чи наказного провадження, слід визнати, що наразі такі справи мають розглядатися за загальними правилами, тобто в порядку позовного провадження цивільного судочинства.

З наведених підстав слід визнати абсолютно правильною практику тих судів, які відмовляють у відкритті провадження в адміністративних справах у випадку подання позову до нотаріуса на підставі п. 1 ч. 1 ст. 109 КАС України.

Подання позовів до нотаріуса про незаконність нотаріальної дії є можливим лише у тому випадку, якщо заявлена у ньому вимога не обтяжена існуванням спору про право цивільне між суб'єктами матеріально-правових відносин, що набули нотаріального посвідчення. У зв'язку з цим не можна не зазначити, що, виключивши оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні з категорій справ окремого провадження, в межах якого вони традиційно розглядалися за чітко виписаними правилами, законодавець свого часу утворив цілу низку досить серйозних проблем для судової практики. Ці проблеми передусім пов'язані зі складністю розмежування різних за своїм характером, змістом, суб'єктним складом позовів про недійсність нотаріально посвідченого акту та позовів про незаконність вчинення нотаріальної дії

або відмови у її вчиненні. До речі, різними будуть і наслідки задоволення таких позовів.

У випадках, коли предметом судового розгляду є позов про визнання незаконними нотаріальної дії або відмови у вчиненні нотаріальної дії, необтяжений спором про право цивільне між суб'єктами матеріальних правовідносин, що отримали нотаріальне посвідчення, необхідно звертати увагу на деякі процесуальні особливості розгляду таких позовів (суб'єктний склад, зміст позовної заяви, підсудність, предмет доказування, склад засобів доказування, особливості судового рішення у справі).

У частині 2 ст. 50 Закону «Про нотаріат» зазначено, що право на оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні має особа, прав та інтересів якої стосуються такі дії чи акти. Подібне визначення суб'єктного складу категорії справ, що розглядається, не можна визнати вдалим з наступних міркувань. Право на звернення до суду із позовом про незаконність нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні мають заінтересовані особи (фізичні та юридичні), стосовно яких були вчинені нотаріальні дії, або які одержали відмову в їх вчиненні, тобто безпосередньо брали участь у нотаріальному процесі, позаяк обґрунтувати у позовній заяві порушення процесуального порядку вчинення нотаріальної дії не може особа, яка не брала у ній участі. Якщо особа має намір оскаржувати зміст нотаріальної дії, яка була вчинена з ініціативи та за участю інших заінтересованих осіб, то між ними неминуче виникає спір про право цивільне, і ця обставина, природно, змінює суб'єктний склад таких судових справ, і предмет судової діяльності при їх розгляді. Саме тому такі особи, які не брали участі у вчиненні нотаріальних дій, але вважають, що їх права і охоронювані законом інтереси порушені нотаріальною дією, вправі звернутися до суду з відповідним самостійним позовом про недійсність нотаріально посвідченого акту, але не до нотаріуса, а до інших суб'єктів спірних матеріальних правовідносин, з приводу яких виник спір. До того ж при розгляді таких справ співучасть в особі нотаріуса та суб'єктів спірних матеріальних правовідносин виключається *(Голобородько В. https://surl.li/shrrln)*. Співучасть же на боці відповідача в особі державного нотаріуса та державної нотаріальної контори є можливою, але тільки у випадку об'єднання в одній позовній заяві двох вимог: про визнання незаконною нотаріальної дії або відмови у вчиненні та відшкодування шкоди, заподіяної такими незаконними діями нотаріуса позивачу.

Досліджувана категорія цивільних справ характеризується специфікою не тільки предметної, але й територіальної юрисдикції. Особливість визначення правил підсудності у таких справах зумовлюється особливістю правового статусу нотаріуса. У даному разі мають застосовуватися правила загальної підсудності, передбачені у ст. 27 ЦПК. Відповідно до зазначеної статті позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачене законом. Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань. Але нотаріус як суб'єкт нотаріального процесу володіє особливим статусом: є особою вільної юридичної професії і не може розглядатися ані як фізична, ані як юридична особа, саме тому зазначені позови не можуть подаватися за місцем проживання

нотаріуса, а мають подаватися за місцем вчинення ним своєї професійної діяльності, тобто за місцем розташування робочого місця нотаріуса. До речі, повернення таких справ до окремого провадження зазначену проблему вирішило б, тому що в його межах правила підсудності визначаються специфічно для кожної конкретної категорії справ.

Розгляд справ про незаконність нотаріальної дії або відмови у вчиненні нотаріальної дії як різновид судового контролю за нотаріальною діяльністю відбувається винятково з ініціативи суб'єктів вчинюваної нотаріальної дії або осіб, що отримали відмову у її вчинені. Така ініціатива має бути висловлена у формі позовної заяви як засобу порушення цивільної справи позовного провадження.

Відповідно до ч. 1 ст. 175 ЦПК у позовній заяві позивач викладає свої вимоги щодо предмета спору та їх обґрунтування. Предметом спору у даних справах є питання незаконності вчинення нотаріальної дії або незаконності відмови у її вчиненні, відповідно, саме у такий спосіб і мають бути сформульовані позовні вимоги, а обґрунтовувати їх слід посиланнями на обставини, що свідчать про порушення процесуального порядку вчинення конкретної нотаріальної дії або відсутність передбачених законом підстав для відмови у вчиненні нотаріальної дії.

Судова практика в Україні йде тим шляхом, що предметом оскарження у численних судових справах є не тільки окремі процесуальні дії нотаріуса, а й його бездіяльність, не пов'язана з відмовою у вчиненні нотаріальної дії як такої. Наприклад, розглядаючи цивільну справу за позовом Особа 1 до приватного нотаріуса Київського міського нотаріального округу про зобов'язання вчинити дії, Печерський районний суд м. Києва у рішенні від 2 січня 2017 р. підтвердив правильність поведінки нотаріуса, який, посилаючись на необхідність дотримання нотаріальної таємниці, відмовив одному із спадкоємців у ознайомленні з матеріалами справи, що містили інформацію про інших спадкоємців *(Рішення Печерського районного суду м. Києва від 2 січня 2017 р. URL: https://surl.li/whtraf)*.

Для визначення особливостей оскарження конкретної нотаріальної дії та окремої процесуальної дії нотаріуса представляється доцільним обґрунтувати розмежування таких понять як «нотаріальна дія» та «процесуальна дія нотаріуса», які, безумовно, не можна ототожнювати, та визначити їх співвідношення з огляду на те, що чинне нотаріальне законодавство цих понять не врегульовує попри їх суттєву практичну значущість.

Під нотаріальною дією слід розуміти сукупність процесуальних дій нотаріуса та інших її учасників, спрямовану на задоволення певного правового інтересу її ініціатора (ініціаторів), що вчинюється у чітко визначеному процесуальному порядку та завершується постановленням відповідного нотаріального акта – документа та його реєстрацією. Окрема процесуальна дія нотаріуса – це юридично значуща дія, що вчиняється в межах тієї чи іншої нотаріальної дії і є її складовою.

Відмінність нотаріальної дії та окремої процесуальної дії нотаріуса можна простежити за наступними ознаками. Нотаріальна дія представляє собою певну сукупність окремих процесуальних дій. Нотаріальна дія підлягає обов'язковій реєстрації і вважається закінченою саме в момент реєстрації. Перелік нотаріальних дій передбачений статтею 34 Закону «Про нотаріат», а їх процедура ретельно врегульована у чинному законодавстві. Нотаріальна дія вчиняється з ініціативи

певної заінтересованої особи (за дуже незначними винятками), вчинення окремих процесуальних дій може бути й обов'язком нотаріуса попри бажання заінтересованої особи. Результат вчинення нотаріальної дії завжди оформляється у вигляді певного нотаріального процесуального акта-документа, окрема процесуальна дія здебільшого не віднаходить окремого процесуального оформлення.

Поняття ж нотаріального акта вживається у різному сенсі й, так само як і у теорії права, у нотаріальному процесі може означати як певний процесуальний документ, що ним оформляється вчинення нотаріальної дії (нотаріальне свідоцтво, посвідчувальний напис, виконавчий напис, акт про протест векселя тощо), так і нотаріальну дію. Законодавча невизначеність змісту цього терміну утворила й підґрунтя для теоретичних дискусій з зазначеного питання, і практичні проблеми застосування правил ст. 50 Закону, чинні редакція тексту якої наразі не передбачає можливості оскарження нотаріального акту. При цьому незаконність нотаріального акту як нотаріальної дії має бути предметом судового розгляду саме у розглядуваній категорії справ, і їх треба віднести до окремого провадження, а справи про незаконність нотаріального акту як відповідного нотаріального процесуального документу мають розглядатися саме у позовному провадженні, оскільки містять спір про право цивільне, і засобом порушення справи тут скарга бути не може.

При оскарженні незаконності нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні особливість предмету судового розгляду зумовлює й особливості предмету доказування та доказового матеріалу.

Предмет доказування складатимуть обставини, що обґрунтовують порушення процесуального порядку вчинення певної нотаріальної дії, окремої процесуальної дії нотаріуса або відсутність визначених законом підстав для відмови у вчиненні нотаріальної дії. Виходячи із зазначеного, можна виснувати, що предмет доказування у справах за позовами про незаконність нотаріальної дії та у справах за позовами про незаконність відмови у їх вчиненні буде різним.

У першому випадку суди мають виходити з того, що нотаріальні дії повинні вчинятись у суворій відповідності зі встановленими для даного органу чи службової особи компетенцією і порядком їх вчинення. До предмету доказування у таких випадках увійдуть факти дотримання чи недотримання нотаріусом загальних та спеціальних правил вчинення нотаріальних дій.

У випадку оскарження незаконності відмови у вчиненні нотаріальної дії, предметом судового розгляду буде наявність або відсутність передбачених у ст. 49 Закону України «Про нотаріат» підстав для такої відмови.

Зазначені підстави можна поділити на дві групи *(Комаров В., Баранкова В., 2011).* До першої належать випадки, коли в заінтересованої особи відсутнє право на звернення в органи нотаріату До другої – випадки, коли заінтересованою особою не дотримано необхідні умови для реалізації права на звернення в нотаріальні органи. Перешкоди для вчинення нотаріальної дії, що утворюються обставинами другої групи, на відміну від першої, в подальшому можуть бути усунені, що зробить можливим повторне звернення до нотаріуса. Слід погодитися з висунутими у літературі пропозиціями щодо виключення частини 9 ст. 49 Закону, відповідно до якої відмова у вчиненні нотаріальної дії можлива і в інших випадках, передбачених законом, адже зазначена підстава внаслідок відсутності конкретизування утворює

підґрунтя для процесуальних зловживань та безпідставної відмови (*Череватенко І., 2017*).

Доказами можуть бути документи, що стосуються вчиненої нотаріальної дії (оригінали нотаріально посвідченого договору, заповіту, свідоцтва про право на спадщину, про право власності на частку в спільному майні подружжя, довіреності, інших документів, виданих нотаріальним органом; документи, що підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника, тощо); постанова нотаріуса або відповідний акт іншого органу (службової особи), що виконує нотаріальні дії, про відмову вчинити дану нотаріальну дію; документи, які позивач просив засвідчити або посвідчити.

Постанова нотаріуса про відмову у вчиненні нотаріальної дії має розглядатися як один із доказів у справі, що, відповідно до правил ч. 2 ст. 89 ЦПК не має для суду заздалегідь встановленої сили. Це означає, що, у випадку відсутності такої постанови у додатках до позовної заяви, доводити факт звернення до нотаріуса і отримання відмови можна і за допомогою інших засобів доказування, а зазначена обставина аж ніяк не може розглядатися як підстава для відмови у відкритті провадження, як пропонують деякі автори *(Данилюк С., 2015).*

У випадку ж, якщо інших доказів на підтвердження факту отримання відмови у вчиненні нотаріальної дії позивачем не надано, це має розцінюватися як невиконання вимог ст. 175 ЦПК (а саме – пункту 8 ч. 3 цієї статті) і має слугувати підставою для залишення позовної заяви без руху відповідно до ч. 1 ст. 185 ЦПК, а в подальшому, якщо цей недолік не буде виправлено позивачем у встановлений судом строк – підставою для повернення позовної заяви згідно ч. 3 ст. 185 ЦПК. Поряд з цим варто погодитися із висловленими у літературі пропозиціями щодо законодавчого закріплення обов'язку нотаріуса видавати постанову у випадку відмови у вчиненні нотаріальної дії, оскільки заінтересована особа може і не знати про наявність у неї права вимагати видачі постанови і не скористатися ним, що в подальшому створить перешкоди для реалізації права на судовий захист *(Лисенко Л., 2012).*

Судове рішення у справах про оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні також має особливості мотивувальної і резолютивної частин.

У мотивувальній частині має міститися висновок про дотримання чи недотримання нотаріусом приписів нотаріального законодавства щодо виконання загальних та спеціальних правил вчинення конкретної нотаріальної дії, а у випадку відмови – щодо наявності чи відсутності передбачених законом підстав для неї.

У резолютивній частині фіксується незаконність дій чи бездіяльності нотаріуса та формулюється висновок – припис, що визначає поведінку нотаріуса у випадку задоволення позовних вимог.

Суд не може в таких справах замість скасування нотаріальних дій визнавати недійсними посвідчені правочини; сам вирішувати питання про відповідні дії (наприклад, дозволити подарувати чи продати певне майно замість зобов′язання нотаріального органу виконати відповідну нотаріальну дію); зобов′язати орган, що виконує нотаріальні дії, вчинити дію, яка суперечить закону, або вчинити нотаріальну дію в зв′язку з поданням до суду документів чи доказів, відсутність яких у позивача викликала відмову у вчиненні цих дій, оскільки зазначена обставина є підставою для

нового звернення до нотаріального органу, а не для скасування його постанови. У тих випадках, коли суд визнає дії нотаріального органу законними та обґрунтованими, він відмовляє у задоволенні позову.

Судове рішення у таких справах не підлягає примусовому виконанню, оскільки є рішенням про визнання. Рішення у таких справах можуть реалізовуватися через виконання приписів, звернених до нотаріуса.

3. **Судовий розгляд справ про відшкодування шкоди, заподіяної незаконними або недбалими діями нотаріуса**

Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконних дій або недбалості нотаріуса, є однією з гарантій дотримання законності нотаріальної діяльності та дотримання прав заінтересованих осіб – учасників нотаріальної дії. У випадку, коли така шкода не відшкодована у добровільному порядку, заінтересована особа має право звернутися до суду із відповідним позовом.

Судові справи, які виникають за такими позовами, характеризуються низкою специфічних ознак, що визначають їх правову природу.

По-перше, розглядаються такі справи в межах позовного провадження за правилами цивільного судочинства, при цьому засобом захисту порушеного права є відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

По-друге, предметом судового розгляду тут є спір про право цивільне, що може базуватися на спричиненні шкоди нотаріусом внаслідок порушень закону під час вчинення нотаріальної дії, відмови у вчиненні нотаріальної дії, або окремої нотаріальної процесуальної дії.

По-третє, неодмінною передумовою звернення із позовною заявою про відшкодування шкоди є попереднє вирішення судом питання про незаконність дій або бездіяльності нотаріуса (наявність окремого судового рішення з цього приводу або об'єднання в одній позовній заяві, а через це і в одному судовому процесі, двох вимог: про визнання незаконними дій нотаріуса та про відшкодування шкоди, спричиненої такими діями).

По-четверте, розгляд таких справ відбувається за ініціативою заінтересованих осіб – суб'єктів вчинюваної нотаріальної дії, або осіб, що отримали відмову у вчиненні нотаріальної дії.

Серед процесуальних особливостей розгляду справ, які випливають з пред'явлених до нотаріусів позовів про відшкодування шкоди, заподіяної їх діями, слід вказати на специфічний суб'єктний склад, зміст позовної заяви, предмет доказування та зміст судового рішення.

Суб'єктний склад таких цивільних справ буде різним залежно від того, діями державного чи приватного нотаріуса було заподіяно шкоду.

Згідно ст. 21 Закону шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних або недбалих дій державного нотаріуса, відшкодовується в порядку, передбаченому законодавством України. Це означає, що такий позов має бути звернений до нотаріальної контори або нотаріального архіву, де працює нотаріус, і які є юридичними особами (ст. 1172 ЦК). Останні, своєю чергою, можуть звернутися до нотаріуса, з вини якого була відшкодована шкода і виплачені певні грошові суми (ст. 1191 ЦК, ст. 130 КЗпП). Зазначене зумовлює можливість залучення або допуску

нотаріуса до участі у справі як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору (ст. 53 ЦПК).

Отже, в таких випадках можливий наступний суб'єктний склад: позивач – заінтересована особа, яка вважає, що внаслідок незаконних або недбалих дій нотаріуса їй спричинено шкоду; відповідач – державна нотаріальна контора чи державний нотаріальний архів; третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, – державний нотаріус, незаконними або недбалими діями якого спричинено шкоду позивачу (на думку останнього).

Відповідно до вимог ст. 27 Закону шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних дій чи недбалості приватного нотаріуса, відшкодовується у повному розмірі. Це означає, що суб'єктний склад у таких справах буде наступним: позивач – заінтересована особа, якій завдано шкоди, та відповідач – приватний нотаріус, незаконними чи недбалими діями якого, на думку позивача, йому спричинено шкоду.

У літературі висловлювалися інші точки зору щодо визначення суб'єктного складу таких справ. Наприклад, С.С.Бичкова вважає, що відповідачем у таких справах нотаріус має бути тільки у випадках, коли ним не укладено договору страхування цивільно-правової відповідальності (що за правилами нотаріального законодавства є неможливим – нотаріус зобов'язаний до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю укласти договір страхування цивільно-правової відповідальності – ст. 28 Закону), або немає підстав для відшкодування шкоди страховиком, або коли розмір завданої шкоди перевищує розмір страхової суми. За відсутності таких умов відповідачем має бути страховик, а нотаріус – третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору *(Бичкова С., 2014).*

Вважаємо, що така точка зору є спірною, оскільки обставини, зазначені автором, можуть бути враховані при постановленні рішення тільки за умови їх доведення у судовому процесі, а відповідач визначається позивачем значно раніше.

Крім того, зазначена позиція суперечить положенням чинного законодавства. Відповідно до ст. 1166 ЦК майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Отже, суб'єктом цивільно-правової відповідальності є саме нотаріус, а не страховик. Стаття 27 Закону визначає підстави відповідальності (та умови звільнення від неї) саме нотаріуса, а не страховика. Інша справа, що відшкодування буде в першу чергу здійснюватися за рахунок страхової суми, але ж для того страхувальник має заявити страховику про настання страхового випадку, а це стане можливим тільки після постановлення відповідного рішення.

Підставою для задоволення позову про відшкодування шкоди є обставини, пов'язані із поведінкою нотаріуса, а не страховика, і, постановляючи рішення у справі, суд неминуче вирішить питання про обов'язки нотаріуса, а це буде неможливим, якщо нотаріус буде третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, а не відповідачем.

Далі, особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини (ч. 2 ст. 1166 ЦК). До того ж ч. 2 ст. 27 Закону закріплює спеціальні підстави звільнення нотаріуса (а не страховика) від

відповідальності. Як можна покласти обов'язок доказування таких фактів на страховика?

Відповідно до ст. 1194 ЦК особа, яка застрахувала свою цивільну відповідальність, у разі недостатності страхової виплати (страхового відшкодування) для повного відшкодування завданої нею шкоди зобов'язана сплатити потерпілому різницю між фактичним розміром шкоди і страховою виплатою (страховим відшкодуванням). А згідно з ч. 5 ст. 28 Закону розмір відшкодування заподіяної шкоди визначається за згодою сторін або в судовому порядку. Якщо відповідачем у справі буде страховик, а розмір відшкодування буде визначений в судовому порядку і перевищить розмір страхової суми, то має виникнути новий судовий процес, адже у цьому нотаріус є третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог, і рішення у справі не може містити висновків про його права та обов'язки?

Також відповідно до ст. 979 ЦК за договором страхування одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору. У договорі страхування цивільно-правової відповідальності нотаріуса просто неможливо наперед визначити особу, якій в подальшому буде спричинено шкоду, отже, страхова виплата має бути виплачена страхувальнику (тобто нотаріусу), а не позивачу.

Крім зазначеного, позивач може заявити вимогу про відшкодування шкоди в натурі. Як таку вимогу можна зобов'язати задовольнити страхувальника?

Таким чином, відповідачем у справах про відшкодування шкоди, заподіяної приватним нотаріусом, має бути сам нотаріус. Участь же страховика може бути передбачена або як співвідповідача, або як третьої особи, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору залежно від обставин справи та розсуду позивача.

Засобом порушення цивільної справи, що розглядається, є позовна заява, що закріплює вимогу про відшкодування матеріальної та (або) моральної шкоди. Загальні вимоги до форми та змісту позовної заяви передбачені у ст. 175 ЦПК, однак позовна заява про відшкодування шкоди, заподіяної нотаріусом, має свої особливості, що заслуговують на увагу.

Передусім, зміст такої позовної заяви має відбивати специфіку суб'єктного складу даної справи, про яку йшлося вище. Позивачем у таких справах може бути будь-яка особа, яка має визначити у позовній заяві свою заінтересованість, що полягає у тому, що саме їй внаслідок дій або бездіяльності нотаріуса було спричинено матеріальну або моральну шкоду. Ймовірність спричинення шкоди зумовлюється участю позивача у нотаріальному провадженні як суб'єкта, що брав участь у вчиненій нотаріальній дії або отримав відмову нотаріуса у її вчиненні. Відповідачем у позовній заяві має бути зазначений або приватний нотаріус, або державна нотаріальна контора чи державний нотаріальний архів у випадку спричинення шкоди державним нотаріусом. Участь самого державного нотаріуса у справі також можна забезпечити, визначивши у позовній заяві необхідність залучення його як третьої особи, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Зважаючи на особливий правовий статус нотаріуса, не можна вимагати від позивача зазначення у позовній заяві тих відомостей про нотаріуса, що подаються для відповідача – фізичної особи (наприклад,

номер і серію паспорта), проте обов'язковим є зазначення найменування нотаріального округу, в якому розташоване робоче місце нотаріуса.

Необхідним є також зазначення у позовній заяві ціни позову, яка в даному разі обраховується за правилами п. 1 ч. 1 ст. 176 ЦПК.

Зважаючи на те, що у позовній заяві позивач викладає свої вимоги щодо предмета спору та їх обґрунтування, слід наголосити, що вимога про відшкодування шкоди, заподіяної нотаріусом, має бути обґрунтована, серед іншого, протиправністю поведінки нотаріуса або під час вчинення нотаріальної дії, або при відмові у вчиненні нотаріальної дії. Саме тому особливістю позовної заяви у даній категорії цивільних справ є посилання на незаконність дій (бездіяльності) нотаріуса, що мають бути визнані такими у судовому порядку. Отже, позовна заява обов'язково має містити посилання на конкретне судове рішення, яким дії нотаріуса попередньо було визнано незаконними, як обґрунтування позовних вимог, або ж, у разі відсутності такого рішення, у позовній заяві має бути поєднано дві позовні вимоги: про визнання дій (бездіяльності) нотаріуса незаконними та про відшкодування шкоди, заподіяної такими незаконними діями.

У позовній заяві про відшкодування моральної шкоди має бути зазначено, в чому полягає ця шкода, якими неправомірними діями чи бездіяльністю нотаріуса її заподіяно позивачеві, з яких міркувань він виходив, визначаючи розмір шкоди, та якими доказами це підтверджується.

При недотриманні позивачем зазначених вимог настають наслідки, передбачені ст. 185 ЦПК.

Певними особливостями при розгляді справ про відшкодування шкоди, заподіяної нотаріусами, характеризуються і правила визначення підсудності. Без сумніву, зазначені справи мають розглядатися судом за правилами загальної підсудності, передбаченими ст. 27 ЦПК. Як вже зазначалося, у випадку звернення позову до приватного нотаріуса, він має подаватися не за місцем проживання або перебування нотаріуса, а за місцезнаходженням його робочого місця, що процесуальним законом прямо, на жаль, не передбачено. У цьому зв'язку вбачається необхідність внесення у ст. 27 ЦПК додаткового положення, що визначало б правила подання позову до приватного нотаріуса.

Також, якщо попередньо вироком суду буде встановлено, що у незаконних діях нотаріуса, що спричинили шкоду заінтересованій особі, був склад злочину, це зумовить можливість застосування альтернативної підсудності за вибором позивача за правилами ч. 3 ст. 28 ЦПК (окрім правил загальної підсудності, подання позову у такому разі можливо також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача, або за місцем завдання шкоди).

Поряд із цим варто наголосити на неможливість у даному випадку застосування правил альтернативної підсудності, передбачених ч. 5 ст. 28 ЦПК, що діють для подання позовів про захист прав споживачів, оскільки правові відносини між заінтересованою особою та нотаріусом мають абсолютно інший характер. Нотаріальна діяльність не є наданням послуг або виконанням робіт, а представляє собою різновид правозастосовної юрисдикційної діяльності у безспірній сфері, в межах якої визначається правовий статус учасників нотаріального провадження. За

жодних умов нотаріальна діяльність також не може розглядатися як підприємницька, про що свідчать положення ч. 4 ст. 3 Закону.

Серед процесуальних особливостей розгляду справ про відшкодування шкоди, заподіяної нотаріусами, слід також виокремити зміст предмету доказування, адже законність та обґрунтованість судового рішення завжди зумовлюються правильністю визначення складу фактичних обставин, що мають значення для вирішення справи, та їх доведеністю в ході судового розгляду.

Визначення предмету доказування у науковій літературі це питання досі є дискусійним питанням, що досліджувалося у багатьох роботах *(Гузь Л., 2006; Пінчук М., 2007; Супрун Т. 2016).*

Предмет доказування визначається як коло фактів матеріально-правового значення, необхідних для вирішення справи по суті.

Досліджуючи проблему визначення змісту предмету доказування у справах про відшкодування шкоди, заподіяної нотаріусами, слід виходити з того, що заінтересовані особи мають можливість пред'явити позовні вимоги про відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди, яка може бути спричинена як державним, так і приватним нотаріусом, отже, предмет доказування у таких випадках зумовлюється положеннями статей 1166, 1167, 1172 ЦК, 21 та 27 Закону України «Про нотаріат», а також предметом та змістом позову та запереченнями проти нього.

Відповідно до положень наведених статей, необхідною підставою для притягнення нотаріуса до відповідальності у таких справах є незаконні чи недбалі дії (чи бездіяльність) нотаріуса, наявність самої шкоди (майнової чи моральної), причинний зв'язок між неправомірною поведінкою нотаріуса та заподіяною шкодою, а також вина нотаріуса. При цьому відповідно до ч. 2 ст. 27 Закону нотаріус не несе відповідальності у разі, якщо особа, яка звернулася до нотаріуса за вчиненням нотаріальної дії: подала неправдиву інформацію щодо будь-якого питання, пов'язаного із вчиненням нотаріальної дії; подала недійсні та (або) підроблені документи; не заявила про відсутність чи наявність осіб, прав чи інтересів яких може стосуватися нотаріальна дія, за вчиненням якої звернулася особа.

Незаконність дій або бездіяльності нотаріуса встановлюється винятково судом. Тому рішення про задоволення позову у справах щодо відшкодування шкоди може бути постановлене лише за умови попереднього (в тому самому чи іншому судовому процесі) розгляду судом питання про недійсність нотаріального акту через незаконність дій нотаріуса, незаконність вчиненої нотаріальної дії або відмови у її вчиненні. При цьому факти, встановлені у попередньому судовому процесі за участі нотаріуса, будуть мати преюдиціальне значення і знов доводитися у процесі щодо відшкодування шкоди не повинні на підставі правил ст.82 ЦПК. Саме у цьому полягають особливості звільнення від доказування фактів, що охоплюються предметом доказування у досліджуваній категорії справ.

За відсутності ж попереднього вирішення судом питання щодо незаконності дій (бездіяльності) нотаріуса неможливо й задоволення позову про відшкодування шкоди, заподіяної нотаріусом, позаяк така ситуація унеможливлює встановлення наявності однієї з підстав настання відповідальності нотаріуса.

Також предметом доказування у даних справах охоплюється й факт наявності вини нотаріуса, яка, за правилами ст. 27 Закону, унеможливлюється у разі, якщо

особа, яка вернулася до нотаріуса за вчиненням нотаріальної дії: подала неправдиву інформацію щодо будь-якого питання, пов'язаного із вчиненням нотаріальної дії; подала недійсні та/або підроблені документи; не заявила про відсутність чи наявність осіб, прав чи інтересів яких може стосуватися нотаріальна дія, за вчиненням якої звернулася особа.

Вважаємо на необхідне наголосити, що зазначені правила звільнення нотаріуса від відповідальності мають поширюватися і на ситуації спричинення шкоди державним нотаріусом, адже за юридичним характером, за своєю правовою сутністю діяльність приватно практикуючого нотаріуса нічим не відрізняється від діяльності державного нотаріуса. Вчинення нотаріальних дій - це особливий вид діяльності, яка є правозастосовчою, юрисдикційною за своїм характером незалежно від її суб'єктного складу. Розподіл нотаріусів на види обумовлений не характером їх обов'язків, а особливостями внутрішньої організації та фінансового забезпечення нотаріальної діяльності.

Необхідною умовою настання відповідальності нотаріуса, що охоплюється предметом доказування у таких справах, є наявність шкоди та її розмір. Як зазначається у літературі, майнова шкода як умова зобов'язання з її відшкодування виступає і мірою обов'язку відповідальної за шкоду особи, тобто розмір відшкодування визначається розміром завданої його майну шкоди *(Борисова В., Спасибо-Фатєєва І., Яроцький В., 2011).* За правилами змагального цивільного процесу України і факт спричинення шкоди, і її розмір має довести позивач. Нотаріус як відповідач також може посилатися на обставини, що дозволяють визначити розмір відшкодування, маючи у такому випадку обов'язок їх доказування.

Також неодмінною складовою предмету доказування у справах, що розглядаються, є причинний зв'язок між протиправними діями (бездіяльністю) нотаріуса та спричиненням шкоди заінтересованій особі. Встановлення наявності причинного зв'язку означає необхідність з'ясування того факту, що шкода, заподіяна особі, була спричинена саме внаслідок протиправних дій нотаріуса, а не діями іншої особи. Якщо в межах розгляду судової справи судом буде встановлено протиправність дій нотаріуса, але не буде доведено причинного зв'язку між такими діями та шкодою, суд має визнати такий позов безпідставним та відмовити у його задоволенні. Прикладом такої ситуації може слугувати цивільна справа, розглянута Київським апеляційним судом 29 січня 2020 р. За обставин, коли позивачем не доведено, що спричинена шкода перебуває у причинному зв'язку з незаконними діями приватного нотаріуса, і що саме такими діями позивачу завдано майнової шкоди, колегія суддів погодилася з висновком суду першої інстанції про відсутність правових підстав для задоволення позову *(Постанова Київського апеляційного суду від 29 січня 2022 р. URL: https://surl.li/ktgcez).*

До нотаріуса можуть бути пред'явлені вимоги і про відшкодування моральної шкоди. Під моральною шкодою у даному випадку слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю нотаріуса.

Предмет доказування у разі розгляду вимоги про відшкодування моральної шкоди є специфічним. Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт

заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду, та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору.

Відповідно до чинного законодавства моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), інших цивільних прав, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного суспільного життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків.

Розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди має бути розрахований та доведений позивачем. Суд визначає цей розмір залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) ті з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я позивача, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості.

Вимога про відшкодування моральної шкоди може бути задоволена судом навіть у разі відмови у задоволенні вимоги про відшкодування матеріальної шкоди.

Здійснення доказових функцій відбувається за правилами ст. 81 ЦПК, відповідно до яких кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК. Це означає, що обов'язки доказування виникають у учасників таких справ відносно тих фактів, які визначені ними як підстави позову (позивач) або заперечення проти нього (відповідач). Але особливості розподілу обов'язків щодо доказування у досліджуваній категорії справ зумовлюються положеннями ч. 2 ст. 1166 ЦК, яка містить презумпцію вини спричинювача шкоди (у даному разі - нотаріуса) і покладає обов'язок доказування відсутності вини на відповідача. З огляду на специфічні правила визначення відсутності вини відповідача, що передбачають необхідність встановлення обставин, передбачених ч. 2 ст. 27 Закону, обов'язок доказування підстав звільнення нотаріуса від відповідальності покладається саме на відповідача.

Відповідно такий склад предмету доказування та зміст доказової діяльності у даних справах зумовлює й особливості викладення змісту рішення суду, в якому обов'язково мають висвітлюватися висновки суду щодо встановлення наявності або відсутності підстав для притягнення нотаріуса до відповідальності, а також міститися посилання на відповідні матеріально-правові норми, які застосував суд, та мотиви їх застосування.

Зокрема, у мотивувальній частині рішення має міститися посилання на судове рішення, яким попередньо було визнано незаконність дій або бездіяльності нотаріуса. У випадку відсутності такого посилання – і у мотивувальній, і у резолютивній частині рішення має міститися обґрунтований висновок про незаконність дій (бездіяльності)

нотаріуса. Визначаючи розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, суд повинен наводити в рішенні відповідні мотиви.

У резолютивній частині відповідно рішення має міститися висновок про розмір відшкодування шкоди або висновок про відмову у задоволенні позову. Нотаріус обов'язково набуває права на апеляційне оскарження судового рішення, позаяк є учасником справи. Судове рішення у справах про відшкодування шкоди, заподіяної нотаріусами, підлягає примусовому виконанню, оскільки є рішенням про стягнення.

Висновки. Отже, судовий розгляд цивільних справ щодо визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів та інших нотаріальних актів як різновид судового контролю за нотаріальною діяльністю має певні процедурні особливості, пов'язані із необхідністю правильного визначення змісту позовної заяви, правил підсудності, суб'єктного складу та предмету доказування. Зміст судового рішення у таких справах також має відбивати їх особливості.

Можливість оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні є однією із форм судового контролю, процесуальним засобом, який забезпечує законність нотаріального провадження і захист прав та інтересів учасників нотаріального процесу – фізичних та юридичних осіб. Зазначена категорія судових справ розглядається за правилами позовного провадження (попри те, що доцільно повернути її до меж окремого провадження) і характеризується процесуальними особливостями розгляду, такими як специфічні правила підсудності, суб'єктний склад, зміст позовної заяви, предмет доказування, склад доказів та зміст рішення.

Проведене дослідження дозволяє дійти наступних висновків щодо складу предмету доказування у справах щодо відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями або недбалістю нотаріуса.

У випадку відшкодування шкоди, заподіяної діями приватного нотаріуса, правовою підставою рішення слугуватимуть статті 23, 1166, 1167 ЦК, а також статті 27 та 28 Закону України. Відповідно їх положення поряд із підставами позову та запереченнями проти нього є джерелами формування предмету доказування. З урахуванням їх змісту у справах за такими позовами встановлюються наступні юридичні факти: факт вчинення нотаріальної дії (або відмови у вчиненні нотаріальної дії); порушення приватним нотаріусом закону при вчиненні нотаріальної дії або відмові у вчиненні нотаріальної дії; факт наявності шкоди та її розмір; причинний зв'язок між протиправною поведінкою нотаріуса та настанням шкоди; факт винної поведінки нотаріуса; наявність або відсутність підстав, що звільняють приватного нотаріуса від відповідальності (ч. 2 ст. 27 Закону). Також у випадках участі у справі приватного нотаріуса як відповідача слід встановлювати наявність страхового договору та його суму.

У випадку відшкодування шкоди, заподіяної діями державного нотаріуса, правова підстава рішення міститься у положеннях статей 1172, 1167 ЦК та ст. 21 Закону, які поряд із підставами позову та запереченнями проти нього є джерелами формування предмету доказування. Враховуючи їх положення, до предмету доказування у справах за такими позовами входять наступні юридичні факти: факт перебування нотаріуса у трудових відносинах із державною нотаріальною конторою (нотаріальним архівом); факт вчинення нотаріальної дії (або відмови у вчиненні нотаріальної дії), тобто факт спричинення шкоди державним нотаріусом у зв'язку із

виконанням трудових обов'язків; порушення державним нотаріусом закону при вчиненні нотаріальної дії або відмові у вчиненні нотаріальної дії; факт наявності шкоди та її розмір; причинний зв'язок між протиправною поведінкою нотаріуса та настанням шкоди; факт винної поведінки нотаріуса.

References:

Баранкова В. Правова природа нотаріальної діяльності. *Вісник академії правових наук України.* 1998р. № 3 (14). С. 137-143. URL: https://surl.li/enmaok

Бичкова С. Участь нотаріуса у цивільному процесі України. *Криміналістичний вісник.* 2014. № 1 (21). С. 26-31 URL: https://surl.li/lwovkk

Голобородько В. Нотаріус у цивільному процесі. Мала енциклопедія нотаріуса. Електронний ресурс. URL: https://surl.li/shrrln

Гузь Л. Підстави для скасування судових рішень (ухвал) та способи запобігання їх виникнення при розгляді цивільних справ в судах. Х. 2006. 724 с. ISBN 966-8951-01-8

Гуледза А. Державний контроль у сфері нотаріальної діяльності. *Наше право.* 2012. № 1, ч. 1. С. 85-87

Єфімов О. Нотаріальна таємниця: між кримінальною та цивільно-правовою відповідальністю. *Мала енциклопедія нотаріуса.* 2014. № 1 (73). С. 84-87

Данилюк С. Особливості оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2015. № 4. С. 38-39. URL: https://surli.cc/soayyf

Коляда О. Нотаріус як сторона в адміністративному судочинстві України. *Право і безпека.* 2009. № 5 (32). С. 91-95 URL: https://surl.li/uaaiks

Комаров В., Бігун В., Баранкова В. та ін. Курс цивільного процесу: підручник за заг. ред. В. Комарова. Харків. 2011. 1352 с. ISBN 978-966-458-290-9 URL: https://surl.li/drffeo

Лошицький М., Короєд С. Спірні питання участі у цивільному процесі нотаріусів, БТІ, органів внутрішніх справ та РАЦС як відповідачів і третіх осіб. *Судова апеляція.* 2010. № 3 (20). С. 67-82

Лисенко Л. Проблемні аспекти оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні (на матеріалах судової практики). *Часопис Київського університету права.* 2012. № 4. с. 239-242

Нотаріат: підручник. В. Комаров, В. Баранкова. Харків. Право. 2019. 416 с. ISBN 978-966-937-682-4

Пінчук М. Деякі питання щодо визначення предмета доказування та його структури. *Вісник Верховного Суду України.* 2007. № 2. С. 33-38.

Романюк Я., Косенко В., Мельник З. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними. *Вісник Верховного Суду України.* 2009. № 1 (101). С. 22-34.

Ромовська З., Луців-Шумська Н. Треті особи без самостійної вимоги: проблеми теорії та практики. *Вісник Академії адвокатури України.* 2012. № 1 (23). С. 34-39.

Супрун Т. Поняття предмета доказування у цивільному судочинстві. Форум права. 2016. № 5. С. 190-198. URL: https://surl.li/rtbqjq

Тертишніков В. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу. Харків, 2010. 632 с.

Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В.Яроцького. Х. 2011. Т. 2, 816 с. URL: https://surl.li/ktroag

Череватенко І. Постанова про відмову у вчиненні нотаріальної дії у провадженні щодо посвідчення безспірних прав. Юридична осінь 2017 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 15 листопада 2017 р.). Харків. 2017. С. 288-291.

Рішення Печерського районного суду м. Києва від 2 січня 2017 р. URL: https://surl.li/whtraf

Постанова Київського апеляційного суду від 29 січня 2022 р. URL: https://surl.li/ktgcez

DOI 10.5281/zenodo.15355137
UDC 504-049.5(477)»364»

CHAPTER 2.
ENVIRONMENTAL SAFETY AND WAR IN UKRAINE

Viacheslav BEREZUTSKYI
Doctor of Technical Science, Professor
Department «Labor & Environment safety»
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»
(Kirpichova str., 2, Kharkiv, Ukraine, 61002)
viaberezuc@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7318-1039

Abstract. The full-scale war in Ukraine, initiated by Russia, has been ongoing for more than three years. It has caused immense destruction of cities and settlements, led to the loss of human and animal lives, altered the environment, and significantly worsened living conditions. As a result of military actions, all components of the biosphere are undergoing degradation, and the consequences will affect not only Ukraine and its inhabitants but also the entire planet for many years to come. This study examines the measures taken by the Ukrainian government to implement the concept of sustainable environmental development both before and during wartime. The analysis of the impact of military actions is based on data from scientific articles, official reports, analytical materials, and online sources. It has been established that the war has a devastating effect on all natural components—air, soil, and water resources. The research highlights the destructive impact of explosive materials, which lead to soil contamination with heavy metals and toxic compounds. This, in turn, negatively affects public health, increasing the risks of respiratory and cardiovascular diseases. The study provides conclusions and recommendations on priority actions to mitigate the war's negative environmental impact. Mechanisms of international cooperation for Ukraine's ecological restoration are proposed, including financial support and expert assistance from international organizations. The need to implement comprehensive state programs for rehabilitating natural resources and restoring ecosystems is emphasized. Special attention is given to water supply issues. The destruction of water supply and sewage systems poses a threat to the sanitary and epidemiological safety of the population. The development of mobile technological units for water purification and disinfection is becoming increasingly relevant. Thus, the war causes severe environmental damage, the consequences of which will last for decades. Therefore, it is crucial to develop and implement environmental restoration strategies today, which will contribute to environmental protection and the sustainable recovery of the country.

Keywords: environmental safety, war, environmental conditions, analysis, negative impact, natural resource restoration.

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ТА ВІЙНА В УКРАЇНІ

Анотація. Повномасштабна війна в Україні, розв'язана Росією, триває вже понад три роки. Вона спричинила величезні руйнування міст і селищ, призвела до загибелі людей і тварин, змінила навколишнє середовище та значно погіршила умови життя. Внаслідок військових дій відбувається деградація всіх складових біосфери, а її наслідки ще довгі роки впливатимуть не лише на Україну та її мешканців, а й на всю планету загалом. У дослідженні розглянуто заходи уряду України щодо реалізації концепції сталого розвитку

природного середовища як у довоєнний період, так і в умовах військового часу. Виконано аналіз впливу військових дій на основі даних з наукових статей, офіційних звітів, аналітичних матеріалів та інформації з інтернет-джерел. Встановлено, що війна має руйнівний вплив на всі природні компоненти – повітря, ґрунти та водні ресурси. Розглянуто руйнівні наслідки використання вибухових речовин, що спричиняють забруднення ґрунтів важкими металами та токсичними сполуками. Це, своєю чергою, негативно впливає на здоров'я населення, підвищуючи ризики захворювань дихальних шляхів і серцево-судинної системи. У дослідженні зроблено висновки та наведено рекомендації щодо першочергових заходів для зменшення негативного впливу війни на довкілля. Запропоновано механізми міжнародного співробітництва для екологічного відновлення України, включаючи залучення фінансування та експертної підтримки з боку міжнародних організацій. Відзначено необхідність запровадження комплексних державних програм із реабілітації природних ресурсів і відновлення екосистем. Окрему увагу приділено проблемі водопостачання. Руйнування систем водопостачання та каналізації створює загрозу санітарно-епідеміологічній безпеці населення. Особливої актуальності набуває розробка мобільних технологічних установок для очищення та знезараження води. Таким чином, війна завдає серйозної шкоди навколишньому середовищу, наслідки якої триватимуть десятиліттями. Тому вже сьогодні необхідно розробляти та впроваджувати стратегії екологічного відновлення, що сприятиме збереженню довкілля та відновленню сталого розвитку країни.

Ключові слова: екологічна безпека, війна, стан довкілля, аналіз, негативний вплив, відновлення природних ресурсів.

Мета та постановка завдання дослідження

Метою даного дослідження є аналіз негативного впливу військових дій на стан довкілля та визначення необхідних заходів для його відновлення й покращення.

Основними завданнями роботи стали:

- аналіз діяльності державних органів влади щодо підтримки належного стану природного середовища;
- вивчення негативного впливу руйнівних факторів війни на біосферу та її складові;
- розробка пропозицій щодо заходів для поліпшення стану природи;

визначення необхідних дій для відновлення природних ресурсів після війни.

Вступ. Війна практично унеможливлює роботу екологічних департаментів у зонах активних бойових дій. Тому необхідно розробляти та впроваджувати стратегію екологічного відновлення у двох напрямах:

1. Підтримка стану довкілля у відносно безпечних районах країни, запобігання подальшій деградації природних ресурсів.
2. Відновлення зруйнованих територій після завершення бойових дій, зокрема відновлення водних ресурсів, рекультивація ґрунтів та ліквідація екологічних наслідків забруднення.

Війна в Україні спричинила значні екологічні проблеми, що впливають на довкілля та здоров'я населення. У матеріалах слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань екологічної політики наведено доповіді та аналітичні матеріали щодо впливу воєнних дій на довкілля України та шляхів його відновлення. Слухання відбулися 10 листопада 2022 року (*Комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики та природокористування, 2023*) . У матеріалах зазначено, що

військова агресія не залишила вцілілим жоден компонент довкілля, зокрема постраждали ландшафти, середовище існування, забруднюється повітря, водні ресурси, ґрунти, знищується тваринний та рослинний світ. Значні пошкодження спостерігаються на об'єктах інфраструктури природоохоронного значення, зростають загрози на об'єктах атомної енергетики, хімічної, нафтохімічної, металургійної промисловості.

Також зазначається, що серед багатьох промислових підприємств, які зазнали пошкоджень або порушень роботи в результаті бойових дій, опинилися і найбільш екологічно небезпечні, такі як Чорнобильська, Запорізька, Хмельницька, Рівненська та Південноукраїнська АЕС, Київська, Дніпровська, Кременчуцька, Дністровська та Каховська ГЕС, численні теплові електростанції та теплоелектроцентралі, хімічні та металургійні підприємства, шахти, нафтопереробні підприємства, сховища нафтопродуктів тощо. Оцінка наслідків показала збільшення концентрації шкідливих речовин у повітрі, воді, ґрунтах, що підвищує ризики надзвичайних ситуацій. Уламки від вибухів та пошкоджень знаходяться на сміттєзвалищах або просто залишаються покинутими на землі.

Війна заподіяла величезну шкоду природоохоронним об'єктам, серед яких 16 Рамсарських об'єктів, близько 160 територій Смарагдової мережі та біосферні заповідники. На межі знищення перебувають Чорноморський біосферний заповідник, національні природні парки «Святі Гори», «Кремінські ліси», «Дворічанський», «Білобережжя Святослава» тощо. Катастрофічних наслідків війни зазнають Чорне та Азовське моря. Активні бойові дії спричинили у Маріуполі значний витік сірководню в море. У зв'язку із триваючими бойовими діями та продовженням російської агресії на сьогодні неможливо остаточно оцінити кількість забруднених та знищених територій. Спостерігається порушення багатьох міжнародних гуманітарних та природоохоронних угод, серед яких Женевські конвенції, Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, Конвенція ЄЕК ООН «Про охорону та використання міжнародних водотоків та міжнародних озер», Рамсарська конвенція про водно-болотні угіддя та багато інших.

Ще до початку повномасштабного вторгнення росіян в Україну було видано Указ Президента України № 479/2021. Цей документ ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України щодо запровадження національної системи стійкості, яка включає заходи з екологічної безпеки (*Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021*) . Концепція забезпечення національної системи стійкості визначає мету, основні принципи, напрями, механізми і строки запровадження та функціонування національної системи стійкості. Вона спрямована на забезпечення здатності держави і суспільства своєчасно ідентифікувати загрози, виявляти вразливості та оцінювати ризики національній безпеці, запобігати або мінімізувати їх негативні впливи, ефективно реагувати та швидко і повномасштабно відновлюватися після виникнення загроз або настання надзвичайних та кризових ситуацій усіх видів, включаючи загрози гібридного типу.

Запровадження національної системи стійкості, спрямованої на формування на державному, регіональному та місцевому рівнях необхідних спроможностей для належного реагування держави і суспільства на широкий спектр загроз та швидке відновлення післякризових ситуацій, впливатиме на ключові інтереси таких

заінтересованих сторін, як громадяни України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації.

Очікувані результати від реалізації наведеної Концепції такі:

- впровадження національної системи стійкості;
- запровадження ризикоорієнтованого підходу в системі стратегічного аналізу і планування;
- забезпечення належного рівня готовності держави і суспільства до реагування на загрози національній безпеці, надзвичайні та кризові ситуації різного походження на будь-яких етапах;
- налагодження ефективної взаємодії між усіма суб'єктами забезпечення національної стійкості;
- підвищення ефективності кризового менеджменту держави;
- зниження людських, матеріальних і фінансових втрат унаслідок виникнення загроз, настання кризових ситуацій усіх видів;
- консолідація суспільства, підвищення рівня довіри до влади;
- укріплення потенціалу територіальних громад, розвиток місцевого самоврядування у контексті запобігання і протидії загрозам, надзвичайним та кризовим ситуаціям;
- економія ресурсів завдяки їх ефективному використанню;
- розвиток міжнародного співробітництва та обміну досвідом у сфері розбудови національної системи стійкості та інтеграції України до системи євроатлантичної безпеки.

Війна внесла свої корективи у втілення запропонованої Концепції. У журналі робочої групи з екологічних наслідків війни в Україні (*Kolodezhna V., Vasyliuk O., Simonov E. A., 23.01.2024*), що містить аналіз екологічних катастроф, спричинених війною, зокрема підриву Каховської ГЕС та його наслідків для довкілля, зазначено, що активні бойові дії під час повномасштабної війни Росії в Україні можуть тривати ще довго. Водночас ще на початку вторгнення для експертів UWEC Work Group стало очевидним, що робота з аналізу екологічних наслідків буде довготривалою і може розтягнутися на десятиліття. Навіть після активної фази бойових дій знадобиться час для збору та аналізу даних, а також для просування концепції «зеленого відновлення» країни. До того ж будь-які дослідження та збір даних ускладнює необхідність проведення розмінування територій.

Одним із важливих та негативних наслідків війни є мілітаризація прикордонних територій. Будівництво паркану на кордоні Білорусі та Польщі вже розділило один із найбільших національних парків Європи – Біловезьку пущу, що може мати серйозні довгострокові наслідки для екосистеми регіону. Також відбувається активне укріплення українського кордону з Білоруссю, що не лише блокує наукові дослідження, а й знижує ефективність природоохоронних заходів. У перспективі розглядається питання будівництва укріплених загороджень на кордоні з Росією. Усі ці дії призводять до поділу цілісних екосистем, що негативно впливає на збереження біорізноманіття.

З іншого боку, війна фактично унеможливила реалізацію деяких транскордонних проєктів та значно ускладнила виконання інших. Сьогодні важко

знайти природоохоронні ініціативи, що стосуються кількох країн, які вдається розвивати без труднощів. Водночас саме транскордонні проєкти вважаються екологічною спільнотою найбільш ефективними та пріоритетними способами вирішення природоохоронних питань.

Аналіз наслідків військової агресії для довкілля свідчить, що вирішення екологічних проблем, спричинених війною, триватиме десятиліттями. Проте чим ретельніше вже зараз буде проведено аналіз цих наслідків і чим детальніше буде опрацьовано план відновлення країни, орієнтований як на потреби природи, так і на потреби людей, тим вищі шанси на сталий розвиток та екологічне благополуччя як України, так і сусідніх країн.

1. Аналіз наукових досліджень питань екологічної безпеки під час війни

Війна в Україні спричинила значні екологічні проблеми, які активно досліджуються в наукових працях. У статті "Вплив повномасштабної війни в Україні на довкілля: оцінка екологічних збитків" (*Полукаров Ю.О., Качинська Н.Ф., Полукаров О.І., Землянська О.В., Мітюк Л.О., 2024*) розглядаються наслідки військових дій для екосистем України, оцінюються екологічні збитки та аналізуються порушення екологічних прав громадян. Метою дослідження було визначення впливу війни на стан довкілля в Україні, а також на екологічні права громадян.

У дослідженні застосовано такі методи, як статистичний аналіз, юридична герменевтика, індукція, порівняльний метод та інші. Основні результати науково-дослідної роботи включають розкриття суті охорони довкілля та основних її складових – ґрунтів, земельних і водних ресурсів, атмосфери, біорізноманіття. У статті показано сутність екологічних прав громадян України, їхні ключові аспекти та можливі механізми порушення. Вказано, що в умовах воєнного протистояння українці обмежені у можливості перебувати в безпечному для здоров'я та життя навколишньому середовищі.

Оцінка екологічних збитків, спричинених військовими діями, становить 59,7 млрд доларів, проте ця цифра не є остаточною через труднощі у зборі даних і відсутність доступу до окупованих територій. У статті проаналізовано найбільш поширені негативні наслідки війни для довкілля, детально розглянуто руйнування Каховської гідроелектростанції та його вплив на регіон. Також порівняно українську методику оцінки збитків з американськими та європейськими підходами, наголошено на необхідності врахування міжнародних рекомендацій і залучення сучасних технологій для оцінки довгострокових наслідків війни.

У статті (*Семерня О.М., Любинський О.І., Федорчук І.В., Рудницька Ж.О., Семерня А.О., 2022*) розглянуто новітні підходи до забезпечення екологічної безпеки України в післявоєнний період та здійснено аналіз сучасних екологічних викликів. Проаналізовано й систематизовано статистичні дані опитування респондентів щодо екологічної безпеки в умовах воєнного стану. Основна увага приділена необхідності євроінтеграції України через запровадження сучасних екологічних стандартів. Зазначено, що одним із ключових аспектів євроінтеграції є захист екологічних прав громадян та імплементація європейських екологічних норм. У статті підкреслено важливість просвітництва щодо екологічної безпеки та загроз, зокрема в контексті можливих ядерних, хімічних, біологічних і бактеріологічних ризиків. Робота містить результати опитувань, проведених серед жителів різних регіонів України (Вінницька,

Волинська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька області) та респондентів із Польщі, Болгарії, США. Основний акцент у статті зроблено на участі громадськості в питаннях екологічної безпеки під час воєнного стану. Наголошено, що наслідки війни вимагають не лише національного, а й міжнародного реагування. Автори наголошують на необхідності інтеграції екологічних питань у процес відновлення країни, зокрема через впровадження європейських екологічних стандартів та екологічно орієнтованих підходів до відбудови.

У матеріалах конференції (*Матеріали наукової конференції, 2022*) розглянуто правові аспекти захисту довкілля під час військових дій, аналіз екологічних злочинів та механізми відшкодування екологічних збитків. У доповіді "Формування еколого- й кліматично-правової політики в умовах російської військової агресії" зазначено, що за даними на листопад 2022 року екологічні збитки перевищували 38 млрд євро, а кожен день війни збільшує цю суму. Крім того, спостереження громадської організації "Екодія" вказують, що лише за перші сім місяців війни викиди CO_2 в Україні склали щонайменше 100 млн тонн, що еквівалентно викидам цілої країни на зразок Нідерландів. У доповіді Шемшученка Ю. С. "Організаційно-правові питання екологічної безпеки України в умовах воєнного стану" наведено дані Держекоінспекції про забруднення понад 180 тисяч квадратних метрів ґрунтів, засмічення територій залишками боєприпасів, забруднення атмосфери через згоряння нафтопродуктів та випалення понад 23 тисяч гектарів лісів.

Стаття (*Найдьонова О,О., 2023*) аналізує вплив бойових дій на ґрунти та інші компоненти довкілля, а також пропонує заходи їх відновлення. Окрема увага приділяється пошкодженню орних земель і природоохоронних територій. У статті (*Василюк О., Колодєжна В., 2022*) наголошується, що створення "червоних зон" у місцях воєнних дій сприятиме консервації земель та запобіганню опустелюванню. Запропоновано долучити українські землі до Європейської стратегії захисту біорізноманіття до 2030 року, враховуючи досвід зони відчуження Чорнобильської АЕС як унікального біосферного заповідника.

Ці наукові роботи надають глибокий аналіз екологічних наслідків війни в Україні та пропонують рекомендації щодо відновлення та захисту довкілля.

2. Зміни у стані повітря в Україні та Європі під впливом війни

Війна в Україні суттєво вплинула на якість повітря як всередині країни, так і в сусідніх європейських державах.

1. Забруднення від військових дій. Активні бойові дії, зокрема обстріли та бомбардування, призводять до викидів великої кількості шкідливих речовин в атмосферу. Детонація боєприпасів утворює оксиди азоту, чадний газ, сірку та інші токсичні сполуки, що погіршують якість повітря та становлять загрозу для здоров'я населення. Через близьке розташування до лінії фронту Херсон щоденно потерпає від щільних обстрілів зі всіх можливих видів зброї. Люди намагаються не відчиняти зайвий раз вікна, оскільки після цього на стінах та меблях залишається іржавий осад, а чисте повітря не заходить у приміщення (*Мєзєнцева І., Самко Я., 10.01.2024*).

Бойові дії впливають на стан повітря двома способами (*Мєзєнцева І., Самко Я., 10.01.2024*):

- *прямий вплив* – детонування різних видів боєприпасів та використання артилерійської зброї, ракет, авіабомб;
- *непрямий вплив* – пожежі в екосистемах, влучання снарядів у нафтобази та інші промислові об’єкти.

«120 мільйонів тонн діоксиду вуглецю – стільки додаткових викидів спровокувала російська збройна агресія проти України», – зазначив Міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Руслан Стрілець (*Mygal M., 30.03.2023*).

Попри різну класифікацію, всі боєприпаси мають схожу будову, яка неодмінно складається із заряду та детонатора. Під час вибуху ці частини вивільняють у навколишнє середовище численні хімічні елементи. Це відбувається і тоді, коли сили ППО збивають ракету у повітрі. «Перш за все це оксиди азоту, оскільки більшість сучасних вибухових речовин містять азотні сполуки, які окислюються під час вибуху. Крім того, у атмосферне повітря потрапляють чадний газ, сірка, вуглекислий газ, водяна пара, бурий газ, свинець, сажа», – пояснює доктор географічних наук, професор, декан факультету біології, географії та екології ХДУ Ігор Пилипенко (*Mygal M., 30.03.2023; Екологія України, 26.02.2025*).

Зазначимо, що частина речовин є отруйними. Однією з найбільш шкідливих сполук у ракетному паливі є гептил, що пошкоджує центральну нервову систему, слизові оболонки та органи дихання. Висока концентрація цієї речовини може спричинити втрату свідомості. Нетоксичні викиди, хоча й не несуть безпосередньої загрози здоров’ю людей, також небезпечні, оскільки спричиняють зміни клімату (*Нагляд, 30.09.2024*).

2. Пожежі в екосистемах. Обстріли часто провокують лісові та степові пожежі. Горіння рослинності та інших матеріалів спричиняє викиди дрібнодисперсних часток і токсичних газів, що погіршують якість повітря та можуть викликати респіраторні захворювання. За даними (*РБК-Україна*, *24.09.2024*), кількість пожеж в екосистемах України у 2024 році зросла удвічі: було зафіксовано понад 46 тисяч займань, тоді як у 2023 році ця цифра сягала 20 тисяч. Вогонь забрав життя 17 осіб, ще 55 отримали ушкодження.

3. Руйнування промислових об'єктів. Обстріли промислових підприємств, нафтобаз та складів хімічних речовин спричиняють викиди небезпечних речовин в атмосферу. Наприклад, унаслідок атаки нафтобази в Калинівці (Київщина) 24 березня 2022 року пожежа тривала 5 днів: згоріло 22 резервуари з нафтопродуктами, 8 залізничних естакад із вагонами-цистернами та трубопроводи. В атмосферне повітря потрапило 20 тисяч тонн забруднювальних речовин, зокрема 19 935 тонн діоксиду вуглецю, 36 тонн оксиду вуглецю, 8 тонн діоксиду азоту, 3 тонни оксиду цинку (*24 канал*, *2024*) .

4. Транскордонний вплив на Європу. Викиди шкідливих речовин внаслідок військових дій в Україні можуть переноситися повітряними масами на значні відстані, впливаючи на якість повітря в сусідніх країнах, таких як Польща, Румунія, Угорщина та інші. Це підкреслює необхідність міжнародного співробітництва для моніторингу та мінімізації негативних екологічних наслідків війни (*Лозинська Ю, ЕкоРайон*, *2024*).

Загалом, війна в Україні має значний негативний вплив на якість повітря як всередині країни, так і в сусідніх державах. Це вимагає спільних міжнародних зусиль

для моніторингу, оцінки ризиків та розроблення заходів щодо мінімізації екологічних наслідків.

3. Негативний вплив війни на ґрунт

Війна в Україні завдала значної шкоди ґрунтам та їх родючості через низку факторів – механічні пошкодження, хімічне забруднення, біологічні наслідки.

- *Механічні пошкодження*
- *1. Руйнування структури ґрунту.* Вибухи ракет, артилерійських снарядів та інших боєприпасів призводять до утворення вирв, що руйнують верхній родючий шар ґрунту, який формувався століттями. Це порушує природну структуру ґрунту та знижує його родючість (*Лозинська Ю, ЕкоРайон*, *2024*). Фахівці Української природоохоронної групи нарахували 480 воронок від снарядів калібру 82 мм, 547 воронок від 120 мм та 1025 – калібру 152 мм. Екологзазначають, що на одному квадратному кілометрі поля в ґрунт потрапило 50 тонн заліза, 1 тонна сполук сірки та 2,35 тонни міді. Вибухами вивернуто 90 000 тонн ґрунту. Це змінює його агрофізичні показники, пришвидшує вітрову та водну ерозію, що знижує придатність ґрунту до сільськогосподарського використання (*SuperAgronom*, *01.11.2024)*.
- *2. Ущільнення ґрунту.* Пересування важкої військової техніки спричиняє ущільнення ґрунту, що зменшує його водопроникність та аерацію. Це негативно впливає на розвиток рослин та може призвести до ерозії. Щільність складення — один із важливих показників будови ґрунту, який залежить від гранулометричного складу, вмісту органічної речовини, вологості та антропогенного впливу. Дослідження у заповіднику «Асканія-Нова» показали, що на цілинних землях щільність 0–20 см шару ґрунту становила близько 1,0 г/см³, тоді як по оранці поряд з цілиною щільність 60–80 см шару була значно вищою — на 0,3 г/см³ і більше (*ch-Landwirt, 2024*). Важка військова техніка, зокрема танки, ущільнюють ґрунт значно сильніше, ніж сільськогосподарська техніка, що призводить до ще більшої деградації (*Вікіпедія;Колодежна В.. 28.04.2023).*

Хімічне забруднення

1.Важкі метали та токсичні речовини. Під час вибухів боєприпасів у ґрунт потрапляють важкі метали, такі як свинець, мідь, ртуть, нікель та кадмій. Вони накопичуються в рослинах і можуть потрапляти в харчовий ланцюг, становлячи загрозу здоров'ю людей та тварин. Дослідження Ukravit Institute виявили значне підвищення рівня важких металів у ґрунтах на територіях бойових дій. Наприклад, вміст марганцю зріс на 200-500%, міді — у 7 разів, нікелю — у 3 рази, а хрому — у 8 разів. Хоча більшість цих показників не перевищують гранично допустимі концентрації, кадмій подекуди сягає 0,85 мг/кг, що перевищує норму (0,7 мг/кг). Підвищений рівень кадмію порушує мікробіологічну активність ґрунту та негативно впливає на рослини (*SuperAgronom*, *01.11.2024*).

2. Нафтопродукти та паливно-мастильні матеріали. Розливи палива та мастильних матеріалів від пошкодженої техніки забруднюють ґрунти, погіршуючи їх фізико-хімічні властивості та знижуючи родючість (*24 канал*, *2024*) . Це призводить до порушення водного та повітряного режимів ґрунту, що гальмує ріст рослин (*Екологія Одещини, 26.05.2023*).

Біологічні наслідки

Знищення мікробіоти ґрунту. Тепловий вплив вибухів та пожеж знищує корисні мікроорганізми, які забезпечують родючість ґрунту. Втрата мікробіоти уповільнює процеси ґрунтоутворення та природного відновлення. Дослідження показують, що навіть через 100 років після воєнних дій ґрунти можуть залишатися непридатними для використання. Наприклад, у місцях Верденської битви часів Першої світової війни досі заборонено використовувати воду через високий вміст перхлорату (*РБК-Україна*, *10.07.2024*). Рекомендації щодо відновлення – рекультивація та фіторемедіація. Для відновлення родючості необхідно проводити рекультиваційні заходи, зокрема висаджувати рослини, здатні накопичувати та нейтралізувати токсичні речовини. Це сприятиме очищенню ґрунту та відновленню його продуктивності.

Консервація земель. У разі значного забруднення рекомендується тимчасово вилучити такі землі з сільськогосподарського обігу та надати їм статус природоохоронних територій для природного відновлення (*SuperAgronom*, *01.11.2024; Колодежна В., 28.04.2023*).

Моніторинг та оцінка забруднення. Для ефективного відновлення необхідно проводити постійний моніторинг стану ґрунтів із використанням сучасних технологій, таких як супутникові дані та дрони для фото- та відеофіксації. Це дозволить встановити рівень шкоди та вжити відповідних заходів (*AgriLab*, *09.01.2023*) .

Загалом, війна в Україні спричинила масштабну деградацію ґрунтів, що негативно впливає на сільське господарство та екологічну безпеку. Відновлення родючості потребує комплексного підходу та значних зусиль.

4. **Вплив війни на забезпечення населення питною водою**

Війна в Україні спричинила значні негативні наслідки для системи водопостачання та якості питної води. Основні аспекти цього впливу - руйнування інфраструктури водопостачання, забруднення водних ресурсів, використання води як зброї, гуманітарні наслідки (*FilterPoint*, *18.04.2024; Firtka, 01.11.2023)*.

Руйнування інфраструктури водопостачання: пошкодження водних об'єктів та очисних споруд - російські обстріли призвели до руйнування дамб, водосховищ та очисних споруд. Наприклад, у березні 2022 року було пошкоджено гідроспоруду Оскільського водосховища на Харківщині, що призвело до неконтрольованого скиду води та загибелі риби (*EPL – Екологія. Право. Людина*, *23.03.2023)*. *Зупинка роботи водоканалів*: через бойові дії багато водоканалів припинили свою роботу, залишаючи населення без доступу до питної води. У Чернігові в березні 2022 року обстріли пошкодили системи водопостачання, що призвело до відсутності води у більшості мешканців міста (*Dnister*, 29.06.2022).

Забруднення водних ресурсів. Потрапляння шкідливих речовин у водойми: руйнування промислових об'єктів та нафтобаз призводить до витоку небезпечних речовин у річки та озера. Наприклад, обстріли нафтобаз у різних регіонах України спричинили забруднення водних ресурсів нафтопродуктами. Загибель водної фауни: вибухи та обстріли призводять до масової загибелі риби та інших водних організмів (*EU Neighbours East*, *23.03.2022; Ecosoft, 2024)*. У місті Ірпінь після авіаударів спостерігалася масова загибель риби в місцевому озері.

Використання води як зброї. Перекриття водопостачання: після анексії Криму в 2014 році Україна припинила постачання води на півострів через Північно-Кримський канал. У лютому 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення, російські війська захопили Каховську ГЕС та відновили постачання води до Криму, використовуючи водні ресурси як інструмент тиску (*European Public Sphere*, *2024*).

Гуманітарні наслідки. Дефіцит питної води: через руйнування інфраструктури мільйони людей втратили доступ до безпечної питної води. У Маріуполі мешканці були змушені розтоплювати сніг для отримання води через відсутність централізованого водопостачання (*Ukraine OSS*, *2024*). Ризик спалахів інфекційних захворювань: відсутність чистої води та належних санітарних умов підвищує ризик поширення хвороб, таких як холера. Умови війни створюють сприятливе середовище для розвитку подібних епідемій (*The Aqua Space*, *2024*).

Загалом, війна в Україні призвела до масштабних руйнувань водної інфраструктури та значного погіршення якості питної води, що створює серйозні загрози для здоров'я населення та екології регіону.

Сучасні мобільні системи очищення та приготування питної води для населення. Забезпечення населення чистою питною водою в умовах надзвичайних ситуацій є критично важливим завданням. Сучасні мобільні системи очищення води розроблені для швидкого розгортання та ефективної роботи в різних умовах. Системи, які доступні для використання, можна класифікувати - мобільні системи очищення води у світі, мобільні системи очищення води в Україні.

1. *Мобільні системи очищення води у світі.* Модульні системи очищення води в контейнерному виконанні: ці системи призначені для аварійного забезпечення населення питною водою в разі відсутності централізованого водопостачання. Вони повністю готові до експлуатації, оскільки все обладнання змонтоване в утеплених модулях, налагоджене та протестоване на виробництві. Такі системи здатні очищати воду з підземних та поверхневих джерел, забезпечуючи продуктивність від 100 до 250 м³ на добу (*Формула Води*, *02.02.2024*).

2. *Мобільні системи очищення води в Україні*. Пересувні водоочисні комплекси: українські компанії розробляють мобільні станції очищення води, призначені для використання в умовах надзвичайних ситуацій. Наприклад, пересувний водоочисний комплекс KP2 XLW, змонтований на базі автомобільного причепа, здатний обробляти до 20 кубометрів води за 10 годин, забезпечуючи потреби до 4 тисяч осіб. Комплекс оснащений системою фільтрів, насосним обладнанням, автономним живленням та іншими необхідними компонентами для забезпечення якісної питної води (*ЗІКО*, *04.08.2023*). Системи фільтрації води у надзвичайних ситуаціях AN модуль 1/модуль 2: ці системи розроблені для забезпечення резервного водопостачання в екстремальних умовах, зокрема в зонах бойових дій або там, де доступ до чистої води обмежений (*Формула Води*, *16.06.2023*). Система може забезпечити питною водою від 30 до 100 осіб, з продуктивністю 2 літри на хвилину. Вона складається з двох модулів: перший очищує воду з природних джерел із низьким вмістом солей, другий – для води з підвищеним вмістом солей, використовуючи мембрани зворотного осмосу. Фільтри первинної очистки та дезінфекції води: для індивідуального використання в польових умовах розроблені портативні фільтри та дезінфікуючі засоби (*Ecosoft Market*, *16.12.2019*) . Наприклад, таблетки Dutrion масою 20 г можуть знезаразити до 10 000

літрів води при концентрації 0,2 мг/л протягом 10 хвилин. Вони легко транспортуються та застосовуються, забезпечуючи надійне знезараження води там, де немає доступу до централізованого водопостачання (*Filter.ua*, *30.12.2013*; *Формула Води*, *2024; Система Оптимум, 2024;ECOSOFT, 2025)*. Використання таких мобільних систем очищення води дозволяє оперативно реагувати на надзвичайні ситуації та забезпечувати населення якісною питною водою навіть у найскладніших умовах.

Мобільні системи очищення води з використанням метода електрокоагуляції води. Електрокоагуляція є ефективним методом очищення води, який застосовується для видалення різних забруднень, зокрема важких металів, органічних сполук та суспендованих часток (*ETE*, *05.04.2024; Ecolog-UA, 11.05.2022; Ecolog-UA, 24.09.2020; KHN Water Treatment Equipment, 07.06.2019; KHN Water Treatment Equipment, 2025)*. Цей процес базується на використанні електричного струму для утворення коагулянтів безпосередньо в оброблюваній воді, що сприяє агрегації та видаленню забруднювачів. У контексті мобільних систем очищення води, електрокоагуляція може бути інтегрована в портативні установки для забезпечення чистою водою в умовах обмеженого доступу до централізованих систем водопостачання. Такі системи особливо корисні в зонах стихійних лих, військових конфліктів або в віддалених районах (*ECOTEST, 2025; ECOSOFT, 2025; Кафедра хімії, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника [PDF], 2025; Формула Води, 2025*). Ці установки призначені для аварійного забезпечення населення питною водою в разі відсутності централізованого водопостачання. Вони повністю готові до експлуатації, оскільки все обладнання змонтоване в утеплених модулях, налагоджене та протестоване на виробництві. Такі системи здатні очищати воду з підземних та поверхневих джерел, забезпечуючи продуктивність від 100 до 250 м³ на добу (*ECOTEST, 2025; Формула Води, 2025*). Варто зазначити, що ефективність електрокоагуляційних систем залежить від параметрів вихідної води та специфічних умов експлуатації. Тому перед впровадженням таких систем рекомендується провести детальний аналіз якості води та визначити оптимальні режими роботи обладнання.

У Національному технічному університеті «ХПІ», на кафедрі «Безпека праці та навколишнього середовища» (БПНС), розроблено технічний комплекс малої очисної системи, яка може забезпечувати потреби промислових підприємств машинобудування та інших галузей промисловості, для вирішення проблем очищення технологічних вод та водних середовищ з витратними обсягами від 1 до 10 $м^3$/год. Зважаючи на обмежені площі, для розміщення додаткових очисних пристроїв у вже існуючих цехах та на виробничих ділянках, пропонуються як стаціонарні, так і пересувні системи, які можуть переміщатися в цеху та за його межами, зупиняючись у зручному місці для прийому та очищення забруднених промислових вод. Далі очищені води можуть бути повернуті назад у технологічний процес або скинуті у каналізацію. В основу технологічного комплексу очищення закладено такі процеси – механічний, електрохімічний та мікробіологічний. Основний концептуальний підхід у розроблюваних технологіях та пристроях – це поєднання ефективного вилучення домішок з водних середовищ з малими енергетичними та матеріальними витратами виробництва, а також створення замкнутих водооборотних систем локального та заводського використання.

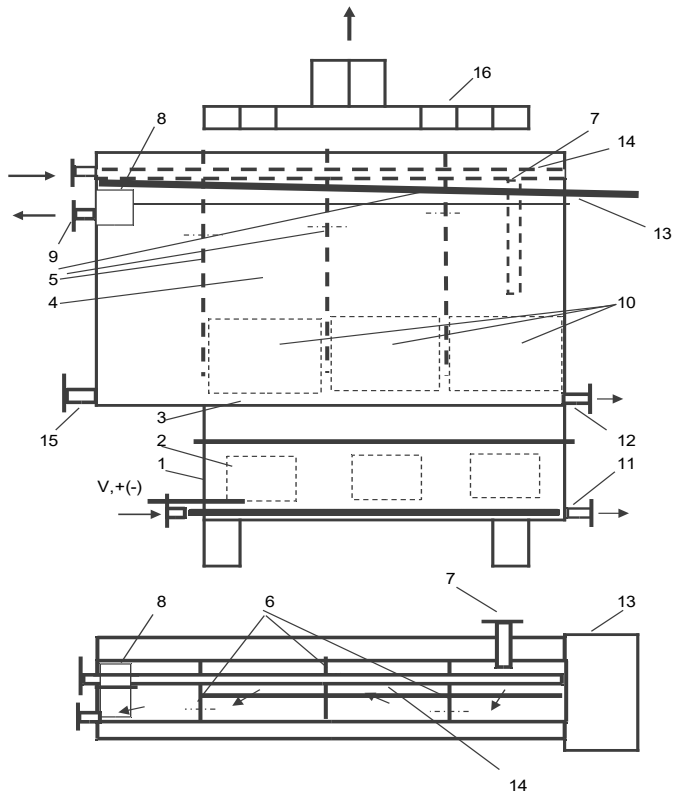

Рис. 1 – Електрокоагулятор фракціонованого типу

З метою підвищення ефективності та зниження ступеня пасивації електродів електродні блоки конструктивно ускладнюються, що ускладнює їх обслуговування та ремонт. З цією ж метою підвищення ефективності процесу очищення дослідники застосовують електродні пластини різної геометричної форми при різному розташуванні відносно один одного катодів та анодів тощо. Все це не вирішує проблеми створення високоефективного електрокоагуляційного апарату. Перспективними є конструкції електрокоагуляторів з роздільним введенням електроліту і води, що очищається (*Березуцький В.В., Максименко О.А., 16.10.2006; Березуцкий В.В., 2009*). На малюнку представлено схему універсального електрокоагулятора під умовною назвою «ЕКОС» (загальний вигляд). Нами було розроблено принципово апарат, у якому набула розвитку ідея роздільного введення води, що очищається, і електроліту, але на вищому рівні. Така конструкція апарату дозволила розробити новий спосіб фракціонованого коагулювання (поступове коагулювання відповідно до фракцій забруднень розчинених у воді) та технологію електрохімічного очищення. Електрокоагулятор включає реакторну камеру 4 з поперечними перегородками 5, в яких виконані потоконаправляючі отвори 6 (діаметр отворів залежить від заданої продуктивності пристрою) і жолобом 13; щілинний канал 3, що з'єднує реакторну камеру 4 з відсіком 1, в якому розташовані електродні пластини 2. Під електродними пластинами 2 розташований розподільний пристрій 10 введення води (електроліту), виконаний у вигляді перфорованих по довжині трубок. Як електроліт використовується очищена вода. У реакторній камері

розташовані патрубки введення 7 і виведення очищуваної води 9, а також патрубки відведення утворюється осаду 15, спорожнення камери 12 і відсіку з електродами 11. Для підтримки постійного рівня, вода відводиться через кишеню 8. Електролізні гази, що утворюються, видаляються з робочої зони за допомогою витяжного пристрою 16.

*Електрокоагулятор працює наступним чино*м. До початку очищення відсік 1 і реакторна камера 4 заповнюються електролітом (чиста вода), після чого до електродів підводиться напруга, а через 5 хв. після подачі напруги, включають подачу води на очищення в реакторну камеру через 4 патрубок 7. Рідина, через патрубок 7 потрапляє в перший відсік, утворений стінками реакторної камери 4 і поперечними перегородками 5 (кількість перегородок зазвичай 3 – 4). З першого відсіку вода, що очищається через потоко-напрямні отвори 6 в перегородці 5 надходить в наступний відсік і так далі. При цьому потік води, що очищається n-1 раз перетинає плоский, вертикально висхідний з електродного відсіку 1 через щілинний канал 3, потік газових бульбашок з коагулянтом і електролітом. Газові бульбашки з коагулянтом утворюються в результаті процесу електролізу розчинних металевих електродів 2 кількість яких визначається за відомим виразом Фарадея (*Березуцкий В.В., 2009*). Потрапляючи в реакторну камеру 4, через щілиноподібний канал 3, частинки електрогенерованого коагулянта (у вигляді гідроксидів або оксигідратів металу) коагулируют забруднювальну воду дисперсну фазу, при цьому утворюються агрегати сполук, які флотуються бульбашками газу (водню і кисню). відвідного жолоба 13 і піносдувної трубки 14. З'єднання, що випали в осад, видаляються з апарату через відвідний патрубок 15, патрубки спорожнення 11 і 12. Очищена вода видаляється через кишеню 8 і патрубок 9. Виділилися з електро . ем, визначальним ефективність очищення та продуктивність пристрою, є концентрація електрогенерованого коагулянту та час коагуляції. Концентрація електрогенерованого коагулянту залежить від часу електролізу та величини електричного струму (за умови виконання електродів з однорідних металів). Величина електричного струму, своєю чергою, визначатиметься коефіцієнтом виходу металу з електродних пластин, який залежить від числа Рейнольдса потоку рідини в межэлектродном просторі, тобто. від гідродинамічних особливостей потоку рідини у міжелектродних просторах, що визначає швидкість відведення продуктів анодного розчинення від поверхні електродів. Це визначає необхідність створення найбільш сприятливих умов евакуації коагулянту з електродного блоку, розташованого у відсіку під реакторною камерою. Збільшення швидкості потоку електроліту між електродами сприяє зменшенню концентраційної поляризації та напруги. Час від утворення електрогенерованого коагулянту до його укрупнення та коагулювання мало порівняно з часом повної коагуляції частинок забруднень. Тому не доцільно видаляти реакторну камеру на відстань від електродів. Для збільшення ефективності процесу коагуляції необхідно виконання умови Ск = f(Се), де Ск - концентрація електрогенерованого коагулянту в одиниці обсягу потоку рідини, що виходить з відсіку з електродами, кг/м^3; Се - концентрація забруднень в одиниці потоку води, що очищається, кг/м^3. При вирішенні цього завдання в проточних електрофлотокоагуляторах необхідно варіювати витратою стічної води, що подається на очищення та електроліту, що надходить у реакторну камеру з відсіку з електродами, або залишаючи постійними витрати змінювати концентрацію електрогенерованого коагулянту, що виробляється в процесі електролізу в електродному відсіку. Необхідно при цьому враховувати, що підвищення концентрації коагулянту у потоці пов'язане із збільшенням

витрат електроенергії. Висновок: розроблено новий тип електрокоагулятора, в якому реалізовано теорію фракціонованого коагулювання та електрохімічного очищення води, які забезпечують ефективне вилучення домішок та зниження енерговитрат. Малі розміри апарату (довжина — від 2,0 до 2,5 (м), висота — від 1,5 до 2 (м), ширина — 0,5 до 1,5 (м)), дозволяють його використовувати на пересувних платформах (*Березуцький В.В., Максименко О.А., 16.10.2006; Березуцкий В.В., 2009*). Апарат на пересувній платформі використовується у комплекті зі відстійником полочного типу. Висота полок відстіійника, розрахована спеціально на осадження домішок скоагульованих електрогенерованим коагулянтом. Розміри відстійника розраховуються особисто під місце його розташування. Пересувна установка (платформа) (1) очищення природної води, до показників питної води, складається з апарату – електрокоагулятора (2), полочного відстійника (3), випрямувача електричного струму (4), фільтрів грубого (5) (очищення від домішок з природних джерел) та тонкого очищення (6) (після завершення процесу відстоювання) води, накопичувача води (7), генераторів електричного струму (8) (2 генератора), озонатора (9), пульта керування (10) та системи витяжної вентиляції (11). Платформу тягне тягач (12). Пересувана платформа ще комплектується насосами подачи води на очищення (помпа) та шлангами (довжина до від 50 до 100 м).

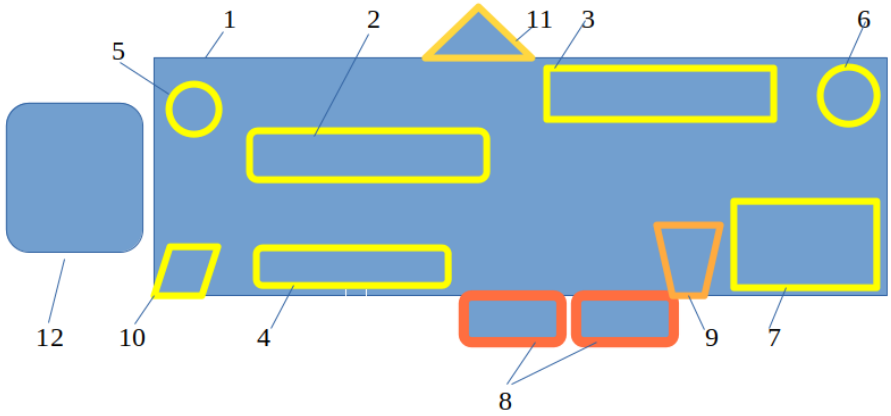

Рис. 2 – Пересувна установка очищення природної води

Установка розміщується поблизу джерел з прісною водою, робиться попередній аналіз на токсичність води. Після отримання позитивного аналізу на воду, вода спрямовується на очищення в установку де її очищують. Очищену воду накопичують у ємності і роблять аналіз якості води. Попредньо вода оброблюється за допомогою озонаторної установки. Далі наповнюються баки з питною водою (або автоцистерни) для перевезення до населених пунктів. Установку обслуговує 1-2 людини.

5. Наслідки зміни екологічного стану в Україні на Європу.

Війна в Україні має значні екологічні наслідки, які впливають не лише на місцеве довкілля, але й на екосистеми Європи загалом. Наразі вже зафіксовано майже 4,5 тисячі злочинів Росії проти української природи. Розмір збитків сягає майже 2,4 трлн грн (*Укрінформ*, *15.04.2024; Кабінет Міністрів України, 20.07.2023; Рубрика, 23.02.2023; Радіо Свобода, 24.12.2022*). Нижче розглянуто основні аспекти цього впливу.

1. Забруднення повітря та транскордонний вплив. Викиди шкідливих речовин: внаслідок бойових дій, зокрема обстрілів промислових об'єктів та нафтобаз, в

атмосферу потрапляють значні обсяги токсичних речовин. Ці забруднювачі можуть переноситися повітряними масами на великі відстані, впливаючи на якість повітря в сусідніх країнах Європи (*Intsecurity Analytics, 2025)*.

2. Забруднення водних ресурсів. Руйнування гідротехнічних споруд: пошкодження дамб та водосховищ призводить до змін у водних екосистемах, що може впливати на річкові системи, які перетинають кордони та впадають у Чорне море, змінюючи екологічний стан прибережних країн.

3. Знищення лісів та біорізноманіття. Лісові пожежі та вирубки: військові дії спричиняють масштабні лісові пожежі та знищення лісових масивів. Це не лише зменшує площу лісів, які є важливими для поглинання вуглекислого газу, але й впливає на кліматичний баланс у регіоні, що може мати наслідки для всієї Європи.

- *4. Ризики для Чорного моря.* Забруднення морської екосистеми: військові дії на узбережжі та в акваторії Чорного моря призводять до забруднення вод нафтою та хімічними речовинами. Це впливає на морську фауну та флору, а також на рибальство, що має значення для економік прибережних країн.
- *5. Потенційні ядерні загрози.* Ризики аварій на атомних електростанціях: військові дії поблизу ядерних об'єктів підвищують ризик аварій, які можуть мати катастрофічні наслідки не лише для України, але й для всього європейського континенту.

Загалом, екологічні наслідки війни в Україні мають комплексний характер і можуть впливати на екосистеми та здоров'я людей у Європі. Це підкреслює важливість міжнародної співпраці у сфері екологічного моніторингу та впровадження заходів для мінімізації негативних наслідків (*Всеосвіта, 2025).*

Висновки. Війна в Україні спричинила значні екологічні проблеми, які впливають на здоров'я населення та стан довкілля. Для мінімізації ризиків захворювань та деградації навколишнього середовища необхідно вжити комплексних заходів як на національному, так і на міжнародному рівнях (*Президент України [PDF], 19.10.2024; Україна: Звіт з аналізу навколишнього середовища [PDF], 30.09.2024; Укрінформ*, *09.07.2024*; *Вісник ОНЕУ [PDF], 15.06.2024; WWF, 29.03.2024; Clean Air, 29.02.2024*). Нижче наведено ключові рекомендації щодо цих заходів.

1. Оцінка та моніторинг екологічних збитків:

• Створення універсальної платформи для оцінки впливу війни на довкілля: це дозволить систематизувати дані про екологічні збитки та розробити ефективні стратегії відновлення.

• Розробка комплексної стратегії збору та збереження даних: використання найкращих міжнародних практик забезпечить точність інформації та сприятиме міжнародним компенсаційним механізмам у майбутньому.

2. Відновлення та захист екосистем:

• Реалізація проєктів "зеленої" відбудови: впровадження екологічно чистих технологій та відновлення постраждалих регіонів сприятиме сталому розвитку та зменшенню негативного впливу на довкілля.

• Відновлення природних середовищ: розробка та впровадження програм з відновлення лісів, водних ресурсів та інших екосистем, що постраждали внаслідок військових дій.

3. Гармонізація екологічної політики з європейськими стандартами:

• Адаптація національного законодавства до норм ЄС: це забезпечить інтеграцію України до європейського екологічного простору та підвищить ефективність природоохоронних заходів.

• Впровадження принципів "зеленого" переходу: сприяння розвитку органічного землеробства, зменшення використання пестицидів та агрохімікатів відповідно до європейських практик.

4. Підвищення екологічної обізнаності та участі громадськості:

• Інформаційні кампанії та освітні програми: підвищення рівня екологічної свідомості населення сприятиме активній участі громадян у захисті довкілля та впровадженні екологічних ініціатив.

• Залучення громад до процесів відновлення: місцеві громади повинні брати активну участь у плануванні та реалізації екологічних проєктів, що забезпечить їхню ефективність та стійкість.

5. Міжнародна співпраця та підтримка (*МЗС України [PDF], 26.08.2021; Законодавство України*, *28.02.2019; Ліга Закон, 2025; Інститут регіональних досліджень [PDF], 2025*).

• Залучення міжнародних організацій та донорів: співпраця з міжнародними партнерами допоможе мобілізувати ресурси та експертизу для відновлення довкілля та впровадження екологічних реформ.

• Участь у глобальних екологічних ініціативах: це сприятиме обміну досвідом та впровадженню найкращих практик у сфері охорони навколишнього середовища.

Реалізація цих заходів вимагатиме скоординованих зусиль уряду, громадськості та міжнародних партнерів. Тільки комплексний підхід дозволить мінімізувати негативні наслідки війни для довкілля та здоров'я населення, забезпечивши сталий розвиток України та Європи в цілому.

References:

Матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань екологічної політики на тему: "Вплив воєнних дій на довкілля в Україні та його відновлення до природного стану" (10 листопада 2022 року) / Ред.: Ю. Ю. Овчинникова. Київ: Комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики та природокористування, 2023. 184 с. URL: https://surl.li/jossry

Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року "Про запровадження національної системи стійкості". Введено в дію Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5017.html.

Kolodezhna V., Vasyliuk O., Simonov E. A. Journal of the Ukraine War Environmental Consequences Work Group. Issue № 17, 23.01.2024. DOI:10.13140/RG.2.2.31344.23042. URL: https://surl.li/xeyhto

Полукаров Ю.О., Качинська Н.Ф., Полукаров О.І., Землянська О.В., Мітюк Л.О. Вплив повномасштабної війни в Україні на довкілля: оцінка екологічних збитків. *Право. Людина. Довкілля. Environmental Science*. 2024. Т. 15, № 1. URL: https://surl.li/caolgo

Семерня О.М., Любинський О.І., Федорчук І.В., Рудницька Ж.О., Семерня А.О. Екологічна безпека в умовах воєнного стану. *Екологічні науки.* 2022. № 2(41). С. 62-66. URL: https://surl.gd/lmgdaa

Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану. Матеріали наукової конференції. 2022. URL: https://surl.li/infniv

Екологічні проблеми України: наслідки війни [Електронний ресурс] : вебліографічний покажчик. уклад. О. О. Найдьонова ; Центральноукраїн. нац. техн. ун-т. Кропивницький : ЦНТУ, 2023. 19 с. URL: https://surl.li/uancfk

Василюк О., Колодєжна В. Якою повинна бути доля пошкоджених вибухами українських територій? *Ukraine War Environmental Consequences Work Group.* 2022. Вип. 2. URL: https://surl.li/rphfnu
Мєзєнцева І., Самко Я. Як війна впливає на якість повітря? *Хмарочос*. 10.01.2024. URL: https://surl.li/gyjkrs
Mygal M. Війна та екологія: чому природа стає жертвою збройного конфлікту? *IAA*. 30.03.2023. URL: https://surl.li/stxbqu
Який вплив війни на екологію. *Екологія України*, 26.02.2025. URL: https://surl.li/tgczew
Україна у вогні. Чому ситуація з пожежами погіршується? *Нагляд*, 30.09.2024. URL: https://surl.li/bnkvsp
Диверсанти чи людський фактор? Чому Україну охопили лісові пожежі. *РБК-Україна*, 24.09.2024. URL: https://surl.li/zksmzx
Як росіяни руйнують природу України: жахливі наслідки за 3 роки. *24 канал*, 2024. URL: https://surli.cc/osycbh
Лозинська Ю. Поле болю: як бойові дії руйнують українські ґрунти. *ЕкоРайон*, 2024. URL: https://surl.li/fhntam
Ґрунти та війна: дослідження впливу на розвиток рослин, воду та врожай. *SuperAgronom*, 01.11.2024. URL: https://surl.li/cbchow
Дослідження впливу систем обробітку ґрунту на щільність і пористість чорноземів. *Agronomy.com.ua*, 13.10.2021. URL: https://surl.li/wbtjiz
Технічні характеристики John Deere 6170. *Ich-Landwirt*, 2024. URL: https://surl.li/hhogdo
Класифікація танків. *Вікіпедія*. URL: https://surl.li/xzxwwv
Наслідки війни. Як вплине забруднення ґрунтів і вод на здоров'я людей. *РБК-Україна*, 10.07.2024. URL: https://surl.li/cnsmja
Вплив війни на довкілля. Земля і ґрунти. *Екологія Одещини*, 26.05.2023. URL: https://surl.li/esofao
Колодежна В. Ґрунтові метаморфози: українське дослідження впливу війни на ґрунти. *Ukrainian War Environmental Consequences Work Group*, 28.04.2023. URL: https://surl.li/shleqo
Як врятувати ґрунти від наслідків війни? *AgriLab*, 09.01.2023. URL: https://surl.li/kwijsm
Вплив війни в Україні на стан забруднення води. *FilterPoint*, 18.04.2024. URL: https://filterpoint.com.ua
Вплив воєнних дій в Україні на водні ресурси та стан довкілля. *Firtka*, 01.11.2023. URL: https://firtka.if.ua
Огляд року війни для водних ресурсів України. *EPL – Екологія. Право. Людина*, 23.03.2023. URL: https://epl.org.ua
Вода під час війни: як бойові дії впливають на стан річкових вод. *Dnister*, 29.06.2022. URL: https://dnister.in.ua
Всесвітній день води: вода під час війни – випадок України. *EU Neighbours East*, 23.03.2022. URL: https://euneighbourseast.eu
Карта якості води: зміни в умовах війни. *Ecosoft*, 2024. URL: https://ecosoft.ua
Водна оповідь війни. *European Public Sphere*, 2024. URL: https://publicsphere.eu
Зруйноване централізоване водопостачання в умовах війни: як...?. *Ukraine OSS*, 2024. URL: https://ukraine-oss.com
Вплив війни на водні ресурси України. *The Aqua Space*, 2024. URL: https://theaquaspace.com
Презентація мобільної станції очистки води. *Формула Води*, 02.02.2024. URL: https://formulavody.com.ua
Системи очищення води на виробництвах і підприємствах. *ЗІКО*, 04.08.2023. URL: https://ziko.com.ua
Як знезаразити та очистити забруднену воду у польових умовах? *Формула Води*, 16.06.2023. URL: https://formulavody.com.ua
Еволюція фільтрів для очищення води. *Ecosoft Market*, 16.12.2019. URL: https://ecosoft-market.com.ua
Сучасні методи очищення питної води. Основні технології... *Filter.ua*, 30.12.2013. URL: https://filter.ua
Системи та засоби очистки води в екстремальних умовах. *Формула Води*, 2024. URL: https://formulavody.com.ua
Сучасні технології очищення питної води. *Система Оптимум*, 2024. URL: https://systopt.com.ua

Якісна питна вода: сучасні методи очищення води. *ECOSOFT, 2025*. URL: https://ecosoft.ua
Очищення стоків від хрому за допомогою електрокоагуляції. *ETE*, 05.04.2024. URL: https://ete.net.ua
Який метод очищення стічних вод необхідно застосовувати на...? *Ecolog-UA*, 11.05.2022. URL: https://ecolog-ua.com
Які методи застосовують для очищення стічних вод? *Ecolog-UA*, 24.09.2020. URL: https://ecolog-ua.com
Електрокоагуляція для очищення стічних вод: широке застосування. *KHN Water Treatment Equipment*, 07.06.2019. URL: https://ua.khnwatertreatmentequipment.com
Китай: індивідуальні постачальники та виробники очищення. *KHN Water Treatment Equipment, 2025*. URL: https://ua.khnwatertreatmentequipment.com
Мобільна станція для очищення прісної води HYDROS. *ECOTEST, 2025*. URL: https://ecotestdefense.com
Мобільна автономна установка очищення води. *ECOSOFT, 2025*. URL: https://ecosoft.ua
Технології очищення води. *Кафедра хімії, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника* [PDF], *2025*. URL: https://kc.pnu.edu.ua
Мобільна станція очищення питної води (до 4000 л на добу). *Формула Води, 2025*. URL: https://formulavody.com.ua
Апарат електрохімічного очищення стічних вод. Патент на корисну модель № 17651. Березуцький В.В., Максименко О.А.; заявл. 07.03.2006; опубл. 16.10.2006. Бюл. № 10.2006.
Березуцкий В.В. *Обеспечение безопасности при применении водных технологических эмульсий и растворов на производствах в металлообрабатывающих технологиях*. Харків: Факт, 2009. 400 с.
Два роки довкіллєвих реформ в Україні або рух до ЄС в умовах війни. *Укрінформ*, 15.04.2024. URL: https://ukrinform.ua
Як війна впливає на довкілля України та Європи: Міндовкілля. *Кабінет Міністрів України*, 20.07.2023. URL: https://kmu.gov.ua
Екоцид: 10 наслідків війни Росії проти України для довкілля. *Рубрика*, 23.02.2023. URL: https://rubryka.com
«Випалена земля». Як війна впливає на екологію півдня України? *Радіо Свобода*, 24.12.2022. URL: https://radiosvoboda.org
Воєнна та повоєнна екологічна політика України: реалії та перспективи. *Intsecurity Analytics, 2025*. URL: https://analytics.intsecurity.org
Стан екології в Україні. Наслідки екологічних катастроф. *Всеосвіта, 2025*. URL: https://vseosvita.ua
Спільне комюніке: Екологічна безпека. *Президент України* [PDF], 19.10.2024. URL: https://president.gov.ua
Україна: Звіт з аналізу навколишнього середовища [PDF], 30.09.2024. URL: https://surl.li/tgpivp
Наскрізні теми та пріоритети Екологічного договору. *Укрінформ*, 09.07.2024. URL: https://ukrinform.ua
Особливості управління ризиками в умовах воєнного стану. *Вісник ОНЕУ* [PDF], 15.06.2024. URL: https://n-visnik.oneu.edu.ua
WWF вітає екологічні цілі урядового Плану для Ukraine Facility. *WWF*, 29.03.2024. URL: https://wwf.mg
Новий проєкт зеленої відбудови постраждалих від війни регіонів. *Clean Air*, 29.02.2024. URL: https://cleanair.org.ua
Стратегія зовнішньополітичної діяльності України. *МЗС України* [PDF], 26.08.2021. URL: https://mfa.gov.ua
Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики. *Законодавство України*, 28.02.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua
Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики. *Ліга Закон, 2025*. URL: https://ips.ligazakon.net
Екологічна політика ЄС і проблеми формування системи природоохоронного законодавства в Україні. *Інститут регіональних досліджень* [PDF], 2025. URL: https://ird.gov.ua

DOI 10.5281/zenodo.15355158
UDC 651.11-049.5

CHAPTER 3.
MANAGEMENT AND TECHNICAL ASPECTS OF DIAGONAL PEDESTRIAN CROSSINGS IMPLEMENTATION AT THE INTERSECTIONS FOR ROAD SAFETY IMPROVEMENT

Maryna Ol. BUHAIOVA
senior lecturer of the Department of Traffic Management and Road Safety,
Kharkiv National Automobile and Highway University
kazmar2383@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1889-9555

Annotation. Improving urban mobility is key to enhancing cities' quality of life and environmental sustainability. The development of public transport, cycling infrastructure, and pedestrian zones helps to reduce congestion, cut greenhouse gas emissions, and improve road safety. One of the most modern solutions for organizing pedestrian traffic is diagonal pedestrian crossings, which allow pedestrians to cross intersections in any direction. They help to reduce traffic delays, reduce the risk of accidents, and improve the overall efficiency of the road network, making them a popular choice in cities around the world.

The study substantiates the need to introduce diagonal pedestrian crossings and conducts a preliminary assessment. The absence of such crossings hampers pedestrian movement and increases the accident rate at intersections with heavy traffic. The study is based on an analysis of international experience and considers the specifics of local infrastructure. Global practice demonstrates the effectiveness of diagonal pedestrian crossings in improving pedestrian safety and minimizing conflicts with vehicles. In Ukraine, such solutions have not yet been implemented everywhere, although numerous studies have confirmed their positive impact.

The study considers the possibility of implementing a diagonal pedestrian crossing on the example of the intersection of Evropeiska - Patriarch Mstyslav - Ostap Vyshnia streets in Poltava. The key criteria for their implementation are identified, two schemes of phased crossing are developed, traffic modeling is performed, and the effectiveness of changes is assessed in terms of delays, safety, and environmental impact. The study results show an average reduction in vehicle and pedestrian delays, fuel consumption, and congestion length by about 10%. This confirms the feasibility of introducing diagonal pedestrian crossings to optimize urban mobility, improve intersection capacity, and reduce transport costs.

Given the high traffic volume in large cities, including Kharkiv, using diagonal pedestrian crossings is a promising solution to increase pedestrian safety and improve traffic management.

Keywords: diagonal pedestrian crossing, intersection, traffic, phase separation scheme, safety, modeling.

УПРАВЛІНСЬКІ ТА ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДІАГОНАЛЬНИХ ПІШОХІДНИХ ПЕРЕХОДІВ НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Анотація. Покращення міської мобільності є ключовим чинником підвищення якості життя та екологічної сталості міст. Розвиток громадського транспорту, велосипедної

інфраструктури та пішохідних зон сприяє зниженню заторів, скороченню викидів парникових газів і підвищенню безпеки дорожнього руху. Одним із сучасних рішень для організації пішохідного руху є діагональні пішохідні переходи, що дозволяють пішоходам перетинати перехрестя в будь-якому напрямку. Вони сприяють зменшенню затримок руху, зниженню ризику дорожньо-транспортних пригод та покращенню загальної ефективності дорожньої мережі, стаючи популярним вибором у містах усього світу.

У дослідженні обґрунтовано необхідність впровадження діагональні пішохідні переходи та проведено їхню попередню оцінку. Відсутність таких переходів ускладнює рух пішоходів і підвищує рівень аварійності на перехрестях з інтенсивним транспортним потоком. Дослідження базується на аналізі міжнародного досвіду та враховує особливості місцевої інфраструктури. Світова практика демонструє ефективність діагональних пішохідних переходів у підвищенні безпеки пішоходів та мінімізації конфліктних ситуацій із транспортними засобами. В Україні такі рішення поки що впроваджені не повсюдно, хоча їхній позитивний вплив підтверджено численними дослідженнями.

У межах дослідження розглянуто можливість реалізації діагонального пішохідного переходу на прикладі перехрестя вулиць Європейська – Патріарха Мстислава – Остапа Вишні в м. Полтава. Визначено ключові критерії для їх запровадження, розроблено дві схеми пофазного роз'їзду, виконано моделювання дорожнього руху та оцінено ефективність змін за показниками затримок, безпеки та екологічного впливу. Результати дослідження свідчать про середнє зниження затримок транспортних засобів і пішоходів, скорочення витрат палива та зменшення довжини заторів приблизно на 10%. Це підтверджує доцільність впровадження діагональних пішохідних переходів як засобу оптимізації міської мобільності, покращення пропускної здатності перехресть та зниження транспортних витрат.

Враховуючи високу інтенсивність руху у великих містах, зокрема в м. Харків, застосування діагональних пішохідних переходів є перспективним рішенням для підвищення безпеки пішоходів і покращення організації дорожнього руху.

Ключові слова: діагональний пішохідний перехід, перехрестя, дорожній рух, схема пофазного роз'їзду, безпека, моделювання.

Вступ. Покращення міської мобільності є важливим для багатьох аспектів життя сучасного міста. Щоденні затори у великих містах призводять до втрат часу, підвищення рівня стресу та зниження продуктивності. Покращення транспортної інфраструктури, включаючи громадський транспорт, велосипедні доріжки та пішохідні зони, сприяє зменшенню кількості приватних автомобілів на дорогах і зниженню заторів. До того ж транспорт є одним з основних джерел викидів парникових газів у містах. Переходячи на екологічні види транспорту (електробуси, велосипедний рух, пішохідні прогулянки), міста можуть зменшити викиди, покращити якість повітря та сприяти боротьбі зі зміною клімату. Добре спланована мобільність дозволяє жителям швидко та зручно пересуватися містом, витрачаючи менше часу на дорогу. Це дає більше часу для роботи, відпочинку і спілкування з родиною та друзями. Розвиток доступної транспортної інфраструктури (наприклад, безбар'єрного доступу до громадського транспорту) забезпечує рівний доступ до всіх частин міста для людей з обмеженими можливостями, літніх людей, батьків з дитячими візками тощо. Ефективна мобільність сприяє економічному розвитку, оскільки полегшує доступ до робочих місць, освітніх та культурних установ, стимулює підприємництво і туризм. Водночас зменшення заторів знижує витрати на

паливо та обслуговування транспортних засобів (ТЗ). Заохочення до активного транспорту (пішки чи на велосипеді) сприяє поліпшенню фізичного здоров'я жителів, зменшуючи ризики захворювань, пов’язаних з малорухливим способом життя. Все перелічене робить покращення міської мобільності ключовим завданням для сучасних міст. Тому багато міст, включаючи українські, активно працюють над реформуванням своїх транспортних систем.

Одним з основних напрямків реформування є організація пішохідного руху, яка відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки та зручності пересування містом. Пішохідні зони мають бути спроектовані таким чином, щоб мінімізувати ризики дорожньо-транспортних пригод (ДТП) і конфліктів між пішоходами та ТЗ, а також сприяти швидкому й комфортному руху. Відомими методами організації пішохідного руху є (*South Australian walking strategy 2022–2032, 2022)*: традиційні пішохідні переходи (класичні "зебри" з горизонтальною розміткою, які встановлюються на кожному перехресті для безпечного перетину дороги); надземні та підземні переходи (забезпечують безпечний перетин великих і жвавих доріг, ізолюючи пішоходів від автомобільного руху); пішохідні зони (вулиці або площі, повністю закриті для автомобільного руху, що створює простір для прогулянок, торгівлі та відпочинку); світлофорне регулювання (пішоходи отримують можливість перетинати дорогу за сигналами світлофора, що синхронізується з транспортним рухом); островки безпеки (невеликі зони посередині широких доріг, які дозволяють пішоходам перетинати дорогу у два етапи) тощо.

Серед цих методів дуже популярними стають діагональні пішохідні переходи (ДПП) (*Pedestrian planning and design guide. NZ Transport Agency, 2009)*. Вони дають можливість пішоходам перетинати перехрестя в будь-якому напрямку, включаючи по діагоналі, під час спеціальної фази світлофора, коли весь транспортний рух зупиняється. Такий підхід не лише підвищує ефективність перетину доріг, але й суттєво знижує ризик ДТП, особливо у щільно населених міських районах. Діагональні переходи дедалі частіше впроваджуються в сучасних містах, які прагнуть зробити свої вулиці безпечнішими та зручнішими для пішоходів.

Світова практика вже давно демонструє ефективність діагональних переходів. В Україні подібний досвід уже впроваджений у деяких містах, проте м. Харків досі залишається без таких інноваційних рішень. Відсутність діагональних переходів у місті створює незручності для пішоходів та підвищує ризик ДТП на жвавих перехрестях. Вчені харківського національного автомобільно-дорожнього університету (ХНАДУ) визнають нагальну необхідність впровадження таких рішень у Харкові, враховуючи його масштабну транспортну мережу та високу щільність населення. У зв’язку з цим актуальність дослідження полягає в обґрунтуванні потреби та розробці пропозицій щодо впровадження ДПП на перехрестях м. Харків. Через відсутність відповідної інфраструктури та можливості проведення експериментів у м. Харків, дослідження базуватиметься на аналізі успішного досвіду та спроб впровадження ДПП в інших містах.

Мета дослідження. Метою дослідження є попередня оцінка ефективності функціонування перехрестя за рахунок впровадження на ньому ДПП, оскільки досвід інших країн демонструє їхню потенційну ефективність як у зниженні аварійності, так і в порівнянні з іншими схемами руху. Для реалізації мети необхідно провести

дослідження дорожніх умов та параметрів транспортних і пішохідних потоків, на основі яких стане можливим розробити імітаційні транспортні моделі обраного перехрестя у програмному середовище PTV Vision VISSIM (*PTV VISSIM: first steps tutorial, 2021)*.

Стан питання в області застосування ДПП на вулично-дорожній мережі (ВДМ) міст. ДПП, або так звані "пішохідні зебри Х", — це особливий тип перехресть, де пішоходам дозволяється переходити дорогу в усіх напрямках одночасно, включаючи по діагоналі. Такі переходи створюються для покращення пішохідного руху і зниження кількості конфліктних ситуацій між пішоходами та ТЗ. Їх основними перевагами є те, що завдяки можливості перетину в будь-якому напрямку за один цикл світлофора, пішоходам не потрібно чекати двічі, щоб перетнути перехрестя у двох напрямках; зменшується ризик ДТП між пішоходами та ТЗ, оскільки всі автомобілі зупиняються, коли пішоходи мають "зелене світло"; такий формат переходу особливо корисний у місцях з великою кількістю пішоходів, наприклад, біля торгових центрів, навчальних закладів або на центральних площах міст.

Географія впровадження ДПП дуже широка: Шібуя (Токіо, Японія) — один з найвідоміших діагональних переходів у світі, по якому одночасно можуть переходити дорогу понад 3000 пішоходів; Oxford Circus (Лондон, Велика Британія) також має цей тип пішохідного переходу; перехрестя Friedrichstrasse/Kochstrasse (Берлін, Німеччина) (див. рис. 1); Бельгія, Франція, Нідерланди та інші країни [*Francis E., 2023*]. До речі, за підрахунками експертів, завдяки їх використанню ризик ДТП на дорогах зменшується до 10%.

Японія

Англія

Німеччина

Рисунок 1 – Світовий досвід застосування ДПП

В 2019 році, як зазначено в Інтернет джерелах (*В Україні з'являться діагональні пішохідні переходи. УНІАН: веб-сайт, 2019)*, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України зайнялось розробкою проекту зміни ДБН, яка передбачала дозволити проектувати діагональні пішохідні переходи. Тоді відмічалось, що в Європі більшість пішохідних переходів - наземні, а не підземні, як в Україні і попри це, ДТП там в рази менше. Все завдяки розумному проектуванню вулиць і доріг, наприклад, облаштуванню на перехрестях наземних пішохідних переходів із "косою зеброю" - не під прямим кутом до тротуару, як зазвичай, а трохи навскоси. Завдяки таким переходам очікувалось підвищення видимості людей на переході - ризик наїзду або іншої ДТП набагато менший, а також підвищення уваги і самого пішохода, оскільки це змушує його дивитися в бік руху. ДПП були запроваджені в Правилах дорожнього руху (ПДР) Україні в 2021 році (*В Одесі з'явився перший діагональний пішохідний перехід: що це та як працює? Hotline Finance: веб-сайт, 2023*). Вони позначаються дорожнім знаком 5.39 та спеціальною розміткою. Мета такого ноу-хау — максимально розвантажити перехрестя, де збирається багато пішоходів. ПДР передбачають, що переходити перехрестя по діагоналі можна за наявності відповідного дорожнього знаку та розмітки. При цьому такі переходи організовують виключно на перехрестях, що регулюються. Пішоходи можуть перетинати проїжджу частину по діагоналі, коли для автомобілів горить червоний сигнал світлофора. Однак, про ДПП заговорили ще в 2015 році у Львові. Тож м. Львів став першим містом України, де у листопаді 2022 року з'явився такий перехід на перехресті вулиць Бандери, Антоновича та Русових. Такий нестандартний вид переходу, як зазначалось, слід застосовувати на тих ділянках, де є інтенсивний рух пішоходів і де їм треба перетинати дві та більше доріг, щоб дістатися з точки А в точку Б. Ініціатори були впевнені, що завдяки діагональному переходу перейти дорогу можна буде швидше. Пізніше, в 2023 році, унікальний перехід був помічений в м. Одеса на перетині вулиць Катериненська та Ланжеронівська. Під час зеленого сигналу світлофора пішоходи можуть рухатися одразу кількома напрямками. Таке рішення спрощує перехід дороги та робить його безпечнішим та швидшим. У м. Дніпро перший ДПП з'явився в 2024 році на перехресті вулиць Королеви Єлизавети та Харківської, біля ТРЦ "Мост-Сіті", Для території поблизу Мост-Сіті, де завжди інтенсивний рух і пішоходів, і ТЗ це досить необхідне нововведення (див. рис. 2).

За кордоном давно ведуться роботи по вивченню ефективності функціонування перехресть з ДПП. Зокрема, в (*Grigonis V., Kondratovič V., Palevičius V., Juozevičiūtė D., Karpavičius T., & Smirnovs J., 2023*) окрема пішохідна фаза з діагональним переходом є доцільною для підвищення безпеки пішоходів на перехрестях із високою інтенсивністю руху як пішоходів, так і ТЗ. Моделювання дорожнього руху показує, що така організація ефективна за наступних умов: на перехрестях із 2+2 смугами; при інтенсивностях пішоходів і ТЗ відповідно більше 900 піш./год та 1600 авт./год. Водночас ексклюзивна пішохідна фаза може бути впроваджена на перехрестях із низьким або середнім обсягом транспортних потоків (ТП) незалежно від кількості пішоходів, оскільки це покращує загальну організацію руху та підвищує рівень безпеки.

м. Львів

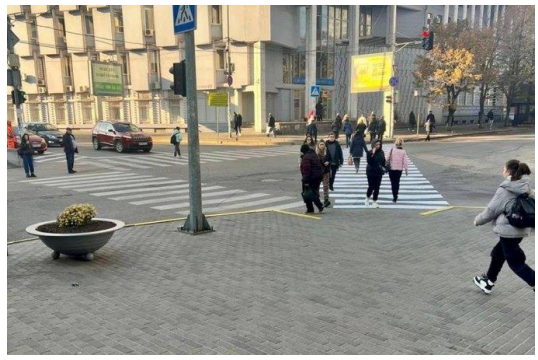

м. Дніпро

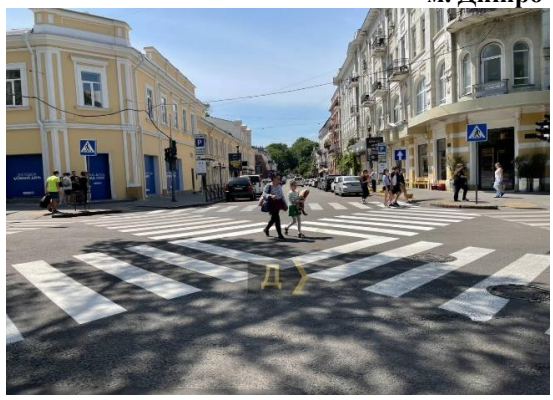

м. Одеса

Рисунок 2 – Досвід впровадження ДПП в Україні

В роботі (*Juozevičiūtė D., Grigonis V. 2022)* авторами доведено зворотнє, що впровадження окремих пішохідних фаз без діагонального переходу на одноярусних регульованих перехрестях значно підвищує безпеку пішоходів. Зазвичай ексклюзивна пішохідна фаза з діагональним переходом впроваджується для підвищення безпеки пішоходів на перехрестях із високою інтенсивністю пішохідного руху. Дослідження у м. Вільнюс продемонструвало, що рішення прибрати діагональні пішохідні переходи ефективно зменшує ризик ДТП до нуля, навіть на перехрестях із середньою чи низькою інтенсивністю пішохідного руху. Запропонований підхід є особливо актуальним для регульованих перехресть, де впровадження діагональних переходів неможливе. Однак в цілому, результати підтверджують, що окремі пішохідні фази є дієвим інструментом для зниження аварійності та забезпечення безпечного середовища для всіх учасників дорожнього руху.

Для зменшення протиріч у висновках (*Grigonis V., Kondratovič V., Palevičius V., Juozevičiūtė D., Karpavičius T., & Smirnovs J., 2023)* і (*Juozevičiūtė D., Grigonis V. 2022)* варто врахувати, що кожна робота має свої межі застосування, а проведення нами аналізу повинно бути продовжено із залученням реальних даних про ДТП у різних містах і країнах та детального моделювання руху на перехрестях із різними конфігураціями. Тільки комплексний підхід, що поєднує безпеку та ефективність руху, дозволить визначити оптимальні умови для впровадження ДПП чи їх виключення.

Дослідження (*Cai J., Wang M., Wu Y., 2024)* підтверджує, що застосування методів машинного навчання, зокрема методу опорних векторів (SVM), дозволяє суттєво підвищити точність аналізу й прогнозування поведінки пішоходів на перехрестях. Цей підхід є ефективним інструментом для розробки інтелектуальних транспортних систем, які здатні оптимізувати процес управління пішохідним рухом; підвищити безпеку дорожнього руху завдяки прогнозуванню порушень правил; забезпечити більш точне моделювання сценаріїв дорожнього руху. У майбутньому впровадження таких технологій у розумних містах може сприяти зменшенню кількості ДТП, оптимізації ТП і створенню більш безпечного середовища для пішоходів та інших учасників руху. Слід зазначити, що дане дослідження може бути корисним для аналізу та оптимізації ДПП, оскільки модель SVM, яка демонструє високу точність у прогнозуванні швидкості та ймовірності переходу, може бути застосована для аналізу специфічних сценаріїв поведінки пішоходів на діагональних переходах. Це може допомогти визначити ймовірність порушень пішоходами на діагональних переходах або передбачити, як пішоходи взаємодіятимуть із ТП на таких перехрестях. До того ж результати моделювання можуть використовуватися для налаштування світлофорів на діагональних переходах з урахуванням швидкості, інтенсивності руху пішоходів і ТЗ. Це сприятиме зниженню затримок для всіх учасників дорожнього руху. Аналіз порушень на перехрестях дозволяє ідентифікувати небезпечні зони, де пішоходи найчастіше ігнорують правила (наприклад, перетинають на червоне світло). Це може бути корисним для створення превентивних заходів або встановлення додаткових засобів контролю (камер, попереджувальних сигналів). Дослідження підтверджує, що використання машинного навчання може інтегруватися в інтелектуальні транспорті системи для керування діагональними переходами. Наприклад, впровадження адаптивного управління світлофорами, розробка систем оповіщення для водіїв і пішоходів про потенційні конфлікти. Дані, отримані з реальних перехресть у дослідженні, можна адаптувати для моделювання діагональних переходів, що дозволить визначити, за яких умов діагональні переходи є найбільш ефективними та збалансувати безпеку й пропускну спроможність на складних перехрестях. Тож, дослідження з використанням машинного навчання й технологій розпізнавання зображень може суттєво підвищити ефективність впровадження ДПП. Воно дозволяє прогнозувати й аналізувати поведінку пішоходів у різних умовах, оптимізувати організацію руху та підвищити загальний рівень безпеки. Практичне застосування подібних досліджень у м. Харків поки що обмежене, оскільки такі переходи не впроваджені на ВДМ.

Дослідження в (*Michelle Leung, Sam Maggs, Svyatoslav Glazyrin, 2012*) аналізує ефективність впровадження ДПП («scramble crossing») на перехресті з існуючою довжиною циклу сигналу 79 с. Результати показують, що за наявних умов таке впровадження є доцільним. Автори рекомендують провести додаткові дослідження параметрів та обмежень для отримання більш точних результатів. Зокрема, слід детальніше проаналізувати швидкість обслуговування світлофорів, яка залежить від довжини перехрестя та поступового збільшення швидкості руху транспорту. Авторами запропоновані точні формули для розрахунку оптимальної тривалості сигналу для пішоходів, які можуть бути використані для уточнення тривалості сигналу на діагональному переході. Також варто врахувати, що деякі сигнали на

перехрестях координуються з іншими поблизу розташованими перехрестями, і впровадження нового циклу може порушити потік трафіку в таких зонах. Подальші дослідження можуть включати впровадження діагонального переходу на певних перехрестях з оптимізацією системи в цілому та врахуванням взаємозв'язків між циклами світлофорів. Крім того, адаптація тривалості сигналів до різних періодів доби, коли змінюються ТП, дозволить більш ефективно використовувати перехрестя.

В (*Guidelines for Pedestrian Crossing Facilities at Traffic Control Signals. Mainroad Western Australia: веб-сайт, 2023*) зазначається, що ДПП повинні використовуватися тільки у випадках, коли є реальна потреба для пішоходів перетинати перехрестя по діагоналі, і це повинно призводити до зменшення затримок як для пішоходів, так і для транспорту. Враховуючи, що діагональні переходи можуть збільшити час пішохідної фази, це вимагає ретельного планування та встановлення відповідних знаків і інфраструктури для забезпечення безпеки та зручності всіх учасників дорожнього руху.

Авторами роботи (*Doyoung Jung, Dongmin LEE, Jinwoo Jun, Daecheol HAN, 2017*) проаналізовано, як встановлення ДПП впливає на ефективність руху транспорту, використовуючи метод моделювання в програмному середовищі PTV Vision VISSIM. Результати показали, що при певному співвідношенні ТП (наприклад, коли співвідношення головної вулиці до другорядної 1:6) впровадження діагональних переходів може знижувати загальні затримки на перехрестях типів 2-на-1 і 3-на-1. Такі переходи підвищують ефективність роботи перехрестя, зокрема, коли на головній вулиці більший ТП, а на другорядній — менший, і коли довжина переходу для головній вулиці більша. Це дослідження може бути корисним для визначення умов, за яких слід впроваджувати ДПП для покращення ефективності дорожнього руху.

Слід також відмітити, що ще у 2002 році в м. Окленд (Каліфорнія) було впроваджено на перехресті поряд з традиційним способом перетинання вулиці, перехід по діагоналі,. Основною метою роботи (*Bechtel A. K, MacLeod K. E, Ragland D. R., 2003*) була оцінка підвищення безпеки пішоходів на цьому перехресті в результаті впровадження «scramble crossing». Було проведено аналіз конфліктів між пішоходами та ТЗ та порушень пішоходів до і після зміни сигналізації, а також опитано пішоходів для вивчення їх ставлення та розуміння змін. Модифікація сигналізації в результаті призвела до статистично значного зменшення конфліктів між пішоходами та ТЗ, а також до статистично значного збільшення порушень пішоходів. Загалом, пішоходи зрозуміли зміну в роботі перехрестя та прийняли зміни у вигляді «scramble crossing»-сигналізації. Ці результати свідчать про те, що система «scramble crossing» в цілому була ефективною для покращення безпеки на перехресті. Збільшення кількості порушень, незважаючи на зменшення конфліктів, частково пояснюється тим, що певна частина пішоходів продовжувала незаконно переходити дорогу на «безпечній» пішохідній смузі (тобто на смузі, що паралельна руху транспорту, де немає можливості для конфліктів). Важливо, щоб сигнал «scramble crossing» контролювався протягом часу для того, щоб оцінити, наскільки зменшення конфліктів між ТЗ та пішоходами призводить до зменшення кількості травм та смертей серед пішоходів. Впровадження сигналу «scramble crossing» в Окленді виявилось ефективним у зниженні конфліктів між пішоходами та ТЗ, що сприяло покращенню безпеки на перехресті. Однак збільшення кількості порушень пішоходами, попри зменшення конфліктів, вказує на потребу в додатковій освіті та

моніторингу цього виду сигналізації для оцінки її довгострокового впливу на зниження травм і смертельних випадків серед пішоходів.

Дослідження (*T. Bozovic, E. Hinckson, M. Smith, 2024*) вказує на необхідність врахування специфічних потреб різних груп пішоходів при проектуванні пішохідних переходів, зокрема для осіб з обмеженими можливостями. Виявлені прогалини в місцевих рекомендаціях та показниках Healthy Streets вказують на потребу в удосконаленні інструментів для визначення складних для пішоходів переходів. Це дослідження дозволяє створити більш ефективні механізми для адаптації існуючої інфраструктури, що покращить безпеку та зручність пішоходів, а також зробить процес адаптації інфраструктури більш проактивним і орієнтованим на потреби громадян. Це дослідження може бути корисним для оцінки безпеки при впровадженні ДПП. Воно надає реалістичну оцінку місцевих рекомендацій з дизайну та показників Healthy Streets, а також вивчає важливі фактори, які можуть впливати на зручність і безпеку пішоходів при переходах. Зокрема, дослідження звертається до таких аспектів, як піковий трафік, складність і радіуси повороту для транспорту — ці метрики можуть бути використані для оцінки того, наскільки ДПП може стати бар'єром для пішоходів, зокрема для осіб з інвалідністю. Також, результати вказують на прогалини в місцевих дизайнерських рекомендаціях, що означає, що для успішного впровадження діагональних переходів важливо враховувати такі показники в інфраструктурі та адаптувати їх для полегшення пішохідного руху. Це дослідження надає корисні інсайти для покращення місцевих стандартів і створення більш безпечних та зручних умов для пішоходів, зокрема через ретрофітинг існуючих переходів або їх перепроектування.

Аналіз наявних джерел ще раз підтвердив важливість та необхідність проведення досліджень щодо впровадження ДПП та оцінки їх ефективності в містах України. Вивчення міжнародного досвіду, а також існуючих практик національного рівня, показує, що діагональні переходи є потужним інструментом для покращення безпеки пішоходів, скорочення часу на перехід та зменшення затримок для всіх учасників дорожнього руху. Проте для досягнення максимального ефекту важливо не лише застосовувати ці рішення в певних умовах, а й ретельно дослідити, як вони впливають на транспортну інфраструктуру та пішохідний потік, особливо в умовах українських міст. Наявність таких досліджень дозволить забезпечити науково обґрунтовані рішення щодо проектування і реалізації діагональних переходів, а також адаптацію міжнародного досвіду до специфіки українських міст. Це, в свою чергу, допоможе оптимізувати процеси мобільності, покращити безпеку пішоходів і транспорту, а також забезпечити більш ефективне використання інфраструктури.

Тим більше, що у вітчизняних джерелах зовсім відсутні будь-які дослідження в цьому напрямку. Так, в (*Нагребельна Л.П., Беленчук О.В., Кононенко А.О., 2018*) на основі аналізу статистики ДТП у країнах Європи, СНД та Україні, стверджувати, що забезпечення безпеки пішоходів є одним із ключових завдань дорожнього руху, а підняті пішохідні переходи - це ефективний інструмент для зменшення аварійності та підвищення рівня безпеки. Їх використання сприяє збереженню життя та здоров'я учасників дорожнього руху завдяки зниженню швидкості ТЗ та покращенню видимості пішоходів на проїзній частині. Такий підхід довів свою ефективність та потребує подальшого впровадження задля створення безпечнішого середовища на

дорогах. На відміну від піднятих пішохідних переходів, питання ефективності ДПП в Україні практично не досліджене.

В Україні ДПП не впроваджуються повсюдно через кілька ключових причин:

1. Відсутність чіткої нормативної бази. Законодавство України не містить чітких вимог та рекомендацій щодо впровадження ДПП. Хоча у ДСТУ та інших нормативних документах є загальні положення про організацію пішохідного руху, вони не регламентують специфіку використання діагональних переходів, що ускладнює їхнє широке застосування.

2. Консервативний підхід міських адміністрацій. Багато міст України, зокрема м. Харків, дотримуються класичної схеми організації дорожнього руху та не поспішають із запровадженням нових рішень. Це пов'язано з небажанням брати на себе відповідальність за потенційні зміни, побоюванням створення додаткових заторів та браком комплексних досліджень щодо ефективності ДПП в місцевих умовах.

3. Відсутність досвіду проєктування та впровадження. У м. Львові, м. Одесі та м. Дніпрі впровадження ДПП стало можливим завдяки ініціативності місцевих органів влади та залученню міжнародного досвіду. Водночас у м. Харкові подібні проєкти не розглядалися системно, а транспортні служби міста мають обмежений досвід у проєктуванні таких рішень.

4. Висока інтенсивність ТП. Харків є одним із міст із найбільш завантаженими транспортними артеріями. Впровадження ДПП вимагає ретельного моделювання трафіку, оскільки є побоювання, що вони можуть збільшити затримки для транспорту, особливо на великих перехрестях із насиченим рухом.

5. Недостатній рівень популяризації та підтримки суспільством. В Україні ще немає сформованої громадської думки щодо необхідності ДПП. Якщо у м. Львові чи м. Дніпрі ініціативи підтримувалися громадськими організаціями та урбаністами, то в м. Харкові подібних ініціатив майже не було.

На нашу думку довести необхідність впровадження ДПП у м. Харкові можна шляхом: моделювання ТП (потрібно провести дослідження, що показують, як зміниться пропускна здатність перехресть після впровадження ДПП, оскільки у м. Львові та м. Дніпрі вже є позитивний досвід, який можна використати для аргументації); аналіз безпеки пішоходів (статистика ДТП у м. Харкові може свідчити про високу аварійність на перехрестях, а отже, порівняння показників аварійності до і після впровадження ДПП в інших містах допоможе підтвердити їхню ефективність); розрахунок економічного ефекту (зменшення затримок, паливних витрат та рівня забруднення повітря може бути додатковим аргументом для міської влади); пілотний проєкт (потрібно обрати одне з найбільш завантажених і небезпечних перехресть м. Харкова, де ДПП може дати максимальний ефект, і провести експериментальне впровадження); громадські ініціативи та комунікація (необхідно залучати громадські організації, експертів та мешканців міста, щоб формувати суспільний запит на такі зміни). Тож ДПП можуть значно підвищити безпеку пішоходів та покращити організацію дорожнього руху в м. Харкові. Проте для їх впровадження необхідне комплексне дослідження, підтримка громадськості та ініціативність міської влади.

Експериментальне дослідження з впровадження ДПП на перехрестях міст України. Кафедрою організації і безпеки дорожнього руху харківського національного автомобільно-дорожнього університету ведуться дослідження щодо

можливості застосування ДПП в м. Харків. Відсутність реальних проєктів та пропозицій щодо впровадження ДПП в місті значно обмежує можливості науковців займатися дослідженням і вирішенням цього питання.

На основі аналізу вже існуючих діагональних перетинів, як в Україні, так і за кордоном, сформовано низку критеріїв, які визначають доцільність впровадження ДПП на перехрестях.

1. Висока пішохідна інтенсивність. Перехрестя з інтенсивним рухом пішоходів, що виникає через розташування поблизу торговельних центрів, освітніх закладів, адміністративних будівель, транспортних вузлів або громадських просторів, є пріоритетними для впровадження ДПП. У таких зонах особливо важливо створити безпечні умови для швидкого перетину проїзної частини.

2. Наявна складна структура перехрестя. Перехрестя з великою кількістю підходів, злиттям декількох транспортних потоків або складною схемою світлофорного регулювання є потенційними кандидатами для облаштування діагональних переходів. Впровадження ДПП у таких умовах може покращити координацію руху та зменшити кількість конфліктних точок між пішоходами і транспортом.

3. Спостереження за конфліктними ситуаціями між пішоходами та ТЗ. Часті випадки конфліктних ситуацій між пішоходами та транспортними засобами, що виникають унаслідок невизначеності пріоритетів руху або недотримання правил дорожнього руху, є сигналом до необхідності покращення організації пішохідного руху. ДПП допомагає зменшити кількість таких конфліктів, чітко розмежовуючи фази руху транспорту та пішоходів.

4. Обмеження або неможливість стандартних переходів. У деяких випадках геометрія перехрестя або особливості дорожньої інфраструктури не дозволяють облаштування звичайних пішохідних переходів. ДПП стає альтернативним рішенням, що дозволяє організувати безпечний і зручний рух для всіх учасників дорожнього руху.

5. Діагональний перехід забезпечить підвищення видимості пішоходів. Погана видимість пішоходів є однією з основних причин ДТП. Впровадження ДПП дозволяє чітко виділити пішохідні зони, а також створює умови для кращої видимості людей, які переходять дорогу, що сприяє зменшенню ризику наїздів.

6. Наявність світлофорного регулювання. ДПП ефективно працюють лише за умови світлофорного регулювання, яке дозволяє чітко координувати рух усіх учасників. Відповідне програмування світлофорних фаз гарантує безпеку руху пішоходів та мінімізує вплив на ТП.

7. Наявність безпечних зон для пішоходів. На перехрестях, де передбачається впровадження ДПП, необхідно забезпечити наявність безпечних зон очікування для пішоходів, таких як острівці безпеки або розширені тротуари. Це підвищує комфорт очікування на зелений сигнал та запобігає скупченню людей на проїзній частині.

8. Низька швидкість руху транспорту. На перехрестях із діагональними переходами швидкість руху транспорту має бути обмежена або застосовані додаткові заходи для її зниження (лежачі поліцейські, звуження смуг, підняті пішохідні переходи). Це сприяє підвищенню рівня безпеки пішоходів і зменшенню ймовірності наїздів на них.

9. Доступність для людей з обмеженими можливостями. Інклюзивність міської інфраструктури є важливим критерієм при організації ДПП. Переходи повинні бути обладнані зручними пандусами, тактильними плитами для людей із порушенням зору та іншими елементами безбар'єрного середовища.

10. Кількість смуг руху. Оптимальним варіантом для запровадження ДПП є перехрестя, де кількість смуг на кожному підході не перевищує трьох. Це пояснюється необхідністю збереження балансу між ефективністю пішохідного руху та мінімізацією затримок для ТЗ.

Отже, застосування діагональних пішохідних переходів може суттєво покращити безпеку та комфорт пересування в містах. Водночас, для їх ефективного функціонування необхідно враховувати комплекс критеріїв, які визначають доцільність впровадження ДПП на конкретних перехрестях. Проведення відповідного аналізу та моделювання дорожнього руху дозволить визначити найефективніші локації для впровадження цього рішення, сприяючи покращенню міської мобільності та зниженню аварійності.

Можливості застосування таких переходів в м. Харків є, оскільки в місті чимало великих перехресть із інтенсивним рухом пішоходів, особливо поблизу станцій метро "Історичний музей" (див. рис. 3), "Університет" (див. рис. 4), де діагональний перехід може оптимізувати рух пішоходів, скорочуючи час очікування на світлофорі. При правильному налаштуванні світлофорів усі ТП зупиняються одночасно, даючи пішоходам змогу перетинати вулиці в будь-якому напрямку. Слід відзначити і естетичне оновлення міста, коли діагональні переходи додають сучасності міській інфраструктурі, що привертає увагу туристів, якщо такі переходи оформити креативно. Але місто може стикнутися з рядом проблем: через велику кількість перехресть із високою щільністю руху ТЗ, діагональний перехід може спричинити затримки для транспорту, якщо не буде ретельно спланованим; додаткові витрати, пов’язані з налаштуванням світлофорів; новий формат переходу може бути незвичним для мешканців міста, тому потрібна інформаційна кампанія, щоб навчити користуватися переходом.

Рисунок 3 – Можливе місце впровадження ДПП у м. Харків біля
Ст. метро «Історичний музей»

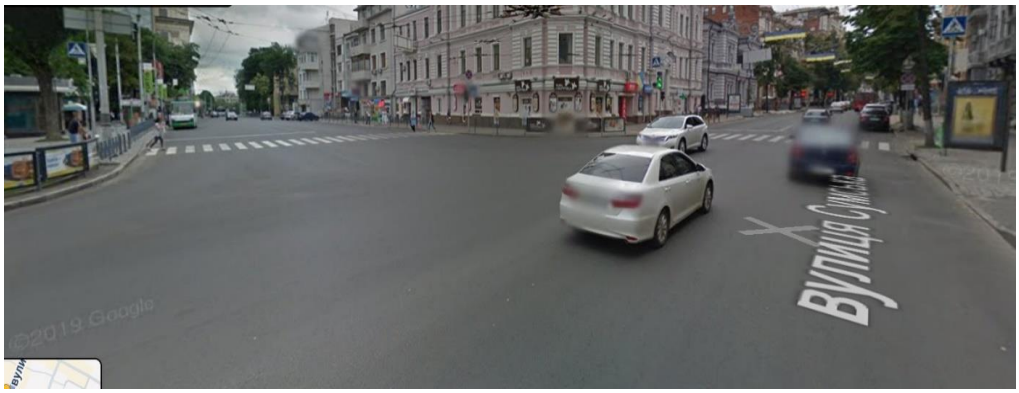

Рисунок 4 – Можливе місце впровадження ДПП у м. Харків біля Ст. метро «Університет»

В даному дослідженні продемонстровано обґрунтування ефективності застосування таких переходів для перехрестя вулиць Європейська – Патріарха Мстислава – Остапа Вишні в м. Полтава (див. рис.3, рис. 4). Вибір даного перехрестя обумовлений появою в червні 2023 року петиції (*Електронні петиції. Полтавська міська рада: веб-сайт, 2023*), суть якої полягає у необхідності забезпечення безпеки дорожнього руху на даному перехресті, де регулярно трапляються ДТП, зокрема за участі дітей. З огляду на близьке розташування школи №27 та інтенсивний рух транспорту, мешканці міста звернулись з проханням встановити додаткові сегменти світлофора, щоб забезпечити безпечний перехід доріг для пішоходів, особливо дітей, а також терміново демонтувати дорожній знак "додаткова зелена стрілка" на світлофорі через обмежену видимість для водіїв та пішоходів під час руху. Оскільки дане перехрестя є аварійно небезпечним та становить загрозу життю і здоров'ю громадяни, наголошували ще тоді на невідкладності вжиття відповідних заходів для забезпечення безпеки всіх учасників дорожнього руху. Але досі проблема на перехресті не вирішена. А запит на безпечний перехід проїзної частини пішоходами вимагає впровадження ефективних рішень. Тому демонстрація такого нововведення в м. Полтава, як впровадження діагонального переходу, може стати пілотним проєктом, який можна використовувати для аналізу й подальшого впровадження в інших містах, зокрема в м. Харків.

Перевагою впровадження пілотного проєкту в м. Полтава може бути й те, що в місті менший обсяг автомобільного руху порівняно з великими містами, зокрема м. Харків. Це зменшує ризики транспортних затримок при тестуванні діагонального переходу. Обраний перехід може стати зразком для спостереження, як це нововведення впливатиме на трафік, безпеку та звички пішоходів. Оскільки є петиція, місцеві жителі вже готові до діалогу та співпраці, що збільшує ймовірність успішного запуску. Успішна реалізація проєкту в Полтаві може переконати владу інших міст у доцільності впровадження таких переходів.

На даний час на перехресті вулиць Європейська – Патріарха Мстислава – Остапа Вишні пофазний роз'їзд в дві фази. Нами запропоновано розглянути два варіанти роз'їзду: введення третьої пішохідної фази з діагональним пішохідним переходом (див. рис. 5) та з рухом пішоходів по периметру (див. рис. 6).

Рисунок 3 - Перехрестя вулиць Європейська – Патріарха Мстислава – Остапа Вишні в м. Полтава

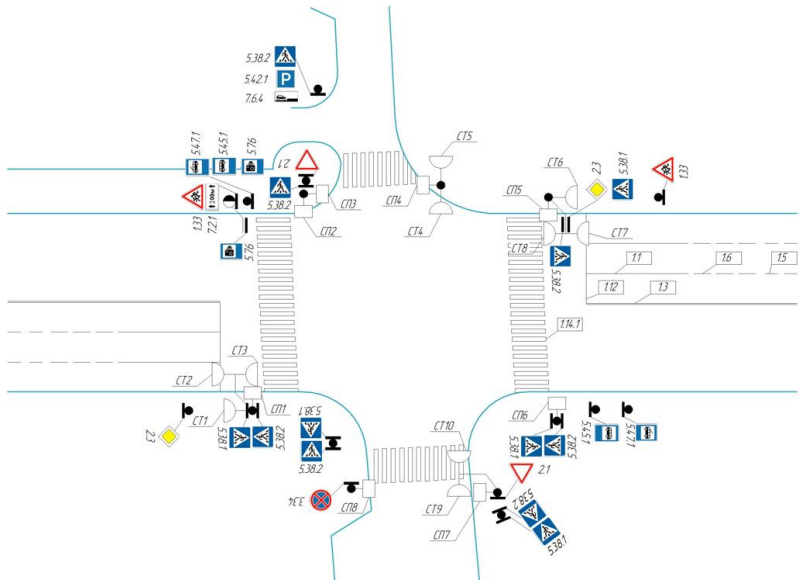

Рисунок 4 – Існуюча схема організації дорожнього руху на перехресті

Слід зазначити, що при розробці циклу світлофорного регулювання були враховані аспекти оптимізації значних поворотних потоків, зокрема аналізувались варіанти раннього та пізнього старту сигналів (див. табл. 1).

Механізм раннього старту передбачає надання певній групі ТЗ або учасників дорожнього руху короткострокової переваги у часі перед іншими потоками. У

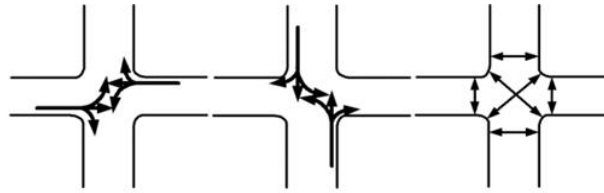

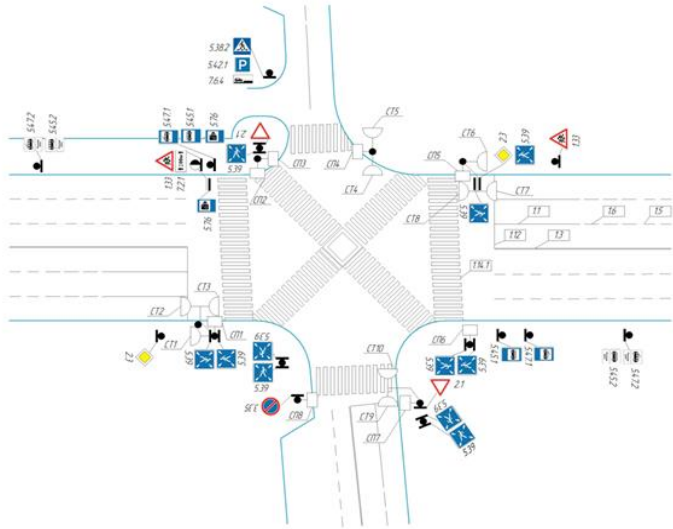

Рисунок 5 - Запропонована схема ОДР з діагональним пішохідним переходом

контексті першої та другої фази світлофорного регулювання це означає, що певні ТП отримують дозвіл на рух раніше за інші, навіть у межах одного світлофорного циклу.

Застосування цього механізму може бути ефективним, наприклад, для громадського транспорту, велосипедистів або пішоходів, яким надається кілька додаткових секунд «фори» перед тим, як стартують загальні транспортні потоки. Це сприяє зниженню конфліктності руху, покращенню безпеки на перехрестях та підвищенню пропускної здатності вулиць.

Для ТЗ ранній старт може бути реалізований шляхом попереднього включення зеленого сигналу для певного напрямку руху. Це допомагає уникнути різких маневрів, зменшує ризик виникнення аварійних ситуацій та сприяє більш плавному розподілу ТП. Впровадження такого підходу у моделюванні дозволяє проаналізувати його ефективність у конкретних дорожніх умовах і оцінити можливість впровадження на реальних перехрестях.

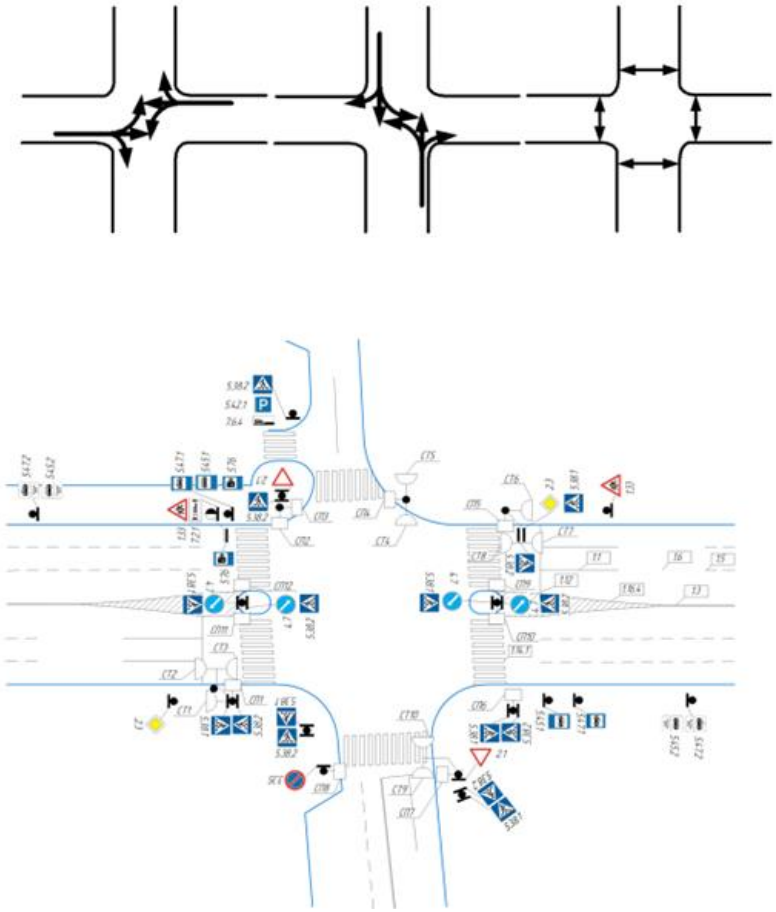

Рисунок 6 – Запропонована схема ОДР з пішохідним переходом по периметру

Таблиця 1 – Порівняння введення раннього та пізнього старту при розробці фази на перехресті

Характеристика	Ранній старт	Пізній старт
Час активації	Зелений сигнал активується раніше	Зелений сигнал активується пізніше
Вплив на пішоходів	Може створювати ризики	Підвищує безпеку
Вплив на затори	Зменшує затори	Може збільшувати затори
Конфлікти	Менше конфліктів між транспортом	Можливі конфлікти між транспортом

Однак детальне дослідження їх впливу на транспортні та пішохідні потоки виходить за межі завдань даного дослідження. Обидва підходи мають свої переваги і недоліки, і вибір між раннім і пізнім стартом залежить від конкретних умов на перехресті та потреби в забезпеченні безпеки дорожнього руху. Оскільки дослідження спрямоване на підвищення безпеки пішоходів, нами запропоновано третю фазу світлофорного регулювання, яка враховує їхні потреби. Для першої та другої фази передбачається застосування механізму раннього старту, що сприятиме безпечнішому та ефективнішому руху (див. рис. 7). Аналіз інтенсивності ТП показав,

що всі лівоповоротні потоки перевищують 120 авт./год, що вимагає їх розділення із зустрічним напрямком для зменшення конфліктів. Дослідження пішохідного потоку виявило, що в деяких випадках пішоходи змушені рухатися по периметру перехрестя, що створює додаткові незручності, тому було запропоновано впровадження ДПП для оптимізації руху та підвищення безпеки.

Наступним кроком є моделювання дорожнього руху на перехресті, яке дозволяє відтворити реальні умови руху, оцінити ефективність транспортної інфраструктури та дослідити можливі сценарії її вдосконалення. Завдяки програмному забезпеченню PTV Vision VISSIM та наявним вхідним даним, таким як інтенсивність ТП, геометричні параметри перехрестя, режими світлофорного регулювання та поведінкові характеристики водіїв, можна створити високоточну модель, що враховує реальні умови експлуатації. Використання мікроскопічного моделювання дозволяє детально аналізувати динаміку ТП, оцінювати вплив змін у регулюванні руху та перевіряти ефективність альтернативних рішень. Це є важливим етапом у процесі прийняття обґрунтованих рішень для оптимізації транспортної системи міста.

Оцінка ефективності функціонування перехресть у процесі моделювання дорожнього руху здійснюється за допомогою низки кількісних і якісних показників. Вони дозволяють комплексно проаналізувати стан ТП, визначити вузькі місця в організації руху та обґрунтувати заходи щодо його оптимізації.

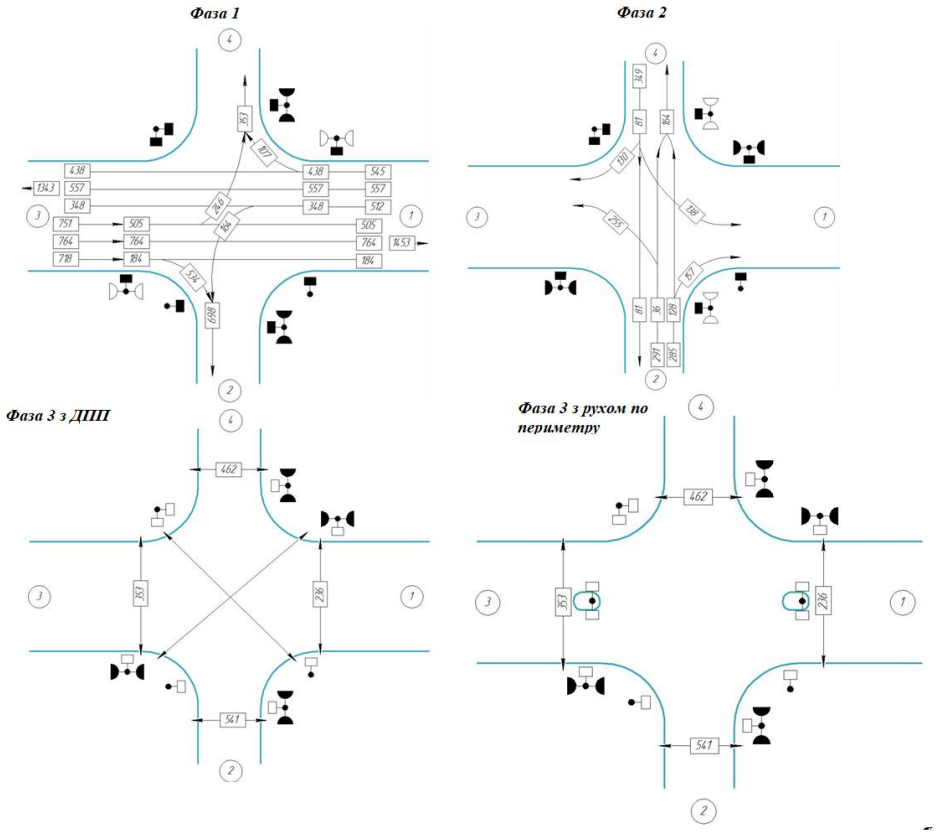

Рисунок 7 – Запропоновані варіанти пофазного роз'їзду

1. Часові показники:

- Середній час затримки – один із ключових показників, що характеризує середній час очікування ТЗ або пішохода перед продовженням руху. Він вимірюється в секундах і дозволяє оцінити рівень затримок на підходах до перехрестя.
- Тривалість проїзду через перехрестя – визначається як час, що витрачає ТЗ на перетин контрольної ділянки, включаючи можливі зупинки.
- Середня швидкість руху – показник, що демонструє ефективність використання дорожньої мережі та вплив затримок на загальний трафік.

2. Пропускна здатність:

- Фактична інтенсивність руху – відображає реальну кількість ТЗ, що проходять через перехрестя за одиницю часу (авто/год).
- Коефіцієнт завантаженості смуг руху – визначається як відношення фактичної інтенсивності до максимально можливої пропускної здатності смуги.

3. Показники рівня сервісу (Level of Service, LOS):

Рівень сервісу визначається за шкалою від A (мінімальні затримки та висока швидкість руху) до F (критичні затримки, перевантаження перехрестя). Цей показник використовується для оцінки якості дорожнього руху та визначення необхідності оптимізаційних заходів.

4. Параметри безпеки руху:

- Кількість потенційних конфліктних точок – визначає можливі зони перетину ТП, що можуть призвести до ДТП.
- Частота різких гальмувань – свідчить про наявність раптових змін у русі, що можуть бути спричинені незадовільною організацією руху.
- Час до потенційного зіткнення (Time-to-Collision, TTC) – показує, наскільки близько ТЗ перебувають до можливого конфлікту, якщо не змінять траєкторію руху.

5. Екологічні показники:

- Викиди шкідливих речовин (CO_2, NOx, PM10) – визначають рівень забруднення повітря внаслідок затримок і низької швидкості руху.
- Витрати пального – залежать від кількості зупинок, швидкості руху та режимів роботи двигуна.

6. Економічні показники:

- Втрати часу користувачів – переводяться у грошовий еквівалент і враховують економічний збиток через затримки в русі.
- Ефективність використання інфраструктури – визначає, наскільки існуючі ТЗ і смуги руху використовуються раціонально.

У процесі моделювання дорожнього руху з діагональним пішохідним переходом (ДПП) та традиційним рухом пішоходів по периметру (див. рис. 8, рис. 9) було отримано значення ключових показників ефективності функціонування перехрестя (див. табл. 2, табл. 3), що дозволяють оцінити вплив різних організаційних рішень на транспортні та екологічні параметри.

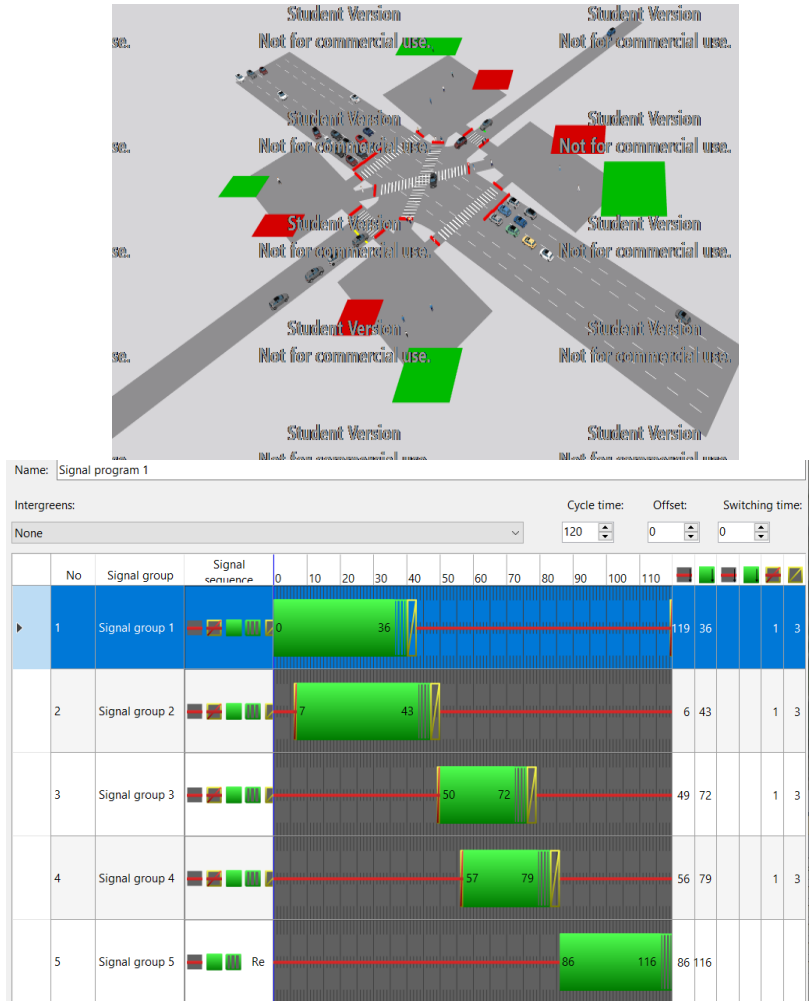

Рисунок 8 – Імітація дорожнього руху при ДПП в програмному середовищі PTV Vision VISSIM (оптимальний цикл світлофорного регулювання 120 с)

Зокрема, аналіз проводився за показниками затримок ТЗ і пішоходів, довжини заторів, рівня викидів шкідливих речовин та витрат пального. Отримані результати свідчать про переваги впровадження діагонального пішохідного переходу (див. рис. 9), що дозволяє оптимізувати рух пішоходів, скоротити їхній час очікування та зменшити конфліктність ТП.

Додатково було проведено дослідження впливу зміни тривалості світлофорного циклу на ефективність роботи перехрестя. Випробувано кілька варіантів часових параметрів циклу регулювання, що дозволило визначити оптимальне співвідношення між фазами руху ТЗ та фазами пішохідного переходу. Варіювання часу циклу мало безпосередній вплив на затримки транспортних засобів: при збільшенні тривалості циклу спостерігалося зменшення кількості зупинок, що позитивно позначалося на витратах пального та рівні викидів, однак водночас могло призводити до накопичення черг у певних напрямках.

Рисунок 9 – Імітація дорожнього руху при русі пішоходів по периметру в програмному середовищі PTV Vision VISSIM

Таблиця 2 - Результати моделювання в PTV Vision VISSIM для перехрестя з ДПП

Час циклу	104	112	120
Середня затримка, с	86,1	89,1	75,486
Середня довжина затору, м	47,9	52,4	43,9
Максимальна довжина затору, м	54,7	57,8	49,9
Середній час простою кожного ТЗ, с	65,7	57,8	59,8
Середня кількість зупинок ТЗ без урахування зупинок на парковках, од./авт.	3,6	3,4	3,23
Викиди шкідливих речовин CO, г	185	158,1	152,6

Викиди шкідливих речовин NO_x, г	36	30,8	29,7
Витрати палива, жидкий галон	2,6	2,3	2,18

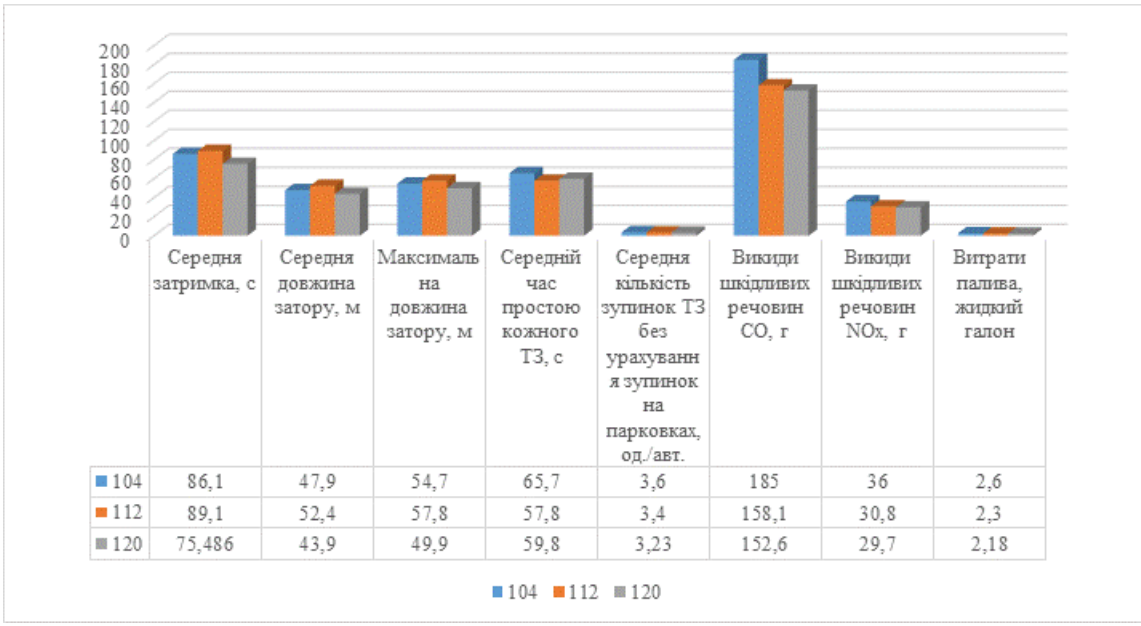

Рисунок 10 - Порівняння показників ефективності вузла в залежності від зміни циклу для перехрестя з ДПП

Таблиця 3 - Результати моделювання в PTV Vision VISSIM для перехрестя з рухом пішоходів по периметру

Час циклу	95	105	115
Середня затримка, с	81,4	85,5	81,5
Середня довжина затору, м	51,7	52,7	46,3
Максимальна довжина затору, м	83,5	83,5	80,4
Середній час простою кожного ТЗ, с	59,6	52,9	62,8
Середня кількість зупинок ТЗ без урахування зупинок на парковках, од./авт.	4	5,7	5,6
Викиди шкідливих речовин CO, г	180,4	185,1	195,2
Викиди шкідливих речовин NO_x, г	35,1	36	45,2
Витрати палива, жидкий галон	2,6	2,6	2,8

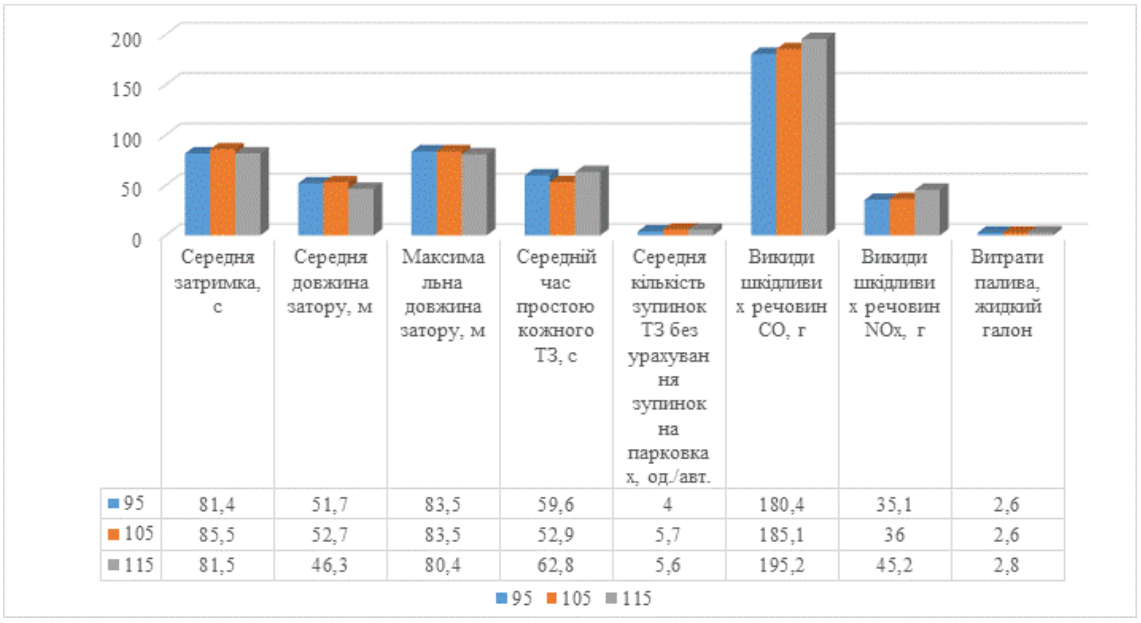

Рисунок 11 - Порівняння показників ефективності вузла в залежності від зміни циклу для перехрестя з ПП

Отримані результати свідчать про важливість раціонального підбору часу світлофорного циклу для забезпечення балансу між ефективністю руху транспорту та комфортом пішоходів. Відтак, моделювання з використанням PTV VISION VISSIM дозволило не лише оцінити ефективність різних сценаріїв організації руху, а й обґрунтувати доцільність адаптивного регулювання сигналізації залежно від інтенсивності транспортних і пішохідних потоків. Впровадження ДПП вимагає ретельного вибору тривалості світлофорного циклу, оскільки цей тип організації руху значно змінює взаємодію між ТП та пішоходами. Якщо традиційна схема передбачає, що пішоходи рухаються лише по периметру перехрестя, то ДПП дозволяє їм перетинати дорогу по прямій та по діагоналі під час спеціально виділеної фази. Підбір оптимальної тривалості циклу є важливим з кількох причин:

1. Збалансування часу для пішоходів і транспорту. ДПП зазвичай вимагає введення окремої фази світлофорного регулювання, під час якої всі ТЗ мають зупинятися, а пішоходи отримують можливість рухатися у будь-якому напрямку, включаючи діагональ. Це збільшує загальний час світлофорного циклу, оскільки додається додаткова пішохідна фаза. Якщо цикл буде надто коротким, це може призвести до: надмірних затримок транспорту, оскільки кожен світлофорний цикл матиме додаткову паузу для пішоходів; недостатнього часу для пішоходів, що створить небезпеку або дискомфорт при перетині дороги. З іншого боку, надто довгий цикл може спричинити накопичення пішоходів і транспорту, що також негативно впливатиме на ефективність руху.

2. Мінімізація затримок ТЗ. При неправильному виборі тривалості циклу можлива ситуація, коли ТП буде змушений зупинятися занадто часто або, навпаки, довго чекати своєї черги на рух. Це може призводити до: збільшення довжини заторів; зростання середньої затримки для ТЗ; погіршення швидкості руху в межах

перехрестя. Оптимальний цикл має забезпечувати компроміс між наданням достатнього часу для пішоходів та ефективним функціонуванням ТП.

3. Зниження екологічного навантаження. Занадто довгі цикли можуть спричиняти збільшення простою автомобілів, що веде до: зростання споживання пального; підвищення рівня викидів CO, NOx та інших шкідливих речовин; зниження ефективності транспортної системи загалом. Оптимальний світлофорний цикл дозволяє мінімізувати періоди простою транспорту і зменшити негативний вплив на навколишнє середовище.

4. Підвищення безпеки дорожнього руху. Неправильний вибір часу світлофорного циклу може спричинити хаотичний рух пішоходів, особливо якщо вони не встигають завершити перехід через перехрестя. У разі діагонального переходу цей аспект стає ще важливішим, адже пішоходи долають більшу відстань, ніж при традиційному перетині. Якщо цикл буде надто коротким: пішоходи можуть не встигати завершити перехід, що підвищує ризик конфліктів з транспортом; зростає кількість пішоходів, які намагаються перейти дорогу на червоний сигнал. Якщо цикл буде надто довгим: водії можуть втрачати терпіння та порушувати правила, виїжджаючи на перехрестя завчасно; пішоходи можуть також почати рухатися раніше, якщо вважатимуть, що сигналізація працює неефективно.

5. Узгодженість з іншими перехрестями. Якщо перехрестя є частиною координованої світлофорної системи (зелена хвиля), зміна тривалості циклу може вплинути на загальну організацію руху на магістралі. Надто велика розбіжність у тривалості світлофорних циклів між сусідніми перехрестями може призвести до розриву синхронізації, що викличе додаткові затримки на інших ділянках мережі.

Вибір оптимальної тривалості світлофорного циклу при впровадженні ДПП є критичним для забезпечення балансу між зручністю руху пішоходів і ефективністю роботи транспортної системи. Найкраще рішення має враховувати: інтенсивність пішохідних і ТП; необхідний час для безпечного проходження перехрестя пішоходами; мінімізацію затримок і заторів; зменшення негативного впливу на навколишнє середовище; узгодженість з іншими світлофорними об'єктами. Таким чином, правильний підбір часу циклу дозволяє реалізувати переваги ДПП без погіршення транспортної ситуації, забезпечуючи ефективне та безпечне функціонування перехрестя.

Рисунок 12 дозволяє остаточно визначитись з найліпшим варіантом руху пішоходів. Цикл в 120 с на перехресті з ДПП показує найкращі результати у всіх категоріях: найменші затримки, найкоротші затори, найменші викиди, найменші витрати пального. Інші варіанти (104 с та 112 с) мають гірші результати, ніж варіант з рухом пішоходів по периметру. Останній варіант має кращі результати для коротших циклів, але все одно поступається другій групі в затримках, довжині заторів та екологічних показниках. Найкращий цикл при цьому варіанті — 115 с, але він гірший за 120-секундний варіант з ДПП.

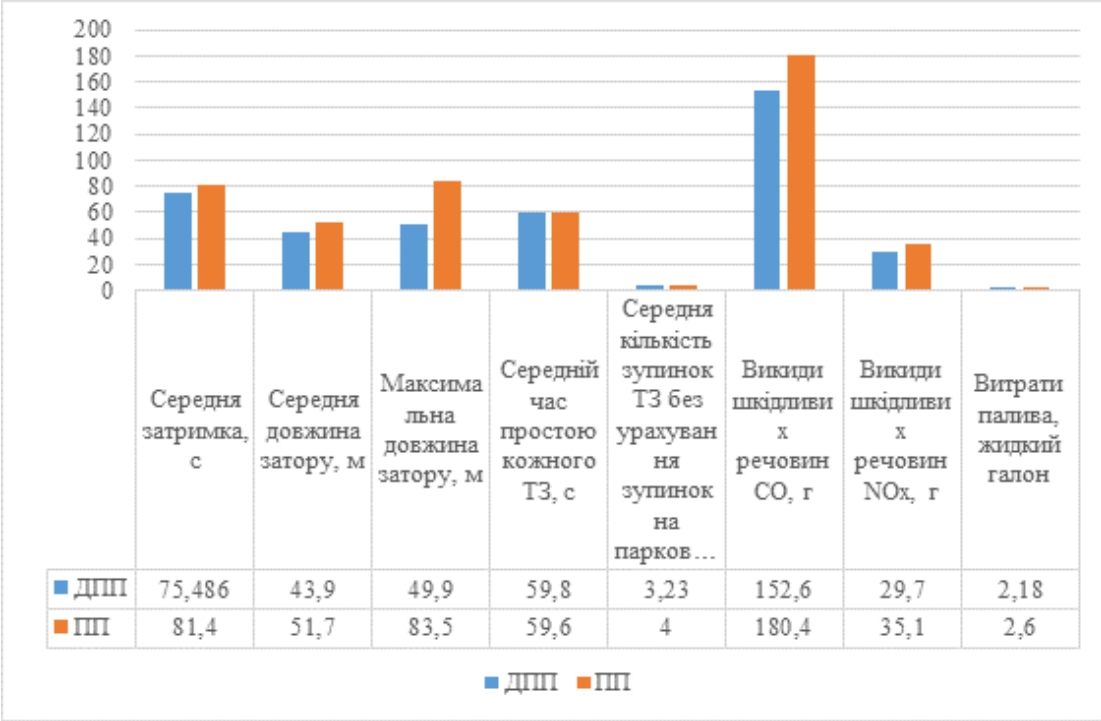

Рисунок 12 – Показники ефективності функціонування перехрестя, отримані в результаті моделювання

Висновки. Аналіз джерел інформації засвідчив високу актуальність питання впровадження ДПП у міських транспортних системах, що зумовлено зростаючою необхідністю підвищення рівня безпеки пішоходів, оптимізації дорожнього руху та адаптації транспортної інфраструктури до сучасних урбаністичних викликів.

Дослідження міжнародного досвіду продемонструвало, що ДПП можуть відігравати ключову роль у зниженні рівня ДТП, пов’язаних із пішоходами, а також сприяти зменшенню загальних затримок на регульованих перехрестях. У ряді країн, де такі переходи вже інтегровані в транспортну систему, спостерігається позитивний ефект від їх використання. Зокрема, скорочення часу очікування для пішоходів та підвищення ефективності використання дорожньої мережі є одними з основних переваг.

Разом із тим, аналіз наукових публікацій виявив неоднозначність оцінки ефективності ДПП. Деякі дослідження підтверджують їхню доцільність у певних умовах, проте інші вказують на потенційні ризики, зокрема можливі конфлікти між учасниками руху, необхідність адаптації світлофорних програм та обмеження, пов’язані з геометрією перехресть. Врахування національних особливостей дорожньої інфраструктури та поведінкових характеристик пішоходів є критично важливими факторами при прийнятті рішень щодо впровадження таких переходів.

Додатковий вектор досліджень спрямований на використання сучасних цифрових технологій у моделюванні дорожнього руху. Впровадження методів машинного навчання, зокрема алгоритмів Support Vector Machine (SVM), дозволяє детальніше аналізувати поведінку пішоходів, прогнозувати можливі конфліктні

ситуації та визначати оптимальні умови для реалізації ДПП. Окрім того, важливим аспектом залишається забезпечення інклюзивності дорожньої інфраструктури, що передбачає створення комфортних та безпечних умов для всіх категорій учасників руху, включаючи маломобільні групи населення.

Водночас у вітчизняному науковому просторі відсутні комплексні дослідження щодо ефективності ДПП в українському контексті. Це створює потребу у глибокому аналізі транспортних потоків, оцінці реальних дорожніх умов, дослідженні факторів аварійності та розробці рекомендацій, що відповідатимуть специфіці українських міст. Проведення такого комплексного дослідження дозволить сформувати науково обґрунтовані висновки щодо доцільності впровадження діагональних пішохідних переходів в Україні та сприятиме підвищенню рівня безпеки та комфорту усіх учасників дорожнього руху.

Окрім аналізу наявних наукових джерел, проведене моделювання та комплексний аналіз функціонування досліджуваного перехрестя дозволили отримати низку кількісних критеріїв, які підтверджують ефективність впровадження діагональних пішохідних переходів. Зокрема, визначено такі ключові параметри: затримки руху ТЗ і пішоходів, обсяг витрат палива, а також довжина транспортних заторів.

Результати моделювання демонструють, що впровадження ДПП сприяє середньому зниженню зазначених показників приблизно на 10% у порівнянні зі стандартною схемою організації руху. Це вказує на підвищення пропускної здатності перехрестя, зменшення енерговитрат транспортних засобів та мінімізацію затримок руху, що є важливими чинниками ефективного функціонування міської транспортної мережі. Додатково прогнозоване скорочення довжини транспортних заторів позитивно впливає на рівень безпеки руху та екологічний стан прилеглої території, зменшуючи викиди шкідливих речовин у повітря.

Враховуючи особливості транспортної інфраструктури м. Харків, зокрема високу щільність населення та значне навантаження на дорожню мережу, впровадження ДПП може суттєво підвищити безпеку пішоходів, знизити рівень конфліктності між транспортними та пішохідними потоками, а також оптимізувати загальну організацію дорожнього руху. Одержані результати підтверджують доцільність впровадження цього рішення у містах із розвиненою та інтенсивною транспортною інфраструктурою, що робить його перспективним напрямком для подальших досліджень і практичної реалізації.

References:

Bozovic T., Hinckson E., Smith M. Pedestrian crossings: Design recommendations do not reflect users' experiences in a car-dominated environment in Auckland, New Zealand. Transportation Research Part A: Policy and Practice Volume 187, September 2024, 104169 DOI: https://doi.org/10.1016/j.tra.2024.104169

Bechtel, A. K, MacLeod, K. E, & Ragland, D. R. (2003). Oakland Chinatown Pedestrian Scramble: An Evaluation. *UC Berkeley: Safe Transportation Research & Education Center*. Retrieved from, 2023, URL: https://escholarship.org/uc/item/3fh5q4dk

Cai J, Wang M, Wu Y. Research on Pedestrian Crossing Decision Models and Predictions Based on Machine Learning. *Sensors*. 2024; 24(1):258. DOI: https://doi.org/10.3390/s24010258

Doyoung Jung, Dongmin LEE, Jinwoo Jun, Daecheol HAN Analysis of the Effects of Scrambled Crosswalk Installation Depending on the Types of Intersections Using VISSIM. International Journal of Highway Engineering, 2017, Vol.19, No.3, 71-81. DOI: https://doi.org/10.7855/IJHE.2017.19.3.071

Francis, E. (2023). Impacts of Diagonal Crosswalk Misuse. Civil Engineering Undergraduate Honors Theses Retrieved from https://scholarworks.uark.edu/cveguht/81

Grigonis, V., Kondratovič, V., Palevičius, V., Juozevičiūtė, D., Karpavičius, T., & Smirnovs, J. Performance Analysis of One-Level Signalized Urban Intersections with Exclusive Pedestrian Phases and Diagonal Crossings. *The Baltic Journal of Road and Bridge Engineering*,2023, *18*(4), 65-89.DOI: https://doi.org/10.7250/bjrbe.2023-18.619

Guidelines for Pedestrian Crossing Facilities at Traffic Control Signals (2023). Mainroad Western Australia: веб-сайт. URL: https://surl.li/hezmbc

Juozevičiūtė D, Grigonis V. Evaluation of Exclusive Pedestrian Phase Safety Performance at One-Level Signalized Intersections in Vilnius. *Sustainability*. 2022; 14(13):7894.DOI: https://doi.org/10.3390/su14137894

Michelle Leung, Sam Maggs, Svyatoslav Glazyrin (2012). Intersection Optimization Analysis: Cambie & W. Broadway, Vancouver. Analytics Now 2012 Edition. ANALYTICS NOW: веб-сайт. URL: https://surl.lu/qyqjln

PTV VISSIM: first steps tutorial. Germany. Ptv planning transport. Verkehr ag. 2021. P. 37

Pedestrian planning and design guide. *NZ Transport Agency*, October 2009 ISBN 978-0-478-35228-3 (online). URL: https://surl.li/xxlpum (дата звернення 21.01.2025)

South Australian walking strategy 2022–2032. More people walking more often; all ages, all abilities. URL: https://surl.li/lkezpg

В Україні з'являться діагональні пішохідні переходи. УНІАН: веб-сайт. URL: https://surl.li/fvkaqb (дата звернення 24.01.2025)

В Одесі з'явився перший діагональний пішохідний перехід: що це та як працює? Hotline Finance: веб-сайт. URL: https://surl.li/pcyiuu (дата звернення 25.01.2025)

Електронні петиції. Полтавська міська рада: веб-сайт. URL: https://petition.rada-poltava.gov.ua/petition/view?id=196 (дата звернення 02.12.2024).

Нагребельна Л., Беленчук О., Кононенко А. (2018) Підняті пішохідні переходи, як засіб забезпечення безпеки пішоходів. Науково-виробничий журнал, №2 (254). 47-50. DOI: https://doi.org/10.33868/0365-8392-2018-2-254-47-50

DOI 10.5281/zenodo.15355177
UDC 614.841.27:504.5-022.326.5

CHAPTER 4.
DANGEROUS FACTORS OF THE MAN-CAUSED IMPACT OF FIRES ON LANDSCAPES AND LIFE ACTIVITIES OF THE POPULATION IN THE CONDITIONS OF MILITARY ACTIONS

Yuriy BUTS
Head of the Department of Occupational Safety and Environmental Protection
Doctor of Engineering Sciences, Professor
Ukrainian State University of Railway Transport,
(7 Feuerbach Square, Kharkiv, 61050, Ukraine)
butsyura@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0450-2617

Artur KAGRAMANIAN
Vice-Rector for Research and Education
Candidate of Engineering Sciences, Associate Professor
Ukrainian State University of Railway Transport,
(7 Feuerbach Square, Kharkiv, 61050, Ukraine)
kartal@kart.edu.ua
https://orcid.org/0000-0003-3520-4911

Annotation. Issues. Today, Ukraine, unfortunately, is associated with a full-scale invasion of regular Russian troops, accompanied by explosions, fires, deaths of people, etc. Excessive impact occurs both on landscapes and on the vital activity of the population. Fires, pollution of rivers and soils, explosions and the destruction caused by them - all this disrupts landscape complexes. Currently, the total volume of territories burned in Ukraine as a result of the war has exceeded 120000 hectares. A significant part is forests, part of which is in the Chernobyl exclusion zone.

Research results. Fires in forests, steppes, fields and peatlands, annually occupying thousands of hectares of natural complexes within Ukraine, are a source of technogenic and ecological load of pyrogenic origin and destructive impact on landscapes as a whole and on their individual components, along with disruption of hydrochemical, geochemical and thermal balances in the environment.

Theoretical and methodological aspects of the systematic nature of processes that develop in landscapes of different hierarchical levels are revealed.The problems of technogenic and ecological impact caused by fires on the environment are identified. The factors of landscape fires occurrence are traced.

In addition, attention is paid to environmentally hazardous processes occurring in landscapes and the processes of their gradual return to a state of equilibrium after the cessation of the action of pyrogenic factors that led to its disappearance.

As a result of the theoretical study conducted to systematize the technogenic and ecological manifestation of pyrogenic processes on the environment and its condition, a scheme of the impact of pyrogenic processes on landscape components was constructed.

During fires, smoke, soot, carcinogenic substances, volatile combustion products are formed, which affect the vital activity of the population. Functional disorders in the nervous and enzymatic systems of the human body, general metabolism, an increase in the incidence of respiratory,

cardiovascular systems, allergic and other pathologies have been noted. The spectrum of these pathological manifestations is quite comprehensive: starting from acute laryngotracheitis, bronchitis, acute respiratory failure and ending with delayed consequences in the form of increased susceptibility to pneumonia and cases of malignant tumors of the respiratory system, etc.

Key words: dangerous factors, technological impact, fire, landscape, population life, military actions.

Introduction. The gross assessment of the damage caused to the environment currently exceeds 3.9 trillion hryvnias or almost 82 billion dollars. It should be noted that the area of temporarily occupied Ukrainian lands is As of February 2025, according to Deep State, almost 112,300km² or 18.60% of the Ukrainian territory is under temporary occupation (*deepstatemap.live, 2025*). Approximately 40,000km^2 of Ukrainian territory was liberated during 2022. Thus, the total area of potentially affected lands exceeds 25% (*Kraynyuk et al., 2024*).

Due to the full-scale Russian aggression in Ukraine, a large number of forest fires have occurred in the north, east and south of the country. Since February 24, 2022, more than 40 thousand hectares of forest areas have been covered by fires in Ukraine. Half of this area falls on the Chernobyl Biosphere Reserve. According to various expert estimates, from 20 to 30% of the territory of Ukraine is already suffering from the consequences of the war - these are mining, forest fires due to fires after shelling, various kinds of pollution, etc. We do not undertake to state the absolute area of burned forests as a result of hostilities, but it is at least ten times larger than in the same period before the war. In general, the area of the environment affected by the war is clearly larger than the zone of active hostilities. However, the greatest destruction of natural complexes is observed precisely along the front line. According to the State Forestry Agency, 56% of forest fires in 2022 were caused by hostilities (*National Report, 2023*).

Every year, August-September in Ukraine is the most fire-hazardous for ecosystems. Climatic conditions and the intensification of hostilities in eastern Ukraine in 2024 led to large-scale fires in forest and grasslands. In 2024, these months became especially dangerous (*Buts et al., 2025*). The following reasons contributed to this:

1. The summer of 2024 was the hottest in the history of observations. The daytime air temperature in Ukraine reached 35°C, and the wind speed was 35 km/h.

2. There was practically no precipitation in the form of rain in August-September. The precipitation level did not exceed a third of the norm. This led to the formation of the following reason.

3. Significant areas of dry land from grass, shrubs, etc. were formed. From August 29, 2024, for several days, the ecological situation deteriorated sharply due to a dust storm that came to Ukraine from Central Asia. At the same time, in the eastern part of Ukraine, the concentration of dust in the atmosphere increased from 0.03 mg/m^3 to 5 mg/m^3. Combustion products together with dust led to an extremely dangerous situation for ecosystems and humans in particular.

4. Separately, it is necessary to highlight such a reason as the human factor. Residents of private homes, mostly in rural areas and summer cottage cooperatives, began to massively organize self-immolations in order to reduce dry biomass. Very often, such fires grew into large fires with the destruction of houses and property, etc.

5. The intensification of hostilities in eastern Ukraine led to continuous burning of large areas of forests and grasslands. According to satellite observations, virtually the entire eastern part of Ukraine was burning. At the end of August - beginning of September, the area of forest

fires in Donetsk and Kharkiv regions alone reached 1520 hectares. Grass on an area of 100–500 m^2 burned simultaneously in 90 areas.

6. Firefighting was made very difficult or impossible as a result of hostilities and their consequences (mining, explosions, etc.).

In total, about 43 thousand hectares were covered by flames in Ukraine. About 500kt of wood and 350kt of grass burned. Emissions of smoke, soot, and nitrogen oxides exceeded the background values of the masses of these substances many times. Emissions of polyaromatic hydrocarbons exceeded the background values by 570, PM 2.5 microparticles by 14 times, and the power of acoustic radiation by 30 times. Emissions of CO and SO_x exceeded the background values by several dozen times. In addition to military operations, the spread of fires in ecosystems was facilitated by high air temperature, lack of rain, and wind. According to the State Emergency Service, 38 thousand fires in ecosystems were recorded in 8 months of 2024. This is twice as much as during the same period in 2023 (*Chornogor et al., 2024*).

Figure 1 – Forest fires in Ukraine as a result of shelling, 2024. (*Chornogor et al., 2024*).

Burning of large forest areas and ecosystems in open areas under technogenic load of pyrogenic origin in conditions of military operations leads to catastrophic consequences. Biodiversity is reduced, the number of representatives of flora and fauna, including those belonging to the Red Book, is reduced. The death of forests leads to the disappearance of small rivers and lakes, to the shallowing of larger rivers and lakes, to a disruption of the water balance in general. Some settlements may be left without water, which they consume from wells. Reservoirs are polluted with ash and soot. To this it is necessary to add the risks of environmental hazards for the population, loss of buildings and property, the need to evacuate during forest fires, loss of health and mortality of people (*Buts, 2018*).

Fires significantly affect the ecosystem, including such components as vegetation, soil cover, fauna, geochemical, hydrochemical, thermal balances, etc. Fires in ecosystems are one of the most important factors in which combustion products of organic substances are formed, which pollute the air environment with varying intensity and have a toxic effect on human health (*Wilson, 2021*).

During such fires, smoke, soot, carcinogenic substances, volatile combustion products are formed. A number of authors have studied the impact of dangerous toxic components of smoke on human health and vital activity. Functional disorders in the nervous and enzymatic systems of the body, general metabolism, an increase in the incidence of respiratory, cardiovascular systems, allergic and other pathologies have been noted. The spectrum of these pathological manifestations is quite comprehensive: starting from acute laryngotracheitis, bronchitis, acute respiratory failure and ending with delayed consequences in the form of increased susceptibility to pneumonia and an increase in the incidence of malignant tumors of the respiratory system, etc. (*McLauchlan , 2020*).

The destruction of environmental components under the influence of pyrogenic factors reduces the level of environmental safety and threatens the sustainable development of both the territory that has been affected by such an action and the state as a whole. Forest fires, as one of the most technogenically and environmentally dangerous types of phenomena in the environment, have a high risk of catastrophic consequences. In Ukraine, the total area of forests with a high probability of fire occurrence is about 4 million hectares, in particular, an average of 3,500 forest fires with an area of over 5000 hectares.

The technogenic and ecological load of pyrogenic origin is exacerbated by steppe fires, fires in meadows, fields and grain fields, which often turn into forest and peat fires, cause fires in settlements, agricultural and industrial enterprises and adjacent territories, etc.

Fires in protected areas, in particular in ecosystems of nature reserves, unique natural parks, nature reserves, etc., are especially dangerous, due to the high degree of vulnerability to external influences.

The problem of technogenic and ecological danger of pyrogenic factors of influence on the environment and the importance of studying the issue of post-pyrogenic relaxation of natural complexes arises, since aspects of restoration and reproduction of biodiversity are still unresolved. Research conducted in this direction is discrete and incomplete.

In the context of increasing technogenic and ecological pressure on landscapes, there is a need to consider the processes of pyrogenic impact on environmental safety systematically, taking into account all the relationships between the causes of fires, their dependence on natural and technogenic factors, the scale of the impact on the environment, and ecological and economic consequences.

The purpose of the study is to theoretically generalize the dangerous technogenic and ecological factors of pyrogenic impact on landscapes and life and to systematize the manifestation of pyrogenic processes on landscape components.

Literature review and research methodology. Over the past decades, there have been practically no generalizing studies in this area. Therefore, the technogenic and ecologically dangerous consequences of fires in the surrounding natural environment have not been studied in full, and authors who assess the impact of fire on various landscape complexes have significant differences on a number of issues (*Buts, 2013*). Most scientific publications that consider the impact of the pyrogenic factor in Ukraine and abroad are devoted to: modeling the risk of forest fires (*Buts, 2019*), identifying forest fire centers, modeling their spread (*Pokrovsky, 2022*), the dependence of forest fire safety on types of stands (*Kuzyk, 2006*), the influence of meteorological parameters on the spread of grassroots fires (*Kalinovsky, 2007*) , mathematical modeling of the occurrence and spread of forest fires (*Grab, 2004*) , extinguishing forest fires, etc.

1. Hazardous factors of the impact of fires on landscapes in the conditions of military actions.

One of the main technogenic and ecological hazards for natural complexes is fires (natural fires) and their pyrogenic impact (literally - "generated by fire"). "Natural fire" is an uncontrolled combustion process that spontaneously arises and spreads in the environment, which is accompanied by intense release of heat, smoke and light radiation, which creates a danger to people and causes damage to economic activities and the environment. In addition to the mentioned official term "natural fire", the concept of "fire in natural ecosystems" is generally recognized in official publications.

However, along with the used phrase, a number of other scientific concepts and terms are used, among which, in our opinion, the most successful is the concept of “landscape fire” or “landscape-homogeneous fire” . A “landscape-homogeneous fire” is understood as a fire that spreads over an area with the same type of landscape (Fig. 2). The concept of “vegetation fire” is close to the aforementioned term. According to the accepted terminology, a “vegetation fire” is called the spontaneous (uncontrolled) spread of fire over an area covered with any vegetation, forests, shrubs, grasses, etc. (*Buts, 2020*).

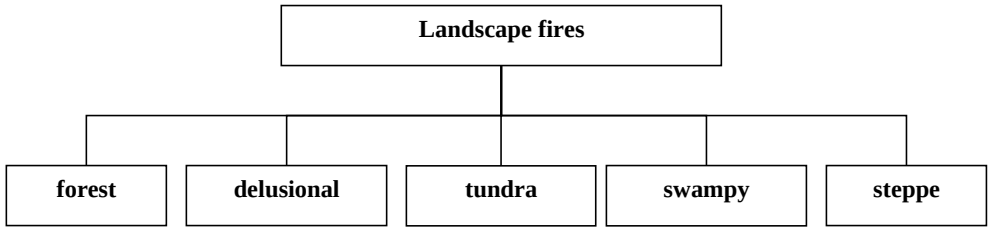

Figure 2 – Fire classifications by landscape homogeneity

In our opinion, the definition of "landscape fire" is more accurate, since it indicates the object of combustion and to a certain extent determines its location. Landscape fires affect the atmospheric air environment, soil, lithosphere, humans and animals. They lead to significant material damage, the destruction of flora and fauna, as well as buildings, structures, materials, etc. Landscape fires are characterized by high rates of spread, which often makes it impossible to use modern protective measures to eliminate fires.

Among landscape fires, forest fires are especially dangerous, which destroy the animal and plant world, cause soil erosion, and change the river regimes. Forest fires are one of the most dangerous phenomena in the environment, leading to significant economic losses and negative ecological consequences. Popular and widespread fires of dry grass on hayfields and pastures, crop residues in fields and garden plots, fallen leaves in parks and squares are the cause of 50% of forest fires.

A “forest fire” is any uncontrolled burning of vegetation that spreads across a forest area. Depending on the location of the fire and the materials that burn, there are three main types of landscape forest fires in multi-layered vegetation: ground (underground), ground-level, and ground-level (*Buts, 2020*).

When fighting forest fires, the speed of fire spread is of great importance. When extinguishing ground fires, the height of the flame also plays a major role, and for ground fires, the depth of burning is also important. Steppe fires, peat fires, agricultural fires, etc. deserve special attention. Steppe fires, fires in meadows, fields, and grain fields can turn

into forest and peat fires and cause fires in settlements, agricultural and industrial enterprises adjacent to the territories.

In addition, landscape fires are natural disasters in which fire destroys significant material values and may cause death. The striking factors in such fires are high temperatures, smoke covering large areas, limited visibility, negative psychological impact on people and deterioration of their health.

Analysis of the fire situation in landscapes in recent years shows that it is formed mainly under the influence of anthropogenic factors and weather conditions. One of the main reasons for the occurrence of natural fires is the failure of the population to comply with fire safety rules when visiting forests. Careless handling of fire by tourists, hunters, fishermen, mushroom pickers and other persons when visiting forests (bonfire, unextinguished cigarette butt, unextinguished match, etc.) is the cause of 92% to 99% of fires.

The causes of landscape fires can be man-made sources of fire: from broken power lines, from rail and road transport, as well as from fires in warehouses or other facilities located in or near the forest. The cause of the fire can also be criminal actions of individuals (intentional and unintentional arson).

Uncontrolled burning of dry grass on hayfields, pastures, and stubble in fields in spring and autumn leads to the occurrence of 2.9% to 4% of natural fires (*Buts, 2020*).

Weather is a factor that contributes to or hinders the occurrence and spread of fires. Frequent rains, damp weather prevent fires and vice versa, after prolonged heat in the absence of rain, summer thunderstorms are the cause of 0.4% to 0.7% of fire cases. Lightning strikes to the ground in the presence of dry grass or dry windbreaks create fires. The so-called "dry thunderstorms" are especially dangerous, during which atmospheric electricity discharges between clouds and the ground are not accompanied by rain. The occurrence of fires is largely facilitated by drought, which can be considered as a complex of atmospheric processes, when precipitation for more than 20 days is no more than 30% of the average monthly norm for a given area. Seasons with increased forest fire danger are preceded by warm autumn and cold winter with little snow, and in the summer period there is high air temperature, critically low relative humidity, moderate or strong winds and low rainfall.

Wildfires, as many ecologists believe, are not, contrary to popular belief, a completely artificial phenomenon created by humans: in many terrestrial landscapes, fire as an important ecological parameter existed long before humans appeared. Since humans can to some extent control burning in the environment, it is extremely important to carefully study this phenomenon and be objective in its assessment.

Fires are both a limiting and a regulating factor. In areas of the Earth with a warm and dry climate, small seasonal or periodic fires exert a fairly powerful selective pressure that promotes the survival and growth of some species at the expense of others. In such areas , there are many communities associated with fires. They can be considered "fire-type" communities, which in many cases are economically beneficial to humans. In order to eliminate the impact of fires on certain landscapes, humans must replace it with something else, for example, chemical action, which is not always justified from an ecological point of view.

Currently, the effects of fires on only certain groups of factors (soil, microclimatic, etc.) of the landscape and components of forest phytocenoses (grass-shrub layer,

undergrowth, tree stand) have been more or less studied and covered in the literature. For many regions, a significant role of fire in natural regeneration and composition changes, in the formation of the age and layer structure of stands, and in the growth processes of tree stands has been shown.

However, there is still no sufficiently complete picture of the ecological and evolutionary role of the pyrological factor in the dynamics of communities. For its objective solution, it is obviously necessary to take into account, at least, the local population of a vegetation type, for example, a tree species, and consider it as a whole, as a unit of existence and evolution of the species. This unit should include all generations of trees on an area, within which the age, tier and horizontal structure, the viability of the species, renewal, as well as the manifestation of other phenotypic and genetic traits are quite clearly traced.

First of all, it should be noted that the development of a fire depends on the terrain, the type and condition of vegetation, the strength and direction of the wind, the mass of accumulated dry combustible material (forest litter, steppe felt). In dry grass and calm weather, fires spread at a speed reaching 15–18 m/min. In the presence of combustible materials in the environment (stacks of straw, hay, stacks of wood, as well as in the case of its man-made pollution due to oil spills or products of its processing), the duration of pyrogenic action and the temperature of the fire increase several times or even orders of magnitude. Thus, fire affects natural complexes directly, damaging or destroying them, and indirectly - transforming them.

It is advisable to consider the study of the impact of the pyrogenic factor on landscape components in the following sequence: lithogenic base, atmosphere, water, fauna, vegetation. In our opinion, a full assessment of the "pyrogenic ecology" of natural complexes should serve as a key to understanding the essence of the post-fire evolutionary process and predicting the dynamics of landscapes and their relaxation (*Buts, 2020*) .

The impact of fires on the lithogenic basis of landscapes. The indirect impact of fires on the lithogenic basis is most noticeable in autonomous natural complexes. Here, in large burned areas, as a result of the burning of the layer of grass vegetation and litter, water and wind erosion, washing away of fine soil, exposure of parent rocks and the formation of placers are observed in subsequent years.

The removal of fine soil from burned areas on the slopes after intense rainfall leads to its redeposition on landscape elements, a change in the hydrological regime of rivers, their silting, flooding of forests, etc. The geochemistry of natural complexes affected by fire is mainly determined by the degree of burning of the forest litter and the subsequent change in vegetation cover. The features of the migration of chemical substances are also determined by the geomorphological location of natural complexes. In the eluvial group of elementary landscapes (watersheds), even a slight burning of the litter sharply enhances the processes of leaching of decomposition products into the lower horizons. The restoration of nutrients here is complicated, and soils easily lose their natural state (*Buts, 2018*).

Fires cause compaction of weakly podzolic loamy soils and create unfavorable conditions for aeration. The increase in soil moisture observed in this case, with moderate infiltration, contributes to waterlogging. On loamy strongly podzolic soils, the effect of fire did not cause significant changes in their physical properties. On weakly podzolic sandy loamy soils, the moisture content increased after fire exposure (*Asotsky et al., 2018*).

Post-fire change of coniferous forests on loamy soils is often accompanied by the development of a sod process superimposed on the podzolic one. This phenomenon is accompanied by additional accumulation of humus, a decrease in acidity, an increase in the exchange capacity and a decrease in the supply of mobile forms of nutrients. In some cases after a fire in the first 3–4 years, despite the decrease in the total reserves of organic matter, in the litter and the upper 10 - centimetres layer of soil there is an ecologically significant increase in the content of water-soluble mineral compounds, in particular, CaO – by 2–3 times, MgO – by 1.5–2, K_2O – by 1.3–1.5, P_2O_5 – by 1.1–1.2, NH_4NO_3 – by 1.5–3.0 times (*Buts, 2020*).

Soil transformation on burnt areas after repeated fires often goes from podzolic to sod-podzolic. Slowing down or completely stopping the podzolization process for a long period and replacing the coarse humus horizon with a typical humus horizon increases the quality of the soil and tree stands.

An analysis of scientific publications indicates that burning coarse humus under the canopy of pine forests and in clearings with moderate intensity fire is successfully used to increase soil fertility and improve conditions for seed regeneration of coniferous species.

The generalized impact of pyrogenic processes on the lithogenic base and soils is as follows (*Buts, 2012*):

1) destruction of organic compounds (reduction of humus);
2) change in acidity and physicochemical properties of the soil;
3) violation of microbiological activity;
4) increased ash content;
5) increase in the concentration of ash elements;
6) transformation of mineral migration;
7) increased surface runoff (erosion).

Thus, the direct and indirect effects of fires on the lithogenic base and soil change the trophicity of the ecotope, cause the appearance of derived facies, and determine the specifics of the formation of post-pyrogenic vegetation.

The impact of fires on the state of the atmosphere and microclimate. Currently, there is reliable data characterizing a kind of "contribution" of landscape fires to the general pollution of the atmosphere by smoke emissions. There are also certain observations of the loss of nutrients, or rather, their redistribution between landscapes as a result of the wind spreading ash from areas of large fires.

Although the relative share of landscape fires in the overall balance of atmospheric pollution is small, it does exist and must be taken into account ecologically. However, the global impact of forest fires through the atmosphere on the ecological state of large territories has not been sufficiently studied, and, moreover, it is often masked by the complex influence of other factors.

The indirect impact of fires on the microclimatic conditions of natural complexes has been assessed to a greater extent. Thus, it has been established that damage to stands or their complete destruction by fires contributes to the improvement of heat exchange conditions, which in this case approach the conditions of open field areas. Moreover, in a forest thinned by fires, daytime maximum temperatures can be even higher than in open areas. Studies have revealed a higher probability of days with temperature limits in burned areas, significant differences in the temperature regime and air humidity in stands that have

undergone quite strong lowland and highland fires, compared to those untouched by fire.It is quite obvious that changes in the listed ecological parameters cause specific evolutionary effects and vegetation dynamics within specific landscapes.

The influence of microclimatic conditions is particularly significant in the early stages of vegetation formation on burned areas, but to a large extent it persists in later stages. In general, post-fire changes in microclimatic conditions – illumination, temperature, humidity of the surface air layers, wind speed, etc. – are one of the serious reasons for changes in plant communities and the dynamics of natural complexes.

The impact of fires on the water regime of landscapes. In modern scientific literature, there is very little information about the direct impact of fires on the dynamics and trophicity of waters, since practically no special studies have been conducted in this regard. However, it is known that the destruction of the litter layer, herbaceous-shrub and woody layers can significantly affect the water regime and geochemistry of natural complexes. An analysis of scientific publications showed that in pine stands after fires, rain leached 2 times more Ca, Mg, Na, K and P from the litter than in control areas. With surface runoff, 1.19 times more water flowed from the burned areas and approximately 2 times more Ca, Mg, Na, K, 10 times more N and the same amount of P were carried away. It is interesting to note that 20 times more Ca, 10 times more Mg, 2 times more K and Na, and the same amount of N and P are transferred to the aqueous solution from the burnt litter immediately after the fire (before rain). In the first year after the fire, under the influence of leaching from the ash layer, 1 hectares Ca – 149kg, Mg – 50 kg, K – 92kg, Na – 33kg.

The impact of fires on the hydrological characteristics of landscapes is not always unambiguous. Thus, according to observations, after artificial irrigation, 160 mm the rate of their infiltration into the soil on the burned area changed slightly in comparison with the control area. Soil erosion under the influence of intense precipitation was not observed on the area covered by the fire, and a slight increase in the loss of K, Ca and Na was noted (*Buts et al., 2023*).

In order to avoid long-term consequences of fire changes in the hydrological system of landscape complexes, the need to take appropriate measures to protect forests in the watersheds is especially emphasized.

The impact of fires on the hydrological regimes of natural complexes is ecologically particularly significant. The redistribution of runoff following the destruction of vegetation by fire and the removal of nutrients in this case are quite clearly manifested both in the very emergence of natural complexes with their ecological regimes and in the direction of the dynamics of plant communities. The most common result of the impact of large fires is the impoverishment, drying of autonomous and enrichment, flooding of subordinate natural complexes. The need for a comprehensive study of the hydrological regime, wetlands and dynamics of natural complexes is especially obvious in connection with the recurrence of large fires in the landscapes of various natural zones.

The impact of fires on the fauna of natural complexes. The impact of fires on the fauna of natural complexes is obvious and has been studied quite deeply in relation to some landscapes. It is characteristic that the consequences of fires are far from being limited to the direct effect that causes the death of individuals of the zoocenosis from fire and smoke, although this side of the phenomenon is the most extensive (*Selyunina, 2008*). It is also known that during spring-summer fires, egg clutches and young bird broods are destroyed

in large numbers. However, the most significant after-effect of fires on the fauna of natural complexes is indirectly realized as a result of changes in plant communities. For example, in connection with the death after fires in forests within large areas of the natural complex and its transformation first into grass- shrub and then into deciduous communities, a complete change in the zoocenosis occurs. The destruction of seed carriers during fires delays the process of forest community restoration. In the early stages of post-fire successions in coniferous forests, typical representatives of the forest fauna disappear: capercaillie, squirrel, grouse, etc.

The change in the conditions of existence of animals on burnt areas is so significant that for some species they become unsuitable for decades. However, the change in plant communities is in most cases associated with an increase in fodder lands and suitability as habitats for other species of animals and birds. Thus, there is extensive data from zoologists on the rapid reproduction of mouse-like rodents in conditions of open burnt areas and an increase in the number of predators associated with them by food ties. A high density of rodents often prevents the successful restoration of coniferous species due to eating their seeds. The appearance of a large number of mice and other small mammals on burnt areas is due to the large number of seeds as a food source, reproduction in post-fire insect groups and vegetation that reappears on burnt areas. High mouse populations are usually contained within the first 3 years and gradually decline as dense grass cover develops (*Gamfeldt, 2013*).

A large amount of food with the growth of shrubs and young shoots of deciduous species (aspen, birch) stimulates an increase in the concentration of some ungulate species (elk, roe deer, maral, etc.) in burned areas. Post-fire successions of landscape systems dramatically change the dynamics of bird numbers. In general, post-fire communities are generally poorer in terms of species composition and bird numbers.

At later stages of the post-fire recovery process, the dynamics of zoocenoses is determined by the nature of plant communities. There is no doubt that the reverse influence of zoocenoses on the formation of vegetation is of significant importance. For example, the well-known role of birds in the distribution of seeds, which ensures the recovery of certain species of trees and shrubs on burned areas, is well known in this sense.

The invertebrate fauna associated with the grass stand suffers most from fires - weevils, leafhoppers, ornithopods, lepidoptera, etc. The invertebrate fauna associated with the forest litter - millipedes, some spiders, and bedbugs - is slowly recovering. Usually, they are not recorded on the burnt area for 3 or more years. The least impact of fire is on insects closely associated with the soil - ground beetles, black-legged ticks.

Thus, there is a direct and indirect impact of fires on the fauna of natural complexes. The consequence of the direct impact of fire can be the complete destruction of not only biota, but also the soil as a complex organo-mineral complex. The indirect impact, in the territories passed by the fire, is the development of negative ecological processes: salinization increases noticeably, water and wind erosion develops, etc.

The impact of fires on the vegetation of natural complexes. The most important eco-indicator of landscape systems is vegetation. It is also the most dynamic component of natural complexes. As is known, there are many reasons for the dynamics of vegetation.

Of the numerous aspects of the methodology for studying the consequences of fires, the most relevant is the identification and prediction of post-fire dynamics of forests in time

and across territories. Deep knowledge of the consequences of fires, as ecological factors in the formation of natural communities, will contribute to the scientific substantiation of the principles of rational nature management and ecological safety of landscapes. At the same time, underestimation and underestimation of the role of fires in the formation of forests can be accompanied by gross errors both in the ecological interpretation of modern forests and their location on the territory, and in attempts to predict forest-forming processes.

We have systematized the negative ecologically dangerous consequences of natural fires for the environment, which are summarized as follows (*Buts, 2023*):

– natural fires are a source of atmospheric pollution;

– as a result of fires, the forest stands are transformed into deadwood with the subsequent death of forests;

– the loss of forests leads to regional climate changes;

– as a result of the destruction of vegetation by fires, the oxygen balance in the atmosphere changes;

– carbon monoxide, which is formed during natural fires, leads to global climate change;

– the occurrence of cloudiness in the lower layers of the atmosphere and haze (haze) in the surface layer also lead to regional climate changes;

– the elimination of forest protection strips as a result of fires leads to a decrease in crop yields in steppe zones;

– natural fires contribute to the destruction of the soil layer, which is more susceptible to rain and wind erosion, etc.;

– in mountainous areas there is a risk of landslides;

– the water balance of rivers, swamps and lakes is changing;

– the acidity of soils changes, the mineralization of humus accelerates;

– as a result of thermal effects on humus and organic components of the soil layer, the composition of its elements changes: phosphorus, nitrogen, etc.;

– after natural fires, the vegetation cover on the burned areas changes: tree species, grasses, shrubs, new representatives of the fauna appear. This is due to the fact that the habitat conditions change: the access of light increases, the differences in soil temperature increase;

– most combustion products released during natural fires have toxic properties, therefore they lead to poisoning of living organisms and damage to vegetation;

– wood is being destroyed - raw material for some types of industry;

– a threat is created to residential buildings, industrial facilities and entire settlements.

Thus, one of the most common causes of man-made changes in landscape systems is fires, which act as a factor in the formation of vegetation. It is known that dangerous environmental factors are considered to include almost any element of the natural environment that is capable of creating a direct impact on living organisms, at least during one of the phases of their individual development. Numerous studies carried out in the field of ecology, landscape science, forestry, geobotany, soil science, biogeography and plant physiology against the background of the above definition allow us to consider landscape fires and burning in landscapes in general as an important evolutionary and ecological non-periodic factor in the formation of vegetation and its location.

It should be noted that vegetation as a component of natural complexes is a complex formation, therefore the impact of fires on phytocenoses should be considered in relation to its structural elements: herbaceous and shrubby, moss-lichen cover, undergrowth, undergrowth and tree stand.

Herbaceous-shrub cover. Ecological heterogeneity of aboveground vegetation species, barely noticeable under the cover of a tree stand, is sharply manifested after the action of a fire. At the same time, weak burning of the litter - the nodal link of any biogeocenosis - causes rapid growth of some grass species, the appearance of a dense layer on the surface of the litter - deterioration of their growth, complete burning of the litter - elimination of the same species.

After fires, the living aboveground cover, depending on the conditions of the growing site, is transformed mainly in four directions: towards irradiation, steppe, the appearance of wastelands, and waterlogging.

The primary direction of post-fire dynamics of living topsoil is irradiation. Derived plant communities that arise at the site of an irradiation burn, especially in forests, can retain irradiation features for a long time. Floodplain meadows are the most diverse in terms of their set of formations and stable in terms of duration.

The periodic effect of fires on vegetation contributes to the process of steppe development of former forest areas. Steppe development is promoted by the destruction of forest litter on burned areas, planar erosion and soil surface exposure. The increase in the age of unforested burned areas leads to an increase in the number of steppe and forest-steppe species and the area occupied by them. Among the main types of forests that are most susceptible to steppe development are dark coniferous forests. They are less susceptible to steppe development, and in low-mountain conditions the process of steppe development usually occurs in light coniferous grass or green moss-grass forests.

In the locations of plant communities where oligotrophic shrubs are most stable, post-fire formation of wastelands occurs. The duration of the existence of wastelands is determined by the rate of forest regeneration and can reach 30–40 years.

Fires with significant intensity and frequency lead to the degradation of shrub thickets. Repeated fires contribute to the displacement of shrubs and the growth of grasses. The resistance of shrubs on burned areas depends on the frequency and strength of fires, and therefore they are often considered as pyrogenic variants of other types of forest.

Quite often, researchers report waterlogging observed on burnt areas after fires. Fire is the main cause of further waterlogging of fire-affected lands. Waterlogging of burnt areas occurs only in undrained or weakly drained depressions, with a close groundwater level, where there was a thick layer of peat even before the fire. There is no reason to see the cause of waterlogging of burnt areas in changes in the physical and chemical properties of soils. The reason for waterlogging of some burnt areas may be a decrease in the loss of soil moisture due to evaporation. As burnt areas are restored by deciduous and coniferous young trees, the waterlogging process usually stops.

In general, the direct impact of pyrogenic processes on the herbaceous and shrub cover and litter (felt) is as follows (*Buts, 2018*):

1) complete or partial burning of plants and dead bodies;
2) conversion of vegetation residues into ash;
3) violation of microbiological activity;

4) destruction of organic matter and release of CO_2;
5) waterlogging;
6) transformation of phytocenosis;
7) desilvatization;
8) steppe irradiation;

Moss cover. Fires contribute to the weakening of the position of mosses in forests. Their degradation occurs to the greatest extent after a fire of high intensity or with their frequent recurrence. In the process of post-fire formation, the moss cover is restored over time, but the thickness of its layer and coverage are lower than in the native forest types. A significant restructuring also occurs in their species composition: *Hylocomium splendens* degrades, being replaced by the light-loving and less moisture-loving *Pleurozium Schreberi*.

The moisture-retaining capacity of the moss cover, which is restored in secondary forests, according to some data, is 7-10 times lower due to the reduction in the coverage and thickness of the moss layer. In the first stages of post-fire overgrowth of burnt areas, such pioneer moss species as *Ceratodon purpureus* and *Funaria hygrometrica* participate, but the rate of their appearance and the rate of change in different formations are significantly different.

Undergrowth. Post-pyrogenic development of the undergrowth can be divided into four main groups:

- species that spread uncontrollably in burned areas and under the cover of fire-thinned stands maintain high numbers in derived forest species for a certain period of time;
- species that grow on burned areas and in thinned stands, but do not form a closed cover;
- species that spread on burned areas and in stands thinned by fires, but rapidly lose an excessive number of specimens in derived fractions;
- species that do not grow on burned areas and are absent from them for a long period of time.

Some types of undergrowth form independent long-term groups on eroded slopes - with shrubby alder *(Alnus fruticosa)* and Daurian rhododendron *(Rhododendron dahuricum)*, wet - with blue honeysuckle (*Lonicera altaica)*, dry-meadowsweet *(Spiraea media)* and common raspberry *(Rubus idaeus)*. Populations of understory species are formed on deforested burned areas mainly due to the preservation and growth of individuals that were already under the forest canopy. Seed reproduction is noticeable in a few species on fresh burned areas in humid locations (rowan, alder). In general, understory after the death of a forest stand more often grows in humid locations with more or less fertile soils. If we consider the role of fires in a broader temporal aspect, then in general we can assume that they prevented the wide spread of understory in forests, especially in light coniferous ones. The impact of fires on individual trees and stands from an ecological point of view is also very significant, since any changes in the phytocenotic structure of the community have a certain effect on other components of natural complexes and determine the direction of further dynamics of phytocenoses.

Forest stand. The maximum load of fires on the tree row is manifested in the practical destruction or significant disintegration of the tree stand after pyrogenic impact and in the subsequent spread of fungal lesions, outbreaks of stem pests, and destruction of beneficial entomofauna. The destructive effect of fire on the tree stand depends on their power,

condition, type of forest stands, and age. From an ecological perspective, the destruction of the main tree layer or its thinning leads to an increase in relative illumination under the forest canopy and in burned areas, an increase in the intensity and total amount of precipitation, an increase in wind speed, and drying of the land. In addition, pyrogenic processes lead to (*Buts et al., 2023*):

1) weakening and drying of trees, a decrease in their vital activity;
2) damage to the trunk and root system;
3) leaf damage;
4) intensification of the defoliation process;
5) death of dormant buds, and therefore the inability to restore growth;
6) reduction of O_2 production and CO_2 deposition;
7) activation of plant pests and pathogens.

Thus, under the influence of fires in phytocenoses, the species composition is depleted and a significant number of many species of grasses, shrubs, undergrowth and undergrowth decreases. This depletion in the first years after fires is sometimes masked by a temporary increase in the significant amount and number of individuals due to the incomplete loss of some forest and the growth of non-forest species. With a prolonged absence of a tree layer and repeated fires, the composition of phytocenoses of various biogeocenoses is leveled. Deterioration of positions or complete elimination primarily concerns indigenous species. The positions of shrubs are more stable, but this phenomenon is characteristic only for a relatively narrow range of ecotopes. Long-term derived species are becoming widespread: birch forests, aspen forests and pine forests. The process of irradiation of the vegetation cover in post-fire phytocenoses is often superimposed on the process of steppe. The stability and mobility of forest species in burned areas are determined by the nature of their life form, which itself is often transformed in relation to the ecological conditions of burned areas and stands thinned by fires. In biogeocenoses affected by fires, the rule of inconsistency of ecological conditions with the biological characteristics of previously thriving species very often applies. At the same time, in post-pyrogenic groups, the role of plants with a wide ecological range increases. Such plant species are characteristic of almost all layers of the forest - herbaceous and shrubby, mossy, understory and woody.

In general, the pyrogenic factor affects the vegetation of landscapes and consists in a single or total change in the soil, undergrowth, undergrowth and tree layer. The volumes of these transformations and their features are determined by the specifics of the other components of landscape systems and the power of fire. Post-pyrogenic changes in the composition and structure of phytocenoses have a direct or/and indirect impact on other components of landscapes, their development, formation, functioning, dynamics and evolution. In the process of post-fire vegetation restoration, interconnected and mutually dependent dynamics of phytocenoses and zoocenoses are observed.

As a result of the theoretical research, the dangerous technogenic impact of fire factors on landscape components and their condition has been systematized. The negative impact of fires on landscapes, based on scientific research, can be briefly analyzed and summarized as follows (Fig. 3).

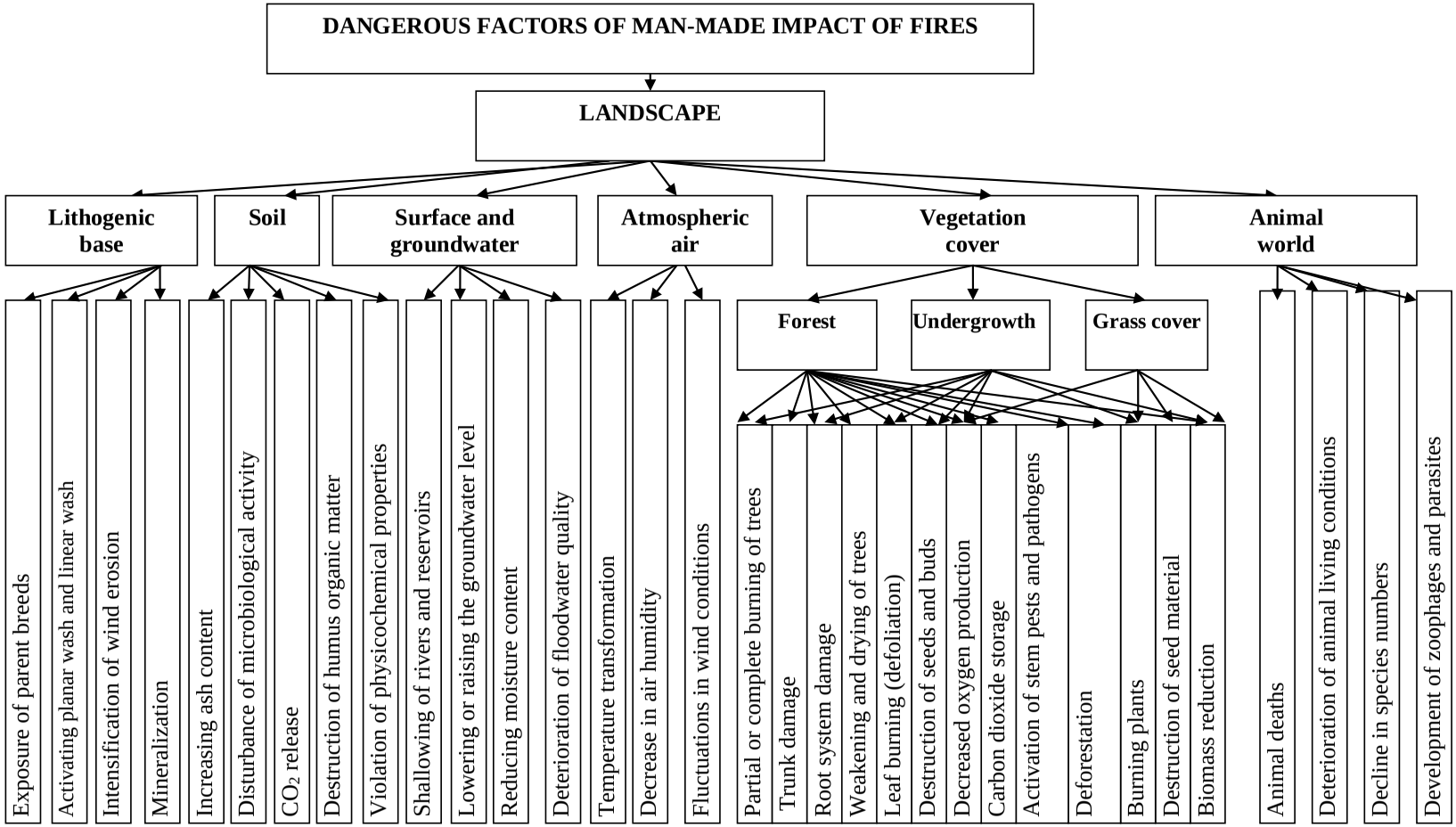

Figure 3 – Hazardous factors of man-made impact of fires

2. Hazardous factors of the influence of fires on life activity of the population in conditions of military actions.

Since the beginning of the full-scale invasion, the occupying forces have been constantly shelling the territory of Ukraine, causing fires at industrial facilities and in natural ecosystems. When missiles and artillery shells detonate, a number of chemical compounds are formed: carbon monoxide (CO), carbon dioxide (CO_2), brown gas (NO), nitrogen oxides (N_2O, NO_2, N_2O_5), formaldehyde (CH_2O), cyanide vapor (HCN), nitrogen (N_2), as well as a significant mass of toxic organics, active soil compounds are oxidized, wood burns, etc. When an explosion occurs, all organic substances undergo absolute oxidation, while the products of chemical reactions enter the atmosphere. Pollution of water and soil resources by the consequences of chemical combustion processes from fires resulting from shelling contributes to increased risks for crop and food security in general. These fires cause the accumulation of dangerous toxic chemical compounds in the soil, including those containing heavy metals. This, in turn, leads to the intoxication of ecosystems (*Buts, 2023*).

Natural fires are the most powerful factor in environmental pollution. The environmental consequences of natural fires are primarily reduced to atmospheric air pollution with carbon monoxide and toxic products of combustion of biomaterials, and a decrease in oxygen in the environment. Fires also make a powerful contribution to the planetary transformation of the biosphere: changes in climate conditions, depletion of the ozone layer, acid rain, chemical and radioactive pollution of atmospheric air, water supplies, and soil depletion. As a result of the combustion of organic materials and incomplete combustion of wood products during fires in ecosystems, from 15 to 45 Mt/year of toxic substances enters the atmospheric air as carbon oxides. Part of the released gases instantly enters photochemical reactions. This is evidenced by a threefold increase in ozone concentration compared to background data at an altitude of about 3 km and at a distance of more than 50 km from the center of the fire. Trace elements are represented in a wide range, and the volumes of emissions into the atmosphere of such elements as, in particular, Pb, Hg, Cd, and As repeatedly exceed maximum permissible concentrations (*Chornogor et al., 2024*).

Smoke pollution of the atmospheric air leads to a deterioration of the microclimate, an increase in the number of foggy days, a decrease in the transparency of the atmosphere and, due to them, a decrease in visibility, illumination, ultraviolet radiation. The distribution of atmospheric pollutants is uneven, and in some areas their concentration is unacceptably high. Even extremely small concentrations of individual substances are dangerous. The consequences of smoke exposure from natural fires under adverse meteorological conditions in large urban centers are observed to be even significantly significant, compared to harmful emissions from powerful industrial enterprises and motor vehicles (*Boer, 2020*).

Taking into account the ranges of fluctuations in the concentrations of toxic chemicals in smoke, depending on the chemical components of the biomaterial, and the differences in the parameters of the direct combustion process, a differentiated assessment of the pathogenic effect of flue gases depends on its components and the time of exposure. During the analysis of the assessment of the effect of toxic smoke components from natural fires, it was found that each doubling of the degree of air pollution is observed by an increase in the total morbidity of the population by 20%, respiratory diseases by 25%, lung cancer by 5%.

When flue gases spread, the primary danger is observed for the biological system: "pregnant woman - fetus - newborn - child". Patients with chronic diseases of the pulmonary system are no less vulnerable group of the population. The next population group should include people with diseases of the cardiovascular system. Quite fully, although schematically, the components of wood smoke and the effects of their impact on human health are presented in Table. 1, based on generalized data (*Buts et al., 2023*).

Smoke from burning biomass is a mixture of various gases and aerosolized polydisperse solid and liquid particles (*Sannigrahi et al., 2020*). Such particles are smaller than 10 microns in diameter, but particles smaller than 2.5 microns in diameter are particularly dangerous due to their depth of penetration and the possibility of entering and fixing in the alveoli. In the bronchi and alveoli, they cause bronchopulmonary clinical consequences (*Collins et al., 2021*).

The chemical composition of wood smoke includes more than 100 ingredients (*Certini et al., 2021*). Only a part of the plant material destroyed by fire is finally oxidized to oxides. The rest is converted into volatile organic compounds and solid aerosols, which constitute 2–3% of the gross mass of toxic combustion products. The following were found in the composition of the combustion products: methane, C_2–C_7 alkanes, C_2 – C_5 alkenes, benzene and its homologues, C_1 – C_5 alcohols, other carbonyl compounds, in particular C_1 – C_7 aldehydes and ketones.

Therefore, the flue gases contain derivatives of phenol and polynuclear aromatic hydrocarbons (PAHs), including benzo(a)pyrene. In the maximum spectrum, HMs were detected. The volumes of emissions into the atmosphere of individual HMs, such as Pb, Hg, Cd, As, are associated with real ecotoxicological risk (*Kunzli et al., 2000)*.

The activity of free radicals of chemical compounds of wood smoke accumulates in living organisms 40 times longer than dangerous radicals of tobacco smoke. When burning 1 ton of biomass 125kg, carbon monoxide 12 kg, hydrocarbons, 2kg nitrogen oxides, 22kg suspended particles of coal dust enter the atmosphere. The gross mixture of such smoke contains 50% gaseous substances, 25% - soot, 20% - ash and 5% - resinous compounds.

toxicological analysis of the blood of children living in an area contaminated with compounds from forest and peatland burning revealed an increased content of toxic components: phthalates in 94% of children, alkanes in 46.4%, alkenes in 9.1%, organochlorine compounds (OCCs) in 13.1%, naphthenes in 10.1%, and aromatic hydrocarbons in 14.1% (*Silva et al., 2018*).

Gaseous substances in wood smoke are schematically divided into irritants (chemical compounds with an irritating effect) by the mechanism of action, which include acroleins, aldehydes, ammonium salts, chlorides and hydrogen chloride, isocyanides, oxides of nitrogen, sulfur, and so-called asphyxiants (substances that contribute to the disruption of the supply of oxygen to the body's tissues.

Table 1 – Persistent toxic components of wood smoke and their effects on human health and vital functions (*Buts et al., 2023*)

Wood smoke components	Adverse health effects
Carbon monoxide,	A poison that replaces oxyhemoglobin with carboxyhemoglobin. Causes hypoxia, cell necrosis, damages the central nervous system.

SO	Reduces the blood's ability to carry oxygen to cells, organs, and tissues.
Formaldehyde	Toxic gas, penetrates by inhalation or penetration through the skin. Has a carcinogenic effect.
Acrolein	Irritating to mucous tissues and causing tearing, it is a substance of general toxicity, increases the risk of cancer. Excretion of acrolein metabolites from the body leads to inflammation of the bladder - cystitis. Acrolein and formaldehyde provoke asthma. Irritant, causes bronchitis, alveolitis.
Acetaldehyde	Toxin, causes epithelial atrophy, liver damage, nasopharyngeal cancer. Irritates mucous membranes, impairs liver, kidney, and respiratory function, and depresses the nervous system.
Furfural	Irritates mucous membranes, causes headaches, photosensitivity, and carbohydrate metabolism disorders.
Benzene	When absorbed into the body through the skin, orally or inhaled, it causes damage to the mucous membranes, neurological disorders and death due to respiratory arrest. It can provoke blood cancer - leukemia, affects the liver, kidneys, bone marrow, lowers blood pressure, causes shortness of breath and convulsions.
Toluene	Neurotoxin, causes a feeling of intoxication, drowsiness, dizziness, headache, muscle weakness, coordination disorder and visual impairment, behavioral changes. Has hepatotoxic and nephrotoxic effects, affects the mucous membrane of the eyes, nasopharynx and respiratory tract. Chronic exposure leads to atrophic changes in the brain and spinal cord, disrupts reproductive function.
Acetic acid	Nonspecific irritant. Vapors irritate the mucous membranes of the respiratory tract, causing diseases of the nasopharynx and larynx.
Formic acid	A more irritating effect than acetic acid, an effect that is dangerous to the skin.
Nitrogen oxides	They damage the respiratory system, causing inflammatory changes in the bronchi and alveoli. For asthmatics and similar patients, the risk of negative pulmonary effects increases.
Sulfur dioxide	May cause lung damage if inhaled. Component of acid rain, damages plants and pollutes water bodies. Irritating to mucous membranes of respiratory tract and eyes. Causes bronchitis.
Methyl chloride	General action toxin.
Naphthalenes	Creates toxic (intoxicating) and carcinogenic effects.
Phenol and its derivatives	A toxin that causes smooth muscle spasm, cardiac arrhythmias, stroke, respiratory arrest. Reduces birth weight, has a carcinogenic effect on the skin.
Organic carbon	Creates an irritating and toxic effect.

Polycyclic aromatic hydrocarbons (PAHs)	Toxins and carcinogens. Low molecular weight unsaturated surfactants containing 2-3 rings show significant toxicity, while others have adverse effects on some organisms but are not carcinogenic; higher molecular weight surfactants containing 4 to 7 rings are less toxic.
Phenanthrene	Contained in coal. Toxic and carcinogenic substance.
Anthracene	Toxin. Inhaling dust or vapor causes swelling of the eyelids, irritation of the mucous membranes of the throat and nose, decreases body weight, and causes fibroid diseases.
Fluoranthrene	Toxin.
Pyrenees	Toxin.
Benzoanthracene	A toxin with probable carcinogenic effects. Damages DNA and causes gene mutations.
Benzofluoroanthrenes	Toxins.
Benzo(a)pyrene	Toxin, active carcinogen. Benz(a)pyrene is a strong carcinogen, in particular, it causes leukemia, congenital malformations. It has a mutagenic effect.
Dibenzopyrene	Toxin.
Strontium	Causes osteopenia, ossification of cartilage.
Aluminum	Excessive amounts in the bloodstream can cause neurological disorders and even death. Vapors can cause pulmonary fibrosis.
Vanadium	Absorbed through the lungs; causes respiratory tract irritation, pneumonitis, conjunctivitis, anemia.
Chrome	General action toxin.
Manganese	Causes deterioration of nervous system function: slowed reaction time, hand tremors, memory impairment. Causes fatigue and manifestations of acute bronchitis.
Nickel	Toxin.
Zinc	Toxin. Causes fever, vomiting, myalgia, headache, and pneumonitis.
Lead	Causes insomnia, headache, dizziness, moderate hypertension, hypoalbuminemia, anemia, encephalopathy and peripheral neuropathy with paralysis. Disrupts reproductive function. Carcinogen.
Chlorinated dioxins	Toxins that accumulate and persist in the environment for a long time. Cause embryonic abnormalities or fetal death. Have carcinogenic effects.

The latter include carbon oxides, methane, nitrogen and cyanides – gases that prevent the formation of a bond between oxygen and hemoglobin and reduce the partial pressure of oxygen in atmospheric air. Irritants have a complex bronchospastic effect and are a determining factor in acute respiratory system damage by smoke (*Pereira et al., 2022*).

Carbon monoxide, or CO, has a strong affinity for hemoglobin and is 240 times greater than its affinity for O_2 . CO blocks the binding of O_2 to hemoglobin, forming carboxyhemoglobin. As a result, the amount of oxyhemoglobin decreases and is insufficient for adequate oxygen transport. Carbon monoxide, in addition to hypoxic, also has hemo- and neurotoxic effects. Acute toxicosis or carbon monoxide poisoning is manifested by increased heart rate and respiratory failure, headaches, drowsiness, impaired performance of certain psychomotor functions, and cerebral edema.

Conclusions. Therefore, smoke that is formed during fires, explosions, ignitions, etc., during the combustion of plant biomass (grass, leaves from trees and shrubs, mosses, lichens, peatlands, forest litter and needles) is an aerosol-gas mixture containing toxic substances that are dangerous for landscape complexes and humans.

It has been established that a significant environmental problem is the technogenic impact on the environment of pyrogenic origin. The essence of the impact of fires on the components of landscapes has been clarified. The technogenic impact of pyrogenic processes on the components of the environment and its state has been systematized.

It was found that in ecological studies aimed at studying technogenic load, insufficient attention is paid to the issue of comprehensive assessment of pyrogenic impact on landscapes of various natural conditions under the influence of technogenic load and restoration of their functioning.

Biomass burning is a global source of gas and dust pollution of the atmosphere and is considered one of the determining factors of ecotoxicological risks for public health. The negative impact of fires from military operations on the human body can be acute and delayed. Acute effects lead to hypoxia due to the action of carbon oxides, increased oxygen consumption from the air during combustion, irritation of the respiratory tract, difficulty breathing. Delayed effects are due to toxic, mutagenic and carcinogenic effects.

The toxic impact of fires on the life and health of the population consists not only in the threat to life, but also in the adverse effect on human organisms of heavy chemical compounds represented by the products of combustion of plant biomaterial of forests, peatlands, significant agricultural lands, including crop rotations and pastures. Often this impact occurs in combination with typical atmospheric air pollution: emissions of industrial enterprises and motor vehicles. A feature of such a combination is the complex synergistic effects of chemical compounds and high air temperature with a significant relative duration (decades, months) of emergency environmental situations.

References:

Deepstatemap.live [*Electronic resource*]. Access mode: https://surl.li/jtezuw

National report on the state of technogenic and natural safety in Ukraine. Ministry of Emergency Situations of Ukraine for the Protection of the Population from the Consequences of the Chernobyl Disaster [*Electronic resource*]. Access mode: https://surl.li/rnsejv

Kraynyuk O.V., Buts Y.V., Barbashyn V.V., Nikitchenko O.Y., Sukhov V.V. (2024). Degradation of ecosystems in the Kharkiv region during the war: satellite analysis No. 61 (2024): *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University* , series "Geology. Geography. Ecology". P. 329-343. https :// doi . org /10.26565/2410-7360-2024-61-26 (In Ukrainian)

Buts Y.V., Kraynyuk O.V., Barbashyn V.V. (2025). Fire hazard in ecosystems of the Kharkiv region in conditions of military operations. Prevention of emergency situations, response and elimination of their

consequences. Materials of the round table (webinar). – Kharkiv: *National University of Civil Defense of Ukraine* , February 28, 2025. – P. 8-9. (In Ukrainian)

Chornohor, L. F., Nekos, A. N., Titenko, G. V., & Chornohor, L. L. (2024). Parameters and ecological consequences of catastrophic fires in Ukraine: modeling, quantitative assessments. *Man and Environment. Problems of Neoecology* , (42), 83-94. https://doi.org/10.26565/1992-4224-2024-42-06(InUkrainian

Buts, Y.V. (2018). Systematization of processes of pyrogenic relaxation of ecosystems under conditions of anthropogenic load. *Ecological safety* , 1(25), 7–12. https://doi.org/10.30929/2073-5057.2018.1.7-12 (In Ukrainian)

Wilson N., Bradstock R., Bedward M. (2021) Detecting the effects of logging and wildfire on forest fuel structure using terrestrial laser scanning (TLS). *Forest Ecology and Management.* 2021. Vol. 488. id: 119037. https://doi.org/10.1016/j.foreco.2021.119037

McLauchlan, K. K., Higuera, P. E., Miesel, J., Rogers, B. M., Schweitzer, J., Shuman, J. K., Watts, A. C. (2020) Fire as a fundamental ecological process (2020) Research advances and frontiers. *Journal of Ecology*, 2020. 108(5), 2047-2069. https://doi.org /10.1111/1365-2745.13403

Buts Y.V. (2013) Methodology for studying the influence of fire factors on geosystems. *Securitologia* : Zeszyty Naukowe EUROPEAN ASSOCIATION for SECURITY. No. 1 (17). P. 6–10. https://surl.li/rkgyfd

Buts Y.V. (2019) Modeling the risk of forest ecosystem damage by fires in the Kharkiv region. *Bulletin of NTU "KhPI"* . No. 49 (1270). P. 15 – 19. https://surl.li/whsfcx (In Ukrainian)

Pokrovsky R.L. (2002) Early detection of focal points of landscape fires and forecast of their spread dynamics: *author's abstract of dissertation for the degree of candidate of technical sciences: special 21.06.02. "Fire safety"*. Kharkiv, 18 p. (In Ukrainian)

Kuzyk A.D. (2006) On the dependence of fire safety of Ukrainian forests on types of forest stands. *Fire Safety* . Lviv: LIPB. No. 9. P. 34–37. (In Ukrainian)

Kalinovsky A. I. (2007) Influence of changes in wind parameters and humidity of forest combustible material on integral characteristics of lowland forest fire: *diss. Ph.D. technical Sciences: 21.06.02 "Fire safety"*. Kharkiv: Ukrainian State University, 2007. 150 p. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124005586 (In Ukrainian)

Grab M.V. (2004) Models, methods and algorithms of forest fire spread : *author's abstract of the dissertation for the degree of candidate of technical sciences: speciality 01.05.02 - mathematical modeling and computational methods* . Kharkiv: Publishing house of KhNURE, 21 p. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124023867 (In Ukrainian)

Buts, Yu.V. (2020) Scientific and methodological foundations of relaxation of ecogeosystems under technogenic load of pyrogenic origin (2020). dissertation ... Dr. Tech. Sciences, spec.: 21.06.01 - ecological safety / Yu.V. Buts; *Kharkiv National Univ. named after V.N. Karazin, SumDU* ; scientific consultant A.V. Hrytsenko. - Sumy, 2020. - 399 p. https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/76266 (In Ukrainian)

Asotskyi, V., Buts, Y., Kraynyuk, O., & Ponomarenko, R. (2018). Post-pyrogenic changes in the properties of gray forest podzolic soils of ecogeosystems of pine forests under conditions of anthropogenic loading. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 27(2), 175-183. https://doi.org/https://doi.org/10.15421//111843

Buts Y.V. (2017) Features of geochemical migration of chemical elements after technogenic loading of pyrogenic nature . *Journal of Engineering Sciences* , Volume 5, Issue 2, pp. A 1–A 2 DOI: 10.21272/jes.2018.5(2).h1

Buts Y.V. (2012) Pyrogenic relaxation of geosystems. *"Man and the environment. Problems of neoecology"* . Kharkiv: Publishing House of KhNU, 2012, No. 1–2. Kh.: Publishing House of KhNU, pp. 71–76. https://periodicals.karazin.ua/humanenviron/article/view/924 (In Ukrainian)

Buts Y., Krainiuk O. (2023) Technogenic and ecological aspects of pyrogenic influence on the environment. International security studios: managerial, economic, technical, legal, environmental,

informative and psychological aspects. *International collective monograph. Georgian Aviation University* . Tbilisi, Georgia 2023. - R. 238-259. https://doi.org/10.5281/zenodo.7825520 (In Ukrainian)
Selyunina Z.V. (2008) The effect of the pyrogenic factor on the fauna of terrestrial vertebrates in the region of the Black Sea Biosphere Reserve. *Natural almanac. Biological sciences*. Kherson. Vol. 1. P. 83–90. https://na.kspu.edu/index.php/na/article/view/307/273 (In Ukrainian)
Gamfeldt, L. (2013) Higher levels of multiple ecosystem services are found in forests with more tree species. *Nature Communications* . No. 4. P. 1340. DOI: 10.1038/ncomms2328
Buts, Y., Kraynyuk, O., Asotskyi, V., Ponomarenko, R., & Kalynovskyi, A. (2020). Geoecological analysis of the impact of anthropogenic factors on the outbreak of emergencies and their prediction. *Journal of Geology, Geography and Geoecology* , 29(1), 40-48. https://doi.org/https://doi.org/10.15421/112004
Buts Y.V., Kraynyuk O.V., Senchykhin Y.M., Barbashyn V.V., Trishyna O.O. (2023). The impact of dangerous toxic factors of fires during military operations on ecosystems and the life of the population. *Municipal economy of cities.* T 6 (180). P.196-202. https://doi.org/10.33042/2522-1809-2023-6-180-196-201 (In Ukrainian)
Boer M. M., Resco de Dios V., Bradstock R.A. (2020). Unprecedented burn area of Australian mega forest fires. *Nature Climate Change*. 2020. Vol. 10. Pp. 171–172. https://doi.org/10.1038/s41558-020-0716-1
Sannigrahi, S., Pilla, F., Basu, B., Basu, A. S., Sarkar, K., Chakraborti, S., Roy, P. S. (2020). Examining the effects of forest fire on terrestrial carbon emission and ecosystem production in India using remote sensing approaches. *Science of the Total Environment*, 2020. 725, 138331. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138331
Collins L., Bradstock, R. A., Clarke, H., Clarke, M. F., Nolan, R. H., Penman, T. D. (2021). The 2019/2020 mega-fires exposed Australian ecosystems to an unprecedented extent of high-severity fire. *Environmental Research Letters*, 2021. 16(4044029. https://doi.org/10.1088/1748-9326/abeb9e
Certini, G., Moya, D., Lucas-Borja, M. E., Mastrolonardo, G. (2021). The impact of fire on soil-dwelling biota: A review. *Forest Ecology and Management*, 2021. 488, 118989. https://doi.org/10.1016/j.foreco.2021.118989
Silva S., Fearnside P., Graça P., Brown I., Alencar A., Melo A. (2018). Dynamics of forest fires in the southwestern Amazon. *Forest Ecology and Managemen*t. 2018. Vol. 424. P. 312–322. https://doi.org/10.1016/j.foreco.2018.04.041
Pereira, P. Bašić, F., Bogunovic, I., Barcelo, D. (2022). Russian-Ukrainian war impacts the total environment. Science of The Total Environment. 2022. 837, 155865. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.155865

DOI 10.5281/zenodo.15355193
UDC 338.439.02-049.5(477):711.3

CHAPTER 5.
RURAL AREA RESTORATION AS A COMPONENT OF THE FOOD SECURITY STRATEGY FOR UKRAINE'S AGRICULTURAL SECTOR

Kateryna DIDUR
PhD in Economics,
Doctoral candidate of the Department of Economics,
Dnipro State Agrarian and Economic University
Kdidyr@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-8489-0308

Abstract. The article explores the functional model of food security in the agricultural sector of the economy, which takes into account the socio-economic aspects of the reproduction and development of rural areas, under the condition of using sustainable food and agricultural systems integrated within the food chain of food self-sufficiency. A hierarchical five-dimensional structure for the formation of food security in the agricultural sector of the economy within sustainable food and agricultural systems is presented. The structural component for the reproduction and development of rural areas is substantiated. It is proven that the socio-economic component of the reproductive process in the development of rural areas has a direct impact on the volume of food security in the agricultural sector of the economy. A methodology for assessing the stable level of food security in the agricultural sector of the country, based on the resource potential of rural areas, is presented, considering the standardized indicator of the entrepreneurial potential of rural united territorial communities. Indicators for ensuring the safe and stable level of food security in the agricultural sector of the economy are introduced, including the daily energy value of a person's diet, the availability of basic food products in the human diet, and the sufficiency of grain reserves in state resources. A differentiation of the cost of nutrition by social groups of the population is provided, tracked through the ratio between the cost of nutrition for the top 20% of households with the highest income and the cost for the bottom 20% of households with the lowest income. Indicators determining the food independence of rural united territorial communities in agricultural production are analyzed. The economic accessibility index of rural united territorial communities for the formation of food security for households is calculated. The growth (or decline) in the number of rural households across regions of Ukraine is analyzed, with partial socio-economic component indices integrated into the rural area development reproduction index. The transformational process of rural area development reproduction is introduced, and groups of rural united territorial communities are formed based on the "maximization of own income" approach. The index of food self-sufficiency of rural united territorial communities of Ukraine for the "meat and meat products" category is defined.

Keywords: food security, rural areas, rural united territorial communities, households, agricultural sector of the economy, food self-sufficiency, food products.

ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК СКЛАДОВА СТРАТЕГІЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

Анотація. В статті досліджено функціональну модель продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки, яка враховує соціально-економічну складову відтворення розвитку сільських територій за умови використання стійких продовольчих та сільськогосподарських систем, що інтегруються в харчовому ланцюзі продовольчого самозабезпечення.. Представлено ієрархічну п'ятивимірну конструкцію формування продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки в стійких продовольчих та сільськогосподарських системах. Обґрунтовано, структурну компоненту відтворення розвитку сільських територій. Доведено, що рівень соціально-економічної компоненти у відтворювальному процесі розвитку сільських територій має прямий вплив на обсяг продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки. Представлено методику оцінювання стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки країни на засадах ресурсних можливостей сільських територій, враховуючи нормований показник підприємницького потенціалу сільських об'єднаних територіальних громад. Наведено індикатори безпечного та стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки держави, що враховують добову енергетичну цінність раціону людини, забезпечення раціону людини основними видами продуктів, достатність запасів зерна у державних ресурсах. Проведено диференціацію вартості харчування за соціальними групами населення, що відстежується за співвідношенням між вартістю харчування 20% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20% домогосподарств з найменшими доходами. Проаналізовано індикатори, що визначають продовольчу незалежність сільських об'єднаних територіальних громад за виробництвом аграрної продукції. Обраховано індекс економічної доступності сільських об'єднаних територіальних громад до формування продовольчого забезпечення домогосподарств. Проаналізовано приріст (скорочення) чисельності сільських домогосподарств за регіонами України та означено часткові індекси соціально-економічної компоненти, які інтегровані в індекс відтворення розвитку сільських територій. Запроваджено трансформаційний процес відтворення розвитку сільських територіях та сформовано групи сільських об'єднаних територіальних громад за підходом «максимізація власного доходу». Визначено індекс продовольчого самозабезпечення сільських об'єднаних територіальних громад України за видом продукції «м'ясо та м'ясопродукти».

Ключові слова: продовольче забезпечення, сільські території, сільські об'єднані територіальні громади, домогосподарства, аграрний сектор економіки, продовольче самозабезпечення, харчові продукти.

Вступ. В умовах війни, що триває на території України, відновлення сільських територій стало невід'ємною складовою стратегії забезпечення продовольчої безпеки аграрного сектору держави. Військові дії, руйнування інфраструктури, міграція населення та зміни в екологічній ситуації істотно вплинули на аграрне виробництво, яке відіграє ключову роль у забезпеченні внутрішнього продовольчого ринку та експорту сільськогосподарської продукції. Відповідно до даних Державної служби статистики України, сільськогосподарське виробництво в Україні у 2023 році скоротилося на 30% порівняно з довоєнними показниками, що призвело до зниження виробництва основних культур, таких як

пшениця та кукурудза та негативно вплинуло на продовольчу безпеку як в Україні, так і на міжнародних ринках.

Продовольча безпека, як одна з основних складових національної безпеки, потребує інтегрованого підходу до відновлення не лише виробничих потужностей, а й соціально-економічної структури сільських територій. Складним викликом є також зниження чисельності сільського населення, яке внаслідок війни значно зменшилося, особливо в зонах активних бойових дій. За статистикою, понад 5 мільйонів осіб стали внутрішньо переміщеними особами, більшість з яких покинули сільські райони. Це, в свою чергу, спричинило дефіцит робочої сили, що є важливим фактором для відновлення аграрного виробництва та забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Зміцнення продовольчої безпеки країни вимагає адаптації аграрного сектору до нових умов, зокрема шляхом інтеграції стійких продовольчих і сільськогосподарських систем. Важливим аспектом цього процесу є розвиток сільських територій як бази для сталого відтворення аграрного потенціалу. За останніми дослідженнями, більше ніж 60% сільських територій в Україні потребують модернізації інфраструктури, зокрема енергозабезпечення, доріг та систем водопостачання. Для цього необхідно впроваджувати новітні технології, які дозволяють знижувати витрати та підвищувати ефективність виробництва, зокрема в умовах зміни клімату та обмежених ресурсів.

Сільські громади, а особливо в умовах постконфліктного відновлення, повинні стати активними учасниками в процесах продовольчого самозабезпечення, оптимізації сільськогосподарських ланцюгів та підвищенні життєвого рівня сільського населення. Однак для цього потрібні не тільки інвестиції в інфраструктуру, але й активна участь держави та міжнародних партнерів у створенні сприятливих умов для розвитку сільських підприємств та кооперацій. За прогнозами, до 2030 року розвиток агропромислових кластерів на селі може збільшити валовий обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на 15-20%.

Необхідність розвитку сільських територій як складової стратегії продовольчої безпеки є актуальною не лише для України, а й для інших країн, що зазнали наслідків війни. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), відновлення сільських територій у післявоєнний період має прямий зв'язок з підвищенням рівня продовольчої безпеки, створенням нових робочих місць і зменшенням рівня бідності. Відновлення сільських територій повинно стати основою для не лише відновлення продовольчої незалежності, а й для сталого соціально-економічного розвитку на селі. Задля цього важливо не тільки зберегти та збільшити аграрне виробництво, але й створити умови для розвитку місцевих економік через інноваційні стратегії, що забезпечать соціальну стабільність та економічне процвітання сільських громад (*Floros, J.D., 2010*).

Таким чином, інтеграція сільських територій в загальний контекст відновлення аграрного сектору є ключовим фактором забезпечення продовольчої безпеки України в умовах поствоєнного відновлення та зміцнення її економічної стійкості.

Постановка проблеми. Протягом довоєнного періоду в Україні відбулось значне підвищення обсягу виробництва сільського господарської продукції та

продовольства. Проте, в умовах воєнного часу нівелювання продовольчого прогресу в аграрному секторі економіки через екологічні чинники, що спричинили втрату екосистеми та біорізноманіття, скорочення запасів риби, зменшення лісового покриву та збільшення рівня викидів важких хімічних елементів в атмосферу, призвели до міграції населення та спровокували безпрецедентну загрозу – обмеження доступу сільського населення до землі і ресурсів. Втрати продовольчого забезпечення аграрного сектора України позначились і на глобальному рівні, оскільки країна входила до Топ-10 країн світу з виробництва продукції зернової групи та товарів агропереробної промисловості з помірними витратами, більш високою економічною продуктивністю людських ресурсів та стійкою пропозицією задоволення потреб споживачів продуктами харчування.

Подолання складних викликів, з якими стикається країна, вимагає трансформаційних дій, що охоплюють принципи сталості та усунення наслідків воєнного стану, які, з початку повномасштабного втручання країни-агресора, спричинили розрив продовольчої ланки між сільськими територіями, із раціональним природокористування та суб'єктами продовольчого забезпечення в регіонах держави. Ці питання залишались без уваги в державній політики продовольчого забезпечення, зокрема, щодо відродження сільських громад, формування стимулів інклюзивного зростання обсягів аграрної продукції, задоволення потреб населення у продуктах харчування, забезпечення галузей переробної промисловості агро-сировиною, формування експортного потенціалу держави. Тобто, продовольчий потенціал аграрного сектора, в сучасних умовах потребує формування дієвих інструментів інтенсивного розвитку сільських територій, збільшення рівня життя сільського населення та покращення демографічної ситуації в цілому. В умовах відсутності державної підтримки суб'єкти малих форм виробництва дестабілізовані та мають низький рівень впливу на диверсифікацію розвитку сільських територій, через невідповідність та неврегульованість конструкції місцевих органів влади та управління щодо подолання диспропорцій в сільськогосподарському виробництві та його збалансування (*Berry, C. H., 1971*).

Відтак кризова економічна ситуація, збільшення депресивних сільських територій, екологічне та радіаційне забруднення сільських територій, деградаційні процеси – все це призводить та створює загрозу продовольчого забезпечення країни. Необхідність модернізації та реорганізації державної політики у процесі розвитку сільських територій, викликана сучасними вимогами потреб сільського населення на краще життя та відновлення процесів ефективного використання наявних і потенційних можливостей сільських громад, посилення їх конкурентних переваг. У цих умовах важливим є питання просторової дестинації сільських територій та визначення пріоритетних напрямів продовольчого самозабезпечення домогосподарств.

Теоретичними та методологічними аспектами функціонування сільських територій, які спроможні формувати продовольче забезпечення аграрного сектора країни за допомогою стратегій, програм та концепцій, інноваційних підходів щодо динамічно-інтенсивного розвитку, покращення економічної активності населення, з метою підвищення ефективності та диверсифікації виробництва, а також

забезпечення продовольчої безпеки держави, займались такі вчені, як: C. Berry, J. Floros, G. Green, S. Deller, D. Marcouiller, A. Ilnitsky, A. Chikurova, J. Kearney, O. Kotykova, M. Babych, O. Shebanina, O. Golubeva, A. Burkovska, G. Radzevičius, A. Klyuchnik, A. Burkovska, D. Caruso, A. Burkovska, I. Vinichenko, N. Trusova, L. Kurbatska, M. Polenenka, V. Oleksiuk, N. Yaremchuk, O. Yatsenko, A. Ovcharenko. Дослідженням практичних напрямів модернізації та інтенсифікації розвитку сільських територій, оновлення та відновлення людського капіталу, інституціональною модернізацією аграрної сфери та покращення продовольчого забезпечення в державі займались – F. A. Burkovska, Ciccullo, O. Shebanina, A. Burkovska, T. Lunkina, J., Gupta, N. Pouw, M. Ros-Tonen, N. Khomiuk, V. Lagodiienko, N. Lagodiienko , A. Mytko, N. Pavlikha, N. Khomiuk, R. Nieminen, N. Trusova, O. Hryvkivska, T. Yavorskaya, O. Prystemskyi, V. Kepko, Yu. Prus, A. Tryhuba, N. Pavlikha, M. Rudynets, I. Tryhuba, V. Grabovets, M. Skalyga, I. Tsymbaliuk, N. Khomiuk, V. Fedorchuk-Moroz. Разом з тим, потребують розкриття питання, які в повній мірі відображають сучасність українського села, з огляду на тимчасово окуповані сільські території, які потребують як економічної, соціальної, ментальної, так і фінансово-інвестиційної реінтеграції для відновлення інфраструктури всіх галузей виробництва сільського господарства.

Пріоритетом нашого дослідження є розробка функціональної моделі продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки, яка враховує соціально-економічну складову відтворення розвитку сільських територій за умови використання стійких продовольчих та сільськогосподарських систем, що інтегруються в харчовому ланцюзі продовольчого самозабезпечення.

Методи та матеріали. Швидкі зміни і часто непередбачувані інституційні та соціально-економічні коливання в ринковому бізнес-середовищі, а також посилення змін в продовольчих та сільськогосподарських системах потребують формування стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки із врахуванням продовольчого суверенітету та продовольчого самозабезпечення сільських домогосподарств в країні. Вони є важливими індикаторами стабільного зростання аграрного сектора економіки та підкреслюють вагомість експлікації енергозберігаючих технологій в стійких продовольчих та сільськогосподарських системах, що мають ієрархічну конструкцію, яка інтегрується у чотири виміри взаємодії суб'єктів харчового ланцюга: рівень I: продовольче самозабезпечення сільських домогосподарств (мікро-, локальний рівень); рівень II: продовольча забезпечення аграрною продукцією регіону (мезо- або регіональний рівень); рівень III: національне продовольче забезпечення аграрною продукцією (національний (загальнодержавний) рівень); рівень IV: світове продовольче забезпечення аграрною продукцією (мега-, глобальний рівень)), (рис. 1).

На локальному рівні формування продовольчого самозабезпечення сільських домогосподарств, як суб'єктів окремих сільських громад дозволяє збалансовувати споживання харчових продуктів, виокремлювати кількісно-якісні параметри виробництва сільськогосподарської продукції, детермінувати критерії задоволення споживчого попиту та стимулювати пропозицію. Сільські домогосподарства не є суб'єктами підприємницької діяльності в сфері агробізнесу, але вони формують

сталу динаміку отримання доходу сільським населенням та продовольчу безпеку країни, виробляючи продукти харчування як для власного споживання, так і для локального ринку, і, таким чином, підтримуючи місцеві ланцюжки постачання продуктами харчування.

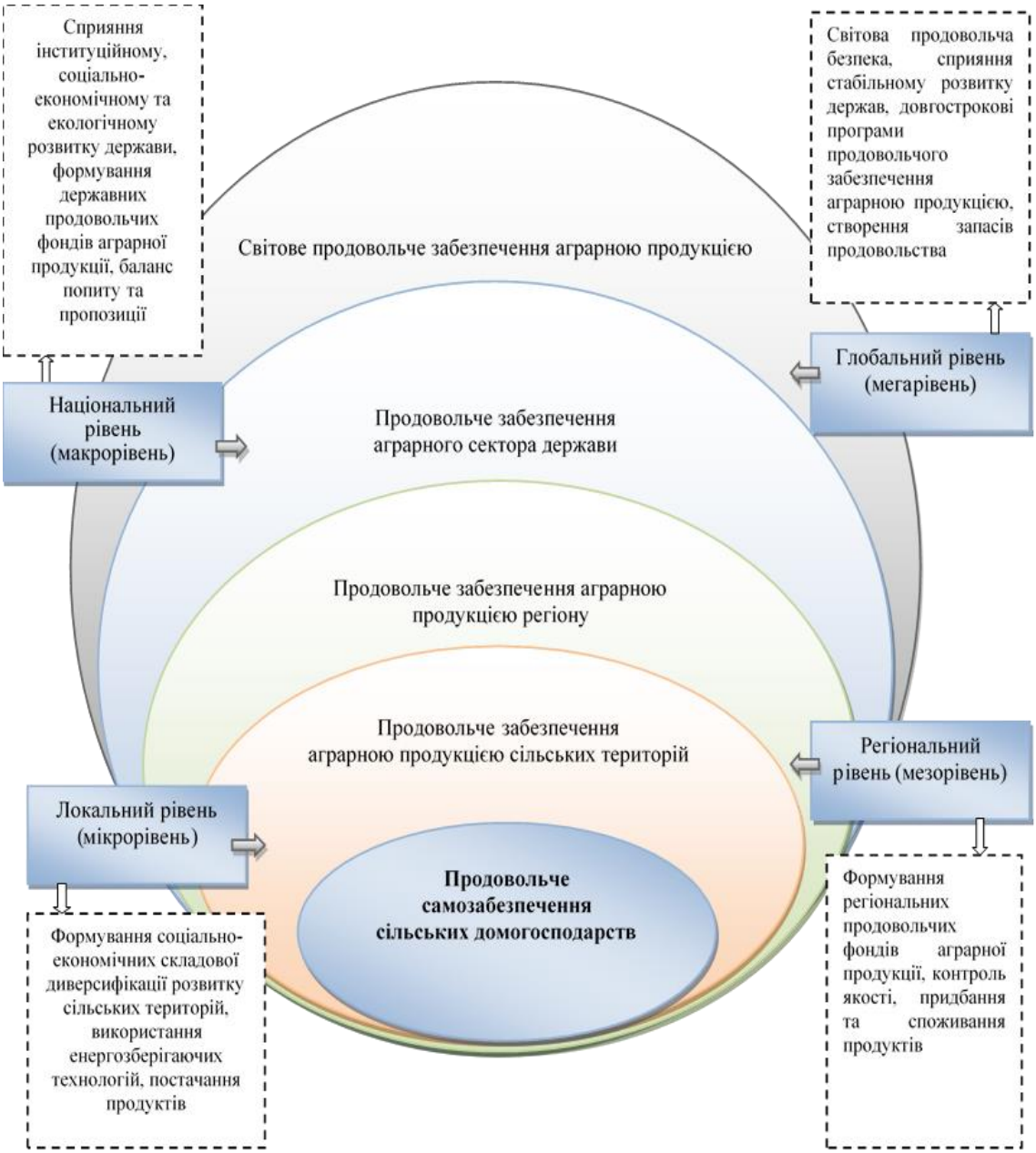

Рис. 1. Ієрархічна конструкція формування продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки в стійких продовольчих та сільськогосподарських системах

Джерело: побудовано автором

Натомість, зростання споживчого попиту зумовлює підвищення виробничої та господарської сфер, які визначають сприятливий цикл економічного добробуту. Варто зазначити, що в системі продовольчого забезпечення сільських територій на локальному рівні пріоритетом є відтворювальний процес та чіткі заходи підтримки сільського господарства регіону (країни). Такий підхід є показовим для вирішення проблем розширення асортименту і обсягів виробництва продуктів харчування, формування відносно низьких рівнів цін на них. Це уможливлює лідерство окремих сільської громади на регіональному ринку із виходом на міжнародну торгівлю й експорт сільськогосподарської продукції (*Хомюк Н. Л., 2019*).

Вихідною методологічною основою відтворення розвитку сільських територій з позиції галузевого підходу є нарощування сільськогосподарського виробництва та його ефективності за рахунок соціальної інфраструктури та енергозберігаючих технологій на селі. В оновленому варіанті цей підхід адаптується до ринкових умов господарювання та соціальної відповідальності суб'єктів сільських територій, орієнтованих на найближче коло стейкхолдерів (державу, власників та селянських домогосподарств) та поєднується з територіальним підходом під впливом практики європейських країн на основі прийнятої типології сільських регіонів, розроблену ОЕСР, згідно з якою виділяються три типи територій – сільські, економічно інтегровані та урбанізовані території (*FAO, 2022*). Сільські території із понад 50% населення, що проживає у сільській місцевості з густотою населення до 150 осіб/км^2 характеризуються низьким рівнем розвитку соціальної інфраструктури, що обмежує можливості створення повноцінного харчового ланцюга продовольчого забезпечення. В економічно інтегрованих сільських територіях частка сільського населення становить від 15% до 50%, що сприяє відносно сприятливим умовам диверсифікації розвитку та формування харчового ланцюга продовольчого забезпечення. Урбанізовані сільські території знаходяться на незначних відстанях від урбанізованих центрів та характеризуються невеликою – до 15% часткою сільського населення, які повноцінно задіяні в моделі інтенсивного розвитку енергозберігаючих технологій при виробництві продукції та розширені харчового ланцюга продовольчого забезпечення (*Green, G., Deller, S., Marcouiller, D. 2006*).

Рис. 2. Структурна компонента відтворення розвитку сільських територій
Джерело: побудовано за даними (*Ilnitsky, A., Chikurova, A., 2015*)

Соціально-економічний рівень відтворення розвитку сільських територій оцінюється на основі системи індикаторів, що складаються з двох основних підсистем: індикаторів економічного та соціального розвитку (*Хомюк Н. Л., Павліха Н. В., 2019*). Підсистема економічних індикаторів дозволяє виявити основні галузеві та структурні зрушення в економіці сільських територій, його специфіку розвитку та включає в себе три блоки індикаторів: виробництво продукції та надання послуг; фінансові результати; інвестиційну діяльність. Підсистема соціальних індикаторів оцінює структуру сільського населення, як складову частину фундаментального відтворення ринку праці та рівня життя сільського населення, стан соціальної сфери села. Тобто соціально-економічний рівень відтворення розвитку сільських територій включає чотири блоки індикаторів: демографічну ситуацію; ринок праці; рівень життя; стан соціальної сфери (*Kotykova, O., Babych, M., Krylova, I., 2020*). При цьому, соціально-економічний рівень відтворення розвитку сільських територій має комплексний вплив на процес формування продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки у вигляді наступних етапів: підготовчий (встановлення набору показників для оцінці елементів соціально-економічного складової та формування шкали оцінювання визначених показників); розрахунковий (визначення часткових показників пов'язаних з соціально-економічною складовою); аналітичний (формування стратегічних напрямів відтворення соціально-економічної рівня відтворення розвитку сільських територій для формування продовольчого забезпечення регіонів (держави)) (*Яценко О.М., Овчаренко А.С., 2018*).

Рівень соціально-економічної компоненти у відтворювальному процесі розвитку сільських територій визначається за формулою (1) (*Shebanina, O., Golubeva, O., Burkovska, A., Radzevičius, G., 2018*):

$$K_{SEC} = \alpha_1 \times K_{GD} + \alpha_2 \times K_I + \alpha_3 \times K_{DHC} + \alpha_4 \times K_{SD}, \quad (1)$$

де, K_{SEC} – рівень впливу соціально-економічного компоненти у відтворювальному процесі розвитку сільських територій на масштаб величини продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки; $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$ – коефіцієнти вагомості по відповідних складових; K_{GD} – комплексний показник, що характеризує зростання соціальної компоненти у відтворювальному процесі розвитку сільських територій при формуванні продовольчого забезпечення; K_I – інклюзивність зростання економічної компоненти у відтворювальному процесі розвитку сільських територій при формуванні продовольчого забезпечення (інклюзивності бізнес-моделі); K_{DHC} – комплексний показник, що характеризує відтворення людського капіталу в агропродовольчій сфері сільських територій при формуванні продовольчого забезпечення; K_{SD} – комплексний показник що характеризує стійкість відтворювального процесу розвитку агропродовольчої сфери на сільських територіях для формування продовольчого забезпечення (*Lagodiienko, V., Lagodiienko, N., 2019*).

При цьому, рейтинговий моніторинг соціально-економічного рівня відтворення розвитку сільських територій вбачає ідентифікацію об'єктів оцінки за структурними напрямами та дозволяє сформувати критерії в базовій функціональній моделі продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки із поетапним комбінуванням розрахункових показників (*Burkovska, A., Ciccullo, F., Shebanina, O., Lunkina, T., 2019*). Результативний показник, що відображає місце (рейтинг) сільських

територій у регіоні за формуванням продовольчого забезпечення визначається за формулою (2) (*Lagodiienko, V. Malanchuk, M., Gayvoronska, I.Sedikov, D., 2019*):

$$R_i = \frac{\sum_{j=1}^{n} r_{ij}}{n}, i = 1,2,...,n \qquad (2)$$

де, R_i – місце (рейтинг) *i*-ї сільської території в регіоні; r_{ij} – місце (рейтинг) *i*-ї сільської території за *j*-м фактором; n – число сільських громад, що входять у територіальну групу.

Індикативні показники об'єднуються в інтегрований критерій відтворення розвитку сільських територій (C_{RDRA}^{In}) для формування продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки розраховується за формулою (3):

$$C_{RDRA}^{In} = \sum_{i=1}^{n} K_i \frac{P_i}{Np_i} / n \quad , \qquad (3)$$

де, U – інтегральний критерій відтворення розвитку сільських територій; i – індекс спеціального показника; n – кількість спеціальних показників; K_i – коефіцієнт значимості *i*-го спеціального показника; P_i – фактичне значення *i*-го спеціального показника; Np_i – нормативне значення *i*-го спеціального показника.

Комплексне поєднання вищеперерахованих компонент оцінювання рівня відтворення розвитку сільських територій формується у три блоки: економічний блок (обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу; оборот роздрібної торгівлі; платні послуги; інвестиції в основних капітал; чисельність працівників селянських домогосподарств); фінансовий блок (доходи та видатки бюджету на душу населення; коефіцієнт самозабезпечення); соціально-демографічний блок (коефіцієнт природного і міграційного приросту населення; чисельність учнів загальноосвітніх закладів; частка пенсіонерів у загальній чисельності населення; забезпеченість жителів сільської місцевості житлом; послуги житлово-комунального господарства (енерго-, водо-, та газопостачання); чисельність лікарських амбулаторій на 10 тис. осіб; рівень доходів сільського населення; безробіття (*General Assembly of the United Nations., 2018*).

Зазначимо, що європейський напрям відтворення розвитку сільських територій для формування продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки характеризується ключовими формами державної підтримки. Цільові програми державної підтримки фермерів від європейських країн на формування харчового ланцюга продовольчого забезпечення аграрної продукції, здійснюються за допомогою аграрних асигнувань та їх розподілу між товарно-кредитними корпораціями (80 %) й місцевими органами влади сільських територій (20%). Це стимулює до активізації методів підтримки дрібних фермерів, забезпечення рівноправного доступу до землі, технологій на засадах міжнародного співробітництва та залучення інвестицій в соціальну інфраструктуру сільських територій для впровадження енергозберігаючих технологій та підвищення продуктивності сільського господарства, формування стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки країни (*Яремчук Н.В., 2019*)

Використання методів формування стабільного рівня продовольчого забезпечення передбачає: *по-перше,* визначення внутрішніх потреб сільських

домогосподарств у продовольчому самозабезпеченні за рахунок власного виробництва (*Committee on World Food Security, 2021*; *Shebanina, O., Klyuchnik, A., Burkovska, A., Caruso, D., Burkovska, A., 2018*), розподіл видів продуктів харчування, каналів постачання (*Global Survey Hub, 2021*), враховуючи рівень потреб різних верств населення (*Stamoulis, K., Zezza, A., 2003*), встановлення рівня безпечності продуктів харчування для людини; *по-друге,* аналіз міжрегіональної залежності між обсягом виробництва аграрної продукції в сільських територіях та його впливу на рівень продовольчого забезпечення в інших територіях (*Kotykova, O. Babych, M., 2018*); *по-третє,* проведення моніторингу загроз зниження рівня продовольчого забезпечення шляхом проведення якісного аналізу та кількісного оцінювання ризиків зниження обсягів виробництва продуктів харчування та сільськогосподарської сировини, ринкових ризиків підвищення цін на продовольство із урахуванням темпів росту доходів домогосподарств, ризиків зміни структури споживання у бік дисбалансу раціону, ризиків зниження реальних доходів населення (*Framework for Action for Food Security and Nutrition in Protracted Crises (CFS-FFA), 2015*), ідентифікація яких здійснюється за методикою Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН. Вагомим ризиком зниження продовольчого забезпечення аграрною продукцією є процес формування ринку землі (*Mytko, A., Pavlikha, N., Khomiuk, N., 2018*); *по-четверте*, визначення рівня імпортозалежності країни, особливо у розрізі основних видів продуктів харчування (*Яців І., 2020*); *по-п'яте*, визначення сільських територій, які мають вагомий вплив на продовольче забезпечення аграрною продукцією населення країни; *по-шосте,* оцінка фізичної, економічної (враховуючи доходи селянських домогосподарств) та соціальної (сталість харчування й стабільність продовольчого забезпечення) (*Kearney. J., 2010*).

Найбільш поширеними методиками обчислення індексу продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки на засадах відтворення розвитку сільських територій є FAO, дослідження витрат селянських домогосподарств (HESM), оцінка якості харчування (DIA), експертне оцінювання загроз продовольчого забезпечення (FIEMS) (рис. 3).

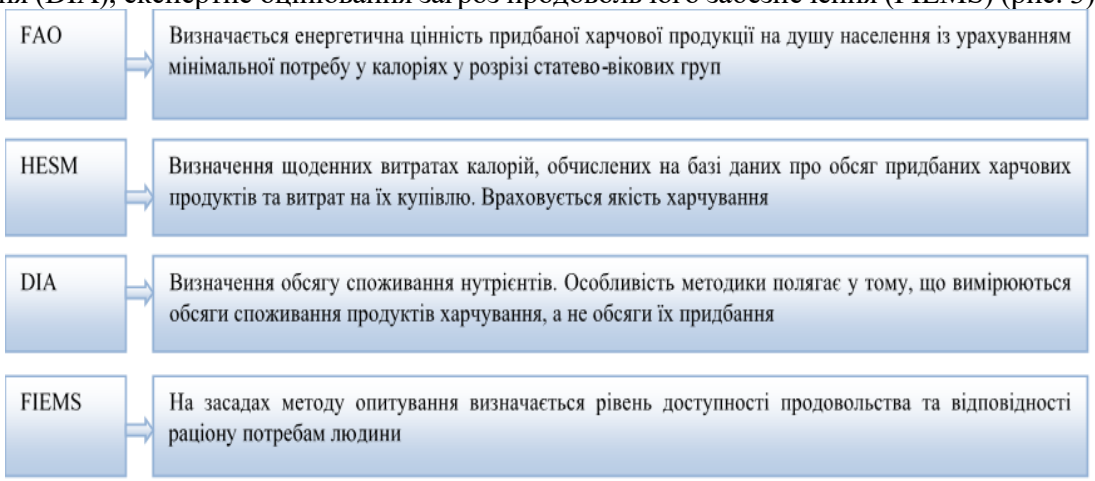

Рис. 3. Групування методики оцінювання індексу продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки

Джерело: узагальнено авторами (FAO & WHO, 2015; International Fund for Agricultural Development, 2021; Omnibus regulation – Agricultural rules, 2020)

Для формування цілісної системи показників продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки, їх доцільно розподіляти залежно від методології структурного моделювання вхідних ресурсних параметрів (можливостей) сільських територій, які перетворюються на вихідні результати – рівень продовольчого забезпечення, який набуває вигляду інтегрованого індикатора. Для визначення ступеня розвитку ресурсних можливостей сільських територій для формування стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки, слід обчислювати нормований показник підприємницького потенціалу сільських об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що розраховується за формулою (4):

$$II = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} K_{ni} \omega_i \qquad (4)$$

де, K_{ni} – нормований коефіцієнт *i*-го показника підприємницького потенціалу сільських ОТГ; ω_i – вагова оцінка *i*-го показника; n – кількість показників, що характеризують підприємницький потенціал сільських ОТГ.

Нормативні коефіцієнти визначаються за формулою (5):

$$K_{ni} = \frac{I_i^+}{I_{\max_i}}, \quad \text{or} \quad K_{ni} = \frac{I_i^-}{I_{\min_i}}, \qquad (5)$$

де, I_i^+ – *i*-й показник, збільшення якого зумовлює підвищення величини підприємницького потенціалу сільських ОТГ; I_i^- – *i*-й показник, збільшення якого зумовлює зниження його рівня; $I_{\max_i}$ та $I_{\min_i}$ – максимальне та мінімальне значення *i*-го показника, у межах досліджуваної сукупності сільських ОТГ.

Вважаємо, що використання цієї методики дозволить: по-перше, на регіональному рівні оцінювати стратегічні ресурсні можливості сільських територій та формувати продовольчу базу, забезпечену реальним харчовим ланцюгом в сільськогосподарській системі постачання продукції; по-друге, розробляти локальні стратегії, виходячи із наявних потенційних можливостей їх реалізації за участю підприємництва сільських ОТГ (*Nieminen, R., 2018*).

Процес перетворення ресурсів сільських територій на безперебійний процес продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки залежить двох типів чинників: чинників прямого впливу – диверсифікованих процесів, які беруть безпосередню участь у перетворенні вхідних ресурсів на вихідні результати; 2) чинників опосередкованого впливу – факторів, які впливають на ефективність перетворення вхідних ресурсів на вихід результатів. До процесів, під час яких формується безпечний рівень продовольчого забезпечення (тобто відбувається трансформація ресурсів в харчовому ланцюзі), доцільно віднести: а) виготовлення продовольчої продукції (виробництво сільськогосподарської продукції та її переробку); б) розподіл наявного продовольства (розподіл між сільськими територіями, формування кон'юнктури на внутрішніх продовольчих ринках); в) споживання продуктів харчування. Серед чинників прямого впливу необхідно також враховувати ефективність діяльності аграрних виробників. У кількісному вираженні більшість чинників прямої дії набувають вигляду індикаторів безпечного та стабільного рівня продовольчого забезпечення (*World Urbanization Prospects, 2018*).

До основних чинників, які не формують, однак суттєво впливають на рівень продовольчої безпеки, належать кон'юнктура на світових ринках, внутрішня та міжнародна політика (у сфері ринкового, митного, регулювання, податкова та фіскальна політика тощо), інфляційні процеси у державі.

Таблиця 1.

Індикатори безпечного та стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки держави

Сфера формування	Індикатори безпечного рівня продовольчого забезпечення	Індикатори стабільного рівня продовольчого забезпечення
Формування ресурсного потенціалу	Наявні обсяги ресурсів (площа с.-г. угідь, ріллі, чисельність сільського населення, зайнятих в сільському господарстві, вартість матеріальних ресурсів), потенційні обсяги виготовлення продовольчої продукції	Ступінь реалізації ресурсного потенціалу
Виготовлення продовольства	Обсяги виробництва, виробничі витрати (зокрема, структура витрат). Показники ефективності сільськогосподарського виробництва та діяльність суб'єктів-підприємців сільських територій	Рівень самозабезпечення продовольством, співвідношення виробництва та споживання
	Рівні запасів стратегічних видів сільськогосподарської продукції	Достатність запасів
Розподіл продуктів харчування	Питома вага спожитої у сільських територіях регіону продовольчої продукції, що була виготовлена в інших регіонах	–
	Обсяги експорту та імпорту	Відношення імпорту до ємності ринку, імпорт до експорту
	Внутрішні ціни, вартість споживчого кошика, доходи населення, середній розмір заробітної плати	Відношення вартості продовольчого кошика до зарплати та доходів (економічна доступність)
Споживання	Структура розподілу продовольства в харчовому ланцюзі за каналами реалізації; наявність мережі роздрібної торгівлі в сільських територіях у розрахунку на 10 тис. осіб; чисельність торговельних місць сільських домогосподарств на продовольчих ринках у розрахунку на 10 тис. ос., стан розвитку сільських територій в оптовій торгівлі продовольчою продукцією.	–
	Обсяги споживання продовольчої продукції в розрізі сільських територій регіону (у фізичних одиницях)	Відношення фактичного та нормативного обсягу споживання
	Обсяги споживання продовольчої продукції на одну особу (у фізичних одиницях вимірювання та у розрізі білків, жирів й вуглеводів), енергетичні цінність добового раціону – фактичні та нормативні показники	
	Обсяги споживання продовольчої продукції за квінтильними (20%) групами в залежності від розміру сукупних доходів	–
	Індекс споживчих цін, доходів	Відношення індексів споживчих цін до інфляції та до індексів зарплати (доходів)

Джерело: побудовано авторами за даними (Stamoulis, K., Zezza, A., 2003)

Поряд з цим, індикаторами безпечного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки за засадах функціональних можливостей сільських об'єднаних територіальних громад, може виступати:

добова енергетична цінність раціону людини, як сума добутків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності за формулою (6) (*Tkachuk, V., Yaremova, M., Tarasovych, L., Kozlovskyi, V., Piliavoz, T., 2019*):

$$P = \sum m_i \times ev_i ,$$

(6)

де, P – енергетична цінність добового раціону людини; i – вид продукту харчування; m_i – маса і-го продукту, спожитого однією особою; ev_i – енергетична цінність одиниці маси і-го продукту.

забезпечення раціону людини основними видами продуктів, як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою за формулою (7):

$$C = \frac{c_f}{an}, \quad (7)$$

де, C – індикатор достатності споживання окремого продукту; c_f – фактичне споживання окремого продукту на одну особу за рік; an – раціональна норма споживання окремого продукту на одну особу за рік.

достатність запасів зерна у державних ресурсах, як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно за формулою (8):

$$G = \frac{A}{B} \times 100\%, \quad (8)$$

де, G – індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами; A – наявність продовольчого зерна у державному продовольчому резерві; B – середньорічне внутрішнє споживання хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно.

економічна доступність продуктів, як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств за формулою (9):

$$EA = \frac{E_f}{C_T} \times 100\%, \quad (9)$$

де, EA – індикатор економічної доступності продуктів; E_f – витрати населення на харчування за рік; C_T – сукупні витрати населення за рік.

Фізична доступність продовольчого забезпечення визначається співвідношенням кількості харчових продуктів на внутрішньому ринку сільськими ОТГ до необхідного їх обсягу за видами, враховуючи потребу до здорового харчування населення. Економічна доступність продовольчого забезпечення встановлюється від можливостей сільських ОТГ виробити для різних груп споживачів аграрну продукцію в нормативному обсязі та доставити її за харчовими ланцюгами в продовольчій та сільськогосподарській системі постачання, враховуючи неринкові канали (наприклад, від сільських домогосподарств) [11].

Забезпечення економічної доступності продовольства передбачається досягати шляхом впливу на рівноважний рівень цін продуктів харчування і на доходи населення. Цільовий індикатор – частка витрат на продовольство від загальних витрат населення, яка не повинна перевищувати 60%, а в перспективі 30-35%. При цьому в країні повинні бути створені умови, що гарантують можливість для всіх соціальних груп населення споживати продовольство відповідно до медичних норм (Porter, M., 1980).

диференціація вартості харчування за соціальними групами, що відстежується в динаміці та розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20% домогосподарств з найменшими доходами за формулою (10) (*Vinichenko, I.I., Trusova, N.V., Kurbatska, L.M., Polenenka, M.A., Oleksiuk, V.O., 2020*):

$$D = \frac{I_{\max}}{I_{\min}}, \qquad (10)$$

де, D – індикатор диференціації вартості харчування; $I_{\max}$ – показник вартості спожитих продуктів у 20 відсотків сільських домогосподарств з найбільшими доходами; $I_{\min}$ – показник вартості спожитих продуктів у 20 відсотків сільських домогосподарств з найменшими доходами.

ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності сільського населення за формулою (11):

$$C_m = F_i \times P_n, \qquad (11)$$

де, C_m – ємність внутрішнього ринку і-го продукту; i – вид продукту; F_i – річне середньодушове споживання і-го продукту; P_n – річне середньодушове споживання і-го продукту.

продовольча незалежність сільських ОТГ за виробництвом окремого аграрного продукту, як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та його ємності на внутрішньому ринку за формулою (12):

$$F_{im_i} = \frac{\mathrm{Im}_i}{C_i} \times 100\%, \qquad (12)$$

де, F_{im_i} – частка продовольчого імпорту і-го продукту; i – вид продукту харчування; Im_i – імпорт і-го продукту; C_i – ємність внутрішнього ринку і-го продукту.

Необхідно виділити критерії, що відображатимуть рівень загрозливих коливань індикаторів безпечного та стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки держави (регіонів). До таких оцінок належить коефіцієнт семіваріації, що відображає варіацію (мінливість) коливань показника навколо його середнього значення у несприятливий для країни бік. Чим вище значення цього коефіцієнта, тим вищий ризик та тим нижчий рівень продовольчого забезпечення за рахунок диверсифікації розвитку сільських територій, враховуючи підприємницький потенціал сільських ОТГ. У результаті буде сформовано вектор індикаторів безпечного та стабільного рівня продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки $X = \{x_1, x_2, ..., x_n\}$, де $\{x_1, x_2, ..., x_n\}$ – перший, другий, …, *i*-й, …, *n*-й індикатор безпечного або стабільного рівня продовольчого забезпечення; n – кількість

індикаторів безпечного та стабільного рівня продовольчого забезпечення (*Didur, K.M., Kundieieva, H.O., Ortina, G.V., Pikhniak, T.A. y Revkova, A.V., 2025*).

Для спрощення методики визначення граничних меж кожного із індикаторів безпечного та стабільного рівня продовольчого забезпечення, а також загроз їх зниження, слід орієнтуватись на коефіцієнти ризику (наприклад, низький, середній та високий рівні), які характеризуються однорідною розмірністю та розподілом на інтервалів від 0 до 1.

Результати. Трансформаційні процесами в аграрному секторі економіки України, що викликані кризовими явищами та пов'язані з повномасштабним воєнним вторгненням країни-агресора на територію держави спровокували загрозливу тенденцію спаду рівня продовольчого забезпечення, який за 2022 р. став ще критичніше по відношенню до рівня 2021 р. Слід зазначити, що стабільні умови продовольчого забезпечення України формується на засадах взаємодії з агропродовольчим виробництвом сільських територій, від яких в значній мірі залежить стан забезпечення населення якісними продуктами харчування (*Gupta, J., Pouw, N., Ros-Tonen, M., 2015*). Незважаючи на достатню кількість споживаних калорій на душу населення, за структурою споживчого кошика продовольче забезпечення аграрною продукцією в Україні погіршується. У той час як кількість м'яса та молока зменшуються, продукти зерна збільшуються, викликаючи дефіцит білків, вітамінів, макро- та мікроелементів тваринного походження, що призводить до так званого «прихованого голоду». Крім того, спостерігається негативна динаміка погіршення якості їжі (*Tryhuba, A., Pavlikha, N., Rudynets, M., Tryhuba, I., Grabovets, V., Skalyga, M., Tsymbaliuk, I., Khomiuk, N., Fedorchuk-Moroz, V., 2019*; *Zinchuk, T., Kovalchuk, O., Kutsmus, N., Charutska, O., 2018*).

Мінімальні граничні межі добової енергетичної цінності раціону людини в Україні становлять 2500 ккал на добу при 55% добового раціону продуктів тваринного походження. В 2021 р. добова енергетична цінність раціону харчування складала 2691 ккал (на +7.6% більше від граничного показника). При цьому, середньодобовий раціон продовольчого забезпечувалося за рахунок споживання продукції тваринництва складав 29.7%, продукції рослинного походження – 70.3%

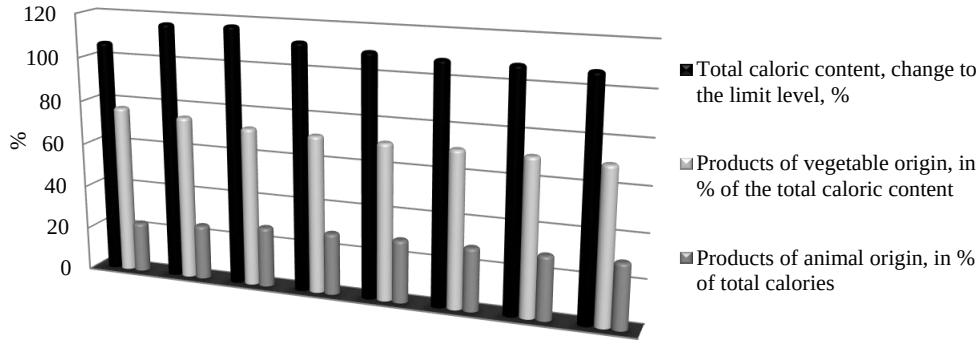

Рис. 4. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населення України в 2020-2022 рр., ккал/ особу

Джерело: побудовано авторами за даними (4;31)

За період 2000-2022 рр. показник калорійності раціону населення країни був вищим від граничного рівня, максимальне зменшення відбулось у 2022 р. – до 2661 ккал (на +6.4% більше від граничної межі), найвищий показник був у 2000 р. – 3597 ккал (на +43.9%). Частка споживання продуктів тваринного походження в 2022 р. була нижчою від встановленої норми на 55% добового раціону, і варіювалась у межах 23.0-29.7%. За даними FAO середньодобова калорійність раціону у країнах ЄС варіює в межах 3400-3500 ккал, в США – 3900 ккал, а частка продуктів тваринного походження у раціоні цих країн, як і в Україні, у середньому складає 29-30%.

В табл. 2 представлено кількісні показники орієнтовного набору харчових продуктів та продовольчої сировини, які визначали фактичний та достатній рівень їх споживання населенням України, в середньому на одну особу в 2020-2022 рр.

Таблиця 2.

Фактичного річного споживання продуктів харчування за 2019-2021 рр., кг/особу

Вид продовольства	Норма	Фактичне споживання			Індикатор достатності споживання		
		2020	2021	2022	2020	2021	2022
Хліб і хлібопродукти	101	97.6	99.5	109.8	0.97	0.99	1.09
М'ясо і м'ясопродукти	80	53.6	52.8	40.7	0.67	0.66	0.45
яловичина		7.7	7.5	6.5			
телятина		19.0	19.4	14.2			
м'ясо птиці		26.0	25.0	20.3			
Молоко і молокопродукти	380	200	197.7	187.5	0.53	0.52	0.49
Риба і рибопродукти	20	12.5	11.8	10.8	0.63	0.59	0.54
Яйця (шт.)	290	282	275	243	0.97	0.95	0.84
Овочі та баштанні	161	164.7	163.9	149.7	1.02	1.02	0.92
Плоди, ягоди та виноград	90	58.7	57.8	40.8	0.65	0.64	0.45
Картопля	124	135.7	139.4	133.4	1.09	1.12	1.07
Цукор	38	28.8	29.8	24.4	0.76	0.78	0.64
Олія рослинна	13	12.0	11.9	9.7	0.92	0.92	0.74

Джерело: сформовано авторами за даними (4;31)

У 2022 р. середньодушове споживання продуктів харчування скоротилось майже за всіма продовольчими групами, зокрема зменшилось річне споживання м'яса на 55% (яловичини та птиці, саме нежирних сортів м'яса), молока – на 51%, риби – на 46%, яєць – на 16%, овочів – на 8%, фруктів – на 55%, цукру – на 36%. Водночас, споживання хліба та хлібобулочних продуктів, а також картоплі зросло на 9% та 7% відповідно. Слід зазначити, що до 2022 р. по відношенню до рівня 2012 р. в Україні середнє споживання населенням важливих для здорового харчування продуктів на одну особу мало тенденцію до збільшення: фруктів – у 2 разів, яєць на 70%, м'яса на 63%, овочів на 62%, риби на 49%. В свою чергу, споживання хлібобулочних виробів і цукру зменшилось на 22% відповідно.

Виробництво зерна в Україні до 2022 р. мало стійку тенденцію до зростання. Загальний обсяг виробленого зерна в країні протягом періоду 2017-2021 рр. зріс у 3 рази, за рахунок підвищення врожайності у 2.5 разів. Зазначимо, що до воєнного часу (2017-2021 рр.) в Україні площа сільськогосподарських угідь в обробітку суб'єктів

сільських ОТГ, в тому числі площа орендованих земельних ділянок, які знаходились в обробітку суб'єктів агропродовольчої сфери та які формували базу земельно-ресурсного потенціалу сільських територій збільшилась на 2.6%. Проте, через окупацію Південних регіонів України країною-агресором, в 2022 р. їх частка зменшилась по відношенню до рівня 2021 р. на 29% (рис. 5).

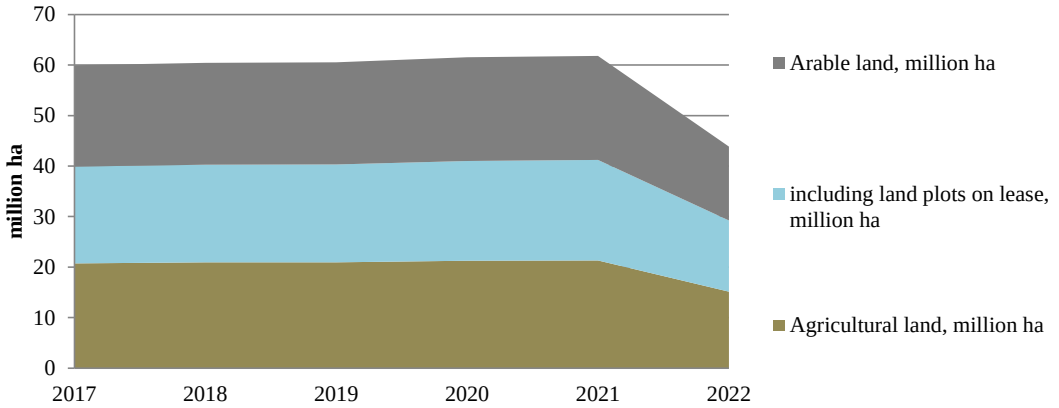

Рис. 5. Площа угідь в обробітку сільськогосподарських підприємств України за 2017-2022 рр., млн. га

Джерело: побудовано авторами за даними (4;31)

Урожайність зернових культур та соняшнику є основною сировинною складовою земельно-ресурсного потенціалу сільських ОТГ України (рис. 6). За 2017-2021 рр. урожайність зернових культур збільшилась на 33.1%. Водночас, в 2022 р. через воєнні дії та окупацію Південних регіонів України, було втрачено майже 12 млн. га ріллі. З цих причин суб'єкти агропродовольчої сфери в сільських ОТГ недоотримали 78.5% врожаю зернових культур.

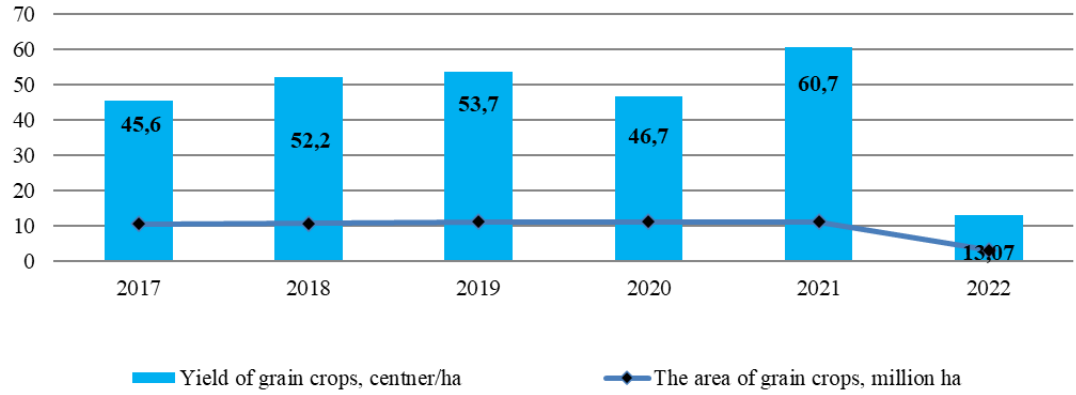

Рис. 6. Співвідношення між зібраною площею та урожайністю пріоритетних культур агропродовольчої сфери в сільських ОТГ України за 2017-2022 рр.

Джерело: побудовано авторами за даними (4;31)

Достатність запасів зерна у державних ресурсах (співвідношення між обсягу продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягу внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно) має пороговий критерій в межах 17% (рис. 7).

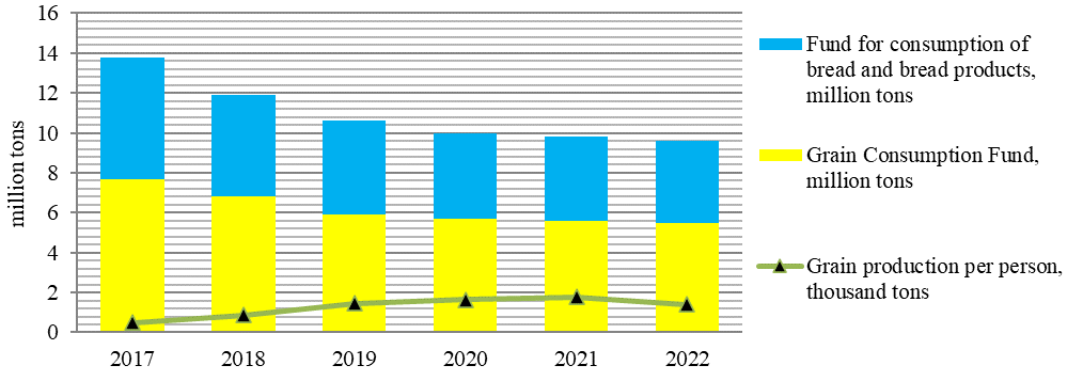

Рис. 7. Обсяг запасів зерна у державних ресурсах України за 2017-2022 рр., млн. тонн

Джерело: побудовано авторами за даними (4; 31)

Виробництво зерна на 1 особу за період 2017-2021 роки зросло у 3.5 рази, а річне виробництво, зокрема, у 2021 р. перевищило норми споживання у понад 2.0 разів (норми рекомендовані FAO на 1 особу в рік 0.8-1.0 тис. т). В 2022 р. виробництво зерна на 1 особу по відношенню до 2021 р. зменшилось на 21.5%. Зазначимо, до воєнного конфлікту в Україні, за 12 років (2012-2021 рр.) рівень внутрішнього споживання зерна зменшився на 29% внаслідок зменшення споживання хліба та хлібопродуктів (скорочення чисельності населення на понад 7.4 млн. осіб) та обсягу використання кормів для тварин в сільських ОТГ (поголів'я свиней зменшилось на 4.5 млн. голів, ВРХ – на 7.5 млн. гол.).

Впродовж 2017-2021 рр. рівень виробництва зернових та зернобобових культур суттєво перевищував рівень його внутрішнього споживання, що свідчило про стійкість продовольчого забезпечення країни (рис. 8).

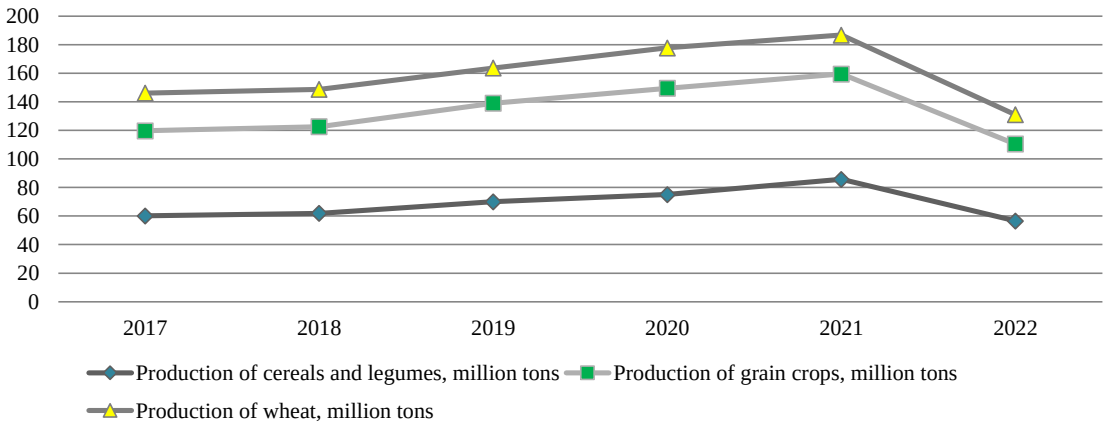

Рис. 8. Обсяг виробництва зернових культур в сільських ОТГ України за 2017-2022 рр., млн. тонн

Джерело: побудовано авторами за даними (4; 31)

В Україні виробництво всіх зернових та зернобобових культур в сільських ОТГ в 2022 р. склало 56.6 млн. тонн, що на 55% менше за показник 2021 р. (85.7 млн. тонн), виробництво зернових культур скоротилось на 37% (до 53.9 млн. тонн).

Поряд з цим, для формування безпечного рівня продовольчого забезпечення щорічно узгоджуються граничні обсяги експорту зернових культур (пшениці) між Мінекономіки та учасники зернового ринку. За підсумками 2022 р. країна стала дев'ятим найбільшим виробником пшениці за показником 20.5 млн. тонн, що на третину нижче від 2021 р. через розв'язану РФ повномасштабну військову агресію.

Динаміку обсягів виробництва окремих видів продукції тваринництва в сільських ОТГ України представлено на рис. 9.

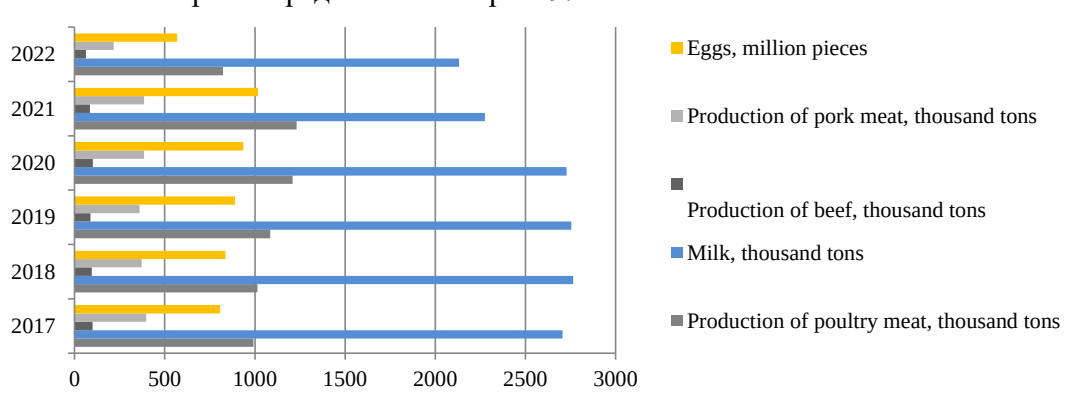

Рис. 9. Виробництво продукції тваринництва в сільських ОТГ України за 2017-2022 рр.

Джерело: побудовано авторами за даними (International Fund for Agricultural Development, 2021)

Так, обсяг виробництва м'яса яловичини за 2017-2022 рр. зменшився на 36.7%, свинини – на 45.2%, птиці – на 17.1%, яєць – на 29.4%, молока – на 26%, меду – на 72.6%. Лише тільки за рік повномасштабної війни в України ресурсна складова сільських ОТГ в галузі тваринництва, по відношенню до рівня 2021 р. зазнала великих втрат. Недоотримано продукції у такій пропорції: м'ясо яловичини – на 25.9%, свинини – на 43.5%, птиці – на 33.2%, яєць – на 44.1%, молока – на 6.3%, меду – 62.3%.

Тенденція до зростання частки витрат на харчування в загальний витратах на кінцеве споживання продовжується, що свідчить про погіршення економічної доступності продуктів харчування, як для сільських домогосподарств на територіях їх постійного проживання, так і домогосподарств, проживаючих на урбанізованих населених пунктів не окупованих територій. Така тенденція погіршує рівень життя в країні (рис. 10). Необхідно зазначити, що середньомісячні загальні витрати на одне сільське ОТГ, що виробляє агропродовольчу продукцію для забезпечення потреб домогосподарств на харчування за 2017-2022 рр. збільшились на 62,9%. За один рік повномасштабного воєнного конфлікту на території України, обсяг витрат сільське ОТГ на виробництво агропродовольчої продукції зріс на 41%.

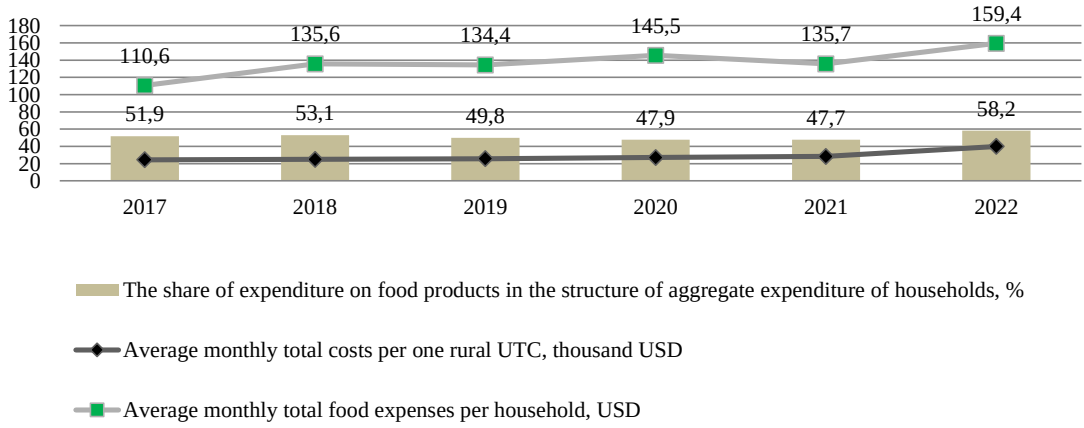

Рис. 10. Економічна доступність сільських ОТГ до формування продовольчого забезпечення домогосподарств України в 2017-2022 р.
Джерело: побудовано авторами за даними (4; 31)

Така критична тенденція позначилось на структурі загальних витрат домогосподарств в 2022 р. – витрати на продовольство склали 58.2%, і, по відношенню до 2021 р. збільшились в 1.2 разів. В європейських державах цей показник становить від 10% до 15%.

Незважаючи на те що формально умови безпечного продовольчого забезпечення виконується, продовольчі витрати становлять значну частку витрат домогосподарств, що свідчить про низький рівень життя населення та спричиняють загрозу продовольчій безпеці регіонам та країні в цілому. У 2022 р. середньомісячні споживчі сукупні витрати домогосподарств на продукти харчування становили 159.4 USD, на харчування поза домом – 180.42 USD. По відношенню до 2021 р. середньомісячні витрати домогосподарств на харчові продукти аграрної продукції збільшились на 17.5% і тенденції на їх зменшення не спостерігається. У структурі споживчих продовольчих витрат основне місце як і в попередні роки посідають витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 24%, хліб і хлібопродукти та молоко і молочні продукти – 15%, відповідно. При цьому, в країнах ЄС частка витрат домогосподарств на придбання продуктів харчування у середньому становить 13.1% у загальній структурі витрат (мінімальна частка 7.8% у Люксембурзі, максимальна частка 26.2% у Румунії).

Витрати на харчування у 2022 р. для 20% домогосподарств із найбільшими доходами (вищий квінтіль) становили 440.4 USD у місяць, для 20% домогосподарств з найменшими доходами (нижчий квінтіль) – 159.2 USD. Диференціація вартості харчування за соціальними групами збільшилась, а коефіцієнт диференціації склав 2.8% (рис. 11).

Найбільша диференціація у споживанні у межах вищого та нижчого квінтилів за 2017-2022 рр. зберігається за продукцією тваринного походження та також в плодово-ягідній групі продовольства (рис. 12).

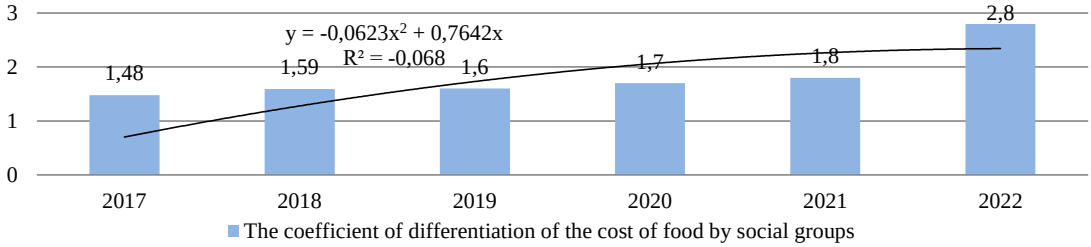

Рис. 11. Диференціація вартості харчування за соціальними групами населення в Україні за 2017-2022 рр., %

Джерело: побудовано авторами за даними (4; 31)

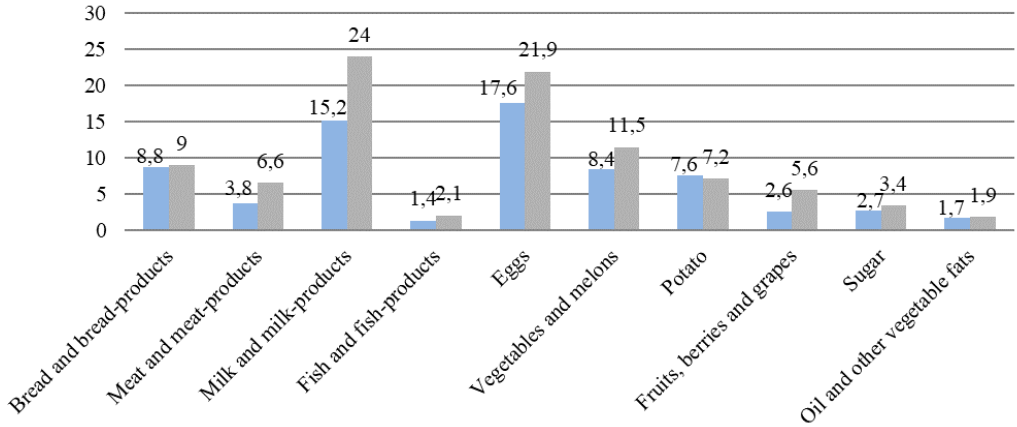

Рис. 12. Споживання харчових продуктів домогосподарствами України за квінтильними групами залежно від розміру доходів в середньому на одну особу в 2021 р. (у середньому на місяць на особу, кілограмів у перерахунку на основний продукт)

Джерело: побудовано авторами за даними (4; 31)

В 2021 р. простежується високий рівень диференціації вартості харчування за соціальними групами в Україні: 20% домогосподарств з найбільшими доходами в середньому витрачали на харчування 144.9 USD на місяць, 20% домогосподарств з найменшими доходами – 89.7 USD. Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами був високим і становив 1.8. Найбільша диференціація у споживанні у межах вищого та нижчого квінтилів не один рік поспіль спостерігається за продукцією тваринного походження (м'ясо, риба молоко), а також за плодово-ягідною групою (у 1.7-2.2 разів).

Отже, в Україні, навіть в умовах кризового воєнного конфлікту необхідно збільшувати сукупні доходи домогосподарств на основі виваженої соціально-економічної політика держави, спрямувати регулюючі важелі на запобігання надмірної витрат сільських ОТГ, диференціацію витрат та доходів домогосподарств і, відповідно, на функціональність цілісного харчового ланцюга сільських територій в продовольчій та сільськогосподарській системі аграрного сектора країни, як важливих чинників формування безпечного та стабільного рівня продовольчого самозабезпечення регіонів.

Дискусії. Сільські території займають важливе місце в формуванні продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки України, адже в сільській місцевості проживає близько третини населення держави, які спроможні активізувати відтворювальний процес сільське господарство. Проте, відтворення сільських територій в Україні, насамперед, залежить від державної підтримки державою та об'єднаних територіальних громад цього процесу. Оскільки основним видом зайнятості сільських домогосподарств є агропродовольча сфера, якій притаманний сезонний характер виробництва, то більшість сільських територій характеризується низьким соціально-економічним розвитком. Але не можна вважати, що сільським господарством займається більшість сільського населення. На нашу думку, сільська територія – це не лише місце життєдіяльності людей і просторовий базис виробництва, а й природне середовище. Тому на процес розвитку сільських територій впливають природні умови та земельні ресурси, географічне положення, етнічний склад населення, стан економіки тощо (*Tarasovych, L., Yaremova, M., Slobodyanyk, A., 2018*). Від рівня розвитку економіки на сільських територіях та наповнення місцевих бюджетів залежить рівень розв'язання соціальних та екологічних проблем. У зв'язку з цим визначення та аналіз передумов відтворення розвитку сільських територій на засадах диверсифікації набуває особливого значення.

Найбільша кількість сільського населення проживає у Львівській, Закарпатській, Одеській, Вінницькій та Івано-Франківській областях, а найменша – у Миколаївській, Чернігівській, Кіровоградській, Сумській областях. У 2022 р. найбільша чисельність сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт спостерігалась на території Закарпатської (1368 осіб), Чернівецької (1291 осіб) та Івано-Франківської (1002 осіб) областей.

Важливим соціальним параметром відтворення розвитку сільських територій є загальний приріст (скорочення) сільського населення. Так, у 2022 р. в Україні спостерігалося загальне скорочення сільського населення на 118.9 тис. осіб за рахунок природного (10.7 тис.) та міграційного (108.2 тис.) скорочення через окупацію Південних регіонів України. Формування приросту та скорочення чисельності сільського населення в розрізі регіонів у 2022 р. представлено на рис. 13.

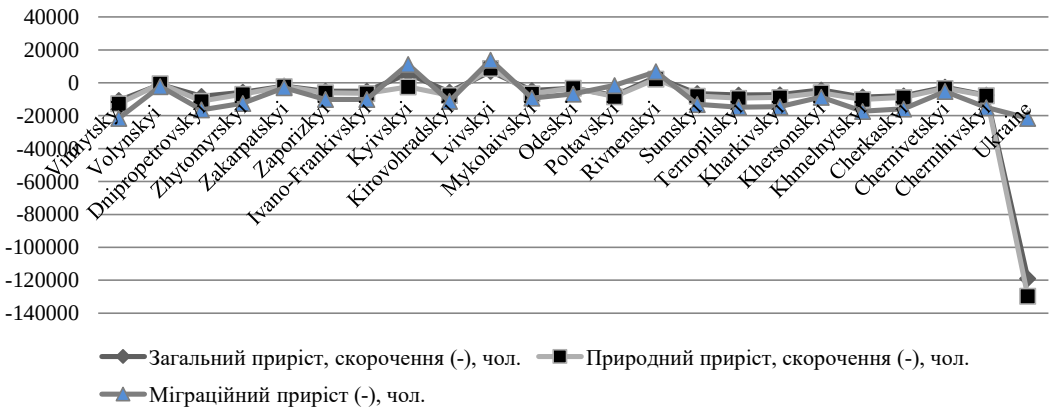

Рис. 13. Формування приросту (скорочення) чисельності сільських домогосподарств за регіонами України у 2022 р., чол.

Джерело: побудовано авторами за даними (4; 31)

Міграційний приріст сільських жителів спостерігався у Київській (13.7 тис.), Львівській (5.03 тис.) та Рівненській (4.48 тис.) областях, а в інших регіонах відбулось скорочення сільських домогосподарств за рахунок міграції.

Головна проблема сільських домогосподарств полягає в тому, що їхнє фінансовий стан більш складний, порівняно з міських домогосподарств. Про низький рівень життя сільських домогосподарств України свідчить показник, як частка населення із середнім доходом на одну особу на місяць, який нижче від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму: якщо загалом по Україні у 2022 р. це 4.3 %, то в сільській місцевості – 7.1 %. Частка населення із середнім доходом на місяць нижчим від фактичного прожиткового мінімуму по Україні у 2022 р. становила 38.6 %, а в сільській місцевості – 48.4 %. У сільській місцевості на початок 2023 р. проживало 4465 тис. пенсіонерів, або 38.9 % із кількості тих, які перебували на обліку в органах Пенсійного фонду України, що на 775 тис. пенсіонерів більше, ніж у 2022р..

З метою розрахунку інтегрального індексу відтворення розвитку сільських територій виокремлено основні показники соціально-економічної компоненти в Україні та їх динаміку у 2023-2026 р., що подано у табл. 4.

Таблиця 4.

Індикатори соціального компоненти відтворення розвитку сільських територій в Україні у 2023-2025 рр.

Індикатори	2023	2024	2025	2026
Частка сільського населення, %	30.59	30.71	30.77	30.81
Кількість сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт, у середньому осіб	454	459	462	464
Загальний приріст, скорочення (-) чисельності сільського населення, на 1000 осіб	118.9	86.9	-73.3	80.6
Економічно активне населення у віці 15–70 рр., тис. осіб	5604.7	5602.3	5648.7	5667.5
Рівень економічної активності, %	60.6	60.4	60.9	60.8
Рівень безробіття, %	9.2	9.9	9.7	9.4
Забезпеченість населення лікарняними ліжками, тис. осіб на одне ліжко	4.73	4.76	4.73	4.21
Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %	27.2	30.6	38.6	40.6
Забезпеченість житловою площею, кв. м на одну особу	28.97	29.30	29.61	30.07
Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, %				
водопроводом	29.8	30.6	31.5	32.3
каналізацією	26.1	26.9	27.7	28.5
опаленням від індивідуальних установок	48.8	48.9	49.5	49.9
газом природним опаленням	97.4	97.7	97.7	98.1

Джерело: сформовано авторами за даними (4; 31)

Попри незначне зростання частки сільського населення, загальний приріст населення нестабільний, що свідчить про демографічні виклики, зокрема міграційні

процеси та зниження народжуваності. Рівень економічної активності залишається стабільним, проте рівень безробіття коливається, що може бути наслідком економічної невизначеності та обмежених можливостей працевлаштування в сільській місцевості.

Позитивними тенденціями є збільшення доступу до Інтернету, що сприяє цифровій інтеграції сільського населення, покращення житлових умов та розширення інженерної інфраструктури, зокрема підключення до водопостачання, каналізації та систем опалення. Водночас забезпеченість лікарняними ліжками потребує уваги через її зниження у 2026 р., що може негативно вплинути на доступність медичних послуг у селах.

На основі даних табл. 4, здійснено розрахунок часткового індексу соціальної компоненти відтворення розвитку сільських територій в Україні ($I_{rur}^{soc} = \frac{1}{14}\left(\Sigma_{j=1}^{14} I_{rur}^{soc}\right)$). Результати проведених розрахунків представлені в табл. 5.

Таблиця 5.

Частковий індекс соціальної компоненти відтворення розвитку сільських територій в Україні на 2023-2026 рр.

Рік	2023	2024	Приріст до попереднього року %	2025	Приріст до попереднього року, %	2026	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}^{soc}	0.3808	0.3971	4.10	0.512	128.9	0.670	130.9

Джерело: розраховано авторами

Оцінка економічної компоненти відтворення розвитку сільських територій передбачає аналіз таких показників, як: рівень освоєння земель сільськогосподарського призначення; кількість суб'єктів сільських територій зайнятих в агропродовольчий сфері та формування продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки; рівень рентабельності; кількість сільських домогосподарств, зайнятого у сільському господарстві, та їх заробітна плата; доходи від продажу аграрної продукції; валова продукція сільського господарства; обсяги капітальних інвестицій у аграрне виробництва. Розрахунок інтегрального індексу економічної компоненти відтворення розвитку сільських територій в Україні та її динаміки на 2023-2026 рр. представлено в табл. 6.

Таблиця 6.

Індикатори економічної компоненти відтворення розвитку сільських територій в Україні в 2023-2026 рр.

Індикатори	2023	2024	2025	2026
Рівень освоєння земель сільськогосподарських призначення, %	71.34	71.62	71.65	71.66
Рівень розораності території, %	56.2	56.2	56.2	56.2
Рівень розораності сільськогосподарських угідь, %	78.7	78.4	78.4	78.4
Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, га на одне сільське домогосподарство	3.2	3.2	3.2	3.2
Кількість суб'єктів господарювання у сільському господарствв, тис. од.	74.6	76.3	76.6	79.3

Частка суб'єктів господарювання у сільському господарстві у загальній кількості, %	4.0	4.02	4.15	4.24
Рівень рентабельності суб'єктів сільських територій зайнятих в агропродовольчій сфері та формуванні продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки, %	17.9	22.4	32.4	41.7
Частка сільських домогосподарств зайнятих в агропродовольчій сфері та формуванні продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки, %	17.5	17.6	17.7	18.0
Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві, USD	681.6	726.9	734.7	866.7
Випуск сільськогосподарської продукції, млн. USD	14512.2	17007.8	18874.5	22602.3
Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. USD	1311.1	1536.7	1705.9	2050.8
Частка капітальних інвестицій на відтворення сільських територій до загального обсягу інвестицій в економіці країни, %	10.7	11.2	13.8	14.2
Частка перевезеної аграрної продукції у структурі усіх перевезених вантажів автотранспортними підприємствами	12.4	12.8	12.8	13.9
Середньомісячні сукупні витрати ресурсів сільських домогосподарств на сільських територіях, USD на одне домогосподарство	354.9	364.9	361.5	417.7
Доходи сільських домогосподарств від продажу аграрної продукції на місяць, USD	497.6	506.9	661.3	680.8
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, USD	439.0	439.4	544.2	557.8

Джерело: розраховано авторами за даними (4; 31)

На основі показників, наведених в табл. 6, здійснено розрахунок часткового індексу економічної компоненти відтворення розвитку сільських територій в Україні ($I_{rur}^{econ} = \frac{1}{16}\left(\sum_{j=1}^{16} I_{rur}^{econ}\right)$), результати проведених розрахунків представлені в табл. 7.

Таблиця 7.

Частковий індекс економічної компоненти відтворення розвитку сільських територій в Україні на 2023-2026 рр.

Рік	2023	2024	Приріст до попереднього року, %	2025	Приріст до попереднього року, %	2026	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}^{econ}	0.3106	0.4389	141.3	0.502	114.4	0.662	131.9

Джерело: розраховано авторами

На основі часткових показників соціально-економічної компоненти, здійснено розрахунок інтегрального індексу відтворення розвитку сільських територій в Україні ($I_{rur}^{df} = a_0 + a_1 I_{rur}^{soc} + a_2 I_{rur}^{econ}$), де a_0, a_1, a_2 – параметри моделі. Результати проведених розрахунків представлено в табл. 8.

Таблиця 8.

Інтегральний індекс відтворення розвитку сільських територій в Україні на 2023-2026 рр.

Рік	2023	2024	Приріст до попереднього року, %	2025	Приріст до попереднього року, %	2026	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}^{df}	0.4338	0.4438	102.3	0.528	119.0	0.693	131.3

Джерело: розраховано авторами

Побудовано множинну регресійну модель відтворення розвитку сільських територій в Україні за даними табл. 7-9.

$$I_{rur}^{df} = 0.0002 + 0.333 I_{rur}^{soc} + 0.3328 I_{rur}^{econ}, \quad (13)$$

де, I_{rur}^{df} – інтегральний індекс відтворення розвитку сільських територій в Україні; I_{rur}^{soc} – частковий індекс соціальної компоненти відтворення розвитку сільських територій; I_{rur}^{econ} – частковий індекс економічної компоненти відтворення розвитку сільських територій.

За проведеними розрахунками представлено динаміку часткових індексів соціально-економічної компоненти та інтегральний індекс відтворення розвитку сільських територій в Україні на 2023-2026 рр. (рис. 14).

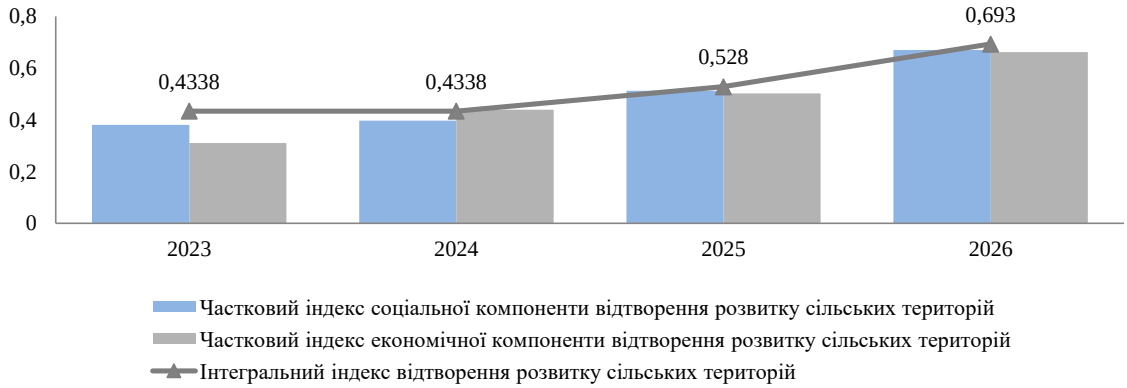

Рис. 14. Тренд часткових індексів соціально-економічної компоненти та інтегральний індекс відтворення розвитку сільських територій в Україні на 2023-2026 рр.

Джерело: розраховано авторами

У результаті трансформації відтворювального процесу на розвиток сільських територій в Україні та групування сільських ОТГ за підходом «максимізація власного доходу», їх власний дохід збільшиться на 0.4% (76.0 млн. USD), видатки управління не зміняться, обсяг державних дотацій зменшиться на 2.0% (46.2 млн. USD). За вибраним підходом рекомендовано зменшити передусім кількість громад третьої групи, оскільки середній дохід на одного мешканця в цій групі найменший. Очікувані фінансові результати функціонування громад після реорганізації їх структури наведено на рис. 15.

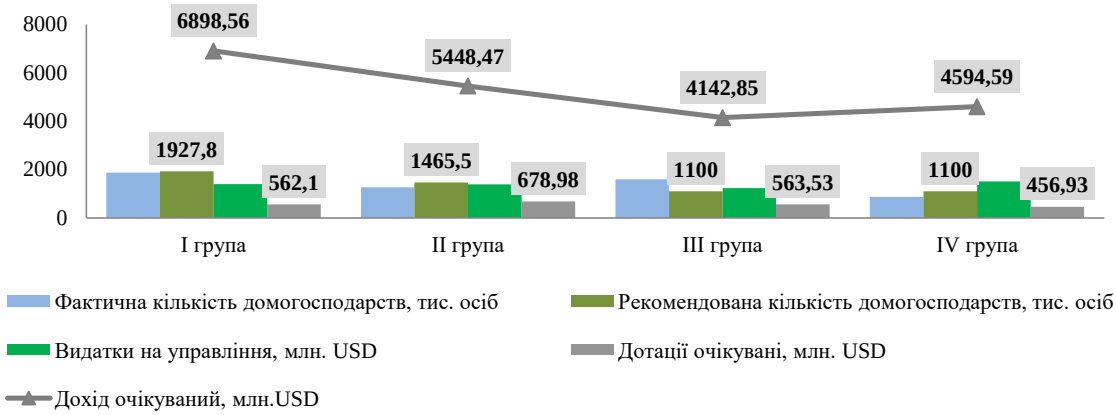

Рис. 15. Запровадження трансформаційного процесу на відтворення розвитку сільських територій та групами сільських ОТГ за підходом «максимізація власного доходу»

Джерело: розраховано авторами

Враховуючи трансформаційні процеси розвитку сільських територій спрямовані на максимізацію доходів сільських ОТГ нами запропоновано визначити стабільний рівня продовольчого забезпеченості аграрного сектора економіки України, за рахунок власного виробництва аграрної продукції громадами, в контексті формування його продовольчої безпеки. З цією метою доцільним є запровадження в процесів розрахунків, індексів, зокрема:

індексу продовольчого забезпечення регіону «власне виробництво» (FSIO – food security index) (*Skydan, O., Hrynyshyn, V., 2020*):

$$FSIO_j = \frac{Pd_i + \mathrm{Im}_i - Ex_i + Sc_i - L_i}{Qf_{ni}}, \qquad (14)$$

де, $FSIO_j$ – індекс продовольчого забезпечення власним виробництвом за і-ю групою продуктів (наприклад м'ясом та м'ясопродуктами); Pd_i – внутрішнє виробництво і-го товару у натуральному виразі; Im_i – імпорт і-го товару у натуральному виразі; Ex_i – експорт і-го товару у натуральному виразі; Sc_i – зміна запасів і-го товару у натуральному виразі; L_i – проміжне використання і-го товару для виробничих цілей, у натуральному виразі; Qf_{ni} – потреба у певній групі продуктів в і-му регіоні, тонн/рік.

Результати запропонованого індикатору представлено в табл. 9.

Таблиця 9.

Індекс продовольчого самозабезпечення сільських ОТГ України за видом продукції «м'ясо та м'ясопродукти» на 2023-2026 рр.

Індикатор	2023	2024	2025	2026
Виробництво	2323	2424	2478	2555
Зміна запасів на кінець року	-1	-2	-2	-2
Імпорт	158	182	233	283
Усього ресурсів	2482	2608	2713	2840
Експорт	172	179	182	174

Витрачання на нехарчові цілі	8	8	7	7
Фонд споживання (всього)	2302	2421	2524	2659
на одну особу, кг	52.0	51.4	51.7	56.1
Загальна потреба (при нормі 80 кг/рік/особу)	3541	3768	3905	3791
Індекс FSIO	0.65	0.64	0.65	0.70

Джерело: авторська розробка за даними (Skydan, O., Hrynyshyn, V., 2020)

Таким чином, за період 2023-2026 рр. за умови збільшення виробництва м'яса та м'ясопродуктів сільськими ОТГ України на 10%, загальна сума ресурсів аграрного сектора економіки зросте на 14.4%, приріст фонду споживання буде складати 15.5%, що призведе до зростання загальних потреб населення на цей вид аграрної продукції до 7.1%. Відповідно, це дозволить підвищити індекс продовольчого самозабезпечення аграрного сектора з 0.65 до 0.70 відповідно.

Висновки. Формування продовольчого забезпечення аграрного сектора України на засадах відновлення розвитку сільських територій є головним та найважливіших векторів відродженням національних інтересів країни, спрямованих на відродження життєздатності сільського господарства в умовах воєнного періоду, яке на сучасному критичному етапі його функціонування дезактивоване та без державної підтримки неспроможне повністю відновити соціально-економічні інструменти підприємництва на селі.

Проведення соціально-економічної політики на відродження розвитку сільських територій має бути стратегічною метою суттєвого підвищення життєвого рівня сільського населення на основі якісно поліпшеного використання ресурсного потенціалу, принципово нових підходів до формування продуктивних сил та докорінного покращення екологічного стану регіонів. Обґрунтування заходів реорганізації господарського механізму територіального розвитку в контексті децентралізації сільських територій, надання більшої самостійності і відповідальності сільським громадам при підтримці суб'єктів приватно-державного партнерства дозволить активізувати соціально-економічну та екологічну ситуацію на селі, врегулювати демографічну ситуацію та задовольнити основні потреби населення – попит на продовольство.

Оскільки, за основними показниками ефективності, український аграрний сектор суттєво поступається ефективності розвитку агропродовольчої сфери європейських країн, то в цьому контексті необхідно кардинально переглянути парадигму формування продовольчої безпеки в окремих галузях, зокрема через запровадження моделі диверсифікації розвитку сільських територій, постійного зростання ефективності використання наявних ресурсів, збереження та покращення довкілля, захисту та підвищення рівня життя сільського населення, зростання стійкості сільських громад в продовольчій екосистемі. З позиції економічного, екологічного та соціального розвитку сільських територій, що формують стабільний рівень продовольчого забезпечення аграрного сектора економіки України необхідним є впровадження новітніх енергозберігаючих технології ведення сільського господарства з адаптацією їх до регіональних особливостей, що, як результат, сприятиме: підвищенню ефективності виробництва (збільшення врожайності, зростання продуктивності галузі рослинництва та тваринництва) та розвитку органічного землеробства, як засобу покращення екологічної складової агропродовольчої сфери для збільшення рівня конкурентоспроможності країни на світовому ринку.

References:

Berry, C. H. (1971). Corporate growth and diversification. *Journal of Law and Economics*, 14, 371-383.

Burkovska, A., Ciccullo, F., Shebanina, O., Lunkina, T. (2019). Modeling the system of social stability through the food safety paradigm. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 41(4), 474-486. DOI:10.15544/mts.2019.38

Committee on World Food Security. (2021). URL: http://www.fao.org/cfs/home/en/

Department of Entrepreneurship Development and Regulatory Policy of the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine. URL: https://surl.li/evqqyb

Didur, K.M., Kundieieva, H.O., Ortina, G.V., Pikhniak, T.A. y Revkova, A.V. (2025). Formation of Food Supply of the Agrarian Sector of Ukraine on the Basis of Restoration of the Development of Rural Areas. RIVAR, 12(34), 223-239, https://doi.org/10.35588/pxe7k028

FAO & WHO. (2015). Second International Conference on Nutrition (ICN2). Report of the Joint FAO/WHO Secretariat on the Conference. URL: http://www.fao.org/3/i4436e/I4436E.pdf

Floros, J.D. (2010). Feeding the world today and tomorrow, an IFT Scientific Review. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 572-599.

Food and Agriculture Organization United Nations. (2022). URL: http://www.fao.org/.

Framework for Action for Food Security and Nutrition in Protracted Crises (CFS-FFA). (2015). URL: http://www.fao.org/3/a-bc852e.pdf

General Assembly of the United Nations. (2018). Resolution adopted by the General Assembly. Agriculture development, food security and nutrition. URL: https://undocs.org/en/A/RES/73/253

Global Survey Hub. (2021). URL: https://www.globalsurveyhub.com/

Green, G., Deller, S., Marcouiller, D. (2006). Amenities and rural development: theory, methods and public policy. Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar Publishing Ltd. Massachusetts.

Gupta, J., Pouw, N., Ros-Tonen, M. (2015). Towards an Elaborated Theory of Inclusive Development. *European Journal of Development Research*, 27(4),541–559. URL: https://surl.li/xnlhep

Ilnitsky, A., Chikurova, A. (2015). Diversification as a tool of anti-crisis strategy of development of rural territories in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*, 1(2), 51–55.

International Fund for Agricultural Development. (2021). URL: https://www.ifad.org/en/

Kearney. J. (2010). Food consumption trends and drivers. *Philosophical Transactions of the Royal Society: Biological Sciences*, 365, 2793–2807. URL: https://surl.li/aafggw

Хомюк Н. Л. (2019). Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації: монографія Луцьк: Вежа-Друк,. 320 с.

Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. (2019). Методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Регіональна економіка. № 1.С. 47-55.

Kotykova, O. Babych, M. (2018). Formation of food security of Ukraine in conditions of European integration on the basis of sustainable development. Riga, Lambert Academic Publishing. DOI:10.37128/2411-4413-2023-2-6

Kotykova, O., Babych, M., Krylova, I. (2020). Forming the system of food security indicators following the criteria of the SDGs-2030. *Potravinarstvo*, 14, 1055-1065. doi: 10.5219/1443

Lagodiienko, V. Malanchuk, M., Gayvoronska, I.Sedikov, D. (2019). Selection of criteria for key performance indicators by the matrix method. *International Journal of Mechanical Engineering & Technology*, 10(1), 1303-1311. URL: https://surl.li/eglywj

Lagodiienko, V., Lagodiienko, N. (2019). Empirical analysis of the effectiveness of the free trade area between the EU and Ukraine for the agricultural market. *TEM Journal*, 8(3), 915–920. URL: https://dx.doi.org/10.18421/TEM83-32

Mytko, A., Pavlikha, N., Khomiuk, N. (2018). Development of rural territories in the system of Ukraine's economic Security. *International and National Security: Politics, Information, Ecology, Economy*,. Lutsk: MPBP «Hordon», 305–319.

Nieminen, R. (2018). Common Agricultural Policy. URL: https://surl.li/lvxnjo

Omnibus regulation – Agricultural rules. (2020). URL: https://surl.li/dbofro

Porter, M. (1980). Competitive Strategy Techniques for Analysing Industries and Competitors. The Free Press. New York.

Shebanina, O., Golubeva, O., Burkovska, A., Radzevičius, G. (2018). The investment in the meat sector in the context of food security in Ukraine. *Managemen Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 40(4), 393-402. doi: https://doi.org/10.15544/mts.2018.37

Shebanina, O., Klyuchnik, A., Burkovska, A., Caruso, D., Burkovska, A. (2018). Providing labor income as a supporting factor of the food security. *Managemen Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 40(3), 599-608. doi: http://doi.org/10.15544/mts.2018.52

Skydan, O., Hrynyshyn, V. (2020). Risks and threats to ensuring food security of Ukraine: methodological foundations and practical evaluation. *Economics & Education*, 5(2), 96–101. https://doi.org/10.30525/2500-946X/2020-2-14

Stamoulis, K., Zezza, A. (2003). Conceptual Framework for National Agricultural, Rural Development and Food Strategies and Policies. Rome.

State Statistics Service of Ukraine. URL: https://surl.li/pdaagd

Tarasovych, L., Yaremova, M., Slobodyanyk, A. (2018). The development of the rural economy: convergence to European modernity. *Polissya scientific bulletin*, 2(14), 117–123. DOI:10.25140/2410-9576-2018-1-2(14)-117-123

Tkachuk, V., Yaremova, M., Tarasovych, L., Kozlovskyi, V., Piliavoz, T. (2019). Economic Strategy of the Development of Renewable Energy in Rural Areas of Ukraine. *Montenegrin journal of Economics*, 15(3), 71–82.

Tryhuba, A., Pavlikha, N., Rudynets, M., Tryhuba, I., Grabovets, V., Skalyga, M., Tsymbaliuk, I., Khomiuk, N., Fedorchuk-Moroz, V. (2019). Studying the influence of production conditions on the content of operations in logistic systems of milk collection. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 3/3 (99), 50–63. https://doi.org/10.15587/1729-4061.2019.171052

Vinichenko, I.I., Trusova, N.V., Kurbatska, L.M., Polehenka, M.A., Oleksiuk, V.O. (2020). Imperatives of Quality Insuring of the Production Cycle and Effective Functioning Process of the Enterprises of Agro-Product Subcomplex of Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 11, 4(50), 1462-1481. DOI: https://doi.org/10.14505/jarle.v11.4(50).43

World Urbanization Prospects (2018). The Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations. URL: https://population.un.org/wup/

Яремчук Н.В. (2019). Продовольча безпека як стратегічний пріоритет аграрної політики та основа національної безпеки держави. Інвестиції: практика та досвід. № 23, 70-79. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.23.70

Яценко О.М., Овчаренко А.С. (2018). Глобальна проблема продовольчої безпеки та перспективи органічного виробництва. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2018. № 1. С. 332–343.

Яців І. (2020). Вплив експортно-імпортних операцій на формування продовольчої безпеки України. Аграрна економіка. 2020. Т. 13, № 1-2. С. 3–13. doi.org/10.31734/agrarecon2020

Zinchuk, T., Kovalchuk, O., Kutsmus, N., Charutska, O. (2018). Challenges of sustainable development of rural economy. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 40(4), 609–619. URL: https://surl.li/dozsor

DOI 10.5281/zenodo.15355207
UDC 159.9-051]:34:174

CHAPTER 6.
DEVELOPMENT AND FORMATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN A LAW ENFORCEMENT PSYCHOLOGIST

Olha DZHEZHYK
PhD in Psychology, Associate Professor
Associate Professor of the
National University «Odesa Law Academy» Department of Psychology
(23 Fontanska doroga str. Odesa. 65009, Ukraine)
dzhezhik_olga@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-2570-2589

Abstract. The chapter deals with a range of theoretical and practical issues related to the problem of professional training of psychologists for work in law enforcement in Ukraine.

The author has conducted a thorough analysis of departmental orders and instructions relating to the organisation of the psychological support system in the bodies and units of the National Police of Ukraine, the State Emergency Service of Ukraine, the Penitentiary Service and probation authorities.

The article describes in detail the content of the educational and professional programme «Legal Psychology», and characterises the possibilities for the formation of general and special competences and the corresponding learning outcomes in the pedagogical process during the mastering of the disciplines provided for by the educational programme.

It is shown that the discipline «Psychological and Legal Deontology» is an educational component aimed not only at mastering the components of professional duty and responsibility of specialists in the field of psychology, but also a means of forming the legal consciousness of future legal psychologists, their professional morality, through the acquisition of forms of proper behaviour that will ensure the moral character of the relationships between people arising from the requirements for professional activity and professional competence.

It is substantiated that «Psychological and Legal Deontology» is a basic educational component of the mandatory part of the applicant's professional training.

It is emphasised that the programme is built according to the requirements of the credit-module system of organisation of the educational process in higher education institutions, recommended by the European Credit Transfer System (ECTS).

The programme is focused on the personal and professional growth of future psychologists in the field of law enforcement.

Keywords: psychologist's legal consciousness; professional training; educational and professional programme; law enforcement; psychological and legal deontology; psychological support; general and special competences; programme learning outcomes.

РОЗВИТОК ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ У ПСИХОЛОГА ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ СФЕРИ

Анотація. У розділі розглядається комплекс теоретичних і практичних питань, які пов’язані з проблемою професійної підготовки психологів для роботи в правозастосовчій галузі в Україні.

Автором проведений ґрунтовний аналіз відомчих наказів та розпоряджень, що стосуються організації системи психологічного забезпечення в органах та підрозділах Національної поліції України, в Державній службі України з надзвичайних ситуацій, в органах Пенітенціарної служби та органах пробації.

В статті докладно висвітлений зміст освітньо-професійної програми «Юридична психологія», охарактеризовані можливості щодо формування загальних, спеціальних компетентностей та відповідних ним результатів навчання в педагогічному процесі під час засвоєння навчальних дисциплін, передбачених освітньою програмою.

Показано, що навчальна дисципліна «Психолого-правова деонтологія» - це освітній компонент, який спрямований не лише на засвоєння складових професійного обов'язку та відповідальності фахівців у галузі психології, а являє собою засіб формування правової свідомості майбутніх юридичних психологів, їх професійної моралі, через засвоєння форм належної поведінки, що забезпечуватиме моральний характер тих взаємин між людьми, які випливають з вимог до професійної діяльності та професійної компетентності.

Обґрунтовано, що «Психолого-правова деонтологія» є базовим освітнім компонентом з обов'язкової частини професійної підготовки здобувача.

Підкреслено, що програма побудована за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, рекомендованого Європейською кредитно - трансферною системою (ECTS).

Програма орієнтована на особистісний та професійний ріст майбутніх фахівців-психологів в правозастосовчій галузі.

Ключові слова: правова свідомість психолога; професійна підготовка; освітньо-професійна програма; правозастосовча сфера; психолого-правова деонтологія; психологічне супроводження; загальні та спеціальні компетентності; програмні результати навчання.

Вступ. Українська держава стикається з усе більшою кількістю соціальних, політичних та економічних труднощів, спричинених карантинними обмеженнями через пандемію COVID-19, а також повномасштабною військовою агресією. В умовах військового конфлікту особливо важливим є надання психологічної підтримки людям, що переживають наслідки війни, терористичних актів, надзвичайних ситуацій та криз, пов'язаних із горем, втратою та іншими психотравмуючими факторами. Це спричиняє підвищений попит на професійних психологів, здатних надавати кваліфіковану та ефективну допомогу в умовах війни та в післявоєнний період.

Зокрема, це стосується таких галузей, як освіта, охорона здоров'я, бізнес, професійний спорт, реклама, військова справа, сімейні відносини та інші. Особливого попиту набуває практична психологія у правозастосовчій сфері. На сьогодні в Україні успішно функціонують повноцінні психологічні служби або їх підрозділи в органах та підрозділах Національної поліції України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро, Бюро економічної безпеки, органах судової системи України усіх рівнів, прокуратури України, виконавчої служби, адвокатури, нотаріату України, органах Пенітенціарної служби та органах пробації, органах соціального захисту та соціального забезпечення, в органах державної влади та місцевого самоврядування тощо *(Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» зі спеціальності 053 «Психологія». Протокол № 9 від 05.07.2024 р.).*

Швидкий розвиток психології, спричинений зростаючим інтересом до окремої особистості, груп людей та суспільства загалом, який був обумовлений практичними потребами реального життя, призвів до того, що сьогодні психологія, залишаючись єдиною наукою, включає близько 100 окремих галузей. Багато з цих галузей, будучи психологічними за своєю природою, виникли та розвиваються на межі психології та інших наук, що мають схожі об'єкти та предмети дослідження. Однією з таких наук є юридична психологія *(Медведєв В., Кудерміна О., Горбенко Д.., 2022).*

Термін «юридична психологія» в офіційний науковий обіг ввів у 1906 році швейцарський психолог Едуард Клапаред, який викладав у той час психологію у Женевському університеті. У сучасному розумінні юридична психологія вивчає, пояснює та прогнозує психологічні аспекти системи «людина – право – суспільство» і розробляє рекомендації щодо оптимального функціонування цієї системи *(Медведєв В., Кудерміна О., Горбенко Д.., 2022).*

У сучасній вітчизняній юридичній психології сформувалося принаймні чотири наукові школи, які мають статус повноцінних наукових об'єднань або успішно прагнуть до цього: Київська, Західноукраїнська, Харківська та Південноукраїнська. Найбільш потужною та розвиненою є Київська наукова школа, заснована Костенко О. М., Сєвєровим О. П., Синьовим В. М. і Тарарухіним С. А. в період з 1985 до 1991 року. Це стало основою для створення кафедри виправно-трудової психології та інших підрозділів у Київському інституті внутрішніх справ МВС України та інших установах. Під керівництвом таких фахівців, як Костицький М. В., Медведєв В.С., Максименко С. Д. та Яковенко С. І., було проведено багато досліджень у різних напрямках психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності та професійно-психологічного відбору.

Західноукраїнська наукова школа асоціюється з прізвищами таких науковців в галузі юридичної психології як Благута Р. І., Кисіль З. Р., Кощинець В. В., Луцький А. І., Луцький М. І., Петечел О. Ю., Сливка С. С. та ін., вона формується навколо постаті фундатора школи М.В. Костицького та має свою унікальність. Саме він започаткував теоретичні підходи до судово-психологічної експертизи та використання психологічних знань у процесі досудового розслідування. Чернівецький національний університет став осередком цього напрямку, де активно розвиваються проблеми судової психології.

Харківська школа, заснована юристами Бандуркою О. М. та Коноваловою В. О. На сучасному етапі функціонування провідну роль в ній відіграють психологи Балабанова Л. Б., Відєнєєв І.В., Землянська О. В., Тімченко О. В., Хрістенко В. Є. та ін., які активно досліджують психологічні аспекти правоохоронної та слідчої діяльності. Останнім часом тут також набирає популярності напрямок психології діяльності в особливих умовах, зокрема в Національній академії цивільного захисту.

Південноукраїнська школа, що з'явилася лише в останнє десятиріччя, активно розвиває питання оперативно-розшукової та слідчої діяльності, а також підготовки медіаторів і профілактики правопорушень серед неповнолітніх. З 2014 року ця школа отримала додатковий розвиток завдяки зусиллям Долженкова О.Ф., Цільмак О.М. та Лефтерова В. О., який є експертом у галузі професійно-психологічного тренінгу *(Медведєв В., Кудерміна О., Горбенко Д.., 2022).*

Саме Лефтеров В.О. у 2016 році ініціював створення кафедри психології на факультеті психології, політології та соціології Національного університету «Одеська юридична академія». Згодом, відповідно до статті 76 Закону України «Про освіту» та «Положення про психологічну службу у системі освіти України», затвердженого наказом МОН України від 22.05.2018, № 50. Під його керівництвом була затверджена Концепція психологічного супроводження навчально-виховного процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія» *(Концепція психологічного супроводження навчально-виховного процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія» (протокол від 18.05.2021 № 7)).*

Основною організаційною формою вітчизняної практичної психології є психологічна служба. Залежно від пріоритетів та специфіки діяльності, також використовуються терміни «соціальна» та «соціально-психологічна» служби. Крім того, в залежності від організаційної структури та підпорядкування можуть застосовуватися назви «бюро», «клініка», «лабораторія», «центр».

Психологічна служба виступає як спеціалізований підрозділ, який може бути як самостійним, так і частиною більшої організації, установи або закладу. У межах галузі чи відомства психологічна служба складається з первинних, регіональних і центральних підрозділів. Окрім практичних служб, до її складу можуть входити науково-практичні та методичні підрозділи (кабінети, центри, інститути тощо). Психологічна служба може працювати за галузевим, міжгалузевим або проблемно-феноменологічним принципом, а також бути приватним підприємством.

Психологічна служба представляє загальний рівень практичної психології, тоді як особливий рівень займає психологічна служба в правоохоронних органах. Наразі психологічні служби діють у Національній поліції, кримінально-виконавчій службі, Національній гвардії, Державній службі України з надзвичайних ситуацій. прикордонній службі. Посади практичних психологів запроваджені в окремих підрозділах Служби безпеки України, суду, прокуратури, пробації та інших установ. Інші правоохоронні органи залучають психологів на договірній основі для вирішення специфічних завдань психологічного забезпечення їх діяльності.

Психологічна служба правоохоронних органів базується на таких основних концептуальних елементах: мета, основні напрямки та завдання діяльності, професійні функції, організаційно-штатна структура, професійний менталітет і кадровий склад, а також матеріально-технічне забезпечення *(Медведєв В., Кудерміна О., Горбенко Д.., 2022).*

1. Специфіка професійної діяльності психолога правозастосовчої сфери.

Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.02.2019 № 88 (зі змінами наказу Міністерства внутрішніх справ України від 15.05.2023 № 393) визначає завдання, засади організації, принципи, напрями, функції системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, повноваження психологів, а також принципи та механізм організації роботи з особами, які потребують

психологічної підтримки та допомоги *(Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 04.04.2019 № 88. URL: https://surl.li/kqsilw).*

Підрозділом, який відповідає за нормативне та методичне забезпечення, а також контроль за організацією та виконанням завдань системи психологічного забезпечення в органах поліції, є структурний підрозділ – служба з питань психологічного забезпечення (далі - СППЗ).

Основні завдання та функції СППЗ включають: організацію та безпосереднє проведення заходів психологічного забезпечення в органах Національної поліції; методичне та інформаційне забезпечення роботи підрозділів психологічного забезпечення органів поліції; організацію та координацію діяльності підрозділів психологічного забезпечення в органах поліції; контроль за виконанням нормативно-правових актів МВС та організаційно-розпорядчих документів Національної поліції щодо психологічного забезпечення; участь у доборі та розподілі кадрів, навчанні та професійній підготовці психологів поліції; підготовку проектів нормативно-правових та організаційно-розпорядчих актів з питань психологічного забезпечення; вивчення та аналіз стану психологічного забезпечення в органах поліції; узагальнення і поширення вітчизняного та міжнародного досвіду з психологічного забезпечення в органах поліції; взаємодію з СППЗ МВС щодо реалізації завдань психологічного супроводу освітнього процесу у ЗВО та установах, що здійснюють підготовку поліцейських; взаємодію з медичними та реабілітаційними закладами МВС з метою підтримки психічного здоров'я поліцейських.

До основних принципів психологічного забезпечення належать:

1. Правомірність - відповідність психологічних заходів законодавству України;
2. Гуманізм - ґрунтування діяльності на моральних і етичних цінностях, що сприяють розвитку особистості та збереженню її психологічного здоров'я;
3. Толерантність - готовність до прийняття індивідуальних відмінностей, незалежно від раси, віку, статі, політичних та релігійних поглядів;
4. Добровільність - активна участь осіб у заходах психологічного забезпечення за їхньою згодою;
5. Конфіденційність - збереження інформації, отриманої в результаті психологічних заходів, для надання кваліфікованої допомоги;
6. Науковість - застосування науково обґрунтованих підходів та методів у психологічному забезпеченні;
7. Об'єктивність - використання надійних, стандартизованих методик і технологій;
8. Комплексність і систематичність - інтеграція різних форм і методів роботи, що враховують індивідуальні психологічні особливості працівників поліції.

Напрями системи психологічного забезпечення включають:

1) психологічне вивчення об'єктів системи психологічного забезпечення - процес визначення в особи провідних індивідуально-психологічних особливостей, якостей і рис характеру, мотивації її поведінки, психофізіологічних, емоційних реакцій та станів, закономірностей перебігу психічних процесів, рівня розвитку інтелекту, пізнавальної сфери, особливостей мислення, пам'яті, уваги, емоційно-вольової сфери, способу прийняття самостійних рішень, наявності лідерських тенденцій, загального розвитку комунікативних якостей, схильності до управлінської

діяльності, прогнозування стресостійкості, успішності у певних умовах професійної діяльності, психологічної готовності до несення служби в екстремальних ситуаціях. Цей напрям реалізується шляхом психологічного дослідження з використанням формалізованих методик (тести, опитувальники, проективні та психофізіологічні методики) та малоформалізованих методик (спостереження, бесіди, інтерв'ю, аналіз продуктів інтелектуальної діяльності індивіда);

2) психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення - процес формування у працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів) професійно-психологічної надійності, стійкості, готовності до різноманітних умов службової діяльності, навичок конструктивної комунікації з населенням. Цей напрям реалізується шляхом проведення навчальних, практичних занять із використанням інноваційних методів, технологій, інтерактивних форм навчання (ділові ігри, моделювання ситуацій, тренінги);

3) психопрофілактична робота щодо об'єктів системи психологічного забезпечення - комплекс організаційних, психологічних, просвітницьких, психопрофілактичних заходів, що проводяться з метою підтримки оптимальної працездатності працівників поліції, курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, зведення до мінімуму впливу на них несприятливих чинників службової діяльності, збереження їх психологічного та фізичного здоров'я. Цей напрям реалізується шляхом комплексу психологічних, діагностичних, просвітницьких, практичних заходів та передбачає проведення цільових психодіагностичних досліджень, експрес-діагностики, консультування, заходів психокорекції, функціонування психотренінгових комплексів, кімнат психологічної саморегуляції, сприяння в організації та проведенні психологічної реабілітації працівників поліції, які перебували в екстремальних ситуаціях;

4) підтримка та оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах - процес формування оптимальних соціально-психологічних умов для підтримки високої працездатності та ефективної діяльності колективів. Цей напрям реалізується шляхом анкетування працівників поліції, курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, здійснення моніторингу стану соціально-психологічного клімату в колективах, виявлення чинників, що негативно позначаються на ефективності діяльності, працездатності колективів, методом оцінки взаємин членів колективу, узагальнення та аналізу отриманих даних, що оформлюється довідкою про результати проведення опитування працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів), а також проведення заходів корекції внутрішньоколективних відносин, надання відповідних рекомендацій для підвищення ефективності професійної діяльності колективів;

5) психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції, у тому числі в ході проведення ними оперативних заходів та слідчих дій,- комплекс організаційних, просвітницьких, психологічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності працівників поліції із забезпечення публічної безпеки та порядку, протидії злочинності. Цей напрям реалізується шляхом надання психологічних консультацій працівникам поліції, складання психологічних портретів підозрюваних, обвинувачених осіб, надання необхідної психологічної допомоги в ході проведення допитів, у тому числі неповнолітніх осіб;

6) психологічне супроводження освітнього процесу у ЗВО - комплекс заходів, спрямованих на забезпечення адаптації курсантів (слухачів) до умов навчальної і подальшої службової діяльності, сприяння їх особистісному зростанню та професійному становленню. Цей напрям реалізується шляхом здійснення відповідних психологічних заходів (анкетування, спостереження, індивідуальні та групові консультування, проведення тренінгів, навчання курсантів (слухачів) основним психологічним методам та прийомам саморегуляції для формування навичок ефективної адаптації до умов подальшої професійної діяльності) *(Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 04.04.2019 № 88. URL: https://surl.li/kgsilw).*

Порядок психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ України від 31.08.2017 № 747 визначає організацію, основні завдання і процедуру здійснення психологічного забезпечення в органах та підрозділах ДСНС, а також організацію надання психологічної допомоги постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій (населенню та особам, які залучалися до виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт).

Психологічне забезпечення службової діяльності в Державній службі України з надзвичайних ситуацій (далі - ДСНС) здійснюється психологами психологічної служби.

Основними завданнями психологічної служби в ДСНС є:

1) організація та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження служби цивільного захисту, роботи (для рятувальників) та навчання у НЗ ДСНС;

2) організація та проведення психологічної підготовки осіб рядового і начальницького складу з урахуванням специфіки та умов виконання завдань за призначенням;

3) оцінка рівня індивідуально-психологічних якостей осіб рядового і начальницького складу, які враховуються під час проведення їх атестації;

4) надання допомоги керівникам органів і підрозділів цивільного захисту з питань створення ефективної системи психологічної готовності осіб рядового і начальницького складу та рятувальників до виконання завдань за призначенням;

5) упровадження новітніх психологічних і психотренінгових технологій, зокрема за напрямками службової діяльності, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки (автоматизованих психодіагностичних комплексів), для вивчення, оцінки і прогнозування професійної діяльності;

6) вивчення та моніторинг СПК у колективах, рейтингу посадових осіб та надання допомоги керівникам у згуртуванні колективу;

7) підготовка рекомендацій щодо попередження суїцидів, здійснення психологічного аналізу їх причин;

8) проведення психопрофілактичної роботи, спрямованої на збереження, зміцнення й відновлення психологічної безпеки та психічного здоров'я осіб рядового і начальницького складу, рятувальників та працівників, попередження виникнення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації;

9) надання психологічної допомоги та підтримки особам рядового і начальницького складу, рятувальникам та працівникам, які перебували в екстремальних умовах та постраждали внаслідок дії стрес-факторів;

10) надання екстреної психологічної допомоги постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій;

11) науково-дослідницьке та методичне супроводження діяльності психологічної служби *(Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 31.08.2017 № 747. URL: https://surl.li/isixnu).*

Як бачимо, завдання служби з питань психологічного забезпечення Національної поліції України та психологічної служби в Державній службі України з надзвичайних ситуацій пересікаються, мають багато спільного та передбачають відповідну академічну підготовку практичних психологів.

Діяльність практичного психолога в органах Пенітенціарної служби та органах пробації має свою специфіку, так, відповідно до вимог наказу Міністерства юстиції України «Про організацію соціально виховної та психологічної роботи із засудженими» від 04.11.2013 № 2300/5 (зі змінами згідно з Наказами Міністерства юстиції № 100/5 від 17.01.2017 № 3567/5 від 19.11.2019 № 3184/5 від 15.09.2020 № 3251/5 від 18.09.2020 № 307/5 від 27.01.2021 № 2924/5 від 19.08.2021 № 1234/5 від 05.04.2023 № 2361/5 від 27.06.2023 № 3398/5 від 22.09.2023 № 832/5 від 22.03.2024), психологічне забезпечення покладається на відділення соціально-психологічної служби.

Відділення соціально-психологічної служби є структурним підрозділом установи виконання покарань, слідчого ізолятора, яке створюється для безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання та проведення із засудженими та засудженими, які залишені для роботи з господарського обслуговування, соціально-виховної роботи для досягнення мети їх виправлення та ре соціалізації *(Наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5. URL: https://surl.li/mwwjhq).*

Соціально-виховна та психологічна робота з засудженими проводиться відповідно до індивідуальних програм, які розробляються на основі результатів медичних оглядів, психодіагностики, психолого-педагогічного аналізу, кримінологічної та кримінально-правової характеристик, оцінки ризику повторного вчинення злочину та реалізуються, зокрема, через програми диференційованого виховного впливу.

Ступінь виправлення засуджених визначається з урахуванням оцінки ризику повторного правопорушення та результатів виконання індивідуальної програми соціально-виховної роботи.

Оцінка ризику повторного вчинення злочину проводиться за методичними рекомендаціями, затвердженими Міністерством юстиції України. За результатами цієї оцінки визначаються криміногенні потреби засудженого, на усунення яких спрямовуються цілі та заходи в межах індивідуальної програми соціально-виховної роботи.

Індивідуальна програма складається начальником відділення соціально-психологічної служби, до якого розподілений засуджений. Вона є документом, який використовується в процесі роботи з засудженим і коригується, якщо це необхідно.

Перша індивідуальна програма повинна бути складена не пізніше ніж через 30 днів після прибуття засудженого до установи виконання покарань. Програма включає не більше чотирьох пріоритетних криміногенних потреб, для кожної з яких визначається одна ціль соціально-виховної роботи. Пріоритетність потреб і цілей визначається з урахуванням мотивації засудженого, рівня ризику та можливого шкоди для інших осіб. Окрім цього, можуть бути визначені цілі, пов'язані з підтриманням фізичного та психічного здоров'я засудженого, які важливі для його ресоціалізації.

Для кожної цілі обираються заходи, відповідальні особи (включаючи засудженого) та терміни виконання. Індивідуальна програма реалізується протягом шести місяців з моменту її складання.

Кожні шість місяців програма переглядається з метою оцінки досягнутих результатів та коригування подальших кроків у соціально-виховній роботі. Результати цього перегляду фіксуються у Щоденнику індивідуальної роботи із засудженим.

Також кожні шість місяців здійснюється перегляд оцінки ризиків, враховуючи попередні результати соціально-виховної роботи та зміни в факторах ризику. На основі цього перегляду складається нова індивідуальна програма соціально-виховної роботи, яка може включати нові цілі і заходи, а також продовження роботи над вже встановленими цілями *(Наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5. URL: https://surl.li/mwwjhq).*

До основних завдань психолога відділення соціально-психологічної служби відноситься: надання психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту; розробка та реалізація спільно з персоналом установи індивідуальних і групових програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених з урахуванням їх індивідуальних особливостей та ступеня соціально-педагогічної занедбаності; підвищення психологічної майстерності персоналу установи: надання кваліфікованої методичної допомоги, навчання формам та методам психологічного вивчення особистості і середовища засуджених та осіб, взятих під варту, а також прийомам психолого-педагогічної корекції; узагальнення та впровадження в практику роботи установи сучасних методів психолого-педагогічного впливу на засуджених та осіб, взятих під варту; участь у проведенні оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення для визначення цілей і заходів проведення з засудженими соціально-виховної роботи *(Наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5. URL: https://surl.li/mwwjhq).*

Проте, функції психолога в правозастосовній сфері однакові, лише адаптовані під специфіку професійної діяльності.

Отже, основними функціями психологічної служби є:

1) психологічна профілактика - спрямована на попередження негативних явищ (зокрема професійного вигорання та професійної деформації) в середовищі працівників, виявлення та формування груп ризику за різними ознаками (недисциплінованість, суїцидальні наміри, конфліктність та ін.) і подальшу роботу з ними; заохочення та стимулювання до здорового способу життя; підтримання на необхідному рівні психологічної та психофізіологічної надійності персоналу, оптимізацію соціально-психологічного клімату;

2) психологічна діагностика - обстеження кандидатів на службу та навчання; виявлення осіб з асоціальними установками та кримінальною мотивацією, з нервово-психічною нестійкістю, посттравматичним стресовим розладом та у стані дезадаптації; вивчення працівників, які включаються в резерв на висунення, призначаються на посади з більшим обсягом робіт та більш високим рівнем відповідальності; оцінка психологічної готовності працівників до дій в екстремальних ситуаціях та до виконання спеціальних завдань;

3) психологічна корекція – спрямована на усунення негативних психологічних наслідків виконання правоохоронної діяльності у психологічно ускладнених, напружених та екстремальних умовах. Найчастіше – це хронічна втома та перевтома, накопичена агресія та роздратування, дезадаптація, посттравматичний стресовий розлад, професійна деформація та вигорання. Психологічна корекція є найбільш складною функцією діяльності психологічної служби. Вона передбачає застосування спеціалізованих тренінгів, аутогенного тренування, розширення соціальних контактів, часткову чи періодичну зміну середовища життєдіяльності;

4) психологічне консультування - надання спеціалізованої психологічної допомоги різним категоріям правоохоронців під час виконання професійних завдань (охорона публічного порядку, проведення переговорів, пошук та стимулювання осіб до співробітництва, розв'язання службових та сімейнопобутових конфліктів, оптимізація соціально-психологічного клімату службового колективу, розшук та затримання правопорушників). Психологічне консультування здійснюється шляхом надання рекомендацій, технологій та прийомів діяльності, самостійного виконання певних завдань і вправ. Об'єктами консультування поряд з правоохоронцями можуть бути їх близькі родичі;

5) психологічна просвіта - спрямована на пропаганду психологічних знань, формування професійно-психологічної компетентності, необхідної для виконання різних видів правоохоронної діяльності, формування у правоохоронців стійкої установки на психологічно грамотні та обґрунтовані професійні дії, прогнозування і врахування наслідків дій окремої особи чи групи осіб, обізнаність щодо можливостей психологічної служби *(Медведєв В., Кудерміна О., Горбенко Д.., 2022).*

При оголошенні конкурсу на посади психологів, окрім вимог до освіти та досвіду роботи, роботодавці, як правило, визначають вимоги і до особистісних якостей кандидата, серед яких такі риси, як висока мотивація та орієнтація на якісні зміни в державі; високі морально-ділові якості; високий рівень інтелектуального розвитку; розвинені комунікативні якості; аналітичні здібності, здатність систематизувати, узагальнювати інформацію, гнучкість, проникливість; самостійність, організованість, відповідальність; стійкість до стресу, емоційних та фізичних навантажень, здатність швидко приймати рішення в умовах обмеженого часу; прагнення до розвитку та самовдосконалення тощо.

Все вищезазначене вказує на необхідність врахування специфіки майбутньої професійної діяльності під час підготовки фахівців-психологів у закладі вищої освіти. Така підготовка має враховувати не лише оволодіння загальними та спеціальними компетентностями, програмними результатами навчання, а й формування відповідних майбутній діяльності соціальних «м'яких навичків» (soft skills). Зокрема: креативне та критичне мислення; лідерські якості; здатність працювати автономно та

в команді; проявляти організаторські та комунікативні здібності задля прийняття комплексних та спільних рішень; вміння переконувати; знаходити підхід до людей; лідирувати; виступати публічно; вести переговори; застосовувати знання у практичних ситуаціях; виявляти ініціативу при розробці проектів тощо.

Ще однією невід'ємною складовою та запорукою ефективної діяльності фахівця-психолога правозастосовчої галузі – це поступове формування його професійної свідомості ще під час навчання у виші.

2. Особливості професійної підготовки фахівців у галузі юридичної психології

Підготовка практичних психологів в Україні здійснюється на основі ступеневої освіти, де виокремлюються такі рівні, як бакалаврський, магістерський та освітньо-науковий.

Кожна освітньо-професійна програма розробляється на основі Стандарту вищої освіти зі спеціальності 053 Психологія галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки *(Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.04.2019 № 564. URL: https://surl.li/cojljk; Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.04.2019 № 565. URL: https://surl.li/jokqxr).* Кожна освітньо-професійна програма має свій основний фокус та особливості.

Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» розроблена відповідно до Стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року *(Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» зі спеціальності 053 «Психологія». Протокол № 9 від 05.07.2024 р.).*

Програма відповідає вимогам Закону України «Про вищу освіту» та передбачає поетапне та послідовне освоєння здобувачами низки освітніх компонентів, які є необхідними для їх професійної діяльності *(Закон України «Про вищу освіту» URL: https://surl.li/sitwal).*

Метою програми є підготовка висококваліфікованих, компетентних і конкурентоспроможних фахівців у галузі юридичної психології, здатних поєднувати теоретичні знання та практичні навички для ефективного виконання професійної діяльності у сфері права та правозастосування.

Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» орієнтована на задоволення потреб Одеського регіону та півдня України у кваліфікованих психологах для роботи в правозастосовчих та правозахисних сферах. Вона передбачає надання глибоких знань з загальної психології, юридичної психології та суміжних дисциплін, що дозволяють розуміти психолого-юридичні аспекти правозастосовчої діяльності *(Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» зі спеціальності 053 «Психологія». Протокол № 9 від 05.07.2024 р.).*

Освітня частина програми враховує специфіку регіонального ринку праці та надає широкі можливості для підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі юридичної психології, які володіють практичними інструментами, необхідними для розуміння психологічних аспектів правової сфери.

В навчальному процесі використовуються інтерактивні методи, такі як тренінги, ділові ігри, кейс-стаді тощо, що сприяє кращому засвоєнню теоретичних знань і розвитку практичних навичок.

Програма орієнтована на розвиток практичних вмінь у консультуванні клієнтів, проведенні психологічних інтерв'ю, складанні психологічних портретів тощо.

Передбачено тісне співробітництво з правоохоронними органами, психологічними та соціальними службами, що дає можливість здобувачам набувати практичного досвіду і встановлювати професійні зв'язки.

Особливу увагу приділено вивченню аспектів правозастосовчої та правозахисної діяльності, специфіки психологічної роботи в Одеському регіоні, що дозволяє краще підготувати здобувачів до роботи в місцевих органах юстиції, поліції, пробації та інших структурах.

Розроблена на кафедрі психології Національного університету «Одеська юридична академія» освітньо-професійна програма «Юридична психологія» передбачала насамперед оволодіння здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти базовими психологічними концепціями за допомогою таких освітніх компонентів, як «Загальна психологія», «Психофізіологія», «Історія психології», «Психологія особистості», «Вікова та педагогічна психологія», «Соціальна психологія», «Диференціальна психологія», «Експериментальна психологія» тощо. Опанування сучасними науковими поняттями правозастосовчої галузі відбуватиметься через оволодіння такими освітніми компонентами як «Загальна теорія права та держави», «Судові та правохоронні органи України», «Правова аргументація та ораторське мистецтво», «Основи кримінального права», «Основи кримінально-процесуальної діяльності», «Тактика та методика розслідування кримінальних правопорушень», «Криміналістична техніка» та інші.

Опанування методами та технологіями психологічної науки, методиками психодіагностики, оволодіння основними техніками психологічного консультування та психокорекції, технологіями розробки та проведення соціально-психологічного тренінгу забезпечується через вивчення освітніх компонентів «Психодіагностика», «Основи психологічного консультування», «Основи психокорекції», «Кризова та екстремальна психологія», «Основи психологічного тренінгу», «Когнітивно-поведінкова терапія» тощо.

На підготовку до розв'язання складних спеціалізованих завдань та комплексних психологічних проблем у сфері юридичної психології були спрямовані такі освітні компоненти як «Юридична психологія», «Віктимологія», «Психологія девіантної поведінки», «Ювенальна психологія», «Основи психіатрії», «Психологія залежних станів», «Кримінальна психологія», «Психологія слідчої діяльності», «Основи психолого-криміналістичного профайлінгу», «Пенітенціарна психологія», «Психологічне супроводження правозастосовчої діяльності» тощо.

Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» спрямована на підготовку висококваліфікованих, конкурентоспроможних фахівців, які здобудуть глибокі професійні знання, а також практичні вміння та навички, необхідні для проведення самостійних оригінальних наукових досліджень. Для досягнення цієї мети до освітньо-професійної програми були включені такі освітні компоненти, як «Основи наукових досліджень та академічна доброчесність», «Сучасні інформаційні

технології», «Антикорупція та доброчесність», «Основи наукових досліджень та академічна доброчесність», «Математичні методи в психології» тощо *(Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» зі спеціальності 053 «Психологія». Протокол № 9 від 05.07.2024 р.).*

На наш погляд, вивчення зазначених обов'язкових освітніх компонентів дозволить здобувачам вищої освіти отримати чітке уявлення про юридичні, психологічні та соціальні складові майбутньої професійної діяльності.

Окрім вищезазначених обов'язкових освітніх компонентів, освітньо-професійна програма включає вибіркові дисципліни, що дозволяють сформувати освітньо-професійну траєкторію відповідно до індивідуальних потреб здобувачів вищої освіти. *(Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» зі спеціальності 053 «Психологія». Протокол № 9 від 05.07.2024 р.).*

Співвідношення програмних результатів навчання (ПРН) з загальними (ЗК) та спеціальними (фаховими, предметними) компетентностями (СК) в освітньо-професійній програмі «Юридична психологія» представлено відповідно до чинного Стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року (*Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.04.2019 № 565. URL: https://surl.li/jokqxr).*

До встановленого стандартом переліку додані загальна компетентність (здатність ухвалювати рішення та діяти, дотримуючись принципу неприпустимості корупції та будь-яких інших проявів недоброчесності), чотири спеціальні (фахові. предметні) компетентності (здатність надавати психологічну допомогу особам в нетипових, складних, екстремальних, кризових умовах; здатність ефективно використовувати правові та психологічні знання в системі правовідносин; здатність здійснювати психологічне супроводження правозастосовчої та правоохоронної діяльності; здатність досліджувати психологічні особливості злочинця (правопорушника), особливості формування антисоціальної поведінки) та чотири програмних результати навчання (надавати психологічну допомогу особам в нетипових, екстремальних, кризових умовах; застосовувати та реалізовувати широкий спектр психологічних знань та умінь в процесі провадження професійної діяльності; застосовувати психотехнології та психологічний інструментарій під час психологічного супроводження правоохоронної та правозастосовної діяльності; здатність складати психолого-криміналістичний портрет особи, яка скоїла злочин та психолого-віктиміологічний портрет жертви злочину) *(Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» зі спеціальності 053 «Психологія». Протокол № 9 від 05.07.2024 р.).*

Формування компетенцій, оцінювання результатів навчання відбуватиметься як на лекційних та практичних заняттях, так і під час проходження ознайомчої, навчальної, виробничої та переддипломної практики.

Лекційні заняття з освітніх компонентів включатимуть розкриття сучасних наукових концепцій, понять, методів та технологій, освоєння методик психодіагностики. До лекцій запрошуватимуться «гостьові» лектори, а також залучатимуться стейкхолдери до проведення бінарних занять.

Практичні заняття сприятимуть розширенню й поглибленню наукових знань, отриманих під час лекцій, і формуванню навичок їх практичного застосування. Це здійснюватиметься через індивідуальні завдання, відпрацювання теоретичного матеріалу у формі ділових та ситуаційних ігор, що сприятиме розвитку здатності здобувачів застосовувати отримані знання в реальних умовах. Крім цього практичні заняття забезпечать застосування кейс-методу для аналізу ситуацій і вибору оптимальних рішень, а також тренінгових методик. Це дозволить сформувати здатність здобувачів проводити теоретичний, методологічний та емпіричний аналіз проблем у психологічній науці та практиці.

Аудиторна робота буде поєднуватися з самостійною роботою здобувачів, що допоможе якісно засвоїти нові професійні знання. Після кожної лекції з усіх освітніх компонентів здобувачі отримуватимуть контрольні питання для глибшого осмислення і засвоєння матеріалу, а також виконуватимуть письмові завдання.

Перевірка сформованості вміння здобувачів здійснювати пошук, обробку та аналіз професійно важливої інформації з різних джерел, а також організовувати й проводити психологічне дослідження, здійснюватиметься через виконання курсових робіт. Ці роботи мають на меті не лише поглиблення і закріплення знань, але й застосування їх для вирішення конкретних професійних завдань.

Під час ознайомчої, навчальної, виробничої та переддипломної практики здобувачі закріплюватимуть теоретичні знання і здобуватимуть практичні навички надання психологічної допомоги.

Головною метою ознайомчої практики є: ознайомлення здобувачів освіти із загальними особливостями роботи психолога в правозастосовчій сфері; ознайомлення здобувачів освіти із роботою психологічних служб в державних органах; ознайомлення здобувачів освіти із роботою соціальних служб; ознайомлення здобувачів освіти із роботою психологів в органах влади та місцевого самоврядування.

Навчальна практика спрямована на закріплення знань та навичок, що було засвоєно здобувачем освіти за 1-3 семестри навчання.

Метою навчальної практики є: формування професійної позиції психолога, стилю поведінки, світогляду, професійної етики; аналіз та вивчення особливостей роботи психолога в правозастосовчих установах різного типу; забезпечення закріплення та систематизація отриманих знань в процесі вивчення циклу теоретичних дисциплін; набуття практичних навичок з напряму підготовки, а також збір матеріалу для виконання індивідуального завдання; оволодіння навичками проведення психологічних досліджень при виконанні конкретних практичних завдань; набуття навичок просвітницької та психопрофілактичної роботи.

Метою виробничої практики є: закріплення та поглиблення знань, отриманих здобувачами в процесі вивчення певного циклу навчальних дисциплін; закріплення і розширення теоретичних і практичних знань, отриманих здобувачами в процесі навчання щодо психодіагностики, конфліктології, патопсихології, основам психологічної практики, основам психотерапії та психопрофілактики; розширення зв'язків здобувачів-бакалаврів різних років навчання між собою і з практикуючими фахівцями психологами в правозастосовних установах, з метою придбання необхідних професійних навичок.

Метою переддипломної практики є: закріплення та поглиблення знань, отриманих здобувачами вищої освіти в процесі вивчення повного циклу навчальних дисциплін; закріплення і розширення теоретичних і практичних знань з юридичної психології, отриманих здобувачами вищої освіти в процесі навчання щодо психодіагностики, конфліктології, патопсихології, основам психологічної практики, основам психотерапії та психопрофілактики; формування здатності розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології, що передбачає застосування теорій та методів психологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов; розширення зв'язків та переймання професійного досвіду у практикуючих фахівців психологів в правозастосовних установах, з метою закріплення необхідних професійних навичок.

Переддипломна практика може передбачати проведення наукових досліджень (творчих розробок) з проблем відповідної галузі знань з метою набуття здобувачами компетентностей інноваційного характеру, навичок науково-дослідної (творчої), науково-педагогічної або управлінської діяльності.

Атестаційний екзамен за спеціальністю перевірить рівень досягнення результатів навчання, визначених Стандартом вищої освіти та відповідно до розробленої освітньо-професійної програми.

Кваліфікаційна робота передбачатиме самостійне розв'язання складної задачі або комплексної проблеми у психології через дослідження та застосування інноваційних підходів.

Протягом навчання здобувачі набувають компетенцій, необхідних для виконання наступних видів діяльності:

- психологічна підтримка діяльності правоохоронних органів, таких як Національна поліція України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро, Бюро економічної безпеки та ін.;
- психологічне супроводження органів судової системи України, прокуратури, адвокатури, нотаріату та інших правових інституцій;
- робота з органами пробації, соціального захисту та забезпечення;
- психодіагностична, консультаційна, психокорекційна та тренінгова діяльність з використанням науково верифікованих методів та технік;
- проведення психопрофілактичних та психокорекційних заходів для осіб, які вчиняють домашнє насильство або мають девіантну поведінку;
- робота з особами, які відбувають кримінальні покарання, у тому числі в місцях позбавлення волі та під вартою;
- участь у розслідуванні злочинів, зокрема серійних злочинів проти особи, із застосуванням методів психолого-криміналістичного профайлінгу;
- надання психологічної підтримки жертвам домашнього насильства та особам, постраждалим від злочинів;
- підтримка здорового психологічного клімату в колективах правоохоронних органів і органів державної влади;
- профілактика професійного вигорання серед працівників правоохоронних органів;

- організація та проведення просвітницької діяльності для різних категорій населення.

Освітньо-професійна програма також створює широкі можливості для працевлаштування випускників. Згідно з Національним класифікатором професій України ДК 003:2010 *(«Класифікатор професій» ДК 003:2010», від 28.07.2010 р. №327. URL: https://surl.li/qccnnm),* бакалаври психології можуть працювати за різними професіями, такими як: психолог, психотерапевт, практичний психолог, консультант, науковий співробітник, експерт-психолог, а також займати посади в органах Національної поліції, Служби безпеки, прокуратури, судових органах, органах пробації, соціального захисту та інших державних установах.

3. Програма навчальної дисципліни «Психолого-правова деонтологія»

Будь-яка сфера людської діяльності може функціонувати ефективно лише за умов відповідної етичної та правової регламентації. Правозастосовча діяльність охоплює інтереси усього суспільства незалежно від того, спрямована вона на окремого індивіда, групу або соціум. Саме тому, правозастосовча галузь повинна мати власні, більш тверді деонтологічні принципи й правила, які регламентують діяльність її структур та представників.

Визнання людини вищою цінністю сучасної цивілізації й особливості правозастосовчої сфери, як професійної діяльності визначають сутність і специфіку етичного регулювання діяльності фахівців й обумовлюють тим самим вимоги до їх особистісних якостей.

Правосвідомість - це складний філософсько-правовий феномен, який формується під впливом низки взаємопов'язаних чинників, а саме: національних, моральноетичних, культурних, соціальних, духовних, економічних, правових, політичних, тощо.

Саме їх врахування повинно бути покладено в основу реалізації комплексу заходів щодо структурного реформування національної системи освіти. Приєднання України до Болонського процесу висвітлило низку проблем правового характеру. Зокрема, залишається поза увагою питання впливу правосвідомості майбутнього фахівця на якість та результати його подальшої професійної діяльності.

Формування правосвідомості особистості повинно безперервно відбуватися в умовах дошкільної, початкової, середньої та середньої спеціальної освіти як підвалини подальшого становлення людини – суб'єкта суспільних відносин.

Професія психолога, яка передбачає відносини в системі «Людина – Людина» передбачає розуміння фахівцями не лише сутності онтологічних та аксіологічних аспектів особистості, а й, в першу чергу сформованості власної правової свідомості.

Саме тому формування та виховання правової свідомості майбутніх юридичних психологів має починатися з самого початку їх професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Усвідомлення психологом свого професійного обов'язку є відображенням його об'єктивних зобов'язань у вигляді ідей, переконань, почуттів, звичок, а також у внутрішніх мотивах його професійної діяльності та їх реалізації в повсякденній практиці. Отже, професійний обов'язок залежить від поєднання об'єктивних та суб'єктивних факторів, які визначають поведінку спеціаліста. Свідоме виконання

свого обов'язку є необхідною умовою для високої ефективності діяльності як самого психолога, так і психологічної служби в цілому.

За певних умов об'єктивний і професійний обов'язок перетворюється на внутрішній моральний обов'язок психолога, як особистості та представника професії. Моральний обов'язок - це глибоко усвідомлена необхідність визначеної поведінкової стратегії, що визначається потребами досягнення блага в системі «людина-середовище», що є продовженням професійного обов'язку та невід'ємною частиною його професійної діяльності.

Для психолога вимоги професійного обов'язку значною мірою збігаються з його особистими інтересами, тому він сприймає обов'язок як необхідність, внутрішню потребу і моральне зобов'язання. Вимоги професійного обов'язку, що стали його внутрішніми переконаннями, є основним духовним стимулом для його діяльності та шляхом до розвитку правосвідомості. Моральні зобов'язання спонукають психолога розглядати свої обов'язки ширше, ніж це передбачає лише професійний обов'язок.

«Психолого-правова деонтологія» - це навчальна дисципліна, яка спрямована на формування у майбутніх фахівців – психологів правозастосовної галузі, професійної моралі, що представляє собою кодекс поведінки, який забезпечує моральний характер тих взаємин між людьми, які випливають з вимог до професійної діяльності і професійної компетентності.

Згідно зі Стандартом вищої освіти за спеціальністю «Психологія», інтегральною компетентністю є здатність розв'язувати складні, спеціалізовані завдання та практичні проблеми в психології, що вимагають застосування основних психологічних теорій і методів, а також характеризуються складністю і невизначеністю умов. Саме така складність і невизначеність умов роботи вимагають від психолога взагалі, та від юридичного психолога зокрема, наявності широкого спектра фундаментальних знань, на яких потрібно базуватися, які необхідно адаптувати та впроваджувати в свою практику. Оволодіння професійними знаннями можливе лише за умови засвоєння основних знань про права, мораль, обов'язки, правила поведінки та відповідальність психолога.

Програма навчальної дисципліни «Психолого-правова деонтологія» висвітлює основні професійні етико-аксіологічні знання, необхідні психологу в його практичній повсякденній діяльності.

Головною метою навчальної дисципліни «Психолого-правова деонтологія» є засвоєння здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти цілісного уявлення про сукупність етичних норм професійної поведінки, про професійний обов'язок і відповідальність в роботі практичного психолога у правозастосовчій сфері, формування здатності та готовності випускників до здійснення службової діяльності відповідно до вимог професії.

Завданнями навчальної дисципліни «Психолого-правова деонтологія» є:

- оволодіння базовими знаннями про місце та роль, сутність та типологію професійно-значущих цінностей в правозастосовчій сфері;

- розуміння основних етаів становлення та розвитку ціннісних орієнтацій правозастосовчої діяльності в Україні та за кордоном;

- оволодіння основами етико-ціннісного регулювання правозастосовчої діяльності і відносин в системі «людина – людина», етичного кодексу психолога;

- опанування системою професійно-етичних вимог до професіограми психолога, з метою формування професійно значущих рис його особистості;

- оволодіння вміннями включення деонтологічної компетентності в професіограму фахівця-психолога правозастосовчої галузі.

Дисципліна «Психолого-правова деонтологія» входить до циклу професійної підготовки психологів. Освоєння цього курсу здобувачами є базовим, і саме на нього спирається цілий комплекс наукових дисциплін, що входять до системи підготовки психологів.

Вивчення дисципліни «Психолого-правова деонтологія» дозволить сформувати у здобувачів програмні результати навчання (ПРН). Співвідношення ПРН з загальними (ЗК) та спеціальними (СК) компетентностями представлено відповідно до чинного Стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (*Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.04.2019 № 565. URL: https://surl.li/jokqxr).*

У результаті вивчення курсу «Психолого-правова деонтологія» здобувач повинен отримати наступні загальні та спеціальні компетентності:

ЗК1. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК2. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК4. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК5. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК6. Здатність приймати обґрунтовані рішення.

ЗК7. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

ЗК8. Навички міжособистісної взаємодії.

ЗК9. Здатність працювати в команді.

ЗК12. Здатність ухвалювати рішення та діяти, дотримуючись принципу неприпустимості корупції та будь-яких інших проявів недоброчесності.

СК1. Здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом психології.

СК2. Здатність до ретроспективного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ.

СК3. Здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків (зокрема, в контексті організації заходів раннього втручання).

СК10. Здатність дотримуватися норм професійної етики.

СК11. Здатність до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку.

СК13. Здатність ефективно використовувати правові та психологічні знання в системі правовідносин.

Програмні результати навчання дозволять здобувачеві:

ПР2. Аналізувати та пояснювати психічні явища, ідентифікувати психологічні проблеми та пропонувати шляхи їх розв’язання.

ПР4. Обґрунтовувати власну позицію, робити самостійні висновки за результатами власних досліджень і аналізу літературних джерел.

ПР7. Рефлексувати та критично оцінювати достовірність одержаних результатів психологічного дослідження, формулювати аргументовані висновки.

ПР10. Формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника.

ПР13. Взаємодіяти, вступати у комунікацію, бути зрозумілим, толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові відмінності.

ПР15. Відповідально ставитися до професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку.

ПР16. Знати, розуміти та дотримуватися етичних принципів професійної діяльності психолога.

ПР17. Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям у професійній та громадській діяльності.

Навчальна дисципліна «Психолого-правова деонтологія» читається у другому навчальному семестрі. Програма курсу розрахована на 90 годин, в тому числі аудиторних занять – 34, з них лекційних занять – 16 годин, практичних занять – 18 годин. На самостійну роботу здобувачів відведено 56 годин. Самостійна робота, в свою чергу, поділяється на підготовку до аудиторних занять та контрольних заходів та передбачає 18 годин й виконання індивідуального науково-дослідного завдання, на яке відводиться – 38 годин. Підсумковою формою контролю за вивченням курсу є залік (таблиця 1).

Таблиця 1

Склад та структура дисципліни
«Психолого-правова деонтологія»

Курс та семестр вивчення за навчальним планом		1-й курс, 2-й семестр
Кількість кредитів ECTS		3
Повний обсяг часу вивчення дисципліни, годин		90
В тому числі аудиторних занять		34
З них:	лекційних	16
	практичних	18
Обсяг часу на самостійну роботу в год.		56
З них:	підготовка до аудиторних занять та контрольних заходів, год.	18
	індивідуальне науково-дослідне завдання, год.	38

Курс лекцій з дисципліни «Психолого-правова деонтологія» включає 8 лекцій, в яких розкриваються теми, які забезпечують вище перелічені програмні результати навчання:

Тема 1. Деонтологія як навчальна дисципліна та як засіб регулювання діяльності психолога в правозастосовчій сфері. Ця тема розкриває загальне розуміння етичних принципів професійної діяльності психолога. Включає належні форми його поведінки та діяльності. Під час вивчення цієї теми здобувасі мають усвідомити, що

деонтологія тісно пов'язана з професійним обов'язком. Обов'язок можна розглядати як перетворення моральних вимог, які є спільними для багатьох людей, у особисте завдання, сформульоване з урахуванням ситуації, в якій людина перебуває в конкретний момент. Якщо моральні вимоги відображають ставлення суспільства до індивіда, то обов'язок виражає ставлення індивіда до суспільства. У цьому контексті особистість виступає активним носієм моральних зобов'язань перед суспільством та професійною групою, як суб'єкт, що усвідомлює та реалізує ці зобов'язання в своїй діяльності.

Тема 2. Деонтологія окремих видів взаємодії в роботі психолога та нормативна регуляція життєдіяльності суспільства. Ця тема охоплює інформацію про основні завдання психологічної служби правозастосовчої системи, які полягають у: підвищенні психологічної надійності працівників і більш повному використанні їхнього психологічного потенціалу; наданні психологічної допомоги працівникам у вирішенні оперативно-службових завдань щодо розкриття та розслідування злочинів; перевихованні осіб, які вчинили злочини; організації проведення судово-психологічної експертизи та ін. При цьому, здобувачам слід усвідомити, що дії психолога у разі долучення його до слідчих дій (допиту, обшуку, огляду місця події тощо) підпорядковані положенням відповідних статей Кримінального процесуального кодексу (КПК) України *(Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://surl.li/vstvxn)*. У разі допиту малолітніх, неповнолітніх, осіб з ознаками розумової відсталості психолог може скоригувати тактику проведення слідчої дії, допомогти створити сприятливий морально-психологічний клімат, попередити скутість, настороженість, недовіру з боку дитини та підлітка, сором'язливість потерпілих від сексуального посягання та насильства (ст. ст. 226, 227, 354 КПК України та ін.). Психологи залучаються також до впізнання особи (ст. 228, п. 8 КПК України), складання соціально-психологічної характеристики обвинуваченого (ст. 368 КПК України) та ін. *(Бондаренко Л. О., 2023).* Тож, теоретичною базою психолого-правової деонтології як самостійної наукової галузі є психологічна та правова (юридична) деонтології, які утворюють «систему знань про мудрість спілкування та мистецтво прийняття правильного рішення в юридичній практиці» *(Савіщенко В. М., 2016).*

Тема 3. Джерела формування норм і правил, які використовуються в етичному кодексі психолога. Під час вивчення цієї теми здобувачі мають усвідомити, що Етичний кодекс психолога, затверджений 20 грудня 1990 року, є нормативним документом, який забезпечує високий рівень професіоналізму, гуманності та моральності в діяльності психологів України, враховуючи їхню спеціалізацію та інтереси. Цей Кодекс містить сукупність етичних норм і правил поведінки, прийнятих у психологічному середовищі, що регулюють його функціонування. Етичний кодекс сприяє ефективнішому виконанню професійних обов'язків психологами, встановлює їхні зобов'язання перед суспільством та є важливим елементом чинного законодавства, що підлягає обов'язковому виконанню.

Тема 4. Професійно-етичний кодекс практичного психолога. Ця тема більш докладно охоплює окремі розділи Етичного кодексу психолога, такі як відповідальність; компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, етичні правила проведення психологічних досліджень та інші. Під час вивчення цієї теми,

здобувачі на конкретних прикладах усвідомлюютьуть та значення вимог, що висуває перед ними обрана професія.

Тема 5. Деонтологія як вчення про обов'язок і належну поведінку. В рамках вивчення цієї теми здобувачі усвідомлюють, що «професійний обов'язок (повинність, зобов'язання)» означає моральні обов'язки спеціаліста перед суспільством, колегами, клієнтами та їх соціальним оточенням, і є вираженням внутрішньої моральної потреби виконувати свої обов'язки, дотримуючись певних стандартів поведінки, що зумовлені, насамперед, зовнішніми інтересами щодо особистості спеціаліста. Керуючись своїми професійними та моральними обов'язками, психолог враховує юридичні та професійні вимоги, встановлені суспільством, а також потенційну реакцію суспільства, професійної спільноти та клієнта на виконання чи невиконання своїх зобов'язань.

Тема 6. Деонтологічні підходи до розв'язання внутрішньоособистісних конфліктів. Вивчення цієї теми обумовлено необхідністю розуміння здобувачами, що фахівці часто стикаються з ситуаціями, де виникають суперечливі зобов'язання. У таких випадках може виникнути бажання уникнути етичного аналізу, щоб не відчувати складнощів, пов'язаних із нерозв'язаною етичною напругою. Кодекс етичних стандартів покликаний допомогти в таких ситуаціях, акцентуючи увагу на різноманітних етичних аспектах, які потрібно враховувати, а також на альтернативних підходах до досягнення етичної поведінки, які можуть бути більш ефективними. Водночас, жоден етичний кодекс не може повністю усунути труднощі прийняття професійних рішень в умовах змінюваного та непередбачуваного середовища, тому психологи мають усвідомлювати, що вони повинні вирішувати етичні проблеми у своїй діяльності, навіть коли це вимагає прийняття складних рішень і рішучих дій.

Тема 7. Професійно-етичні вимоги до професіограми і психограми психолога. Ця тема має на меті роз'яснити здобувачам, що професійна діяльність психолога є важливим чинником для переосмислення та оновлення загальнолюдських цінностей. Саме завдяки його безпосередній взаємодії з внутрішнім світом інших людей реалізуються цінності гуманізму, толерантності, альтруїзму та творчості. Професіограма – це узагальнена модель успішного фахівця в конкретній галузі, яка визначає науково обґрунтовані вимоги та стандарти до особистісних якостей професіонала, що дозволяють йому ефективно виконувати спеціалізовані завдання. Процес формування особистості практичного психолога включає кілька етапів: світоглядний, що передбачає розвиток професійної свідомості майбутнього спеціаліста; професійний, який спрямований на засвоєння необхідної системи знань і технологій практичної діяльності, формування психологічної культури; і особистісний, метою якого є розвиток професійно важливих якостей, гуманістичних установок, здатності до професійної ідентифікації (прийняття ключових професійних ролей, цінностей, норм) і наявність мотивацій, що спонукають до ефективної діяльності.

Тема 8. Комплекс професійних, правових і морально-етичних правил, що складають поняття професійного обов'язку психолога. В результаті вивчення цієї теми, здобувачі повинні засвїти, що етичні норми психологічної діяльності мають відображати основні вимоги та критерії поведінки психолога, що визначаються

специфікою його роботи. Моральність є основою етичної свідомості психолога, оскільки вона оцінює його діяльність і поведінку з точки зору їх моральної цінності. Важливу роль у формуванні етичної свідомості психолога відіграє професійна моральна свідомість.

Оцінка діяльності психологів, як фахівців у галузі психології, ґрунтується на їхній відповідності моральним вимогам. Критерії моральності включають уявлення про добро і зло, справедливість, що є основою моральних вимог до професійної поведінки. Високий рівень моральної свідомості та етичних якостей дає психологу моральне право займати провідну позицію у взаємодії з клієнтом. Рівень моральності професіонала визначається його відповідністю моральним уявленням та ціннісним орієнтаціям суспільства. Психолог повинен мати високий рівень моральності, оскільки лише це дозволяє йому працювати з людьми, які опинилися в складних життєвих ситуаціях. Високий рівень моральності передбачає здатність психолога розуміти та допомагати людині тактовно, без докорів і моралізації.

Діючи відповідно до професійного та морального обов'язку, психолог враховує юридичні та професійні вимоги, встановлені суспільством, а також можливу реакцію з боку суспільства, професійної спільноти та клієнта на виконання чи невиконання своїх обов'язків.

Під час лекційних занять використовуються наступні методи: наочні та практичні, в т.ч. лекція – конференція, проблемна лекція, дискусія, тренінгові вправи, кейс-метод, ділові ігри, розв'язування групових ситуаційних завдань, кейсів тощо, які дозволяють занурюватись у теорію та орієнтують на практику.

Лекційний курс підкріплюється 9 практичними заняттями, метою яких є поглиблений розгляд окремих теоретичних положень дисципліни; формування вмінь та навичок їх практичного застосування шляхом виконання здобувачами індивідуальних завдань, відпрацювання теоретичного матеріалу у формі ділових ігор і тренінгових вправ.

У процесі практичних занять відбувається розширення, поглиблення й деталізація наукових знань, отриманих здобувачами на лекціях та в процесі самостійної роботи та спрямованих на підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу, опанування уміннями та навичками.

На практичних заняттях, здебільшого застосовуються:

- інтерактивні методи: відповіді на запитання думок студентів; аналіз історій і ситуацій; дискусії, дебати, полеміки; мозковий штурм; відпрацювання навичок, робота в групах; ігрове перевтілення;

- активні методи: моделювання професійної діяльності; навчання інших; активні ігри (проблемно-орієнтовані, дослідницькі, ділові, проектувальні);

- інноваційні методи: компетентнісний; інтегрований (заняття-аукціон, заняття - подорож тощо); проектно-дослідницький, та інші форми роботи (складання відеооглядів, портфоліо, тощо). Всі без винятку практичні заняття спрямовані на досягнення кожного з вищезазначених програмних результатів навчання.

Окремою та надважливою формою засвоєння здобувачем навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять є самостійна робота.

Система оцінювання рівня навчальних досягнень ґрунтується на принципах ECTS та є накопичувальною.

Консультації здобувачів передбачені навчальним планом та мають здійснюватися викладачами двічі на тиждень протягом семестру.

Як вже зазначалося раніше, кожне лекційне та практичне заняття передбачає самостійну роботу здобувача. Самостійна робота є основним засобом засвоєння здобувачем вищої освіти навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять.

Самостійна робота повинна виконуватись систематично. В кінці кожної лекції здобувачі одержують контрольні питання за змістом лекційного матеріалу, відповідь на які передбачає осмислення та більш глибоке засвоєння матеріалу.

Самостійна робота передбачає підготовку до аудиторних занять та контрольних заходів, проводиться з метою закріплення нових вмінь та оформлюється письмово (реферат, есе, доповідь, наочна схема або презентація).

Виконання індивідуального науково-дослідного завдання є індивідуальним завданням дослідницького характеру, яке має на меті не лише поглиблення, узагальнення і закріплення знань здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни, а й застосування їх при вирішенні конкретного фахового завдання.

Індивідуальна робота передбачає, перш за все, наукове дослідження. Основна мета індивідуальної науково-дослідної роботи з дисципліни: «Психолого-правова деонтологія»: застосувати теоретичні знання, отримані в ході вивчення дисципліни при обґрунтованому аналізі конкретних прикладів надання психологічної допомоги, зробити порівняльний аналіз вирішення тієї чи іншої психологічної проблеми, зробити висновки та пропозиції.

Основні результати індивідуальної науково-дослідної роботи полягають у можливості на основі знань, вмінь та навичок, отриманих під час лекційних та практичних занять навчитися самостійно обирати необхідну наукову літературу. Презентувати результати власного дослідження усно та письмово для поінформованої аудиторії, формулювати розгорнутий аналіз та тези дослідження.

Основна тематика завдань для індивідуальної науково-дослідної роботи з дисципліни «Психолого-правова деонтологія»

1. На конкретних прикладах надати вичерпну характеристику етики психологічної роботи з дитиною в правозастосовчій сфері. Обгрунтувати відповідь.

2. На конкретних прикладах здійснити аналіз моральних проблем взаємин між психологічними службами, психологом і клієнтом. Обгрунтувати відповідь.

3. Здійснити порівняльний аналіз професійно-моральні відносин та їх особливостей в співдружності психологів-практиків. Обгрунтувати відповідь.

4. Здійснити ґрунтовний аналіз Кодексу Асоціації психологів України.

5. Здійснити ґрунтовний аналіз Професійно-етичного кодексу психолога.

6. На конкретних прикладах надати вичерпну характеристику особливостей впливу національних, соціокультурних, моральних особливостей регіону на специфіку сучасної деонтології психологічної роботи. Обгрунтувати відповідь.

7. На конкретних прикладах надати вичерпну характеристику етики психологічної роботи з різними категоріями населення. Обгрунтувати відповідь.

8. На конкретних прикладах надати вичерпну характеристику етики психологічної роботи з різними типами громад. Обгрунтувати відповідь.

9. На конкретних прикладах надати вичерпну характеристику етики роботи психолога під час проведення примусової судово-психологічної експертизи. Обгрунтувати відповідь.

10. Визначити проблеми деонтології й розвитку психологічного обслуговування в Україні.

Висновки. Освітньо-професійна програма «Юридична психологія», на наш погляд, поєднує теоретичні та практичні аспекти підготовки високопрофесійних психологів, здатних розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології, що передбачають застосування основних психологічних теорій та методів та характеризуються комплексністю і невизначеністю умов.

Запропоновані освітні компоненти обов'язкової частини освітньо-професійної програми спрямовані на формування у здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти як загальних теоретичних, так і практико орієнтованих спеціальних компетентностей в галузі юридичної психології. Компетентності за спеціальністю дадуть, в свою чергу, можливість досягнути, зазначених програмних результатів навчання, що надасть випускнику отримати високий фаховий рівень зі спеціальності.

Водночас слід зазначити, що професійна підготовка психологів для правозастосовної галузі не обмежується лише ретельно розробленою освітньо-професійною програмою, її успішною реалізацією в межах професійної підготовки, організацією практики на базах, залученням висококваліфікованих психологів-практиків, стейкхолдерів та академічної спільноти. Професійна психологічна підготовка майбутніх психологів у закладах вищої освіти повинна мати на меті не лише формування у здобувачів необхідних компетентностей та відповідних програмних результатів навчання, а й включати створення умов для професійної самоідентифікації, розвитку навичок творчого пошуку та самовдосконалення.

Навчальна дисципліна «Психолого-правова деонтологія» спрямована не лише на засвоєння складових професійного обов'язку та відповідальності фахівців у галузі психології, а являє собою засіб формування правової свідомості майбутніх юридичних психологів, їх професійної моралі, через засвоєння форм належної поведінки, що забезпечуватиме моральний характер тих взаємин між людьми, які випливають з вимог до професійної діяльності та професійної компетентності.

Здійснений науковий пошук, звичайно, не вичерпує всіх аспектів визначеної нами проблеми підготовки висококваліфікованих спеціалістів для здійснення ефективної роботи в правозастосовчій галузі. У подальших дослідженнях доцільно:

- впровадження в освітній процес навчальної дисципліни «Психолого-правова деонтологія»;
- пошук ефективних механізмів формування правової свідомості психолога під час його навчання у закладі вищої освіти;
- удосконалення законодавчої бази шляхом внесення цілого ряду поправок до Етичного кодексу психолога, чіткого співвідношення його з діючим законодавством і процесуальними нормами.
- на законодавчому рівні ретельно доопрацювати порядок надання психологічної допомоги у правозастосовній галузі.

І, нарешті, подальші дослідження у сфері підготовки юридичних психологів повинні зосередитися на аналізі ефективності формування компетентностей,

визначених освітньо-професійною програмою «Юридична психологія», та об'єктивності оцінювання результатів навчання для кожної окремої освітньої компоненти програми.

References:

Бондаренко Л.О. Психолого-правова деонтологія, як етична основа діяльності практичного психолога у правоохоронній системі. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. 2023. Т. 34 (73) № 2. С. 77. DOI https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.2/14

Закон України «Про вищу освіту». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2014. N 37-38. ст. 2004. (редакція від 16.09.2022р.). URL: https://surl.li/sitwal (дата звернення 14.03.2025).

Концепція психологічного супроводження навчально-виховного процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія» затверджена на засіданні вченої ради Національного університету «Одеська юридична академія (протокол від 18.05.2021 № 7) https://surl.li/pzoeky дата звернення 10.03.2025).

Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://surl.li/vstvxn (дата звернення 19.03.2025).

Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» від 04.04.2019 № 88. URL: https://surl.li/kgsilw (дата звернення 10.03.2025).

Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» від 31.08.2017 № 747. URL: https://surl.li/isixnu (дата звернення 11.03.2025).

Наказ Міністерства юстиції України «Про організацію соціально виховної та психологічної роботи із засудженими» від 04.11.2013 № 2300/5. URL: https://surl.li/mwwjhq (дата звернення 11.03.2025).

Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти» від 24.04.2019 № 564. URL : https://surl.li/cojljk (дата звернення 14.03.2025).

Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» від 24.04.2019 № 565. URL: https://surl.li/jokqxr (дата звернення 14.03.2025).

Національний класифікатор України: «Класифікатор професій» ДК 003:2010», затверджений наказом Держспоживстандарту від 28.07.2010 р. №327 (редакція від 16.01.2024 р.). URL : https://surl.li/qccnnm (дата звернення 11.10.2025).

Освітньо-професійна програма «Юридична психологія» зі спеціальності 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затверджена Вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія»/ Протокол № 9 від 05.07.2024 р. Введена в дію наказом ректора від 18 липня 2024 р. №2076-06 URL: https://surl.li/gfnbgi (дата звернення 13.03.2025).

Психологічна служба правоохоронних органів України : навч. посіб. / В. С. Медведєв, О. І. Кудерміна, Д. А. Горбенко. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 188 с.

Савіщенко В. М. Правова деонтологія: конспект лекцій. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 188 с.

DOI 10.5281/zenodo.15355223
UDC 351.755(477):343.343»364»

CHAPTER 7.
CURRENT STATUS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL COUNTERACTION TO ILLEGAL MIGRATION IN UKRAINE INTRODUCTION

Kateryna IZBASH
candidate of law, associate professor, senior researcher, department of organization of scientific work, department of organization of scientific activity,
Odessa State University of Internal Affairs,
(1, Uspenskaya Street, Odesa, Ukraine)
ekaterinaizbash83@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1855-1383

Anatolii ANOSIENKOV
candidate of law, associate professor,
Tactical, special and special physical training of the Faculty of Training of Specialists for Units of Preventive Activity of the National Police of Ukraine
Odessa State University of Internal Affairs,
(1, Uspenskaya Street, Odesa, Ukraine)
anosenkov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-6755-2916

Abstract. The article is devoted to the study of the current state of administrative and legal counteraction to illegal migration in Ukraine. The etymology of the concepts of «migration» and «migration policy» is studied. The views of scientists on state migration policy are analyzed. Migration policy in the scientific works of modern researchers is interpreted quite broadly and is a special type of state activity aimed at managing migration processes using various levers and methods. The current legislative acts of Ukraine, which constitute the legal basis of Ukraine's migration policy: international legal acts, the Constitution of Ukraine and national legislation in the field of migration and migration policy, are analyzed. It is studied that foreigners and stateless persons who are on the territory of Ukraine are subject to administrative liability on the same grounds as citizens of Ukraine. Issues of liability for administrative offenses committed on the territory of Ukraine by foreigners who, in accordance with the current laws and international treaties of Ukraine, enjoy immunity from the administrative jurisdiction of Ukraine, are resolved through diplomatic channels.

Key words: migration, state policy, migration policy, legislation, martial law, migration, law enforcement agencies.

Introduction. The numerous problems that countries face due to migration indicate that the mechanisms for regulating these processes formed by governments do not meet the needs of today. Global intensive migration movements are caused by various factors (security, political, economic, environmental), which form migration motives, cause national governments to develop appropriate migration policies. Modern Ukraine is no

exception as a territory of diverse, multi-directional and multi-scale migration flows (*Bilan, Melnychuk,2023*).

With the beginning of a full-scale war, aggression against our country caused significant transformations in the life of our country. The negative consequences associated with hostilities affected all spheres of public life. During the active hostilities taking place on the territory of the country, the migration of Ukrainians increased significantly, since the war caused the displacement of a significant number of Ukrainian citizens not only within the country, but also beyond its borders.

Today, in the context of global migration processes and the active participation of the Ukrainian population in them, there is a growing need for effective state regulation of migration policy, which is a prerequisite for using the positive potential of migration for the purpose of development, minimizing its negative consequences, and ensuring the rights and freedoms of migrants and the population as a whole. In view of this, improving migration policy should be one of the priorities of state policy (*Lyuta, 2022*).

The problem statement. Despite the existing significant achievements of domestic and foreign scientists, a number of problems related to military operations, European integration and globalization processes remain unresolved. New challenges and tasks facing state migration policy necessitate a scientific search for solutions to these issues.

The armed aggression of the Russian Federation and its full-scale invasion of the territory of Ukraine forced the entire state apparatus and society as a whole to move to operational functioning under the legal regime of martial law. Ukraine, which is currently at the stage of the struggle for the above-mentioned values, has clearly outlined its European identity and European vector of development. By joining the Council of Europe in 1995 and ratifying the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Ukraine has demonstrated its democratic choice. and intention to carry out reforms aimed at protecting human rights and strengthening democratic institutions (*Izbash, Polishchuk, 2023*).

In the context of the issue under study, it is worth noting that the military aggression of the Russian Federation in Ukraine has been ongoing since 2014, and on February 24, 2022, Ukraine faced new challenges and for the first time since Ukraine's independence found itself in a state of martial law, the legal regime of which covered the entire territory of our state and which became the reason for restrictions on human rights and freedoms.

In recent years, there has been an increase in social tension among the population, which occurs due to migrants' non-acceptance of the national way of life, established traditions and religious beliefs. Therefore, increasingly, issues of combating illegal migration attract the attention of the scientific community and become the main topic of heated discussions.

Analysis of recent studies and publications. The right to freedom of movement received international recognition with the adoption of the Universal Declaration of Human Rights. Namely, Article 13 of the Declaration indicates that everyone has the right to move freely and choose their place of residence within the borders of each state and everyone has the right to leave and return to any country, including their own. The development of the modern world is no longer conceivable without population migration processes. Migration in general has a positive impact on the socio-economic and political development of states,

contributes to the integration of the international community, the cultural rapprochement of peoples, and the development of productive forces.

Today, Ukraine lacks an effective set of actions capable of eradicating illegal migration. The growth of the scale of illegal migration is directly related to the threat to the national security of the state, which has been repeatedly emphasized by state institutions during meetings of the National Security and Defense Council.

1. Regulatory and legal support of Ukraine's migration policy in today's conditions

Migration policy is a key element of migration management, its institutions and mechanisms are of significant importance in ensuring the interests of migrants, giving migration processes an organized, safe and institutional character (*Drakokhrust, 2021*).

The regulatory and legal basis of Ukraine's migration policy is international legal acts, the Constitution of Ukraine and national legislation in the field of migration and migration policy.

Regulatory and legal support of Ukraine's migration policy is guaranteed by the state and international legal norms. A number of international legal documents regulate migration processes, among which it is necessary to single out international acts ratified by Ukraine, namely: «Universal Declaration of Human Rights» (*Universal Declaration of Human Rights, 1948*), «Declaration of the International Labor Organization on Fundamental Principles and Rights at Work» (*Declaration of the International Labor Organization on Fundamental Principles and Rights at Work, 1998*), «European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms» (*European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950*), «European Convention on the Legal Status of Migrant Workers» (*European Convention on the Legal Status of Migrant Workers, 1977*), «Convention on the Status of Refugees» (*Convention on the Status of Refugees, 1951*), «European Social Charter» (*European Social Charter,1960*), «European Convention on the Legal Status of Migrant Workers» (*European Convention on the Legal Status of Migrant Workers, 1977*), «International Covenant on Civil and Political Rights» (*International Covenant on Civil and Political Rights,1966*) and others.

The Constitution of Ukraine, which was adopted in 1996, initiated a new stage in the development of public relations in the field of migration policy, which are aimed primarily at establishing and ensuring the rights and freedoms of man and citizen, which meets international legal standards. The norms and provisions of the Constitution of Ukraine, which are specified in the Laws of Ukraine and a significant number of by-laws, form the basis of the regulatory and legal regulation of migration processes in Ukraine.

Article 3 of the Constitution of Ukraine determines that «a person, his life and health, honor and dignity, inviolability are recognized in Ukraine as the highest social value. Human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of the state's activities. The state is responsible to a person for its activities» (*The Constitution of Ukraine, 1996*). According to the Constitution of Ukraine, citizens are granted the right to freely choose their place of residence and freedom of movement.

Among the articles of the Fundamental Law that enshrine and guarantee freedom of movement, free entry and exit from the country, protection of citizens abroad, and the rights of foreigners, it is necessary to pay attention to Article 33: «everyone who is legally on the territory of Ukraine is guaranteed freedom of movement, free choice of place of residence,

and the right to freely leave the territory of Ukraine, except for restrictions established by law». An important component is that citizens of Ukraine cannot be deprived of the right to return to Ukraine at any time (*The Constitution of Ukraine, 1996*).

The provisions of clause 10 of article 92 of the Constitution establish one of the fundamental duties of the state - the establishment and provision of human rights and freedoms. The right to freedom of movement and choice of place of residence are inalienable human rights and freedoms, which are determined by its nature and do not depend on the presence of a certain status of a person in the state.

In the context of the issue under study, it is worth noting that the declaration of martial law in Ukraine, the legal regime of which covered the entire territory of our state, became the cause of restrictions on human rights and freedoms.

The guarantee of Article 64 of the Constitution of Ukraine is that the constitutional rights and freedoms of man and citizen are not subject to restriction, but there is an exception to this norm, which has found normative consolidation in the Fundamental Law. The second part of this norm provides that in conditions of martial law or a state of emergency, some restrictions on rights and freedoms may be introduced, indicating the period during which such restrictions are in force, and a complete list of rights that are prohibited from being restricted during a war or a state of emergency (*Balamush, 2018*). In accordance with the current legislation, for the period of validity of the legal regime of martial law, the constitutional rights of man and citizen and freedoms provided for in Articles 30, 32, 33, 34, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 53 of the Constitution of Ukraine may be restricted (*The Constitution of Ukraine, 1996*).

Thus, having determined the main legal principles of migration policy, the Constitution of Ukraine ensured the further development of the legal framework for regulating various internal and external migration processes, opened a broad legal field directly for migrants.

Considering that active hostilities are still underway on the territory of Ukraine throughout 2022, the current legislation of Ukraine regulating the issue of introducing the legal regime of martial law and the implementation of state administration under its conditions has undergone significant changes and additions.

The Law «On the Legal Regime of Martial Law» of May 12, 2015, which regulates the issue of martial law in Ukraine, established certain limits for restricting the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen, the legitimate interests of legal entities, and recognized such restrictions as an integral part of the operation of the special legal regime (*On the legal regime of martial law: 2015*).

Legal analysis of the Decree of the President of Ukraine «On the introduction of martial law in Ukraine» dated 24.02.2022 No. 64/2022 (*On the introduction of martial law in Ukraine, 2022*), which regulates the list, conditions, terms and limits of restrictions on the constitutional rights of a person and a citizen, provided for in Articles 30-34, 38, 39, 41-44, 53 of the Constitution of Ukraine, and the legitimate interests of legal entities, allows us to assert that such a Decree is a legal basis for the implementation of restrictions on human rights in Ukraine under martial law. However, despite all the complexities of modern realities, human rights are subject to exclusive protection restricted (*The Constitution of Ukraine, 1996*).

Among the main subordinate regulatory legal acts that determine migration issues, it is necessary to highlight: the Laws of Ukraine «On Citizenship», «On Immigration», «On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons», «On External Labor Migration», «On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection», «On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime on the Temporarily Occupied Territory of Ukraine», «On Overseas Ukrainians», «On the Procedure for Exiting Ukraine and Entering Ukraine by Citizens of Ukraine», «On Freedom of Movement and Free Choice of Place of Residence»; Decree of the President of Ukraine «On the Concept of State Migration Policy»; Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine approving the Regulations on the State Migration Service of Ukraine, Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine approving the Strategy of State Migration Policy of Ukraine for the Period Until 2025; joint order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine, the Security Service of Ukraine «On approval of the Instruction on the forced return and forced expulsion from Ukraine of foreigners and stateless persons».

When classifying the sources of migration legislation, they can be conditionally divided into types, depending on the body of adoption. We can distinguish: international regulatory legal acts ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine; the Constitution of Ukraine; codes and laws of Ukraine; decrees of the President of Ukraine and resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine; departmental regulatory acts of ministries, other central executive bodies; regulatory acts of local state administrations and local self-government bodies.

Given the regulation of certain migration institutions, general regulatory legal acts can be divided into acts that regulate relations arising from: acquisition, loss of citizenship of Ukraine; immigration to Ukraine; emigration from Ukraine; freedom of movement and free choice of place of residence or stay; acquisition of refugee status or a person in need of subsidiary protection; combating illegal migration, etc. (*Modern legal encyclopedia, 2015; Legal encyclopedia, 1998*).

Thus, the regulatory and legal support of migration policy is a considerable number of regulatory acts of administrative, criminal, criminal procedural, labor, financial, civil, civil procedural law of Ukraine. Separate norms that directly concern the regulation of migration legal relations have been introduced by the legislator into a number of other legislative acts of Ukraine. Each of these Laws of Ukraine deserves special attention, their norms are used in highlighting specific problems of legal regulation of migration processes and the practice of their application.

For a thorough study, let us turn to the genesis of the concept of «migration», which comes from the Latin word «migration», which means transition, moving, resettlement, from «migrare» - to move, relocate. Migration is the movement of the population across the border of certain territories within one country or from one country to another with a permanent or long-term change of permanent residence or with a regular return to it (*Yastremska, 2021*).

One of the defining categories of the study is the concept of «migration policy». Migration policy is considered in a broad and narrow sense. Migration policy in a broad sense is part of the socio-economic policy of the state, which concerns demography, economy, labor, employment, protection of human and civil rights. In a narrow sense, state

influence on the regulation of migration processes is aimed at changing the number, composition, direction of movement and settlement of migrants, influencing their integration, characteristics closely related to demographic and economic issues (*Yadlovska, 2022*).

According to Drakokhrust T.V., the state's migration policy is a set of theoretical provisions, goals and objectives, means and methods for regulating internal and interstate processes of population movement. Its nature and direction are determined by the socio-economic strategy of the state, as well as the content of foreign policy at a certain stage of development (*Drakokhrust, 2021*).

As Malinovska O.A. rightly notes, migration policy is an independent direction of state policy, which is closely related to its components of both internal and external nature. It is an element of population policy and one of the means of designing the size and structure of the population and labor resources, part of socio-economic policy, a tool for achieving its goals (*Malinovska, 2018*).

It is worth noting that migration policy in the scientific works of modern researchers is interpreted quite broadly and is a special type of state activity aimed at managing migration processes using various levers and methods. Therefore, when assessing the effectiveness of state migration policy, one should take into account not only its demographic results, but also the extent to which its implementation ensures the preservation of social cohesion in society. Migration policy can have several dimensions: economic, demographic, political, social, as well as a dimension reflecting national security considerations (*Migration Law of Ukraine, 2016*).

An analysis of the current legislation of Ukraine indicates that state migration policy is aimed at: regulating migration processes; preventing and averting threats to national interests; ensuring guarantees for the exercise of human and civil rights and freedoms regarding freedom of movement, choice of place of residence, the right to freely leave the territory of our country, except for restrictions established by law, as well as the right to enter Ukraine for its citizens; protecting the rights and freedoms and legitimate interests of foreigners and stateless persons; ensuring conditions for migrants to exercise their rights, freedoms and legitimate interests, and fulfilling obligations stipulated by law; preventing any manifestations of discrimination; combating illegal migration; employment of migrants and human trafficking; interaction and coordination of the activities of state bodies and public organizations in the field of migration at the state and international levels; preventing population migration processes both within the country and beyond its borders by supporting Ukraine's cooperation with partner states on migration processes through mutually beneficial cooperation in accordance with generally recognized principles and norms of international law.

The main components of the state migration policy are the following areas: state (state, state authorities, political parties), normative (norms, regulations, state programs), material (means for implementing the set goal), as well as the levels of its implementation - international, national, regional, local, (*Administrative and legal regulation of migration processes, 2012*).

Given this, Ukrainian migration policy requires significant transformations and further adaptation to European standards and recognized international mechanisms for regulating migration processes within the framework of the implementation of the European

integration strategy of Ukraine. Summarizing the above, it is necessary to strengthen the work of state authorities in improving migration policy: 1) clearly define the strategy and tactics in the formation and implementation of migration policy by state authorities, the strategy for training specialists in this area; 2) complete the formation of the regulatory framework in the field of migration policy, create legal and socio-economic principles for regulating labor migration; 3) develop an effective, adjusted concept of the state's migration policy, ensure its implementation and functioning; 4) reduce the number of migrants leaving Ukraine and facilitate the return of migrants who left earlier; mobilize the state's labor potential by stimulating immigration from abroad; ensure conditions for the effective use of temporary workers from abroad in the interests of the Ukrainian economy; protection of the rights and freedoms of migrants, including forced ones, and prevention of illegal migration; 5) deepen scientific research in the field of migration and improvement of migration statistics; 6) strengthen the development of international cooperation, cooperation with civil society, migrant associations in Ukraine and abroad (*Strelnikov, Danilenko-Negara, 2024*).

Migration policy should contribute to the achievement of the most important social goals, such as the development of market relations, building a democratic society, respect for human rights, integration into the international labor market, and strengthening the security of the country. At the same time, migration policy should not only be subordinated to the task of population planning in connection with socio-economic aspects, but should also take into account factors arising from international obligations undertaken and the conditions in which the state is located.

In conclusion, it should be noted that modern challenges and threats that affect state migration policy are determined by socio-economic and security aspects. The state migration policy of Ukraine under the legal regime of martial law is based on international and national legislation, which focuses on the formation of legal mechanisms for its implementation, and its successful implementation creates further political, socio-economic and cultural development of our state.

2. Legal basis of combating illegal migration in Ukraine and the place of administrative and legal norms

In the context of modern threats and challenges, the study of the legal basis for combating illegal migration is relevant and requires further research. The integration of national legislation into international standards is aimed at increasing the effectiveness of combating illegal migration and ensuring the protection of human rights and freedoms.

Administrative legal norms occupy an important place among the legal bases for combating illegal migration in Ukraine. These norms regulate the activities of state bodies and institutions, as well as determine the rights and obligations of individuals and legal entities in the field of migration control.

Administrative legal norms ensure a correct understanding of the content and essence of regulatory legal acts and legal norms. A clear understanding of terminology provides a correct interpretation of legal documents, an unambiguous interpretation of their legal application. Administrative legal norms are the main tool for regulating the behavior of subjects of migration processes and ensuring compliance with the requirements of the law. Understanding administrative legal norms allows state bodies to correctly apply measures aimed at respecting human rights and freedoms and adhering to state policy on this issue (*Sokolovsky, 2022*).

Administrative legal norms, in accordance with the current legislation of Ukraine, are generally binding rules of conduct established and protected by the state that regulate relations in the field of public administration, which determine the rights and obligations of subjects of administrative law, forms and methods of public administration, the procedure for the activities of executive bodies and other subjects of administrative legal relations.

The main features of administrative legal norms are: firstly, the subject of regulation of administrative legal norms is social relations related to the functioning of executive bodies, local self-government bodies, other subjects authorized to perform public administration functions. Moreover, these relations require such regulation, which, on the one hand, will ensure the effectiveness of the activities of subjects of administration, and on the other hand, will create conditions for the objects of administration to exercise their rights and will enable the latter to resist abuse by government structures;

secondly, administrative legal norms reflect the method of administrative law, therefore, in most cases, such norms are imperative in nature. They determine what actions participants in the relations they regulate can take (contain permissions), what they should refrain from (establish prohibitions), and what they must take (fix prescriptions). Rules of conduct, established by administrative legal norms, must be performed by representatives of the authorities, individuals and legal entities, since failure to comply with legal requirements may result in the application of coercive measures by the state;

thirdly, administrative legal norms are often established in the process of implementing executive power directly by its subjects. The presence of the above feature is due to the fact that executive power is exercised in order to implement regulatory provisions, primarily fixed in the Constitution and laws of Ukraine. Bodies representing the specified branch of power are authorized to adopt acts in which legislative provisions are detailed and specified, and generally binding rules of conduct are formed, suitable for regulating relations that are the subject of administrative law;

fourthly, the nature of relations regulated by administrative legal norms determines their structure.

The application of administrative legal norms is the main form of activity of executive bodies, local self-government bodies, other entities authorized to perform public administration functions, since the result of such activity is the adoption by these bodies of individual legal and power decisions, that is, the exercise of direct managerial influence on the development of specific legal relations (*Textbook of Administrative Law, 2005*).

Administrative legal norms establish the rules for the entry of foreigners into Ukraine and exit from the country, including the need to obtain visas, check documents at the border, as well as the procedure for refusing entry. This allows you to control the flow of people crossing the state border and prevent the penetration of persons who may pose a threat to the security of the state. These norms also determine the procedure for controlling the stay of foreigners on the territory of Ukraine, in particular, registration of the place of residence, the duration of the permitted stay and the conditions for extending visas or residence permits.

One of the important aspects is the regulation of the procedures for identifying illegal migrants, their detention, administrative arrest and deportation. Administrative legal norms establish clear procedures that allow effective action in cases of detection of illegal migrants and ensure their return to their countries of origin.

Administrative legal norms establish administrative liability for violations of migration legislation, both for illegal migrants themselves and for persons who organize the processes of illegal migration. At the same time, the institution of administrative liability covers the definition of the concept of administrative liability, its content, functional purpose and role in the law enforcement activities of the state, the genesis of its formation and development, as well as the features of its current legislative regulation and practical application (*Bychai, 2023*).

Thus, administrative legal norms create a legal basis for effective management of migration processes, prevention and counteraction to illegal migration and are an important aspect of national security and law and order in Ukraine.

In addition, it should be noted that the significance of administrative legal norms in countering illegal migration is not limited only to establishing rules and sanctions. They also contribute to the development of an effective migration policy, taking into account economic, social and security aspects.

Administrative and legal norms are a fundamental component of the legal framework for combating illegal migration in Ukraine. They ensure the regulation of migration processes, monitor compliance with legislation, coordinate the actions of state bodies and international cooperation. Effective implementation of these norms contributes to ensuring national security, law and order and stability in the country (*Shaporenko, 2019*).

The legal basis for combating illegal migration in Ukraine is a set of regulatory legal acts that regulate the processes of preventing and combating illegal migration, which form the legal basis for the activities of entities combating illegal migration in Ukraine.

The main legal principles for combating illegal migration are defined by the Constitution of Ukraine. The adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 became a new stage in the development of public relations in the field of migration policy, which are aimed primarily at establishing and ensuring the rights and freedoms of man and citizen, which meets international legal standards. The norms and provisions of the Constitution of Ukraine, which are specified in the Laws of Ukraine and a significant number of subordinate legislation, constitute the basis of the regulatory and legal regulation of migration processes in Ukraine.

The regulatory and legal support of the migration policy of Ukraine is guaranteed by the state and international legal norms. A number of international legal documents regulate migration processes, among which it is necessary to single out international acts ratified by Ukraine, namely: «Universal Declaration of Human Rights», «Declaration of the International Labor Organization on Fundamental Principles and Rights at Work», «European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms», «European Convention on the Legal Status of Migrant Workers», «Convention on the Status of refugees», «European Social Charter», «European Convention on the Legal Status of Migrant Workers», «International Covenant on Civil and Political Rights» and others.

Among the main subordinate normative legal acts that determine the issue of migration, it is necessary to single out: the Code of Ukraine on Administrative Offenses (*Code of Ukraine on Administrative Offenses, 1984*), the Laws of Ukraine: «On Citizenship» (*On Citizenship of Ukraine, 2001*), «On Immigration» (*On immigration, 2001*), «On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons» (*On the legal status of foreigners and stateless persons, 2011*), «On External Labor Migration» (*On external labor migration,*

2015), «On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection» (*On refugees and persons in need of additional or temporary protection, 2011*), «On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime on the Temporarily Occupied Territory of Ukraine» (*On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime on the temporarily occupied territory of Ukraine, 2014*), «On the Procedure for Exiting Ukraine and Entering Ukraine for Citizens of Ukraine» (*On the procedure for exiting Ukraine and entering Ukraine for citizens of Ukraine,1994*), «On Freedom of Movement and Free Choice of Place of Residence» (*On freedom of movement and free choice of place of residence, 2003*); Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, which approved the Regulation on the State Migration Service of Ukraine (*The Regulation on the State Migration Service of Ukraine, 2014*); Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine, which approved the Strategy of the State Migration Policy of Ukraine for the period until 2025 (*The Strategy of the State Migration Policy of Ukraine for the period until 2025, 2024*); Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the action plan for 2024 and 2025 on the implementation of the Strategy of the State Migration Policy of Ukraine for the period until 2025» (*On approval of the action plan for 2024 and 2025 on the implementation of the Strategy of the State Migration Policy of Ukraine for the period until 2025, 2017*); Joint order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Administration of the State Border Service of Ukraine, the Security Service of Ukraine «On approval of the Instruction on the forced return and forced expulsion from Ukraine of foreigners and stateless persons» (*On approval of the Instruction on the forced return and forced expulsion from Ukraine of foreigners and stateless persons, 2012*), Procedure for carrying out measures to supervise and control the implementation of legislation in the migration sphere, approved by a joint order of the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Social Policy and the Ministry of Education and Science (*Procedure for carrying out measures to supervise and control the implementation of legislation in the migration sphere*, 2023), etc.

The Law of Ukraine «On Immigration» defines the legal principles and procedure for implementing immigration control (*On Immigration, 2001*). The Law of Ukraine «On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons» regulates the entry, stay, residence and exit of foreigners and stateless persons from the territory of Ukraine (*On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons, 2023*). The Law of Ukraine «On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection» determines the granting of refugee status and other protection, as well as measures to prevent illegal migration through the abuse of these mechanisms (*On refugees and persons in need of additional or temporary protection, 2011*).

The implementation of measures to implement the state migration policy of Ukraine should ensure an effective mechanism for combating illegal migration, liability for offenses related to it, and deepening international cooperation in combating this phenomenon.

The Code of Ukraine on Administrative Offenses determines administrative liability for violation of the rules for the stay of foreigners and stateless persons in Ukraine. Foreigners and stateless persons staying on the territory of Ukraine are subject to administrative liability on the same grounds as citizens of Ukraine. The issue of liability for administrative offenses committed on the territory of Ukraine by foreigners who, in accordance with the current laws and international treaties of Ukraine, enjoy immunity from

the administrative jurisdiction of Ukraine, is resolved through diplomatic channels (*Administrative and legal regulation of migration processes, 2012*).

The Criminal Code of Ukraine establishes liability for offenses related to the organization of illegal migration, including illegal border crossing, forgery of migration documents and trafficking in human beings.

Our state has signed many international treaties and conventions that regulate migration issues, including the 1951 Convention relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol, as well as readmission agreements with other countries. Government resolutions and decisions, such as regulatory legal acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine, detail the provisions of laws on combating illegal migration, for example, in establishing the procedure for deportation of illegal migrants, regulating the activities of the State Migration Service of Ukraine and other executive bodies.

Thus, the legal framework aims to create an effective system of control over migration processes, ensuring state security and respecting human rights. Key aspects are the coordination of the activities of various state bodies among themselves, their cooperation with international organizations to jointly address the problems of illegal migration.

3. Administrative liability of foreigners and stateless persons in Ukraine

Having set a course for European integration, Ukraine has chosen European legislation and international human rights standards as a model, the development of the national legal regime for the stay of foreigners, according to which the latter have, with the exception of certain restrictions, practically the same rights, freedoms and obligations as citizens of Ukraine. At the same time, the growth in the number of foreign citizens and stateless persons who stay for a long time

on the territory of Ukraine leads to a steady trend of increasing offenses committed by or against these persons, including in the administrative and tortious sphere (*Anina, 2014*).

According to the current Law of Ukraine «On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons in Ukraine», a foreigner is a person who does not have Ukrainian citizenship and is a citizen (subject) of another state or states; stateless person - a person, a person who is not considered a citizen by any state by virtue of the operation of its law (*On the legal status of foreigners and stateless persons in Ukraine, 2011*).

The modern dictionary of foreign words outlines the situation with the legal status of stateless persons as follows: «Stateless persons in international law have acquired the name «stateless persons» (derived from the Greek patris - homeland), that is, persons who do not have the citizenship of any state, their legal status is determined by the legislation of the host state and, with some exceptions, is equated with the legal status of their own citizens» (*Legal encyclopedia, 1998; Modern legal encyclopedia, 2015*). In order to provide stateless persons with the opportunity to enjoy fundamental rights and freedoms without any discrimination, the international community adopted the Convention relating to the Status of Refugees (1951) and the Convention relating to the Status of Stateless Persons (1954) [6]. In addition, in 1961, the Convention on the Reduction of Statelessness was adopted. Despite the terms used in international law, national legislation tries to avoid the use of words of foreign origin and operates with a more explanatory phraseology «stateless person».

Article 23 of the Constitution of Ukraine and Article 3 of the Law of Ukraine «On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons» stipulate that foreigners, stateless persons,

and citizens of Ukraine have the same legal personality (*Constitution of Ukraine, 1996*).

The Constitution of Ukraine stipulates that «foreigners and stateless persons are equal before the law, regardless of origin, social and property status, racial and national origin, gender, language, attitude to religion, type and nature of occupation, and other circumstances» (Article 26 of the Constitution of Ukraine). Ukrainian legislation stipulates that foreigners may enter Ukraine only with valid national passports or documents replacing them (Article 15 of the Law of Ukraine «On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons»). In this case, foreigners must obtain a Ukrainian visa, unless otherwise provided for by the legislation of Ukraine and its international obligations. The norms of the Constitution and other laws of Ukraine, generally binding rules regarding nature protection, sanitation, fire safety, public order, use of vehicles, entry and exit are equally binding for both foreign citizens and stateless persons.

According to Article 16 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, it is determined that foreigners and stateless persons are subject to administrative liability on general grounds. However, the specified norms do not determine an effective mechanism for bringing the specified persons to administrative liability (*The Code of Ukraine on Administrative Offenses, 1996*).

In general, the main restrictions for foreigners and stateless persons can be summarized as follows: 1) they do not have the right to hold certain positions (President of Ukraine, judge, to hold positions in sea and air crews, etc.); 2) they do not have access to civil servant positions; 3) such persons cannot serve in the Armed Forces of Ukraine; 4) restrictions on movement or stay in certain places may be applied to foreign citizens and stateless persons; 5) separate rules on the passport regime, admission to educational institutions, etc. have been established for such persons; 6) a separate, special administrative tort capacity has been established for foreign citizens and stateless persons.

The possibilities of conducting proceedings in cases of administrative offenses with the participation of foreigners and stateless persons are enshrined in the current Code of Ukraine on Administrative Offenses in a generalized form, without highlighting the specifics of such proceedings. In order to improve the administrative tort legislation of Ukraine, and bring it into line with European standards and use a single law enforcement practice, it is necessary to allocate a separate section in the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which would regulate the participation of foreigners and stateless persons in administrative tort proceedings. This approach is due to the identification of the following features of the participation of the specified persons in cases of administrative offenses: acceptance of a statement from such persons about the committed offense; participation of foreigners, stateless persons as witnesses, victims, persons in respect of whom the issue of bringing to administrative responsibility is being resolved; providing them with a defender, representative, translator; applying administrative coercion measures, drawing up a protocol on an administrative offense; obtaining the consent of both a foreigner who has diplomatic or other immunity and the state that is determined to conduct procedural actions with his participation; executing a resolution on the imposition of an administrative penalty, etc.

When carrying out certain actions in the field of legal regulation of freedom of movement and choice of place of residence, citizens of Ukraine, foreigners and stateless persons must comply with migration legislation. This requirement is based on the provisions

of the Constitution of Ukraine. According to Article 68, everyone is obliged to strictly observe the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, not to encroach on the rights and freedoms, honor and dignity of other people.

The implementation of measures to implement the state migration policy of Ukraine must ensure an effective mechanism for combating illegal migration, liability for offenses related to it, and deepening international cooperation in the fight against this phenomenon.

Foreigners and stateless persons staying in the territory of Ukraine are subject to administrative liability on the same grounds as citizens of Ukraine. Issues of liability for administrative offenses committed in the territory of Ukraine by foreigners who, in accordance with the current laws and international treaties of Ukraine, enjoy immunity from the administrative jurisdiction of Ukraine, are resolved through diplomatic channels.

Issues of administrative liability are regulated by the Code of Ukraine on Administrative Offenses of Ukraine. According to Article 9 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, an administrative offense (misdemeanor) is an unlawful, culpable (intentional or negligent) act or omission that encroaches on public order, property, rights and freedoms of citizens, on the established procedure of administration and for which the law provides for administrative liability.

Administrative liability for offenses provided for in the Code of Administrative Offenses occurs if these violations do not entail criminal liability in accordance with the law (*The Code of Ukraine on Administrative Offenses, 1996*).

Administrative liability in the field of migration is a relationship regulated by the rules of law between the state represented by the bodies of administrative jurisdiction and relevant officials and a person who committed an administrative offense in the field of migration, which is expressed in the application to the offender of an administrative penalty, which entails adverse consequences of a personal, property and other nature and the official condemnation of the guilty subject in order to prevent and stop administrative offenses, and which is executed by the offender.

Chapter 15 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, entitled «Administrative Offenses that Encroach on the Established Procedure of Management», contains a number of articles establishing administrative liability for offenses in the field of migration, namely:

residence without a passport of a citizen of Ukraine or without registration of the place of residence (Article 197);

violation of the border regime, the regime at checkpoints across the state border of Ukraine or the regime rules at entry-exit checkpoints (Article 202);

violation by foreigners and stateless persons of the legislation on the legal status of foreigners and stateless persons (Article 203);

failure to comply with a decision to ban entry to Ukraine (Article 203-1);

illegal assistance to foreigners or stateless persons in evading entry to Ukraine (Article 204);

illegal crossing or attempt to illegally cross the border of Ukraine (Article 204-1);

violation of the procedure for entry into and exit from the temporarily occupied territory of Ukraine (Article 204-2);

illegal transportation of foreigners and stateless persons through the territory of Ukraine (Article 206-1) (*The Code of Ukraine on Administrative Offenses, 1996*).

The social danger of the listed administrative migration offenses lies in the fact that their commission leads to a violation of public order, a threat to cultural heritage and traditions.

The illegality of an offense means the prohibition of actions stipulated by a specific administrative norm. That is, an offense that is directed against the norms of law that regulate the procedure for entry into Ukraine and exit from Ukraine by citizens of Ukraine, the entry of foreigners into Ukraine, their exit from Ukraine and transit through its territory, the procedure for the stay in Ukraine of foreigners and stateless persons, refugees, etc. This feature is due to the presence of regulatory grounds for liability. If there is no norm prohibiting certain actions of a person, then there is no administrative liability for their commission.

The purpose of administrative punishment (Article 23 of the Code of Administrative Offenses) indicates that administrative punishment is a measure of responsibility and is applied with the aim of educating a person who has committed an administrative offense in the spirit of compliance with the laws of Ukraine, respect for the rules of coexistence, as well as preventing the commission of new offenses by both the offender himself and other persons (*The Code of Ukraine on Administrative Offenses, 1996*).

The guilt of the subject who committed an unlawful act indicates that responsibility arises for an act in the form of intent and negligence. An administrative offense can only be a guilty act or omission committed intentionally or through negligence.

Persons who have committed administrative offenses are held liable from the age of 16. Subjects who commit such offenses can be divided into two groups: the first group is offenses committed by citizens of Ukraine; the second group is offenses committed by foreigners and stateless persons.

Protocols on administrative offenses have the right to draw up: officials authorized by executive committees (and in settlements where executive committees have not been established, by executive bodies exercising their powers) of village, town, city councils (Article 197); a member of a public formation for the protection of public order and the state border (Article 202); officials of the Security Service of Ukraine (Articles 203-1); authorized officials of the central executive body that implements state policy in the field of migration (immigration and emigration), including countering illegal (illegal) migration, citizenship, registration of individuals, refugees and other categories of migrants defined by law (Article 204); authorized officials of the National Police (Article 204-1, Article 206-1 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses); authorized officials of the State Border Service of Ukraine (204-1, 206-1). However, in cases expressly provided for by law, protocols on administrative offenses may also be drawn up by officials of other state authorities, local government bodies and representatives of population self-organization bodies (*The Code of Ukraine on Administrative Offenses, 1996)*.

The executive committees of village, settlement and city councils are entrusted with considering a case on an administrative offense, which is provided for in Article 197, which provides for residence without a passport or without registration of residence (219 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses).

The bodies of the State Border Service of Ukraine consider cases of administrative offenses related to violation of the border regime, the regime at checkpoints across the state border of Ukraine or the regime rules at entry-exit checkpoints, violation by foreigners and

stateless persons of the legislation on the legal status of foreigners and stateless persons, failure to comply with the decision to ban entry into Ukraine, violation of the procedure for entry into or exit from the temporarily occupied territory of Ukraine, as well as violation of the procedure for entry into or exit from the area of conducting an anti-terrorist operation (Articles 202-203-1 (regarding violations detected at a checkpoint (control point) across the state border of Ukraine, an entry-exit checkpoint or a controlled border area), Article 204-2).

In cases of violation by foreigners and stateless persons of the legislation on the legal status of foreigners and stateless persons, at checkpoints (control points) across the state border of Ukraine or entry-exit checkpoints, a protocol on an administrative offense is not drawn up, and cases under this article are considered by authorized officials of the State Tax Service of Ukraine. In other cases, authorized officials of the State Tax Service of Ukraine.

Cases of committed administrative offenses are provided for by Articles 204, 204-1 (illegal assistance to foreigners or stateless persons in evading departure from Ukraine (Article 204); illegal crossing or attempted illegal crossing of the border of Ukraine (Article 204-1) are considered by judges of district, city district or city district courts.

As for the system of administrative penalties for committing migration offenses, it should be noted that they differ little from ordinary ones. Thus, mainly as a punishment for committing migration offenses, a fine is applied, the amount of which depends on the degree of guilt and the social danger of the act. In addition, for certain offenses, the imposition of the following administrative penalties on the guilty person is provided: corrective labor for a term of up to two months and administrative arrest (Article 204 of the Code of Administrative Offenses), as well as confiscation (Article 206-1 of the Code of Administrative Offenses).

It should be noted that Article 24 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses stipulates that the laws of Ukraine may provide for the administrative expulsion of foreigners and stateless persons outside Ukraine for committing administrative offenses that grossly violate the law and order, although no article of the Code of Ukraine on Administrative Offenses provides for the imposition of this type of administrative penalty on the offender.

Administrative expulsion of foreigners and stateless persons is divided into: voluntary return, forced return and forced expulsion.

Voluntary return of foreigners and stateless persons occurs on the following grounds: refusal to recognize a refugee or a person in need of additional protection; loss or deprivation of the status of a refugee or a person in need of additional protection; rejection of a complaint about the refusal to prepare documents to resolve the issue of recognition as a refugee or a person in need of additional protection; court decision confirming the decision to refuse to prepare documents to resolve the issue of recognition as a refugee or a person in need of additional protection in Ukraine. Voluntary return of foreigners and stateless persons is applied by the State Migration Service of Ukraine.

Forced return of foreigners and stateless persons occurs on the following grounds: violation of legislation on the legal status of foreigners and stateless persons; commission of an action that contradicts the interests of ensuring the national security of Ukraine or the protection of public order; if it is necessary for the protection of health, protection of the rights and legitimate interests of citizens of Ukraine. The forced return of foreigners and stateless persons is applied by the State Migration Service of Ukraine, the Security Service

of Ukraine and the State Border Guard Service of Ukraine.

The forced expulsion of foreigners and stateless persons occurs if the following grounds are present: failure to comply with the decision on forced return within the established period without good reason; if there are reasonable grounds to believe that the foreigner or stateless person will evade the implementation of the decision on forced return; if foreigners or stateless persons accepted in accordance with an international agreement on readmission do not have legal grounds for staying on the territory of Ukraine and if there is no agreement on readmission between Ukraine and the country of citizenship or the country of previous permanent residence of such persons; if a foreigner or a stateless person, in respect of whom a decision has been made to cancel an immigration permit, has not left Ukraine within a month from the date of receipt of a copy of such a decision, except for cases where the person has appealed the decision to cancel an immigration permit to a court, until the court decision enters into force. The forced expulsion of foreigners and stateless persons is applied by an administrative court.

The forced return of foreigners to the country of origin or a third country is carried out on the basis of a decision of the State Migration Service of Ukraine, the Security Service of Ukraine or the State Border Guard Agency on forced return or forced expulsion on the basis of a resolution of an administrative court on forced expulsion issued at the request of these bodies/units.

The decision on the forced return from Ukraine of a foreigner or a stateless person is prepared in two copies, one of which is issued to the foreigner in respect of whom it has been made, and the other remains with the body that made it. Such a decision must state the grounds for its adoption, the period within which the foreigner or stateless person must leave Ukraine, which should not exceed 30 days from the date of the decision, the procedure for appealing and the consequences of non-compliance. The territorial prosecutor shall be informed of the grounds for such a decision within 24 hours.

The decision on the forced return of foreigners and stateless persons may be accompanied by a ban on further entry into Ukraine for a period of three years. The period of the ban on further entry into Ukraine shall be calculated from the date of such a decision, and a note on the ban on entry shall be made in the foreigner's passport document.

A foreigner or stateless person shall be obliged to independently leave the territory of Ukraine within the period specified in the decision on forced return. In this case, the visa is canceled in the passport document of a foreigner or stateless person and the documents confirming the legal grounds for stay in Ukraine are withdrawn and the appropriate stamp is affixed.

In addition, the head of the territorial body, territorial unit of the State Migration Service of Ukraine and the body of the Security Service of Ukraine, which made the decision, sends a corresponding request to the Main Center for Processing Special Information of the State Border Service of Ukraine. Information in response to such a request, on the crossing of the state border by a foreigner to leave Ukraine, is provided within a month after its receipt.

Forced return does not apply to foreigners and stateless persons who have not reached the age of 18, to foreigners and stateless persons who are subject to the Law of Ukraine «On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection».

Failure by a foreigner or stateless person to comply with a decision on forced return

within the established period may be grounds for filing a lawsuit with the court for forced expulsion.

Also, the possibility of appealing the decision on forced return to the court is provided.

The forced deportation of foreigners to their country of origin or a third country is carried out only on the basis of a court decision on the forced deportation of a foreigner and a stateless person from Ukraine, issued upon a claim by the State Migration Service of Ukraine, the Security Service of Ukraine or the State Tax Service of Ukraine.

Administrative cases on forced deportation are considered by the court with the mandatory participation of the parties within ten days from the date of filing the statement of claim. Appeals may be filed with the court of appeal within ten days from the date of their announcement. The court of appeal shall consider the case within ten days after the expiration of the term for appeal with notification of the participants in the case. No court fee shall be paid for filing statements of claim and appeals in such cases with the court.

Forced deportation provides for: identification of the violator; the possibility of placing him in a temporary residence point for foreigners and stateless persons who are illegally staying on the territory of Ukraine; documentation of forced deportation; further escort of a foreigner to the checkpoint across the state border of Ukraine or to the country of origin.

Summarizing the topic of the procedure for deportation (return) and expulsion of foreign citizens and stateless persons, it can be noted that these processes are important instruments of state regulation of migration. They ensure the security of the country, maintenance of law and order and protection of national interests. At the same time, the procedure for deportation (return) and expulsion must be carried out with respect for all human rights guaranteed by national and international legislation.

Compliance with procedural norms, ensuring transparency and fairness of the process, as well as providing opportunities for appealing decisions are key aspects that allow avoiding violations of the rights of deported persons (*Bachynsky,2024*).

Thus, within the framework of the study, the concept and content of administrative liability are characterized, the procedure and legal regulation of bringing foreigners and stateless persons to administrative liability are determined. It has been established that foreigners and stateless persons are subject to the jurisdiction of Ukraine and are liable for offenses on an equal basis with citizens of Ukraine, however, there are specific features of the occurrence of administrative liability that are inherent only to such entities.

Conclusions. Migration policy is a key element of migration management, its institutions and mechanisms are of significant importance in ensuring the interests of migrants, giving migration processes an organized, safe and institutional character.

The regulatory and legal basis of Ukraine's migration policy is international legal acts, the Constitution of Ukraine and national legislation in the field of migration and migration policy.

Illegal migration is caused by different levels of development of countries, differences in the levels of prosperity of the population. Every country in the world at a certain stage of its existence faces this problem. The high standard of living, the stability of the political and economic system of developed countries attracts citizens of neighboring countries, who are eager to get there at any cost in search of a better fate. This circumstance entails the emergence of such a phenomenon as illegal migration. Illegal migration carries a number of

negative factors that pose a threat to the domestic economy, the national labor market, public order and public security.

The growth of the scale of illegal migration is directly related to the threat to the national security of the state. The issues of migration regulation in Ukraine currently continue to remain acute and relevant for Ukraine.

Illegal migration is a global world problem, which has recently attracted more and more attention from the community and requires the search for mechanisms for their solution. The negative consequences of illegal migration are felt by the whole society. To combat illegal migration, it is first of all important to ensure proper regulatory and legal support. Therefore, Ukraine pays special attention to the development of regulatory and legal support for combating illegal migration, taking into account international and European standards in this area.

In the context of current challenges, special attention needs to be paid to improving the legal support for combating illegal migration. At the same time, taking into account Ukraine's course towards European integration, it is necessary to take into account modern European and international standards in this area. It is important to ensure strict compliance with the requirements of the legislation by all entities combating illegal migration.

Within the framework of the implementation of the state migration policy of Ukraine, the most widespread are administrative methods, namely the methods of persuasion and coercion, which are organically combined with each other.

The persuasion method is implemented in the activities of entities through explanatory and educational work among citizens of Ukraine, foreigners, refugees and cooperation with public organizations.

Coercive measures are applied to that part of the participants in migration relations who violate the established norms and rules and are manifested in the application of administrative preventive measures, administrative termination measures or administrative penalty measures to them. The expulsion process is one of the main measures of influence on illegal migrants. It is the strengthening of borders, the strengthening of international cooperation in the context of the implementation of readmission and expulsion procedures that are among the most effective in modern Ukrainian realities.

In general, the effectiveness of combating illegal migration directly depends on the quality of the choice of forms and methods.

The article is devoted to the study of the current state of administrative and legal counteraction to illegal migration in Ukraine. The etymology of the concepts of «migration» and «migration policy» is studied. The views of scientists on state migration policy are analyzed. Migration policy in the scientific works of modern researchers is interpreted quite broadly and is a special type of state activity aimed at managing migration processes using various levers and methods. The current legislative acts of Ukraine, which constitute the legal basis of Ukraine’s migration policy: international legal acts, the Constitution of Ukraine and national legislation in the field of migration and migration policy, are analyzed. It is studied that foreigners and stateless persons who are on the territory of Ukraine are subject to administrative liability on the same grounds as citizens of Ukraine. Issues of liability for administrative offenses committed on the territory of Ukraine by foreigners who, in accordance with the current laws and international treaties of Ukraine, enjoy immunity from the administrative jurisdiction of Ukraine, are resolved through diplomatic channels.

References:

The Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996 № 254к/96-BP. URL: https://surl.li/xuwupa (date of application: 03.03.2024).

Izbash K.S., Polishchuk M.I. Observance of human and citizen rights and freedoms in the conditions of implementation of marital law in Ukraine. *International security studios: managerial, economic, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects.* International collective monograph. Georgian Aviation University. Tbilisi, Georgia 2023. 480-496 p. DOI 10.5281/zenodo.7825520. https://zenodo.org/records/7825520

Balamush M.A. State migration policy, public administration and public administration in the field of migration: relations and subjects of implementation. *Constitutional State*. 2018. № 30. P. 85-90. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.30.132854

Bychai R.R. State migration policy in the context of ensuring the national security of Ukraine. dis.... Doctor of Philosophy: 052 Political Science/Prikarp. National University named after Vasily Stefanyk. Ivano-Frankivsk, 2023. 274 p. https://surl.li/bwkfog

Drakokhrust T.V. Administrative and legal basis for the formation and implementation of the state migration policy of Ukraine. dis.... Dr. Yurid.: 12.00.07/West Ukrainian nation. unt. Ternopil, 2021. 442 p. https://surl.li/yqbioj

Lyuta I.M. State regulation of migration processes in Ukraine (on the example of the activity of the State Migration Service): qualification. work on the second level of higher education (master)./Chernom. National University named after Peter the Grave. Nikolaev. 2022, 94 p. https://surli.cc/npfgdb

Migration Law of Ukraine: textbook/by zag. edited by V.V. Kovalskaya. Kherson: FOP Grin D.S., 2016. 476 p. https://surl.li/pqpthk

Modern legal encyclopedia/zag. edited by A.V. Zaychuk. View. 3rd, reworking. and additional. Kyiv: Yurinkom Inter, 2015. 408 p. https://surl.li/noimlt

Yadlovska O. Features of the migration wave of Ukrainian evacuees in 2022 because of the military aggression of the Russian Federation. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2022. Special Issue No. 2, P.188-203. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-188-203.

Shaporenko O. State migration policy: ways of regulation and principles. *Law and public administration*. 2019. № 2. P. 252-257. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2-2.36

Legal encyclopedia: in 6 tons/goal. edited by Yu. S. Shemchushenko. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia, 1998. T. 2. 744 p. https://surl.li/uidnrk

Malinovskaya O.A. Migration policy: global context and Ukrainian realities: monograph. Kyiv: NISS, 2018. 472 p. https://surl.li/ylxkud

Yastremska N.M. Problems of migration policy implementation: Ukrainian realities and application of the experience of the European Union to their solution. *International scientific and practical conference.* Czestochowa, Republic of Poland. April 23-24, 2021. p. 312-315. DOI:10.30525/978-9934-26-074-2-82.

Strelnikov A.V., Danilenko-Negara Y.S. Normative support of migration policy in Ukraine under the legal regime of martial law. *Law and society*. 2024. № 1. T.2. P. 413-420. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.62

Golub V.M. Migration processes as factors affecting the stability of state development. *Problems of Modern Police*: Materials of the III Scientific and Practical Conf.; May 11, 2023 Vinnitsa: KHNUVS, 2023. P. 175-178. https://surl.li/tbqdpw

Administrative and legal regulation of migration processes: Site. Manual/Call. auth.; Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk. state. Un-t internal affairs, 2012. 326 p. https://surl.li/pzrjql

Sokolovsky A.S. On the issue of the directions of the police as a subject of counteraction to illegal migration in Ukraine. *Theoretical issues of jurisprudence and problems of law enforcement: challenges of the XXI century*: materials of the VI All-Ukrainian. scientific-practical. conf., Kharkiv, 30 Jun 2022 Kharkiv: PPSN Research Institute, 2022. P. 127-128. https://surl.li/kdniwx

Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine of 07 Dec. 1984. № № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/80731-10 (contact date: 12.03.2025).

On freedom of movement and free choice of place of residence: Law of Ukraine 11.12.2003 No. 1382-IV.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15 (contact date 10.03.2025).

On the Procedure for Exiting Ukraine and Entering Ukraine for Citizens of Ukraine: Law of Ukraine of January 21 1994. 4017-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text (contact date: 23.02.2025).
On Citizenship of Ukraine: Law of Ukraine of 18 January 2001. 3897-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text (contact date 16.03.2025).
On the legal status of foreigners and stateless persons: Law of Ukraine of September 21. 2011 No. 3717-VI: as of June 28, 2023 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text (contact date: 16.03.2025).
On immigration: the Law of Ukraine from 07 Jun. 2001 4191-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text (contact date 16.03.2025).
On refugees and persons in need of additional or temporary protection: Law of Ukraine from 08 July 2011 3022-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text (contact date 18.03.2025).
On external labor migration: Law of Ukraine of November 05. 2015 № 761-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19#Text (contact date 11.03.2025).
On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine: Law of Ukraine of April 15 2014 № 3687-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (contact date 11.03.2025).
On approval of the Strategy of the State Migration Policy of Ukraine for the period up to 2025: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 12. 2017 No. 482-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text (contact date 11.03.2025).
Regulations on the State Migration Service of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 20 August. 2014 № 360. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text (contact date 11.03.2025).
On approval of the action plan for 2024 and 2025 on the implementation of the Strategy of State Migration Policy of Ukraine for the period up to 2025: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine 03 September 2024 No. 837-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837-2024-%D1%80#Text (contact date 11.03.2025).
On approval of the Instruction on the forced return and forced expulsion of foreigners and stateless persons from Ukraine: order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Administration of the State Border Service of Ukraine, the SBU of April 23, 2012 No. 353/271/150. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-12#Text (contact date 11.03.2025).
Procedure for carrying out measures to supervise and control the implementation of legislation in the migration sphere, approved by a joint order of the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Social Policy and the Ministry of Education and Science of Ukraine of September 04. 2023 № 850/536/1226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13#Text (contact date 11.03.2025).
On approval of the Regulation on the Migration Police Department of the National Police of Ukraine: Order of the National Police of January 22 2021 No. 52. URL: https://surl.li/fcpona (дата звернення 11.03.2025).
Administrative law of Ukraine: textbook/Yu. Bitiak, V. Garashchuk, O. Dyachenko and others; Ed. YU. Beatyak. K.: Yurinkom Inter, 2007. P. 543. https://surl.li/czfzec
Forced return of foreigners and stateless persons. URL: https://surli.cc/owglfg
Anina O.V. Problematic issues of administrative responsibility of foreigners and stateless persons. *Scientific works of IAPM*. 2014. Vol. 42. P. 66-71. https://surl.li/yxifum
Bilan A.M., Melnychuk S.M. State migration policy of Ukraine under conditions of global challenges: legal issues. *Bulletin of LDUVS named after E.A. Didorenko*. 2023. Vip.2 (102). S. 24-34. DOI:10.33766/2524-0323.102.24-34.
On the legal regime of martial law: Law of Ukraine dated May 12 2015 No. 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (access date 14.03.2025).
On the approval of the Decree of the President of Ukraine «On the introduction of martial law in Ukraine»: Law of Ukraine dated February 24 2022 No. 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (access date 14.03.2025).

DOI 10.5281/zenodo.15355251
UDC 656.11-049.5

CHAPTER 8.
SAFETY ASPECTS OF TRAFFIC EFFICIENCY IN CITIES: THE IMPACT OF PARKED VEHICLES

Olha Ol. KHOLODOVA
Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Traffic Management and Road Safety,
Kharkiv National Automobile Highway University
olgakholodova280781@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4217-0548

Annotation. The parking problem in Europe and Ukraine has different causes, including high building density, many vehicles, and strict regulations. In European cities, it is being addressed by developing public transport, building car parks, using modern technologies, and increasing fines. In Ukraine, the problem is complicated by a lack of funding, outdated infrastructure, and insufficient control, which requires a comprehensive approach.

Congestion on carriageways due to chaotic parking significantly reduces road capacity, causing congestion, increasing average vehicle delay times, and increasing the risk of road accidents. The problem of chaotic parking is being actively investigated to develop effective solutions to optimize traffic and improve safety.

The presence of parked cars limits the maneuverability of traffic flow, reduces the efficiency of road space use, and creates additional difficulties for public transport. To assess the impact of parking on traffic capacity, a methodology was used that found that parked vehicles can reduce the capacity of a road section by 2-14 times, depending on the parking angle.

Seven variants of traffic management with different parking schemes have been modelled, which has allowed quantitative dependencies between the location of vehicles and the average traffic delay time to be established. It is determined that the proposed variant of parking at an angle of 0° reduces the delay of one vehicle by 3.6 times, while a complete ban on parking reduces the delay by 5.6 times. All other options for the location of vehicles along the site are impractical due to a significant reduction in throughput.

Recommendations for optimizing the parking policy are proposed, including introducing intelligent parking management systems, zoning of parking spaces, and arranging dedicated lanes for public transport. The obtained results can be used to improve the transport situation in cities by improving traffic and parking.

Keywords: street and road network, parking, stopping point, vehicle, capacity, traffic delay, efficiency, traffic management, modeling.

БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОРОЖНЬОГО РУХУ В МІСТАХ: ВПЛИВ ПРИПАРКОВАНОГО ТРАНСПОРТУ

Анотація. Проблема паркування в Європі та Україні має різні причини, зокрема високу щільність забудови, значну кількість транспортних засобів і суворі регуляції. У європейських містах її вирішують шляхом розвитку громадського транспорту, будівництва паркінгів, використання сучасних технологій та підвищення штрафів. В Україні вирішення

цієї проблеми ускладнюється нестачею фінансування, застарілою інфраструктурою та недостатнім контролем, що вимагає комплексного підходу.

Перевантаженість проїзної частини через хаотичне паркування суттєво знижує пропускну спроможність доріг, спричиняючи затори, підвищуючи середній час затримки руху транспортних засобів та збільшуючи ризик дорожньо-транспортних пригод. Проблема хаотичного паркування активно досліджується для розробки ефективних рішень з оптимізації руху та підвищення безпеки.

Наявність припаркованих автомобілів обмежує маневреність транспортного потоку, зменшує ефективність використання дорожнього простору та створює додаткові труднощі для громадського транспорту. Для оцінки впливу паркування на пропускну спроможність використано методику, згідно з якою встановлено, що припарковані транспортні засоби можуть знижувати пропускну спроможність ділянки дороги в 2–14 разів в залежності від кута паркування.

Проведено моделювання семи варіантів організації дорожнього руху з різними схемами паркування, що дозволило встановити кількісні залежності між розташуванням транспортних засобів та середнім часом затримки руху. Визначено, що запропонований варіант паркування під кутом 0° скорочує затримку руху одного транспортного засобу у 3,6 рази, тоді як повна заборона паркування дозволяє зменшити час затримки у 5,6 рази. Усі інші варіанти розташування транспортних засобів вздовж ділянки є недоцільними через значне зниження пропускної спроможності.

Запропоновано рекомендації щодо оптимізації паркувальної політики, зокрема впровадження інтелектуальних систем управління паркуванням, зонування паркувального простору та облаштування виділених смуг для громадського транспорту. Отримані результати можуть бути використані для покращення транспортної ситуації у містах шляхом вдосконалення організації руху та паркування.

Ключові слова: вулично-дорожня мережа, паркування, зупиночний пункт, транспортний засіб, пропускна спроможність, затримка руху, ефективність, організація дорожнього руху, моделювання.

Вступ. Проблема паркування в Європі та Україні має різні причини та фактори, що впливають на її вирішення. В багатьох містах Європи існують серйозні проблеми з паркуванням. Ці проблеми виникають з кількох основних причин: через високу щільність населення, оскільки багато європейських міст мають дуже щільну забудову та обмежену кількість місць для паркування, особливо в центральних районах; через наявність великої кількості старих міст з вузькими вулицями, які не пристосовані до великої кількості автомобілів; через велику кількість транспортних засобів (ТЗ)**,** яка призвела до того, що за останні десятиліття попит на паркувальні місця перевищує їхню пропозицію; через введення платних зон паркування, що може бути дорого для мешканців та гостей міста, а це також обмежує кількість доступних безкоштовних місць; через регуляції та суворі обмеження, що введені урядами деяких країн і міст на паркування, щоб зменшити затори, покращити екологічну ситуацію та сприяти розвитку громадського транспорту; через високу конкуренцію за місця, що викликано дуже великою кількістю ТЗ та обмежену кількість місць, особливо в центральних районах міст тощо.

Багато європейських міст шукають рішення для цих проблем і находять, включаючи розвиток інфраструктури для громадського транспорту, створення нових паркінгів, розвиток велоінфраструктури та стимулювання використання

альтернативних видів транспорту. Ключовими аспектами, що допомогли європейським країнам впоратися з цією проблемою, є те, що у багатьох європейських містах добре розвинена транспортна інфраструктура, що включає сучасні системи громадського транспорту, велосипедні доріжки та пішохідні зони. Це зменшує потребу в особистих ТЗ і, відповідно, у місцях для паркування. В європейських країнах діють суворі правила щодо паркування. Штрафи за неправильне паркування значно вищі, ніж в Україні, що стимулює водіїв дотримуватися правил. Використання сучасних технологій, таких як системи автоматичного паркування, додатки для пошуку вільних місць і електронні оплати, значно спрощує процес паркування. Багато європейських міст інвестують в будівництво багаторівневих паркінгів та інших спеціалізованих паркувальних рішень. В Європі більша увага приділяється освіті водіїв і культурі поведінки на дорогах. Водії більш свідомо підходять до паркування і дотримуються правил.

В Україні вирішення проблеми паркування гальмується через низку факторів: недостатнє фінансування на розвиток інфраструктури, включаючи паркувальні місця та громадський транспорт; відсутність ефективного контролю та низькі штрафи за порушення правил паркування; міста часто мають застарілу інфраструктуру, не пристосовану до великої кількості ТЗ; недостатня кількість стимулів для використання громадського транспорту та інших альтернативних засобів пересування. Для вирішення проблеми паркування в Україні необхідний комплексний підхід, який включатиме розвиток інфраструктури, впровадження сучасних технологій, удосконалення законодавства та підвищення свідомості водіїв.

Перевантаженість проїзної частини негативно впливає на пропускну спроможність (ПС) дороги. Коли на дорозі забагато ТЗ, знижується середня швидкість руху, утворюються затори, зростає кількість зупинок і гальмувань. Це призводить до того, що дорога не може ефективно обслуговувати запланований обсяг транспорту, зменшуючи кількість автомобілів, які можуть проїхати певною ділянкою за одиницю часу. В результаті підвищується ризик дорожньо-транспортних пригод (ДТП) і погіршується загальна ефективність транспортної системи.

Особливо значний вплив на перевантаженість проїзної частини мають припарковані ТЗ. Наявність автомобілів, що стоять на узбіччях або безпосередньо на смугах руху, звужує доступний простір для проїзду, створюючи «пляшкові горлечка» та обмежуючи можливість маневрування інших учасників руху. Це призводить до зниження швидкості потоку, збільшення кількості вимушених перестроювань, а також підвищує ймовірність конфліктних ситуацій на дорозі. Крім того, водії змушені витрачати додатковий час на об’їзд припаркованих ТЗ, що ще більше впливає на загальну ефективність використання дорожнього простору.

Підсилюється ця проблема і через ряд інших причин – зупинки громадського транспорту, пішохідні переходи, перехрестя, певні технічні засоби регулювання дорожнього руху тощо. Проте саме припарковані ТЗ є одним із ключових факторів, що обмежують ПС доріг у містах та підвищують ризики виникнення заторів.

Затримка, тобто час, протягом якого ТЗ змушений чекати або рухатися зі зниженою швидкістю через затори, світлофори, дорожні роботи або інші причини, значно зменшує ефективність використання дороги. Це відбувається тому, що затримка збільшує час, необхідний для проходження певного відрізку дороги, що

зменшує кількість ТЗ, які можуть пройти через цей відрізок за певний проміжок часу. Таким чином, збільшення затримки на дорозі, особливо через хаотичне паркування, призводить до зменшення її ПС.

Термін "ефективність проїзду ділянки" зазвичай використовується для оцінки того, наскільки ефективно можна подолати певний відрізок дороги або маршруту. Це може включати різні фактори, такі як швидкість руху, час на подолання маршруту, стан дорожнього покриття, транспортні затори та витрати пального. З огляду на зазначені аспекти, дослідження впливу паркування на проїзній частині на ефективність руху є важливим завданням для транспортного планування та організації дорожнього руху (ОДР).

Мета дослідження. Метою дослідження є підвищення ефективності проїзду ділянки ВДМ міста шляхом впорядкування паркування ТЗ на проїзній частині, зокрема через аналіз впливу різних факторів на транспортні затримки та їх кількісне оцінювання, що сприятиме розробці ефективних рішень для оптимізації міського руху. Результати дослідження повинні доповнити світову практику та дозволити адаптувати сучасні підходи до українських реалій. Отримані результати можуть бути корисними як для міського планування на локальному рівні, так і для загальних транспортних досліджень у країнах із подібними умовами, сприяючи розробці ефективних рішень для оптимізації руху та зменшення затримок.

Вивчення стану питання в області вирішення проблеми паркування в містах. Ефективність дорожнього руху визначає якість функціонування транспортної системи на певній ділянці дороги чи в межах міста. Основні показники ефективності включають: час подолання маршруту; середню швидкість руху; щільність трафіку; ПС дороги; інтенсивність руху; частоту зупинок; час затримки; витрати пального; безпеку руху. Ці показники допомагають аналізувати стан транспортної системи, ідентифікувати проблемні ділянки та приймати рішення для покращення руху.

ПС є важливим показником при плануванні та проєктуванні доріг, оскільки вона допомагає оцінити, наскільки ефективно дорога може обслуговувати потік ТЗ, особливо у пікові години. В свою чергу ПС дороги характеризується кількома основними показниками *(Amudapuram Mohan Rao, S. Velmurugan, K.M.V.N. Lakshmi, 2017)*: максимальною ПС інтенсивністю руху, щільністю транспортного потоку (ТП), середньою швидкістю ТЗ на дорозі; часом затримки; рівнем сервісу; коефіцієнтом використання смуги руху тощо.

Кожен з цих показників дає можливість оцінити, наскільки ефективно використовується дорога і які можуть бути причини зниження її ПС. Як вже зазначалось, на ПС проїзної частини впливає низка факторів: ширина проїзної частини *(Robert M. Brooks, 2010)*; кількість смуг руху *(Zheng, J., Sun, J., & Yang, J., 2015)*; стан дорожнього покриття; світлофорне регулювання *(Ніколюк П., 2023)*; інтенсивність і структура трафіку (велика кількість ТЗ, особливо вантажівок або автобусів, може зменшити швидкість потоку і, відповідно, ПС); зупинки громадського транспорту *(Mushule N. K., 2012)*; наявність припаркованих автомобілів *(Пашкевич С.М., Никончук В.М., Кристопчук М.Є., 2012)*; погодні умови; інфраструктурні обмеження (мости, тунелі, перехрестя та інші елементи дорожньої інфраструктури можуть обмежувати кількість транспорту, що проходить через них) тощо *(Kalmamat Atabekov, Bakytbek Sarymsakov, Sergey Voinash, Irina Troyanovskaya,*

Adelya Sayfutdinova, Yuliya Balabanova, 2023). Ці фактори разом визначають, наскільки ефективно і швидко ТП може пересуватися по дорозі.

Зупинки громадського транспорту можуть значно впливати на ПС проїзної частини. Під час зупинки автобусів чи тролейбусів на проїзній частині інші ТЗ змушені знижувати швидкість або зупинятися, що створює затримки та зменшує загальну швидкість руху. Це особливо помітно на вузьких дорогах або в умовах інтенсивного трафіку. Крім того, часті зупинки призводять до збільшення числа гальмувань і прискорень, що також негативно позначається на ПС дороги *(Ievgen Medvediev, Sergiy Soroka, 2020)*.

Пішохідні переходи також значно впливають на ПС дороги. Це пояснюється тим, що коли пішоходи переходять дорогу, ТЗ змушені зупинятися або уповільнювати рух, що збільшує час затримки. Це призводить до зниження середньої швидкості руху, а отже, і до зменшення ПС. Пішохідні переходи переривають потік транспорту, особливо на неконтрольованих або погано організованих переходах. Часті переривання потоку зменшують ефективність використання дороги, що знижує її ПС. Водії можуть свідомо вибирати альтернативні маршрути для об'їзду ділянок з інтенсивним пішохідним рухом, що впливає на загальний ТП на дорозі і може перерозподіляти навантаження на інші дороги. А пішохідні переходи, обладнані світлофорами або іншими регулюючими засобами, можуть також зменшувати ПС, через що вони повинні правильно плануватися з метою мінімізації цього впливу. Наприклад, синхронізація світлофорів може допомогти уникнути частих зупинок та зберегти потік ТЗ на більш високому рівні. Наявність пішохідних переходів, особливо на дорогах з високою швидкістю, може підвищувати ризик ДТП, що також впливає на ПС дороги через необхідність ліквідації наслідків ДТП і можливі затори. Загалом, пішохідні переходи, особливо на дорогах з високою інтенсивністю руху, потребують ретельного планування і організації, щоб мінімізувати їх негативний вплив на ПС.

Засоби заспокоєння дорожнього руху ("traffic calming measures") призначені для зниження швидкості ТЗ та підвищення безпеки на дорогах, особливо в житлових районах та поблизу шкіл. Вони можуть впливати на ПС дороги кількома способами: зниження швидкості руху (це є їх основною метою); збільшення часу затримки ("дорожні пагорби", підняті пішохідні переходи або кругові перехрестя, тощо); перерозподіл ТП; підвищення безпеки; зміна поведінки водіїв; покращення умов для пішоходів і велосипедистів. Тож, хоча ЗЗР можуть зменшувати ПС дороги в короткостроковій перспективі, їхній позитивний вплив на безпеку і зміну транспортної поведінки може мати позитивний ефект на загальну ефективність транспортної системи в довгостроковій перспективі *(Bugayov I., Kholodova O., Buhaiova M. & Kholodov O., 2024)*.

Дорожні знаки суттєво впливають на ПС доріг через регулювання руху. Знаки обмеження швидкості знижують середню швидкість ТП, що може зменшити ПС, але водночас зменшують аварійність, стабілізуючи рух. Пріоритетні знаки впорядковують рух на перехрестях, зменшуючи затримки. Заборонні знаки знижують кількість конфліктних точок, покращуючи ПС. Направляючі знаки допомагають уникати зайвих маневрів і розподіляти ТП. Світлофорні знаки оптимізують рух, зменшуючи час очікування. Знаки розподілу смуг сприяють ефективному

використанню дороги. Загалом, дорожні знаки є ключовим інструментом підвищення ефективності та безпеки руху.

Варто зазначити, що ключовою характеристикою ПС автомобільної дороги є і безпосередньо само перехрестя або примикання на одному рівні, оскільки саме в цих місцях відбувається злиття та розділення ТП. Ці елементи дороги створюють перешкоди для руху, що змушує ТЗ знижувати швидкість або навіть зупинятися. Тому при вивченні питання впливу різних факторів на ПС слід враховувати і такий показник, як ПС перехресть та примикань *(Потійчук О. Б., Піліпака Л. М., 2020)*.

Всі перелічені фактори впливають на ПС в тому чи іншому ступені. Наявність пішохідних переходів, зупинок громадського транспорту, дорожніх знаків, перехресть тощо є звичайною необхідністю для безпечного та ефективного дорожнього руху усіма його учасниками. Єдине, на що ми точно можемо вплинути, так на якісну організацію паркування. Тому наступним кроком і основою даного дослідження буде вивчення питання вуличного паркування ТЗ.

Попри війну, в Україні зростає рівень автомобілізації, що призводить до загострення проблем з паркуванням у містах, особливо вуличним. Неправильно припарковані ТЗ паралізують рух, заважають екстреним службам і затримують громадський транспорт. Питання виділення територій під паркування стає надзвичайно актуальним, оскільки ситуація з паркуванням у країні є хаотичною. Багато міст Західної Європи та Північної Америки досягли гармонії між учасниками дорожнього руху, відмовившись від вуличного паркування на користь позавуличних стоянок і багаторівневих паркінгів. В Україні жодне місто поки що не змогло досягти такого результату. Зі зростанням кількості ТЗ збільшується потреба в паркувальних місцях, що створює навантаження на ВДМ. У великих містах не вистачає паркувальних місць і належного контролю, через що транспорт, припаркований уздовж дороги, зменшує її ефективну ширину, що призводить до заторів, зниження швидкості руху та ПС. Це спричиняє зростання ДТП і виникнення екологічних, соціальних та економічних проблем.

Центральні райони міста стикаються з більшими проблемами паркування через вузькі вулиці, характерні для історичної забудови, і значні ТП. Проте, і периферійні зони не позбавлені цих труднощів. Наявність і зручність паркування часто є вирішальним фактором при виборі транспорту для пересування містом. На даний момент, вирішення проблеми паркування можливе лише за рахунок усієї міської території, використовуючи вільну ширину проїжджої частини та створюючи позавуличні стоянки. Однак, організація таких стоянок є надзвичайно складною через обмежений простір і щільну забудову. Паркування на проїжджій частині зменшує її ПС, що підкреслює важливість раціонального використання внутрішніх вуличних стоянок. Саме тому, в даному дослідженні розглянуті закономірності змінення ПС проїзної частини певної ділянки ВДМ міста в залежності від способу паркування на ній.

Проблеми з вуличним паркуванням у містах України найчастіше виникають через недотримання та недостатнє знання водіями Правил дорожнього руху (ПДР) та інших нормативних актів. Згідно з оновленими 6 квітня 2021 року правилами паркування ТЗ *(Про затвердження Правил паркування транспортних засобів. Постанова Кабінета Міністрів України, 2009)*, слід відзначити такі важливі

положення: заборона на облаштування суб'єктами господарювання (включно з операторами) паркувальних майданчиків на тротуарах; обов'язкове врахування інтенсивності та складу ТП при розміщенні паркувальних майданчиків на вулицях і дорогах населених пунктів; заборона на облаштування паркувальних майданчиків на вулицях з двома смугами руху, ширина яких менше 6 м (до змін - менше 7,5 м). Правила паркування також чітко викладені в пункті 15 "Зупинка і стоянка" ПДР. Крім порушень ПДР щодо паркування, варто звернути увагу на те, що в містах бракує територій для забезпечення достатньої кількості паркувальних місць для ТЗ. Можливості ВДМ надати місця для паркування без значного зниження її ПС значно відстають від існуючого попиту.

Рішення проблеми шляхом заборонних заходів, таких як обмеження або заборона в'їзду до центральної частини міста, обмеження часу стоянки, зонування, заборона тривалої стоянки, запровадження диференційованої оплати за паркування, розширене будівництво підземних та надземних паркінгів, підвищення штрафів за порушення правил паркування та використання евакуаторів для очищення ВДМ, може спричинити значні економічні втрати для сотень (а у великих містах – і тисяч) центрів тяжіння, а також для учасників дорожнього руху. Оскільки в центрі міста найбільші проблеми з паркуванням, першочергово необхідно впроваджувати заходи, які обмежують в'їзд автомобілів і контролюють тривалість їх стоянки. Метою таких заходів має бути досягнення ситуації, коли громадський транспорт стане домінуючим засобом пересування в центрі міста, перевершуючи особисті автомобілі. Для цього слід докорінно переглянути систему наземного міського транспорту, особливо в центральних районах, де іноді легше дійти пішки, ніж скористатися громадським транспортом. Вирішити цю проблему можна за допомогою невуличного швидкісного транспорту (метрополітену та залізниці), який не залежить від вуличного руху. Однак, на даний момент в Україні відмова від поїздок на власному автомобілі часто пов'язана зі зниженням комфорту і зручності пересування. У нинішніх умовах розвиток системи паркування відбувається хаотично. На цьому етапі в містах переважно будуються відкриті стоянки або нелегально створені об'єкти для зберігання автомобілів. Система постійного та тимчасового паркування не відповідає обсягам існуючого автомобільного парку, причому тимчасове паркування в основному представлено вуличними стоянками. Брак вільних територій для облаштування додаткових паркувальних місць стає головним аргументом на користь будівництва багатоповерхових і підземних стоянок *(Холодова О.О., 2013)*. Однак вирішення проблеми шляхом створення альтернативних паркувальних майданчиків, таких як системи паркінгів, є дуже складним, трудомістким і дорогим варіантом для міст України, хоча в майбутньому це стане неминучим.

Отже, на цьому етапі залишається розміщувати ТЗ на ВДМ міста. В Україні вуличне паркування залишається поширеним з кількох причин. По-перше, обмежений простір для будівництва паркінгів у багатьох містах, особливо в історичних центрах, ускладнює створення нових паркувальних майданчиків через щільну забудову та відсутність вільних територій. По-друге, висока вартість будівництва багаторівневих або підземних стоянок робить їх нерентабельними без підтримки з боку держави чи міста. Додатково ситуацію ускладнює невпорядкована урбаністика: у багатьох містах України відсутня чітка стратегія управління міським

простором, що спричиняє хаотичне розміщення паркувальних місць без належного планування. Також значним чинником є відсутність альтернатив, адже недостатньо розвинена інфраструктура громадського транспорту, особливо у малих містах та передмістях, змушує людей користуватися власними автомобілями, підтримуючи високий попит на паркувальні місця. Вагому роль відіграють і звички водіїв, які часто віддають перевагу паркуванню "під дверима" свого будинку, офісу чи магазину, вважаючи його найбільш зручним і доступним варіантом. Окрім цього, у багатьох містах відсутній ефективний контроль за дотриманням правил паркування, що дозволяє водіям залишати автомобілі на вулицях без особливих обмежень, посилюючи проблему впорядкування паркувального простору. Через ці фактори вуличне паркування залишається необхідністю, хоча воно і спричиняє проблеми з ПС доріг та безпекою руху. Тобто розміщення ТЗ на ВДМ міста повинно бути раціональним, ефективним і, безумовно, безпечним.

Проблемі вуличного паркування присвячено безліч наукових досліджень як в Україні, так і за кордоном, що підкреслює її значущість у сфері транспортного планування. Однак вплив припаркованих ТЗ на ефективність проїзду окремих ділянок ВДМ залишається актуальним питанням, оскільки паркування не лише зменшує ПС доріг, але й впливає на швидкість, маневреність і безпеку руху. Саме тому дослідження, присвячене оцінці ефективності проїзду з урахуванням цього фактору, має практичну цінність і може сприяти розробці оптимальних рішень для підвищення якості транспортного обслуговування міста.

Стаття *(Литвин В., Таран І., 2020)* присвячена оцінці впливу облаштування паркувальних місць у крайній правій смузі на ПС ВДМ м. Дніпро, використовуючи натурні обстеження та імітаційне моделювання у PTV VISSIM. Ця стаття може бути цінною для аналізу змін ефективності руху внаслідок паркування та порівняння впливу різних факторів на ТП. Однак вона не враховує вплив різних схем паркування та не аналізує зміну часу затримки ТЗ, що обмежує її застосування для детального дослідження впливу паркування на динаміку руху.

Стаття *(Geremew G., 2024)* досліджує вплив паркування на проїжджій частині на ПС ВДМ м. Дебре-Маркус (Ефіопія), вказуючи на значне зменшення місткості доріг (до 49,9%) та збільшення часу поїздки через як легальне, так і нелегальне паркування. Ця стаття може бути цінною для аналізу зв’язку між паркуванням та затримками руху, а також для розгляду заходів щодо оптимізації міської паркувальної політики. Однак вона також не враховує вплив різних схем паркування (кутове, паралельне) та не охоплює соціально-економічні аспекти проблеми, що обмежує її застосування для ширшого міського планування.

В роботі *(Subhadip Biswas, Satish Chandra & Indrajit Ghosh, 2017)* аналізуються позитивні та негативні наслідки паркування на ВДМ, акцентуючи увагу на необхідності регулювання його розміщення. Автори дійшли висновку, що паркування на вулиці слід обмежувати на магістральних дорогах, проте воно може бути доцільним на другорядних вулицях, забезпечуючи безпечніші умови для учасників руху. Також рекомендовано віддавати перевагу паралельному паркуванню, оскільки кутове є небезпечнішим. Ця стаття може бути цінною для обґрунтування зональних обмежень паркування та вибору оптимальної схеми його організації, але не містить

кількісного аналізу впливу різних схем паркування на ПС, що обмежує її практичне застосування в транспортному моделюванні.

В роботі *(Aggarwal, S., Athira, J., Navandar, Y.V., Krishnamurthy, K., Velmurugan, S., 2024)* досліджується вплив паркування поблизу сигналізованих перехресть у країнах із неоднорідним дорожнім рухом, таких як Індія, де стандартні методи оцінки ПС, запропоновані HCM та Indo-HCM, є малозастосовними. Автори провели аналіз на восьми перехрестях у різних регіонах Індії, вивчаючи зміну насиченого потоку (SF) залежно від відстані першого припаркованого автомобіля від стоп-лінії. Дослідження показало, що якщо ця відстань перевищує 65 м, вплив паркування на SF зникає, що узгоджується з рекомендацією Indo-HCM щодо розташування автобусних зупинок не ближче ніж 75 м від перехресть. Ця стаття може бути цінною для дослідження взаємозв'язку між розташуванням паркування та ПС, однак вона не враховує вплив різних схем паркування та не розглядає його вплив на час затримки ТЗ.

В роботі *(Sha, H., Haouari, R., Singh, M.K. et al., 2024)* аналізується вплив регулювання паркування на вулиці в умовах запровадження підключених та автономних ТЗ (CAVs) у змішаному трафіку, використовуючи модель дорожньої мережі м. Лестер (Великобританія). Дослідження показало, що заміна паркувальних місць на смуги руху, велодоріжки або громадські простори може зменшити час подорожі на 27–30%, затримки на 43–47%, викиди на понад 90% і ДТП на 94%. Водночас створення станцій висадки/посадки пасажирів замість паркомісць може збільшувати затримки через часті зупинки транспорту. Ця стаття може бути цінною для розгляду довгострокових перспектив організації паркування в умовах CCAM (система управління дорожнім рухом), але її результати обмежені конкретним міським середовищем і не враховують вплив різних схем паркування на ПС у короткостроковій перспективі.

Автори статті *(Minghui Xie, Xiaodong Wu, Shujuan Ji, Yanan Gao, Yuanqing Wang, 2024)* досліджують розподіл тривалості вуличного паркування (OPD) у новому районі м. Сіань (Китай) із використанням методу багатомасштабної географічно зваженої регресії (MGWR) для аналізу просторового впливу факторів. Виявлено, що OPD залежить від кількості паркувальних подій, кількості місць, наявності офісних будівель, розташування стоянки та відстані до зупинок транспорту, причому ці впливи є просторово неоднорідними. Також встановлено, що низький рівень плати за паркування збільшує OPD у будні дні. Дослідження підкреслює значення локалізованого підходу до управління паркуванням, однак його обмеженням є зосередженість на одному районі та недостатній аналіз поведінкових аспектів водіїв.

У дослідженні *(Hrytsun Oleh, Lanets Oleksii, Solodkyy Serhiy, 2020)* за допомогою імітаційного моделювання в PTV VISSIM аналізується вплив тривалості вуличного паркування на середню швидкість Тп та його затримки на двосмуговій ділянці дороги в центральній частині м. Львів. Моделювання проводилося для різних сценаріїв із паркувальною зоною на правій смузі (25 місць, 6 м кожне) та варіацією часу стоянки (300–1800 с). Встановлено, що найменші затримки руху спостерігаються при тривалості паркування 900–1800 с, тоді як найнижча швидкість (14,75 км/год) на лівій смузі фіксується при 300-секундному паркуванні, оскільки автомобілі змушені частіше сповільнюватися для пропуску транспорту, що виїжджає. Виявлено, що після проходження паркувальної зони швидкість потоку поступово зростає. Автори

наголошують на необхідності впровадження обмежень тривалості паркування для підвищення ПС вуличної мережі, однак обмеженням дослідження є відсутність емпіричної перевірки отриманих результатів.

Дослідження *(Sonya Sulistyono, Harnen Sulistio, Ludfi Djakfar, Achmad Wicaksono, Ririn Endah Badriani, 2018)* аналізує вплив вуличного паркування на пропускну здатність дороги в комерційній зоні на вулиці Гаджа Мада, Рамбіуджі, Джембер. Висока інтенсивність паркування, яка не відповідає доступності паркувальних місць, негативно впливає на роботу дороги, зменшуючи її ширину та порушуючи потік транспорту. Дані, отримані з опитування 5 березня 2015 року, показують, що у порівнянні зі станом без паркування пропускна здатність дороги збільшилася на 25%, ступінь завантаженості (DS) знизився на 25%, а середня швидкість зросла на 11%. Характеристики паркування для мотоциклів (MC), легкових автомобілів (LV) і вантажівок (HV) відповідно: обсяг паркування – 257, 62 і 10 транспортних засобів; накопичене паркування – 46, 20 і 5 авто/год; коефіцієнт оборотності – 0,0997, 0,4588 і 1,0940 авто/місце/год. Паркувальний індекс становить 0,27, 2,22 та 8,20 відповідно. Аналіз показує, що використання паркувальних місць і продуктивність дороги мають дуже сильний взаємозв'язок, про що свідчить коефіцієнт кореляції в межах 0,8–1,0.

Стаття *(Diganta Boro, 2015)* аналізує проблему дорожнього руху в індійських містах, зокрема в м. Сілчарі, через зростаючу кількість транспорту та обмежену інфраструктуру. Основна увага приділяється змішаному трафіку, нестачі дорожнього простору та впливу стихійного паркування на ПС доріг. До переваг дослідження можна віднести висвітлення критичних факторів, що впливають на ТП, і можливість подальшого планування покращень. Однак недоліком є те, що стаття лише описує проблему без детального аналізу рішень або пропозицій щодо її подолання.

Автори статті *(P. H. S. Madushanka, D. N. D. Jayaratne, H. R. Pasindu, 2020)* досліджують вплив придорожнього паркування на дорожній рух, зокрема, як воно зменшує ефективну ширину смуг, знижує ПС та викликає затримки через в'їзди/виїзди ТЗ. Використовуючи мікросимуляційне моделювання PTV VISSIM, автори аналізують рух на дорозі A3-Colombo Negombo (Шрі-Ланка) та виявляють, що при 250 маневрах паркування на годину ПС знижується приблизно на 17%. Перевагою дослідження є використання сучасних методів моделювання для точного аналізу ТП. Проте недоліком є те, що воно зосереджується лише на конкретній дорозі без розгляду ширшого контексту міського планування або можливих рішень для мінімізації негативного впливу.

В статті *(Hamid Athab Eedan Al-Jameel, Rusul Rahman Muzhar, 2020)* аналізується проблема придорожнього паркування в місті Аль-Неджеф (Ірак), зосереджуючись на двох перевантажених районах — Аль-Раван і Аль-Іскан. Використовуючи дані з дронів, відеокамер та ручних підрахунків, дослідження виявило, що пік завантаженості паркування припадає на вечірній час після 16:00. Більшість автомобілів (понад 80%) займають місця щонайменше на 30 хвилин, що сприяє затримкам і заторам. Виявлено поширену проблему незаконного паркування як у будні, так і у вихідні дні. Основна рекомендація — регулювання придорожнього паркування та впровадження позавуличних стоянок. Перевагою дослідження є використання різних методів збору даних для об'єктивної оцінки проблеми, тоді як

недоліком може бути відсутність детального аналізу можливих методів контролю та реалізації запропонованих заходів.

В статті *(Sahan Wijayaratna, 2015)* автор аналізує вплив придорожнього паркування ПС та затори в містах, зокрема на прикладі м. Сідней (Австралія). Дослідження виявляє, що короткотривалі паркувальні зони більше зменшують ПС суміжних смуг, оскільки часті маневри в'їзду/виїзду спричиняють додаткові затримки та черги. Використовуючи польові дослідження та статистичний аналіз, автори формують коригувальні коефіцієнти, які можуть бути застосовані в транспортному плануванні для точнішого розрахунку ПС доріг із придорожнім паркуванням. Основна мета дослідження — покращити методи оцінки впливу транспортної інфраструктури та запропонувати ефективні стратегії зменшення заторів у містах.

В стаття *(Rukaya M. Atif, Hasan H. Joni, 2023)* досліджується вплив придорожнього паркування на ТП у центральному бізнес-районі м. Багдада (Ірак). Автори вказують, що хаотичне паркування призводить до зменшення ефективної ширини смуг, створює затори, конфлікти між припаркованими та рухомими автомобілями, а також провокує «круїзинг» у пошуках місця для стоянки. Дослідження базується на польових спостереженнях та моделюванні в PTV VISSIM. Видалення придорожнього паркування показало значне покращення дорожнього руху: збільшення потоку на 46,6%, скорочення часу подорожі на 38%, зменшення затримок транспорту на 69%, а також суттєве скорочення довжини черг та кількості зупинок. Отримані результати підкреслюють важливість регулювання придорожнього паркування для покращення міської мобільності та зменшення заторів.

Однак не всі дослідження зосереджуються виключно на проблемах паркування. Деякі роботи наголошують на важливості зміни транспортних пріоритетів, зокрема на розвиток громадського транспорту, велоінфраструктури та пішохідних зон як способу оптимізації міського простору. Такий підхід дозволяє не лише зменшити потребу в паркувальних місцях, а й покращити загальну якість міського середовища *(Parking Reform Network. PRN: веб-сайт, 2023).*

Отже, проблема впливу припаркованих автомобілів на ТП є актуальною для багатьох міст світу. Дослідження з цього питання охоплюють різні країни та континенти, що підтверджує його глобальну значущість. У країнах, що розвиваються, таких як Індія, Ірак та інші держави Азії та Близького Сходу, питання організації придорожнього паркування є одним із головних факторів міських заторів. Дослідження, проведені у цих регіонах, демонструють, що неконтрольоване паркування суттєво зменшує ефективну ширину проїжджої частини, знижує ПС і створює додаткові затримки. Водночас у розвинених країнах, таких як США та більшість країн Європи, ця проблема вже значною мірою вирішена. Широке впровадження підземних і багатоповерхових паркінгів, а також регульованих парковок за допомогою цифрових технологій значно знизило негативний вплив придорожнього паркування. Крім того, сучасні концепції міського планування передбачають створення громадських просторів, велодоріжок та альтернативних транспортних рішень, що значно зменшують потребу в паркуванні вздовж вулиць.

Зважаючи на широку географію даної проблеми, досвід різних країн може бути корисним для аналізу ситуації в Україні. Науковці України також можуть відіграти важливу роль у вирішенні проблеми паркування, особливо в умовах зростаючої урбанізації та автомобілізації в країні. Українські науковці можуть:

- проводити дослідження з аналізу міських систем, щоб зрозуміти, як краще інтегрувати паркувальні рішення в контексті загальної міської інфраструктури. Це включає вивчення руху транспорту, попиту на паркувальні місця та впливу паркування на екологію;
- розробляти інноваційні рішення для управління паркуванням, такі як розумні системи паркування, що використовують технології інтернету речей (IoT), великі дані та штучний інтелект для оптимізації використання паркувальних місць;
- сприяти розвитку стратегій для підвищення ефективності міської мобільності, що включає створення умов для зменшення потреби в автомобілях, стимулювання використання громадського транспорту, велосипедів та пішохідних зон;
- вивчати економічні і соціальні наслідки різних підходів до паркування, що може допомогти у створенні більш справедливих і стійких політик. Це включає аналіз того, як ціни на паркування впливають на бізнес, доступність житла та соціальну справедливість;
- досліджувати вплив паркування на екологію, включаючи викиди парникових газів та забруднення повітря, що є важливим для розробки політик, які сприяють сталому розвитку міських територій.

Залучення науковців до цієї проблеми може допомогти створити більш ефективні, інноваційні та довготривалі рішення для українських міст.

В умовах периферійних районів м. Харків вплив припаркованих автомобілів на ТП залишається актуальним, що вимагає детального дослідження та пошуку ефективних рішень, зважаючи як на міжнародний досвід, так і на локальні особливості дорожньої мережі міста.

Експериментальні дослідження впливу припаркованих ТЗ на ефективність проїзду ділянки ВДМ. Для дослідження різних факторів на ефективність проїзду ділянки проїзної частини нами обрана ділянка ВДМ Індустріального району м. Харків. Ділянка, розташована вздовж просп. Олександрівського від вул. 12 Квітня до просп. Індустріального, має загальну довжину 555 м і ширину 18 м, з трьома смугами руху по 3 м в кожному напрямку (див. рис. 1).

Досліджувана територія характеризується низкою проблем, пов’язаних із ОДР, що зумовлюють виникнення конфліктних ситуацій між учасниками руху. Однією з ключових проблем є відсутність пішохідного переходу поблизу супермаркету АТБ, що спричиняє хаотичне перетинання проїжджої частини пішоходами у невизначених для цього місцях. Це створює підвищену небезпеку як для пішоходів, так і для водіїв, які змушені екстрено реагувати на раптову появу людей на дорозі. Ще одним проблемним аспектом є невдале розташування знака 5.45.1 «Пункт зупинки автобуса», який знаходиться безпосередньо на парковці супермаркету, що ускладнює рух громадського транспорту та створює додаткові перешкоди для пасажирів під час посадки та висадки. Окрім цього, хаотичне паркування ТЗ уздовж проїжджої частини,

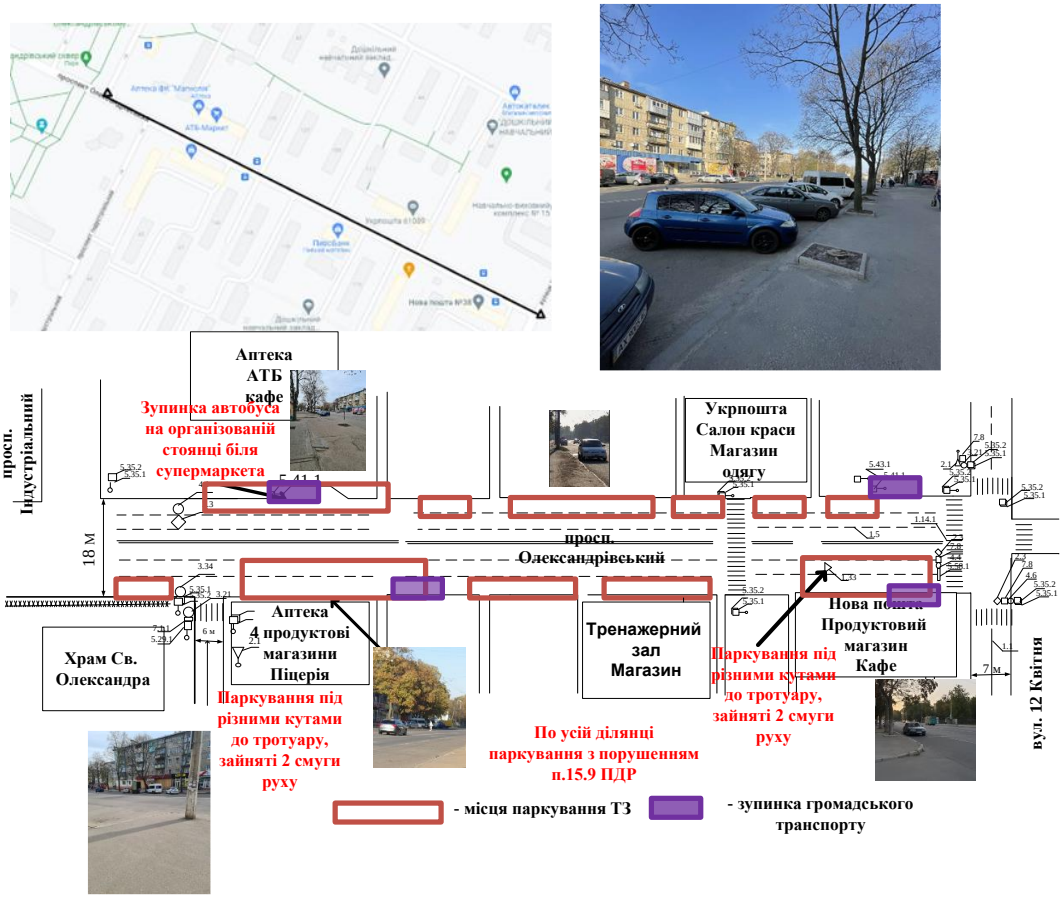

Рисунок 1 - Існуюча схема ділянки з характеристикою дорожніх умов

зокрема з порушенням вимог ПДР, суттєво знижує ПС дороги, обмежує оглядовість та підвищує ймовірність виникнення аварійних ситуацій. Додатковим чинником є щільна житлова забудова, яка генерує значні пішохідні потоки через проїжджу частину, що ще більше ускладнює дорожню ситуацію. Аналіз офіційних даних Патрульної поліції свідчить, що ця ділянка не належить до найнебезпечніших з точки зору кількості зареєстрованих ДТП. Проте на практиці тут регулярно виникають потенційно небезпечні ситуації, основними причинами яких є: перехід пішоходами дороги у невизначених місцях, що підвищує ризик зіткнень; раптова поява пішоходів на нерегульованих переходах, що ускладнює вчасну реакцію водіїв; порушення водіями правил проїзду пішохідних переходів, зокрема ненадання пріоритету пішоходам; ігнорування вимог дорожніх знаків та порушення швидкісного режиму, що суттєво збільшує ймовірність ДТП. Окремо слід зазначити вплив порушень правил паркування на безпеку руху. Зокрема, паркування під кутом 60–75° призводить до значного обмеження видимості, особливо якщо серед припаркованих ТЗ є мікроавтобуси або великогабаритні автомобілі. Це створює додаткові перешкоди для водіїв, які здійснюють маневрування, а також для пішоходів, що переходять дорогу.

Таким чином, більшість проблем на цій ділянці пов’язані із систематичними порушеннями ПДР з боку як водіїв, так і пішоходів, а також із недоліками дорожньої

інфраструктури. Відсутність належних умов для безпечного руху, недостатня видимість та хаотичне паркування є ключовими факторами, що зумовлюють високий рівень конфліктності ТП. Припарковані на крайній смузі ТЗ обмежують видимість і змушують водіїв маневрувати, підвищуючи ризик ДТП. Зі зростанням інтенсивності руху та рівня автомобілізації дефіцит паркомісць змушує водіїв порушувати норми, що спричиняє додаткові конфліктні ситуації. Усунення виявлених проблем потребує комплексного підходу, включно із розробкою заходів щодо впорядкування паркування, оптимізації розташування зупинок громадського транспорту та вдосконалення пішохідної інфраструктури.

У роботі *(Холодова О.О., 2013)* в запропонованій методиці визначені параметри, що впливають на максимальну кількість автомобілів, які можуть бути припарковані на проїзній частині. Проте, нами запропоновано додати ще кілька факторів, таких як зупинки громадського транспорту та пішохідні переходи. Таким чином, максимальна кількість автомобілів у випадку, коли паркування дозволено з обох сторін дороги, розраховується за такою формулою

$$N_{2\text{боки}}^{\max} = \left(2L_{\text{діл}} - \sum_{i=1}^{m} B - (20 + b_{\text{пр}}) \cdot n - 40 - \sum_{j=1}^{k} (60 + l_{\text{зп}k}) - (20 + b_{\text{пш}}) \cdot f \right) / l_{\text{т}}, \qquad (1)$$

де $L_{\text{діл}}$ - довжина *i*-тої ділянки, м; B - половини ширин проїзних частин доріг, які перетинають обрану ділянку з обох боків, м; m – кількість проїзних частин дороги, які перетинають досліджувану ділянку (вочевидь, це одна чи дві), од.; n – кількість виїздів та в'їздів, що приєднуються до проїзної частини, од.; ширина кожного приєднання, метри; $b_{\text{пр}}$ – ширина кожного приєднання, м; 20 – постійна величина, яка враховує заборону паркування на відстані 10 м від в'їздів, примикань та пішохідних переходів, м; f – кількість пішохідних переходів, од.; $b_{\text{пш}}$ – ширина пішохідного переходу, м; 40 – постійна величина, що враховує заборону паркування на відстані 10 м від перехресть, м; k – кількість зупинок громадського транспорту, од.; $l_{\text{зп}k}$ – ширина кожної окремої зупинки, м; 60 – постійна величина, яка враховує заборону паркування на відстані 30 м від зупинок громадського транспорту, м; $l_{\text{т}}$ - довжина тротуару, необхідна для паркування одного автомобіля, метри (визначається в залежності від обраного способу паркування). До речі, за методикою в *(Холодова О.О., 2013)* розрахована довжина фронту тротуару на основі умовно обраного легкового автомобіля класу D, який найбільш розповсюджений в ТП на ВДМ міста (див. рис. 2).

Як уже згадувалося, для збільшення місткості вуличних парковок ТЗ розміщують не лише вздовж тротуару, але й під різними кутами до бордюру (частково або повністю на тротуарі). Найбільшу кількість ТЗ можна розмістити при поперечному паркуванні, проте для цього потрібна широка проїзна частина. Водночас, маневр виїзду автомобіля при поперечному розташуванні створює перешкоди для руху іншого транспорту. Найбільш раціональним варіантом є паркування ТЗ під кутом до тротуару відповідно до напрямку руху. Такий спосіб дозволяє автомобілям, які виїжджають зі стоянки, плавно вливатися в загальний потік

транспорту без створення значних перешкод. Заїзд на парковку може бути здійснений як переднім, так і заднім ходом. Крім того, паркування під кутом до тротуару не тільки збільшує кількість місць для стоянки, але й значно скорочує час на маневрування — від 10 до 12 с, у порівнянні з паралельним паркуванням, при якому час на маневрування може збільшуватися до 30 с.

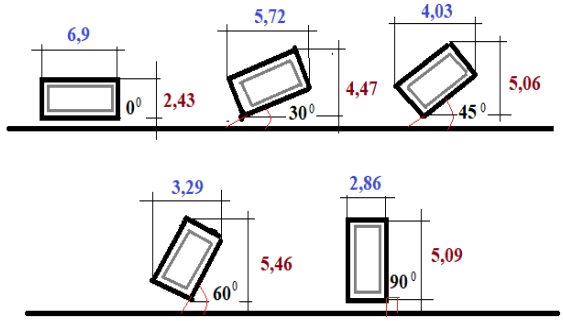

Рисунок 2 - Схеми паркування ТЗ під різними кутами до тротуару

Аналіз літературних джерел виявив низку переваг паркування безпосередньо на проїжджій частині. Серед основних плюсів можна виділити можливість водію зупинити автомобіль близько до точки призначення, що значно полегшує доступ до важливих об'єктів. Це також дозволяє економити час на поїздку, оскільки не потрібно шукати місце для паркування далеко від цільового пункту. Крім того, зникає потреба в додаткових маневрах для заїзду на спеціальні паркувальні майданчики поза вулицею, а для маневрування використовується проїжджа частина, що забезпечує більш ефективне використання міського простору.

Однак ці переваги затьмарюються значними недоліками. Паркування на проїжджій частині створює аварійні ситуації на дорозі, оскільки знижується загальна безпека руху та швидкість ТП. Це також призводить до зниження ПС ВДМ та зменшення інтенсивності руху. Окрім цього, виникають перешкоди для роботи міського пасажирського транспорту, оскільки зменшується ширина проїжджої частини. Усі ці недоліки чітко проявляються на досліджуваній нами ділянці дороги, де проблема паркування значно впливає на ОДР та загальну безпеку.

Для полегшення розрахунків за формулою (1) нами зображена схема (див. рис. 3), на якій зображені відрізки ділянки, де дозволяється паркування згідно ПДР. В таблиці 1 наведена максимальна кількість ТЗ, які можуть бути розташовані при можливих кутах паркування. Таким чином, довжина ділянки, де дозволено паркування, складає 236,5 м у напрямку просп. Індустріальний та 285 м у напрямку вул. 12 Квітня. Варто зазначити, що ширина паркувальної смуги визначена шляхом віднімання корисної ширини проїзної частини від її фактичної ширини. Вважається, що для проїзду ТЗ достатньо однієї смуги шириною 3 м для вулиць загальноміського та районного значення, відповідно до ДБН В.2.3-5: 2018 "Вулиці та дороги населених пунктів". На рисунку 4 продемонстровано, скільки ТЗ і яким способом можуть бути припарковані на всій протяжності досліджуваної ділянки.

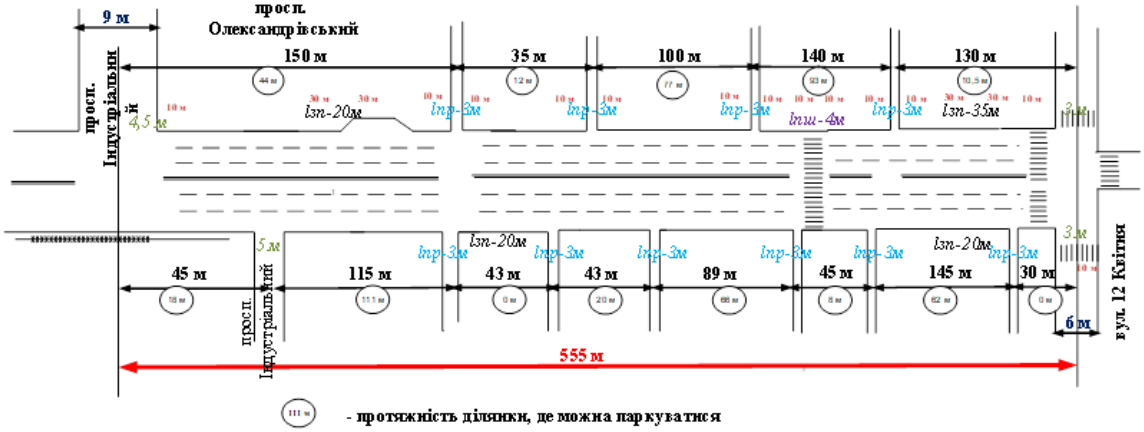

Рисунок 3 – Розрахунок довжини перегону, де паркування дозволено

Таблиця 1 - Результати розрахунку максимальної кількості ТЗ, яка може бути припаркована

Напрям руху	Ширина проїзної частини, м	Ширина смуги паркування, м	Довжина перегону, м	Довжина перегону, дозволена для паркування, м	Максимальна кількість автомобілів, що може бути припарковано під кутом, од				
					0^0	30^0	45^0	60^0	90^0
в бік просп. Індустріальний	9	6	555	236,5	34	41	58	71	82
в бік вул. 12 Квітня	9	6	555	285	41	49	70	86	99
Разом					75	90	128	157	181

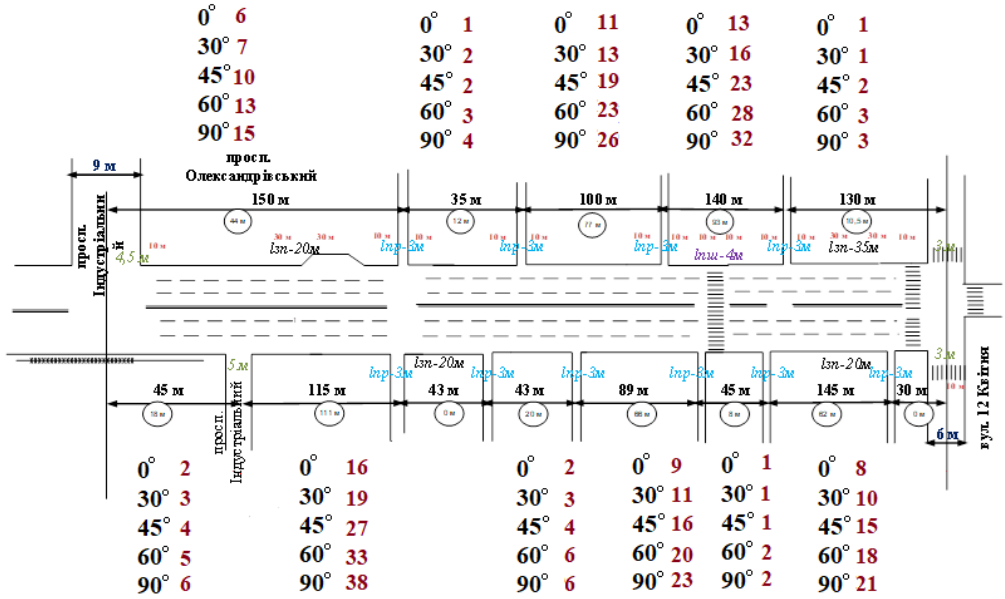

Рисунок 4 – Кількість ТЗ , які можна розмістити в залежності від кута паркування

Для оцінки впливу паркування на ПС нами була використана методика в *(Загоруй О.О., 2007)*, за якою встановлено, що паркування ТЗ може знижувати ПС ділянки дороги в 2-14 разів (див. табл. 2).

Таблиця 2 – Результати розрахунку ПС в залежності від кута паркування

Спосіб паркування	"паркування заборонено"	0˚	30˚	45˚	60˚	90˚
ПС	5693	2846	1366	702	531	398

Найефективнішим способом паркування є паралельне розташування ТЗ уздовж тротуару, оскільки воно мінімізує займаний простір і забезпечує безпеку руху. Паркування під кутом, хоча й підвищує місткість, має значні недоліки: обмежену оглядовість при виїзді, зайву витрату дорожнього простору та негативний вплив на пішоходів. Оптимізація паркувальних схем потребує врахування параметрів ВДМ, інтенсивності руху та функціонального зонування міста. Система паркування формується під впливом рівня автомобілізації, транспортної доступності, містобудівних факторів та екологічно-економічних умов. Грамотне планування дозволяє збалансувати потреби транспорту й міського середовища, підвищуючи ефективність використання вуличного простору.

Експериментальні дослідження показників функціонування ділянки дороги проведені за допомогою програмного забезпечення PTV VISSIM. Для порівняння промодельовані сім варіантів ОДР на цій ділянці (див. рис. 5): варіант 1 — існуюча ситуація з хаотичним паркуванням ТЗ з обох боків із порушенням правил паркування (в бік вул. 12 Квітня залишається 1 смуга для руху, в бік просп. Індустріальний – 2); варіант 2 — запропоновано паркування паралельно до тротуару з дотриманням ПДР (для руху ТЗ залишаються 2 смуги руху в обох напрямках ділянки); варіант 3 — запропоновано паркування під кутом 300 до тротуару з дотриманням ПДР (для руху ТЗ залишається 1 смуга руху в кожному напрямку шириною 4,53 м); варіант 4 — запропоновано паркування під кутом 450 до тротуару з дотриманням ПДР (для руху ТЗ залишається 1 смуга руху в кожному напрямку шириною 3,94 м); варіант 5 — запропоновано паркування під кутом 600 до тротуару з дотриманням ПДР (для руху ТЗ залишається 1 смуга руху в кожному напрямку шириною 3,54 м); варіант 6 — запропоновано паркування під кутом 900 до тротуару з дотриманням ПДР (для руху ТЗ залишається 1 смуга руху в кожному напрямку шириною 3,91 м); варіант 7 - повна заборона паркування на ділянці. Моделі враховують рух пішоходів через наземні пішохідні переходи (ТЗ пропускають пішохідні потоки) та рух громадського транспорту по маршрутах (їх виїзд та заїзд із зупинок).

Перед тим як розпочати моделювання нами розглянуто ще варіанти моделей (див. рис. 6) з метою визначення впливу кількості зупинок громадського транспорту на середню затримку руху одного ТЗ на досліджуваній ділянці. При цьому ділянка має по три смуги руху в кожному напрямку, перешкоди з боку інших факторів (паркування, пішохідні переходи тощо) відсутні.

Рисунок 5 – Моделювання дорожнього руху на ділянці при різних сценаріях дорожніх умов

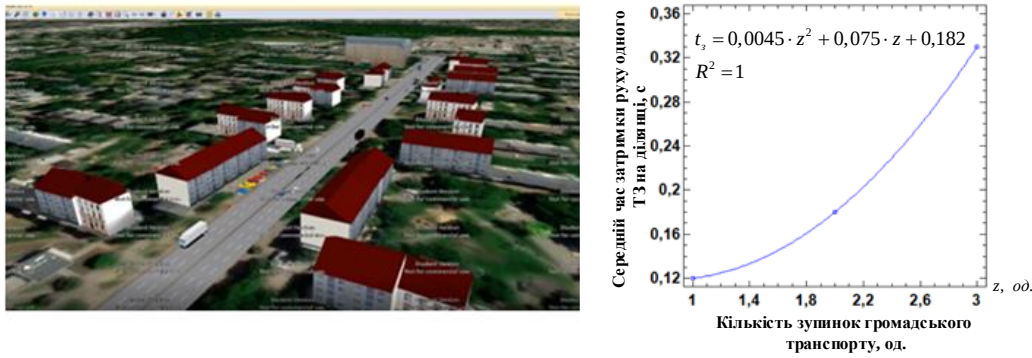

Рисунок 6 - Залежність часу затримки руху ТЗ на ділянці від кількості зупиночних пунктів

Так само нами був визначений вплив кількості ТЗ, які працюють на маршруті, на середній час затримки ТЗ на ділянці (див. рис. 7).

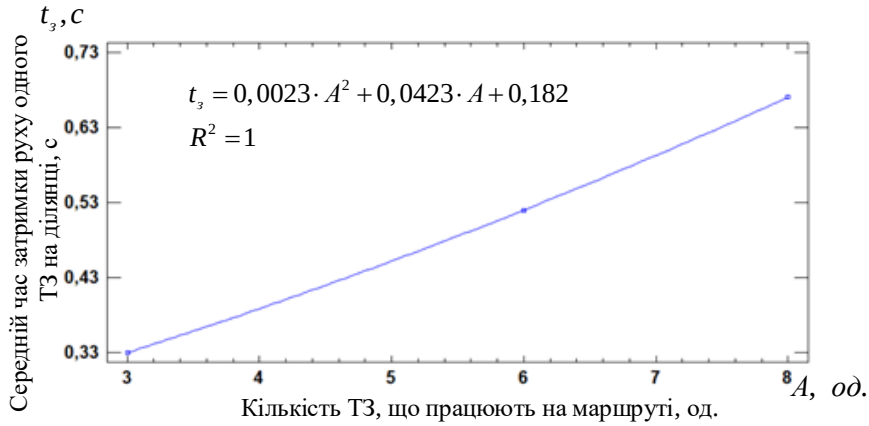

Рисунок 7 – Залежність часу затримки руху ТЗ по ділянці від наявної кількості ТЗ на маршруті

Кількість маршрутних ТЗ (автобусів, тролейбусів) має значний вплив на затримки руху основного ТП. Це відбувається через частіші зупинки, оскільки зі збільшенням кількості маршрутних ТЗ на ділянці дороги частішає кількість зупинок. Громадський транспорт зупиняється для посадки і висадки пасажирів, що змушує інші автомобілі знижувати швидкість або чекати, особливо на дорогах без окремих смуг для громадського транспорту. Під час війни в Україні ситуація з громадським транспортом на обраній ділянці суттєво змінилася (скоротилася кількість маршрутів), і це обов'язково потрібно враховувати при аналізі ТП та затримок.

Після проведення моделювання з різними схемами паркування проведено аналіз критеріїв функціонування, а саме середнього часу затримки руху одного ТЗ (див. табл. 3). Як можна бачити з розрахунку, запропонований варіант паркування під кутом 0^0, скорочує затримку руху одного ТЗ в 3,6 рази. Повна заборона паркування скорочує час затримки в 5,6 рази. Усі інші варіанти розташування ТЗ вздовж ділянки є недоцільними.

Таблиця 3 – Результати моделювання

Варіант ОДР	Середній час затримки руху ТЗ, с
1	5,96
2	1,65
3	5,72
4	5,72
5	5,87
6	5,72
7	1,05

Нами також побудована залежність ПС ділянки від середнього часу затримки одного ТЗ (див. рис. 8) та середнього часу затримки одного ТЗ від корисної ширини проїзної частини (див. рис. 9).

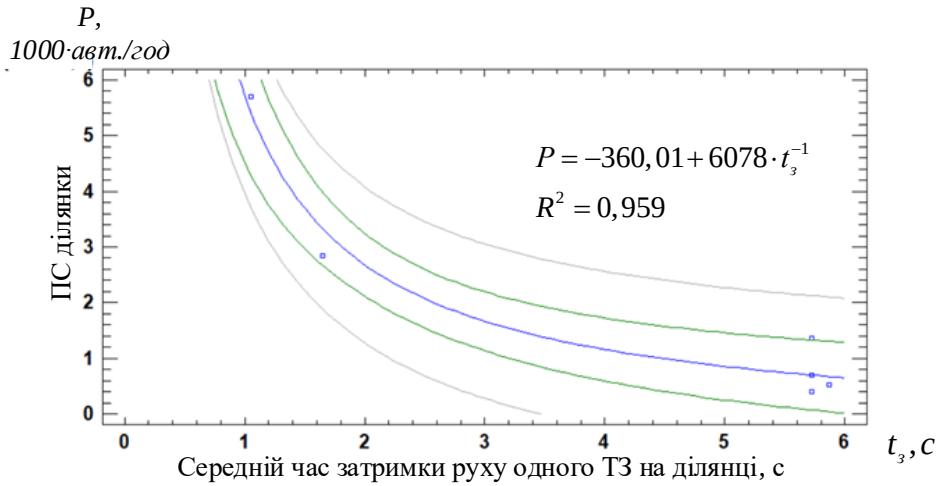

Рисунок 8 – Залежність ПС ділянки від середнього часу затримки руху одного ТЗ

Після визначення кількості автомобілів, які не можуть паркуватися на проїзній частині, необхідно здійснити детальне планування реалізації проекту стоянки. Насамперед слід провести аналіз можливих джерел фінансування та залучення інвесторів або міського бюджету. Далі потрібно розробити проєктну документацію, отримати необхідні дозволи та погодження, а також підготувати тендерну документацію для вибору підрядника. Після цього можна переходити до виконання будівельних робіт, включаючи підготовку основи, асфальтування, встановлення огорожі, шлагбаумів і нанесення розмітки. Завершальним етапом буде введення стоянки в експлуатацію та впровадження заходів щодо її ефективного використання, таких як встановлення інформаційних знаків та організація контролю за дотриманням правил паркування.

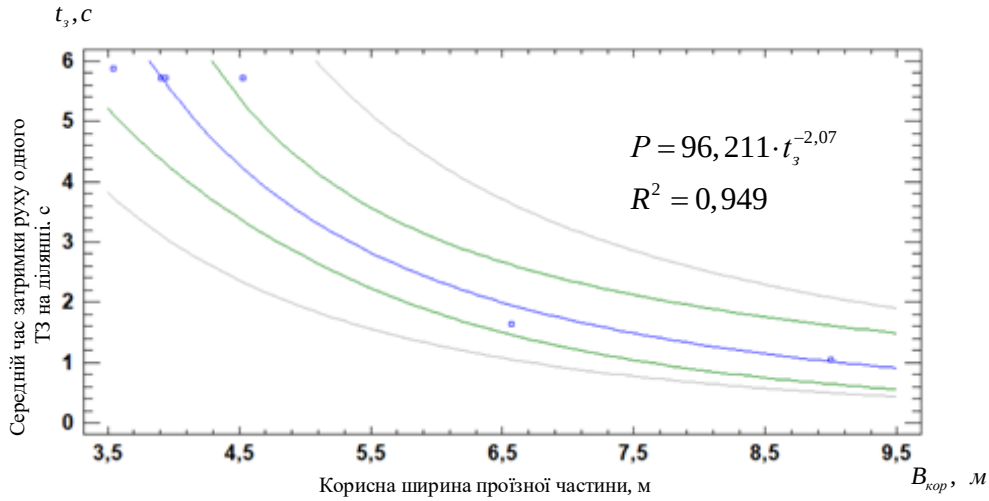

Рисунок 9 – Залежність середнього часу затримки руху одного ТЗ від корисної ширини проїзної частини

В першу чергу слід зазначити, що кількість зупиночних пунктів безпосередньо впливає на середній час затримки руху на певній ділянці дороги або маршруту. Чим більше зупинок, тим більше часу потрібно для кожної зупинки, що збільшує загальний час руху. Основними аспектами впливу кількості зупинок на час затримки є час на зупинку, оскільки кожна зупинка включає час на зупинку ТЗ, відкриття та закриття дверей, висадку та посадку пасажирів. Це додає до загального часу затримки. Також важливу роль відіграє частота зупинок: якщо вони розташовані близько одна до одної, транспорт рухається повільніше через частіші паузи, а на ділянках з великою кількістю зупинок затримка руху буде більш значною. Додатково впливає під'їзд до зупинок, адже транспорт часто уповільнює рух ще перед самою зупинкою, щоб дати час пасажирам підготуватися до виходу. Зміна пасажиропотоку також впливає на швидкість виконання транспортної операції, оскільки на кожній зупинці кількість пасажирів може змінюватися.

Збільшення кількості зупиночних пунктів на ділянці призводить до зростання середнього часу затримки, оскільки кожна зупинка додає час, необхідний для виконання всіх необхідних дій. Це стосується ТЗ, які працюють на маршруті, але зупиночні пункти також впливають на ТП, що рухається транзитом повз зупинку. Тут основними факторами впливу є зниження швидкості, оскільки ТЗ, що рухаються транзитом, часто змушені знижувати швидкість, коли перед ними гальмує громадський транспорт для зупинки, що особливо відчутно на вузьких смугах або дорогах без окремої смуги для громадського транспорту. Додатково виникає тимчасова затримка через об'їзд, оскільки якщо на зупинці громадський транспорт стоїть досить довго, транзитні ТЗ змушені об'їжджати автобус або тролейбус, що може спричинити тимчасові затримки і порушення ритму руху, особливо на дорогах з інтенсивним рухом.

Також зупинки можуть створювати перешкоди на вузьких дорогах, де немає можливості для об’їзду, що фактично блокує рух для інших учасників дорожнього руху і викликає накопичення транспорту та затори. Додаткові ризики створюють пасажири біля зупинок, які переходять дорогу або збираються на тротуарах, змушуючи водіїв підвищувати увагу і знижувати швидкість. Важливим чинником є зміна динаміки руху, оскільки часті зупинки громадського транспорту впливають на плавність потоку автомобілів, створюючи "хвилі затримок". Щоб зменшити вплив на транзитний потік, необхідні окремі смуги для громадського транспорту, що дозволить йому зупинятися без створення перешкод для інших ТЗ. Ефективним заходом можуть бути зупинки в "кишенях", розташовані дещо віддалено від основної проїжджої частини, що дозволяє транзитному потоку рухатися без перешкод.

Також слід оптимізувати кількість зупинок, оскільки їх раціональне розташування і не надто часте розміщення зменшує кількість випадків сповільнення транзитного потоку.

Зупиночні пункти можуть спричиняти сповільнення і затримки для транзитного транспорту, але ці впливи можна мінімізувати завдяки інфраструктурним рішенням, таким як виділені смуги чи зупинки "в кишені". Ці заходи можуть бути предметом подальших досліджень.

Якщо багато маршрутних засобів одночасно рухаються в одному напрямку, вони можуть створювати затори на вузьких дорогах, особливо на ділянках із великою

кількістю світлофорів або перехресть. Це уповільнює загальний транспортний потік і збільшує затримки для інших учасників дорожнього руху. Чим більше маршрутних транспортних засобів, тим частіше інші водії змушені чекати, доки автобуси або тролейбуси здійснять свої зупинки, що особливо помітно на багатолюдних зупинках або під час пікових годин, коли кількість пасажирів збільшується.

При великій кількості громадського транспорту на дорогах маршрутні ТЗ починають конкурувати з іншим транспортом за дорожній простір. Наприклад, автобус, що виїжджає із зупинки або рухається в потоці, може тимчасово перешкоджати руху легкових автомобілів. Постійні зупинки громадського транспорту порушують ритм руху: водії змушені часто гальмувати і знову прискорюватися, що призводить до нерівномірного потоку. Це може викликати додаткові затримки для транспорту, який рухається за маршрутними засобами.

Також велика кількість маршрутних ТЗ може одночасно під'їжджати до перехресть чи світлофорів, що може збільшувати час очікування на них, оскільки громадський транспорт часто має пріоритет або займає більше часу на проїзд через перехрестя. Якщо кількість маршрутних ТЗ занадто велика, на зупинках може утворюватися нагромадження ТЗ, коли кілька автобусів або тролейбусів одночасно стоять на одній зупинці. Це створює перешкоди для основного потоку транспорту, що об'їжджає зупинки.

Вирішити зазначену проблему також здатне виділення смуги для громадського транспорту, яке дозволяє маршрутним засобам рухатися незалежно від основного потоку. Необхідно чітко планувати розклади та оптимізувати кількість маршрутних ТЗ, що допоможе зменшити нагромадження транспорту на маршруті. Зупинки в "кишенях" допомагають уникати блокування смуг основного руху. Отже, збільшення кількості маршрутних ТЗ на ділянці дороги збільшує ймовірність затримок основного ТП через частіші зупинки, затори та порушення ритму руху. Однак цей вплив можна мінімізувати завдяки інфраструктурним змінам і оптимізації маршрутів, що також може бути предметом подальших досліджень.

Залежність ПС ділянки від середнього часу затримки руху одного ТЗ є ключовим фактором у плануванні транспортних систем. Якщо середній час затримки руху одного ТЗ збільшується, це призводить до зменшення швидкості руху всієї транспортної системи. Кожен ТЗ, що змушений чекати або рухатися повільніше, впливає на загальний потік. В результаті кількість ТЗ, які можуть проїхати через ділянку, зменшується, що безпосередньо знижує ПС. Зрозуміло, що ПС і середній час затримки мають обернену пропорційну залежність. Чим більше час затримки, тим менше ТЗ встигають пройти через ділянку. Наприклад, якщо затримка кожного ТЗ збільшується на кілька секунд, це означає, що за годину через перехрестя пройде менше автомобілів. В нашому випадку вийшло що пропорційність виражена степеневим зв'язком. Якщо затримки досягають критичного рівня (наприклад, через значні затори або надто велику кількість зупинок), ПС може наближатися до мінімальних значень, або навіть призводити до тимчасового колапсу руху.

Корисна ширина проїзної частини також суттєво впливає на середній час затримки руху одного ТЗ. Збільшення ширини дозволяє зменшити затримки через більшу ПС, можливість маневрування, зменшення впливу перешкод та зменшення ризику заторів. Однак важливо враховувати, що для досягнення максимального

ефекту від збільшення ширини проїзної частини потрібне ефективне управління рухом і розподіл ТП.

Висновки. В результаті порівняння досвіду вирішення проблеми паркування в містах України та за кордоном зрозуміло, що впровадження інтелектуальних систем паркування в Україні є важливою метою, але перед цим варто вирішити кілька основних проблем, які створюють основу для таких технологій:

1. Покращення інфраструктури. Необхідно покращити якість доріг, паркувальних майданчиків та загальної транспортної інфраструктури. Багато паркувальних місць в Україні не відповідають сучасним стандартам, тому їх модернізація є пріоритетом.

2. Розвиток правової бази**.** Потрібно вдосконалити законодавство, яке регулює паркування та транспортну інфраструктуру. Це включає в себе чіткі правила для водіїв, штрафи за порушення паркування та стандарти для будівництва нових паркувальних майданчиків.

3. Запровадження електронних систем оплати. Перед впровадженням розумних паркувальних систем варто забезпечити можливість зручної та безпечної електронної оплати паркування, що вже активно реалізується в деяких містах.

4. Освітні кампанії**.** Важливо інформувати населення про нові технології та правила паркування. Люди повинні розуміти, як користуватися новими системами та які переваги вони пропонують.

5. Збільшення кількості паркувальних місць. У багатьох українських містах спостерігається дефіцит паркувальних місць. Перед впровадженням інтелектуальних систем потрібно розширити кількість доступних паркувальних зон, щоб зменшити навантаження на існуючі.

Коли ці основні кроки будуть виконані, інтелектуальні системи паркування зможуть ефективно працювати і принести реальну користь для українських міст. Важливо, щоб їх впровадження було частиною загальної стратегії розвитку міської інфраструктури. До речі, саме перший та п’ятий пункти відносяться до області наших досліджень, є тими напрямами, куди будуть спрямовані наші наукові розробки.

Існують різні напрями наукової діяльності в області питань паркування в містах. Цікаві дослідження ведуться і з питань як впливає безкоштовне паркування на користування особистим та громадським транспортом або якою є поведінка водія при паркуванні під час поїдки тощо. Так, проблема паркування залишається однією з найактуальніших у багатьох містах, навіть попри нові дослідження та технологічні розробки. Основні причини цього включають збільшення кількості автомобілів, обмеженість міського простору, недосконалість інфраструктури та неефективне управління паркувальними місцями. Хоча деякі рішення, такі як інтелектуальні системи паркування, каршеринг та розвиток громадського транспорту, допомагають частково вирішувати цю проблему, комплексного вирішення поки що не знайдено.

Для подальшого вирішення цієї проблеми потрібні інтегровані підходи, які враховують урбаністичні особливості, нові технології та поведінкові зміни серед водіїв. Міста повинні продовжувати працювати над розвитком інфраструктури, яка буде більш ефективно використовувати простір і стимулювати використання альтернативних видів транспорту.

На основі проведеного дослідження встановлено кількісні залежності часу затримки руху ТЗ від ключових параметрів дорожнього середовища, зокрема кількості зупиночних пунктів, кількості ТЗ, працюючих на маршруті, ширини проїзної частини та ПС дороги. Отримані результати мають важливе практичне значення та можуть бути використані для підвищення ефективності транспортної системи. Зокрема, вони сприятимуть оптимізації ОДР, удосконаленню маршрутів громадського транспорту, прийняттю обґрунтованих інфраструктурних рішень, моделюванню ТП, а також розробці стратегій управління паркуванням з метою мінімізації затримок.

Безпека міського руху безпосередньо залежить від ефективного управління паркувальним простором, оскільки хаотичне паркування спричиняє затори, збільшує ризик ДТП та ускладнює роботу екстрених служб. Впровадження інтелектуальних систем паркування, удосконалення інфраструктури та використання сучасних технологій сприятиме не лише зменшенню транспортних затримок, а й підвищенню рівня безпеки дорожнього руху. Отримані в межах дослідження результати можуть стати основою для розробки ефективних стратегій управління міським транспортом, що забезпечать баланс між мобільністю, комфортом і безпекою всіх учасників дорожнього руху.

References:

Amudapuram Mohan Rao, S. Velmurugan, K.M.V.N. Lakshmi, Evaluation of Influence of Roadside Frictions on the Capacity of Roads in Delhi, India. Transportation Research Procedia, Volume 25, 2017, Pages 4771-4782, ISSN 2352-1465, https://doi.org/10.1016/j.trpro.2017.05.489.

Robert M. Brooks. Influence of roadway width and volume to capacity ratio on PCU values. Transport problems. Volume 5 issue 2. 2010.

Zheng, J., Sun, J., & Yang, J. (2015). Relationship of Lane Width to Capacity for Urban Expressways. *Transportation Research Record*, *2483*(1), 10-19. https://doi.org/10.3141/2483-02

Ніколюк, П. (2023). Вплив інтелектуального світлофорного регулювання на пропускну здатність міського перехрестя. Ukrainian Journal of Information Systems and Data Science. 1 (Груд 2023), 37-51. DOI:https://doi.org/10.31558/2786-9482.2023.1.3

Mushule, N. K. (2012). Bus Bay Performance and its Influence on the Capacity of Road Network in Dar Es Salaam. American Journal of Engineering and Applied Sciences, 5(2), 107-113. https://doi.org/10.3844/ajeassp.2012.107.113

Пашкевич С.М., Никончук В.М., Кристопчук М.Є. Оцінка пропускної спроможності міської дорожньої мережі з урахуванням пропозиції паркування. Центральноукраїнський науковий вісник. Технічні науки. 2023. Вип. 8(39), ч.І. С. 201 – 2012. DOI: https://doi.org/10.32515/2664-262X.2023.8(39).1.201-212

Kalmamat Atabekov, Bakytbek Sarymsakov, Sergey Voinash, Irina Troyanovskaya, Adelya Sayfutdinova, Yuliya Balabanova. Expert Assessment of the Factors of the Impact of Road Capacity on the Environment. Transportation Research Procedia, Volume 68, 2023. Pp. 925-930. ISSN 2352-1465, https://doi.org/10.1016/j.trpro.2023.02.129.

Ievgen Medvediev, Sergiy Soroka. The road network traffic capacity taking into account public transport stops layout method. TRANSPORT TECHNOLOGIES. Vol. 1, No. 2, 2020. Pp. 13-22. https://doi.org/10.23939/tt2020.02.013

BUGAYOV, I., KHOLODOVA, O., BUHAIOVA, M., & KHOLODOV, O. (2024). Case study on implementing traffic calming devices: an example from the street and road network in Kharkiv . *Innovative Technologies in Transportation Engineering*, *1*(1), 15-22. https://doi.org/10.36910/conf_avto.v1i1.1389

О. Б. Потійчук, Л. М. Піліпака. Транспортні розв'язки: навч. посібник. (Електронне видання). Рівне: НУВГП, 2020. 263 с. ISBN 978-966-327-481-2

Про затвердження Правил паркування транспортних засобів. *РАДА. Верховна Рада України. Законодавство України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1342-2009-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.09.2024).

Холодова О.О. Формування систем паркінгів в центральних ділових частинах великих та найбільших місць: дис…. к-та техн. наук: 05.22.01/ Харківський нац. автомоб.-дорожній ун-т. Харків, 2013. 228 с.

ЛИТВИН , В., & ТАРАН , І. (2020). Кількісна оцінка впливу облаштування паркувальних місць у крайній правій смузі на ефективність дорожнього руху. *СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В МАШИНОБУДУВАННІ ТА ТРАНСПОРТІ*, *2*(15), 41-53. https://doi.org/10.36910/automash.v2i15.391

Geremew, G. Modeling and analyzing the impact of on-street parking on traffic flow: a study of the main highway in Debre Markos Town, Ethiopia. Transportation (2024). https://doi.org/10.1007/s11116-024-10513-5

Subhadip Biswas, Satish Chandra & Indrajit Ghosh (2017). Effects of On-Street Parking in Urban Context: A Critical Review. Transp. in Dev. Econ. 3, 10. https://doi.org/10.1007/s40890-017-0040-2

Aggarwal, S., Athira, J., Navandar, Y.V., Krishnamurthy, K., Velmurugan, S. (2024). Traffic Impact Analysis of On-Street Parking Near Signalized Intersections. In: Manoj, M., Roy, D. (eds) Urban Mobility Research in India. UMI2023 2023. Lecture Notes in Civil Engineering, vol 551. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-97-8116-4_15

Sha, H., Haouari, R., Singh, M.K. et al. (2024). How can on-street parking regulations affect traffic, safety, and the environment in a cooperative, connected, and automated era?. Eur. Transp. Res. Rev. 16, 18. https://doi.org/10.1186/s12544-023-00628-8

Minghui Xie, Xiaodong Wu, Shujuan Ji, Yanan Gao, Yuanqing Wang (2024). Spatial effects of factors influencing on-street parking duration in newly built-up areas: A case study in Xi'an, China, Cities, Volume 152. 105250, ISSN 0264-2751, https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105250

Hrytsun, Oleh & Lanets, Oleksii & Solodkyy, Serhiy. (2020). Impact of street parking on delays and the average speed of traffic flow. Transport technologies. 2020. 33-44. 10.23939/tt2020.01.033.

Sonya Sulistyono, Harnen Sulistio, Ludfi Djakfar, Achmad Wicaksono, Ririn Endah Badriani (2018). On street parking and its impact on road performance. MATEC Web Conf. 181 06008. DOI: 10.1051/matecconf/201818106008

Diganta Boro (2015). Impact of On-Street Parking on Traffic Flow Characteristics. Transportation Engineering. URL: https://www.academia.edu/25582493/

P. H. S. Madushanka, D. N. D. Jayaratne and H. R. Pasindu, "Study of the Impact Roadside Parking has on Traffic Flow Characteristics - A VISSIM Simulation Based Approach," 2020 Moratuwa Engineering Research Conference (MERCon), Moratuwa, Sri Lanka, 2020. Pp. 419-424, doi: 10.1109/MERCon50084.2020.9185354

Hamid Athab Eedan Al-Jameel, Rusul Rahman Muzhar. Characteristics of On-street Parking On-street Parking in Al-Najaf City Urban Streets.Transportation Research Procedia, Volume 45, 2020. Pp. 612-620. ISSN 2352-1465. https://doi.org/10.1016/j.trpro.2020.03.050.

Sahan Wijayaratna (2015). Impacts of On-street Parking on Road Capacity. *Australasian Transport Research Forum*. Sydney, Australia. Publication website: https://surl.li/ewpxhp

Rukaya M. Atif, Hasan H. Joni (2023). Effect of on-street parking on traffic flow in the CBD area in Baghdad city using VISSIM simulation. AIP Conf. Proc. 2775, 060011. https://doi.org/10.1063/5.0140352.

Parking Reform Network. PRN: веб-сайт. URL: https://parkingreform.org/resources/parking-lot-map/

Загоруй О.О. Вплив паркування транспорту на пропускну здатність вулично-дорожньої мережі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук: спец. 05.22.01 – «Транспортні системи». К. : Вид-во НТУ, 2007. – 20 с.

DOI 10.5281/zenodo.15355396
UDC 656.073:005.6

CHAPTER 9.
BALANCED SYSTEM OF INDICATORS AS A TOOL FOR ENSURING THE QUALITY OF TRANSPORT SERVICES

Halyna KUCHERUK
Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Psychology, Kyiv Institute of Water Transport,
State University of Infrastructure and Technologies,
(9, St. Kyrylivska, Kyiv, 04071, Ukraine)
economika67@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6716-6791

Tetyana VOICHENKO
PhD (Economics), Associate Professor,
Acting Head of the Department of Natural Sciences, Mathematics and Engineering and Technical Disciplines, Danube Institute of Water Transport,
State University of Infrastructure and Technologies
(7, St. Izmailska, Izmail, Odesa region, 68600, Ukraine)
larino101266@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0109-4622

Abstract. The study is devoted to the development and justification of a balanced system of indicators that ensures the quality of transport services. The key factors that have the greatest impact on consumers of transport services are identified, including: the speed of cargo processing and passenger service, the cost of services, reliability, complexity and the range of additional services. A balanced system of indicators for assessing the level of quality of transport services is proposed, which takes into account the mutual influence of technical, technological and cost components, and methodological approaches to assessing the economic efficiency of implementing logistics quality management systems are also proposed. Particular attention is paid to graphical methods for assessing the level of quality, in particular the concept of the "quality angle", which allows comparing actual and forecast indicators of the quality of transport services and forming strategies for their improvement. A methodological approach to assessing the economic efficiency of implementing logistics quality management systems based on the total economic effect, which contributes to making informed management decisions, is developed. The methodological foundations of an integrated assessment of the quality level of transport services by constructing a quality angle are substantiated, which allows for comparative analysis and identification of priority areas for improving the quality of transport services.

Keywords: quality of transport services, balanced system of indicators, technical and technological factors, cost factors, logistics quality management, economic efficiency, quality angle, quality level assessment, transport enterprises, consumer priorities, quality assurance tool.

ЗБАЛАНСОВАНА СИСТЕМА ПОКАЗНИКІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ТРАНСПОРТНИХ ПОСЛУГ

Анотація. Дослідження присвячено розробці та обґрунтуванню збалансованої системи показників, що забезпечує якість транспортних послуг. Визначено ключові фактори, що мають найбільший вплив на споживачів транспортних послуг, серед яких: швидкість обробки вантажів та обслуговування пасажирів, вартість послуг, надійність, комплексність та номенклатура додаткових послуг. Запропоновано збалансовану систему показників оцінки рівня якості транспортних послуг, яка враховує взаємний вплив техніко-технологічних та вартісних складових, а також пропонуються методологічні підходи до оцінки економічної ефективності впровадження логістичних систем управління якістю. Особлива увага приділена графічним методам оцінки рівня якості, зокрема концепції «кута якості», що дозволяє порівнювати фактичні та прогнозні показники якості транспортних послуг та формувати стратегії їх вдосконалення. Розроблено методичний підхід до оцінки економічної ефективності впровадження логістичних систем управління якістю на основі сумарного економічного ефекту, що сприяє прийняттю обґрунтованих управлінських рішень. Обґрунтовано методичні основи інтегральної оцінки рівня якості транспортних послуг шляхом побудови кута якості, що дає змогу здійснювати порівняльний аналіз та визначати пріоритетні напрями вдосконалення якості транспортних послуг.

Ключові слова: якість транспортних послуг, збалансована система показників, техніко-технологічні фактори, вартісні фактори, логістичне управління якістю, економічна ефективність, кут якості, оцінка рівня якості, транспортні підприємства, споживчі пріоритети, інструмент забезпечення якості.

Вступ. Сучасний ринок транспортних послуг характеризується високим рівнем конкуренції та зростаючими вимогами до якості обслуговування. Споживачі транспортних послуг очікують не лише швидкої та безпечної доставки вантажів і пасажирів, а й широкого спектра додаткових сервісів, що забезпечують комплексний підхід до логістики. У зв’язку з цим актуальним є розроблення ефективної системи оцінки якості транспортних послуг, яка дозволить транспортним підприємствам оптимізувати свою діяльність, підвищити конкурентоспроможність та забезпечити відповідність сучасним вимогам ринку.

В умовах ринкової економіки в Україні пред'являються якісно нові, більш значущі та масштабні вимоги до цілей, завдань та методів управління транспортними підприємствами. Головним, а часом і єдино можливим способом підвищення ефективності роботи підприємств транспортної сфери залишається застосування ефективних методів управління. Як метод управління, що дозволяє підвищити ефективність, автори дослідження пропонують вибрати один із системних методів - збалансовану систему показників (Balanced ScoreCard, BSC). Вибір збалансованої системи показників (ЗСП) був зумовлений тим, що вона дозволяє одночасно пов'язувати стратегічні цілі з оперативними діями, враховувати нефінансові показники поряд з фінансовими, а також своєчасно реагувати на зміни в бізнес-процесах за допомогою порівняння показників, що вимірюють досягнуті результати, та показників, що відображають процеси досягнення цих результатів.

Сучасні споживачі висувають високі вимоги до транспортних послуг, очікуючи пунктуальність, швидкість, комфорт і безпеку, що пов’язано з розвитком технологій,

глобалізацією та зростанням конкуренції. Ринок транспортних послуг динамічно розвивається, а цифрові технології змінюють його структуру. Цифровізація та впровадження технологічних рішень суттєво підвищують якість транспортних послуг, роблячи їх швидшими, безпечнішими, зручнішими та екологічнішими. Компанії, що активно впроваджують такі технології, отримують конкурентну перевагу та покращують рівень задоволеності клієнтів. Невідповідність цим очікуванням може призводити до втрати клієнтів та зниження конкурентоспроможності компаній.

ЗСП надає менеджеру інструмент для отримання бажаних результатів у складних умовах жорсткої конкуренції – умовах, де сьогодні працюють усі компанії. Саме тому чітке розуміння цілей і завдань, а також методів їх досягнення і вирішення є життєво необхідним. ЗСП або критеріїв, розглядає цілі та стратегію компанії крізь призму якоїсь всеосяжної системи оцінки її діяльності, забезпечуючи певною методикою для створення системи стратегічних критеріїв та системи управління. Основний акцент у ЗСП, як і раніше, робиться на оцінку досягнення фінансових результатів, яка доповнюється фінансовими показниками діяльності безпосередніх виконавців. За допомогою ЗСП можна не лише аналізувати фінансові результати, але одночасно брати участь у створенні нових можливостей та регулювати придбання нематеріальних активів для подальшого зростання.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та інтеграції національних економік важливим чинником економічного розвитку є ефективність транспортної системи, яка безпосередньо впливає на забезпечення мобільності населення та вантажів. Якість транспортних послуг визначається рядом факторів, таких як безпека, доступність, зручність, своєчасність та ефективність надання послуг, що, в свою чергу, потребує застосування комплексних підходів до їх вимірювання та оцінки.

Одним із найбільш ефективних інструментів для забезпечення та оцінки якості транспортних послуг є збалансована система показників (ЗСП)**,** яка дозволяє інтегрувати різноманітні аспекти діяльності транспортних компаній та органів управління в єдину систему, що забезпечує комплексне розуміння ефективності та якості послуг.

Збалансована система показників (ЗСП) була запропонована професором Гарвардської бізнес-школи Робертом Капланом, а також засновником і президентом компанії «Balanced Scorecard Collaborative» Девідом Нортоном в 1992 р. *(Kaplan, R.S., Norton, D.P., 1992)*. Вони довели, що такі традиційні фінансові показники, як окупність вкладень і період окупності бізнесу заважають досягненню довгострокових цілей бізнесу, тому запропонували доповнити фінансові показники даними, що відображають ступінь задоволення потреб клієнтів, внутрішні бізнес-процеси та здатність компанії розвиватися та зростати. ЗСП переводить місію та загальну стратегію організації в систему чітко поставлених цілей та завдань, а також показників, що визначають ступінь досягнення даних установок, згрупованих у чотири основні проекції: «Фінанси», «Клієнти», «Внутрішні бізнес-процеси» та «Навчання та розвиток», які знаходяться у певному ієрархічному порядку.

Проте наявна система показників, що застосовується для оцінки якості транспортних послуг, часто є фрагментованою та орієнтованою на окремі аспекти діяльності. Це створює труднощі у прийнятті оптимальних рішень для управління

транспортними системами, зокрема щодо інвестиційних стратегій, удосконалення інфраструктури, удосконалення обслуговування користувачів та досягнення більшої економічної ефективності.

Однією з основних проблем є недостатнє використання збалансованого підходу до оцінки якості, що дозволяє враховувати не лише фінансові показники, але й соціальні, екологічні та технологічні аспекти, що є важливими для сталого розвитку транспортної галузі.

З огляду на це, вкрай важливим є розроблення методики побудови збалансованої системи показників як інструмента забезпечення якості**,** яка б забезпечувала не лише високий рівень якості транспортних послуг, але й відповідала сучасним вимогам сталого розвитку та інтеграції інноваційних технологій у транспортну інфраструктуру. Подальші дослідження авторами пропонується зосередити на розробці інтегрованої концепції «кута якості», що стане частиною корпоративного управління на рівні транспортних компаній. Вивчення цього підходу в контексті міжсекторного аналізу дозволить більш точно визначити пріоритети і ефективність стратегічних рішень щодо покращення якості транспортних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широке коло питань управління якістю опрацьовано у фундаментальних роботах такими вченими, як Ісікава К. (*Ishikawa, K., 1985*), Демінг У. (*Deming, W. E., 1986*), Дж. Джуран (*Juran, J.M., 1993*).

У вітчизняній та зарубіжній економічній літературі проблеми вдосконалення діяльності підприємств на основі впровадження збалансованої системи показників в контексті впровадження та функціонування системи управління якістю ще не достатньо повно висвітлені. Найбільш відомими є праці Томпсона А. та Стрікленда А. Дж. *(Thompson A., Strickland A. J., 2001),* Нівена Паула R. *(Niven Paul R., 2014),* Пан Л.В. *(Пан Л.В., 2003),* Момот О.І. *(Момот О.І., 2007),* Калінеску Т.В. *(Калінеску Т.В., 2008),* Кучерук Г.Ю. *(Кучерук Г.Ю., 2012),* Наврозової Ю.О. *(Наврозова Ю.О., 2017),* Криворучко О.М. *(Криворучко О.М. та ін., 2018),* Траченко Л.А. *(Траченко Л.А., 2019),* Никончук В.М. *(Никончук В.М., 2022),* Шерепи К. М. *(Шерепа К. М., 2023),* Рєпіної І.М. *(Рєпіна І.М., 2023)* та ін.

У сучасних дослідженнях проблеми забезпечення якості транспортних послуг і застосування системи показників для її оцінки активно аналізуються різними авторами. Збалансовані системи показників (ЗСП) набули значної популярності завдяки своїй здатності інтегрувати різноманітні аспекти діяльності транспортних підприємств. У роботі Sultan and Wong *(Sultan and Wong, 2018)* акцентується увага на необхідності використання різноманітних показників для створення комплексної картини якості транспортних послуг. Вони пропонують впровадження мультиіндикаторних підходів для моніторингу і управління транспортною діяльністю. Останнім часом значна увага приділяється використанню інноваційних технологій, таких як інтелектуальні транспортні системи (ITS)**,** великий дані (Big Data) і Інтернет речей (IoT)**,** для покращення якості транспортних послуг. В роботі Ковачич М. *(Kovačić Matija, 2023)* показано, що впровадження новітніх технологій дає змогу не лише покращити ефективність і безпеку транспортних послуг, але й знизити екологічний вплив транспорту.

Кравченко О.О. і Пінчук С.С. *(Кравченко О.О., Пінчук С.С., 2016)* аналізують методи управління якістю транспортних послуг в Україні, пропонуючи розробку збалансованої системи показників (ЗСП), яка б інтегрувала економічні, соціальні та

екологічні аспекти. Фолькердінг А. *(Фолькердінг А., 2022)* розглядає використання моделі збалансованих показників для оцінки якості транспортних послуг, адаптуючи міжнародний досвід для українських реалій та враховуючи особливості функціонування вітчизняних перевізників. Аулін В.В. та співавтори *(Аулін В.В. та ін., 2020)* розглядають питання взаємозв'язку категорій понять ефективності, якості і надійності транспортного процесу перевезень.

Макаренко В. Д. та співавтори *(Макаренко В.Д. та ін., 2023)* досліджують критерії та показники для оцінки якості транспортних послуг в логістичних системах, що включають фінансові та нефінансові критерії, особливу увагу приділяючи інтеграції екологічних та технічних характеристик транспортних засобів. Разом з тим, вивчення ефективності застосування збалансованої системи показників в умовах змінних ринкових умов та дослідження ролі таких систем у прийнятті стратегічних управлінських рішень у транспортній сфері, зокрема щодо оптимізації витрат, підвищення продуктивності та забезпечення безпеки, є важливим напрямком для подальших досліджень.

1. Оцінка якості транспортних послуг на основі збалансованої системи показників.

Формування систем управління якістю на транспорті вимагає використання певної системи показників, за допомогою якої може бути оцінена якість транспортних послуг. Використання системи показників у процесі управління якістю транспортних послуг є необхідним для об'єктивної оцінки їх ефективності, прийняття обґрунтованих рішень, підвищення конкурентоспроможності компаній та відповідності міжнародним стандартам.

У сучасної практиці оцінки якості транспортного виробництва використовується система простих, складних та інтегральних показників якості. Множина показників якості транспортного виробництва вимагають класифікації. У 80-х ХХ ст. роках всі показники були поділені на три групи, утворюючи три підсистеми: якість транспортного обслуговування (забезпечення), якість перевезень (продукції транспорту), якість роботи транспорту *(Русавська В.А., Таран М.Д., 2021)*. Цю систему доповнюють окремі показники, а саме, обсяг та вантажообіг, які відображають ступінь задоволення потреби країни в перевезеннях та якість роботи транспорту в цілому. Дані показники класифікувалися за видами транспорту, видами перевезень, рівнем та масштабами управління, періодами планування, характерами самих показників, а також за видами виробничої діяльності окремих служб транспорту.

Перша група показників об'єднувала показники транспортної забезпеченості та транспортного обслуговування. Тому згодом вона була розбита на окремі групи показників.

Друга група показників визначає якість перевезень на галузевому рівні з позиції економічних інтересів транспорту та інших галузей народного господарства. Якість перевезень є складовою частиною якості транспортного обслуговування. У цю групу віднесені такі показники, як: безпека (надійність) перевезень, рівномірність та ритмічність перевезень, час доставки та вартість вантажної маси в дорозі, рівень збереження, продуктивність праці, трудомісткість, собівартість, фондовіддача та фондомісткість перевезень, енергоємність.

Показники третьої групи характеризують ступінь раціональної організації процесів використання технічних засобів. До них відносяться: оборот,

середньодобовий пробіг та коефіцієнт завантаження, середня маса транспортних засобів, відсутність браків, аварій, виконання технічних умов, правил, норм технологічних процесів, високий рівень охорони праці та його безпека.

В кінці 1990-х років стали очевидні основні недоліки класифікації показників *(Русавська В.А., Таран М.Д., 2021):* незлагоджена класифікація показників якості транспортної продукції для послідовного віддзеркалення перевізного процесу. У 1990-х роках при формуванні нового господарського механізму існує суперечність між показниками другої та третьої групи: час доставки та середня маса транспортного засобу; рівень збереження вантажів, що перевозяться, та собівартість перевезень. Тому система показників була переглянута, і в даний час містить чотири групи показників: якість транспортної забезпеченості, якість транспортного обслуговування, якість транспортної продукції та якість експлуатаційної роботи. У роботах *(Тарашевський М. М. і Боняр С.М., 2019)* при побудові системи показників якості транспортних послуг дослідники відштовхуються від класифікації за ступенем деталізації показників. Одночасно існує можливість класифікувати показники за їх роллю при оцінці, тобто виокремити такі групи: класифікаційні, обмежувальні та оціночні. Ця оцінка може бути представлена в кількісній та якісній формі.

У кількісній формі оцінка виражається числом, що являє собою значення комплексного показника якості, що відображає визначену сукупність властивостей транспортній послуги. У якісній формі оцінка представляється у вигляді твердження про відповідність стандартам транспортній послуги за сукупністю властивостей рівню вимог споживачів, перевершує його чи уступає йому.

Оцінюванню рівня якості транспортній послуги повинен передувати вибір показників якості, за якими здійснюється оцінювання.

Класифікаційні показники характеризують призначення й область застосування даного виду транспортній послуги. Вони характеризують приналежність транспортній послуги до певного класифікаційного угрупування у вибраній системі класифікації та групуються за однорідністю властивостей, що характеризуються, на три види: функціональні, ресурсозберігаючі і природоохоронні. Функціональні показники якості характеризують її властивості, що визначають функціональну придатність задовольняти задані потреби. Ресурсозберігаючі показники оцінюють здібність засобів праці виконувати більше продукції при меншому споживанні ресурсів (більше перевезень при меншому споживанні палива). Природоохоронні показують ступінь впливу процесу надання транспортних послуг на навколишнє середовище.

До класифікаційних показників відносяться:

– показники, що встановлюють параметричний ряд типорозмірів транспортних засобів (наприклад, ємність трюмів, вантажність автомобіля, швидкість потяга і т.п.);

– показники наявності додаткових пристроїв чи властивостей продукції (самоходи, вагони- рефрижератори; самоскиди, вагони, що самовивантажуються, продукт очищений і т.ін.);

– показники, що визначають клас продукції чи групу її споживачів (вагони 1 класу, клас Регістра і т.п.);

– показники умов виконання транспортній послуги, що визначають область чи умови її застосування (наприклад, район плавання).

Обмежувальні показники – це показники безпеки і екологічності, значення яких повинні задовольняти вимогам міжнародних і вітчизняних стандартів, інших нормативних актів, наприклад, законів.

Оціночні показники характеризують властивості продукції, що пов'язані з її здатністю задовольняти визначені потреби, і використовуються для зіставлення зразків продукції. До оціночних показників можуть бути віднесені:

– показники, що визначають функціональну придатність продукції задовольняти задані потреби (наприклад, показники призначення, надійності, ергономічності, естетичності);

– показники, що визначають матеріальні витрати ресурсів, при створенні і застосуванні послуг на формування, забезпечення і реалізацію її якості (наприклад, показники ресурсозабезпечення).

Кожен оціночний показник характеризується напрямком його впливу на якість продукції: якщо підвищенню якості продукції відповідає збільшення значень показників, то їх називають «позитивними», якщо зменшення — «негативними».

Показники якості обслуговування на транспорті повинні задовольняти наступним вимогам:

– сприяти забезпеченню відповідності якості транспортних послуг потребам споживачів і світовому досвіду;

– характеризувати властивості і придатність послуг задовольнять запити споживачів відповідно до їх призначення;

– бути стабільними, тобто незалежними від кліматичних і інших чинників;

– сприяти систематичному підвищенню якості перевізного процесу і інших видів транспортної діяльності;

– виключати взаємозамінюваність показників при комплексною оцінці рівня якості різних послуг;

– враховувати сучасні досягнення науки і техніки, основні напрями науково-технічного прогресу в сферах сервісу на транспорті.

Через систему показників якості встановлюється баланс інтересів виконавців і споживачів транспортних послуг. Це дозволяє першим з них заздалегідь прийняти заходи по підвищенню якості послуг до необхідного рівня, а другим через правила перевезень і інші нормативні документи захищати свої права.

Особливості оцінки якості транспортних послуг з полягають в такому:

1. Якість повинна оцінюватися в термінах задоволеності споживачів (показники якості повинні бути в першу чергу підпорядковані вимогам клієнтури і максимально враховувати її інтереси.

2. Якість повинна оцінюватися окремо для різних груп споживачів (ступінь важливості окремих характеристик послуги може сильно розрізнятися, тому зведення сукупності показників якості в одне кількісне значення приводить до формування недостатньо інформативних моделей якості).

3. При оцінці якості транспортних послуг необхідно визначати ступінь задоволення вимог споживачів, тобто розраховувати рівень якості (необхідно оцінювати ступінь відповідності послуг вимогам споживачів, що дозволить стежити за наближенням рівня якості транспортних послуг до еталону, встановленого споживачами).

4. Оцінку якості транспортних послуг необхідно проводити регулярно (у споживачів можуть змінюватися потреби і очікування, що веде до необхідності регулярної переоцінки якості з метою підтримки його рівня).

5. При оцінці якості транспортних послуг в перелік показників не обов'язково включати вартість послуг (вартість послуги не завжди відображає її якість, ціна є важливим показником конкурентоспроможності послуги, а не її якості).

6. При оцінці рівня якості транспортних послуг необхідне встановлення узагальненого комплексного показника якості для об'єктивної узагальнюючої оцінки конкурентних можливостей організації, а також для оцінки ефективності заходів щодо підвищення якості шляхом зіставлення отримуваного комплексного показника якості.

Взаємини між споживачем транспортних послуг та транспортним підприємством не обмежуються узгодженням величини плати за перевезення і пов'язані з нею послуги. Час, швидкість і умови перевезень та доставки вантажів, ступінь їх збереження є найважливішими показниками якості транспортній послуг. Проте, за змістом і переліком показників якості транспортного обслуговування в транспортній науці поки не існує єдиної думки. Зважаючи на різноманіття і різнонаправленість вимог до якості транспортних послуг для успішної реалізації процесу управління якістю в роботі розроблена класифікація показників якості транспортних послуг за різними ознаками (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація показників якості транспортних послуг

Ознаки класифікації	Показники
За методом визначення	Розрахункові
	Експертні
За стадією надання послуги	Показники етапу, передування процесу транспортування
	Показники етапу, супроводжуючого процесу транспортування
	Показники етапу, що завершує процес транспортування
За кількістю властивостей, що характеризуються	Одиничні
	Комплексні
За відношенням до властивостей послуги	Показники надійності обслуговування
	Показники комплексності обслуговування
	Показники гнучкості обслуговування
За оцінкою рівня якості	Розрахункові
	Відносні
По відношенню до профілю якості транспортної послуги	Базові
	Необхідні
	Бажані

Джерело: розроблено авторами

На основі представленої класифікації була сформована номенклатура показників якості транспортних послуг.

Номенклатуру можна представити у вигляді багаторівневої ієрархічної структури, що дозволяє структурувати показники за ступенем значущості і змісту (рис.1). Використовуючи представлену ієрархічну структуру показників, можна обрати номенклатуру показників якості для конкретної транспортній організації залежно від специфіки виду транспорту, мети застосування і стадії визначення показників. Але постає питання визначення рівня якості транспортної послуги у цілому.

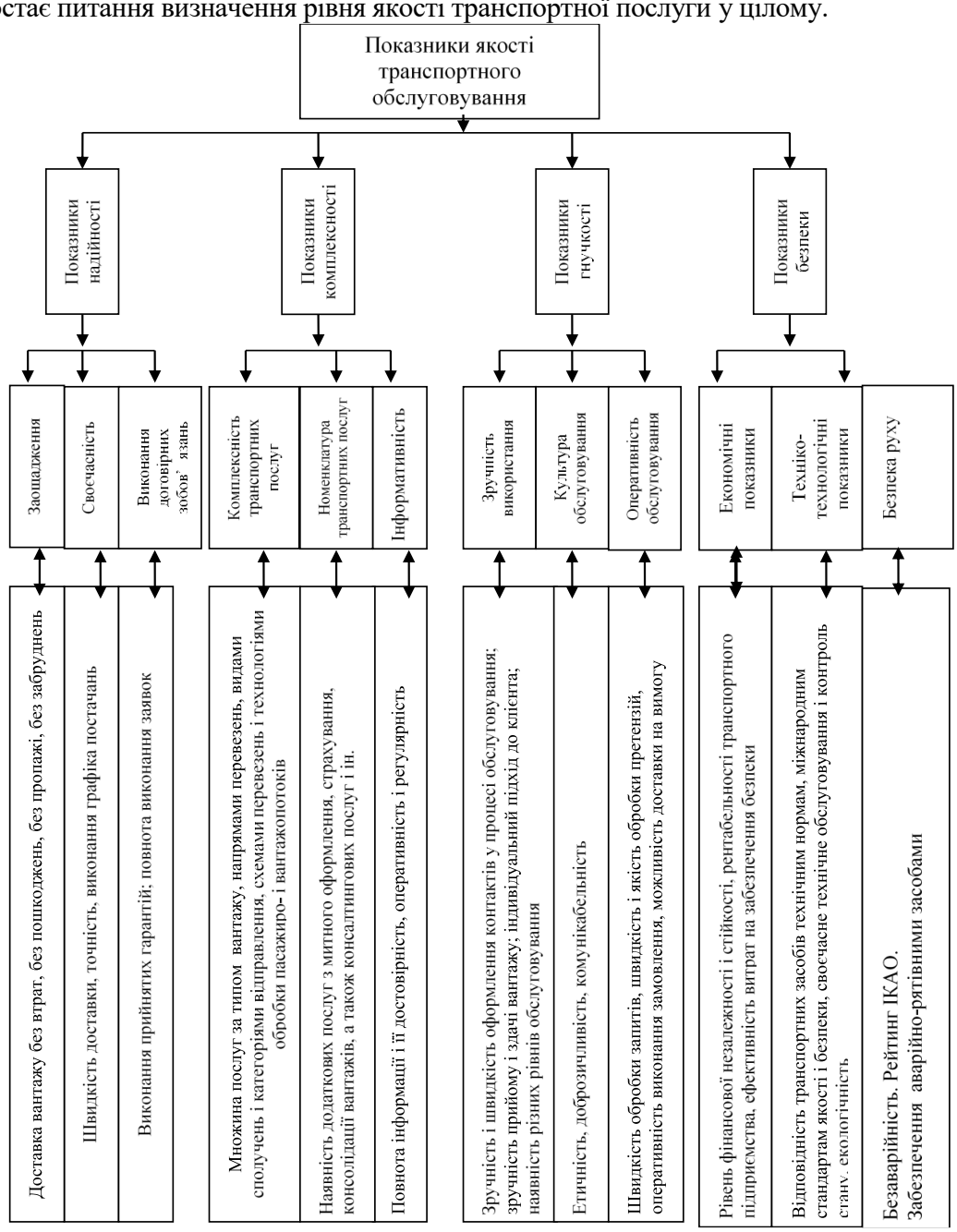

Рис. 1. Пропонована ієрархічна структура показників якості транспортного обслуговування [розроблено авторами]

Найбільш розповсюдженою на сучасному етапі є методика визначення рівня транспортного обслуговування (*Аулін В.В. та ін., 2020)* Для виявлення раціонального рівня обслуговування проводять зіставлення витрат, доходів і прибутку, реалізовуючи принцип компромісного рішення, при якому фірми досягають якнайкращого співвідношення між цінами і рівнем обслуговування, між витратами і доходами. Фактично процедура зводиться до зіставлення витрат, пов'язаних із збільшенням рівня обслуговування, з втратами доходів, які ростуть при зменшенні числа і якості послуг. У результаті зіставлення знаходять деякий оптимум рівня обслуговування. Із збільшенням рівня обслуговування зростуть витрати на нього, але зменшуються втрати доходів від зниження рівня обслуговування.

Транспортний сервіс прийнято оцінювати показником «рівень обслуговування» $P_{об}$, який визначається формулою:

$$P_{об} = \frac{\sum_{i+1}^{n} t_i}{\sum_{i=1}^{N} t_i}, \quad (1)$$

де n – фактична кількість наданих послуг;

N – кількість послуг, яка теоретично може бути надана;

t_i – час на виконання і-ї послуги.

У зв'язку із значними труднощами пошуку і практичної реалізації оптимального рівня обслуговування підприємства, що надають послуги, їх клієнтура орієнтується на «достатньо хороше рішення» – на раціональне, прийнятне співвідношення витрат і доходів.

На нашу думку, зазначений показник оптимальності рівня обслуговування охоплює тільки кількість наданих послуг, тобто комплексність транспортної послуги, проте не враховує вартість послуг та фактори забезпечення якості транспортних послуг. Крім цього, тривалість надання послуг вступає у протиріччя із їх кількістю, так як з одного боку, чим більша кількість послуг, тим вище рівень якості, з іншого, чим менша вартість та час надання послуги, тим краще якість.

Тому транспортний сервіс повинен оцінюватися комплексною збалансованою системою показників, яка враховує найбільш впливові фактори забезпечення якості транспортних послуг з одного боку, та бути зрозумілим для широкого кола споживачів та перевізників.

Збалансована система показників оцінки рівня якості транспортних послуг повинна враховувати техніко-технологічну складову якості та вартісну складову якості, тому враховуємо вартість транспортної послуги як складову якості транспортних послуг (рис. 2). З лівого боку вагів наведені показники техніко-технологічної складової якості. З правого боку вагів – вартісна складова якості – собівартість та ціна транспортної послуги, на які впливає якість.

Збалансована система показників оцінки рівня якості як інструмента забезпечення якості транспортних послуг повинна ураховувати взаємний вплив техніко-технологічної складової якості та вартісної складової якості (рис. 3). Причому, вплив може бути як позитивний, так і негативний.

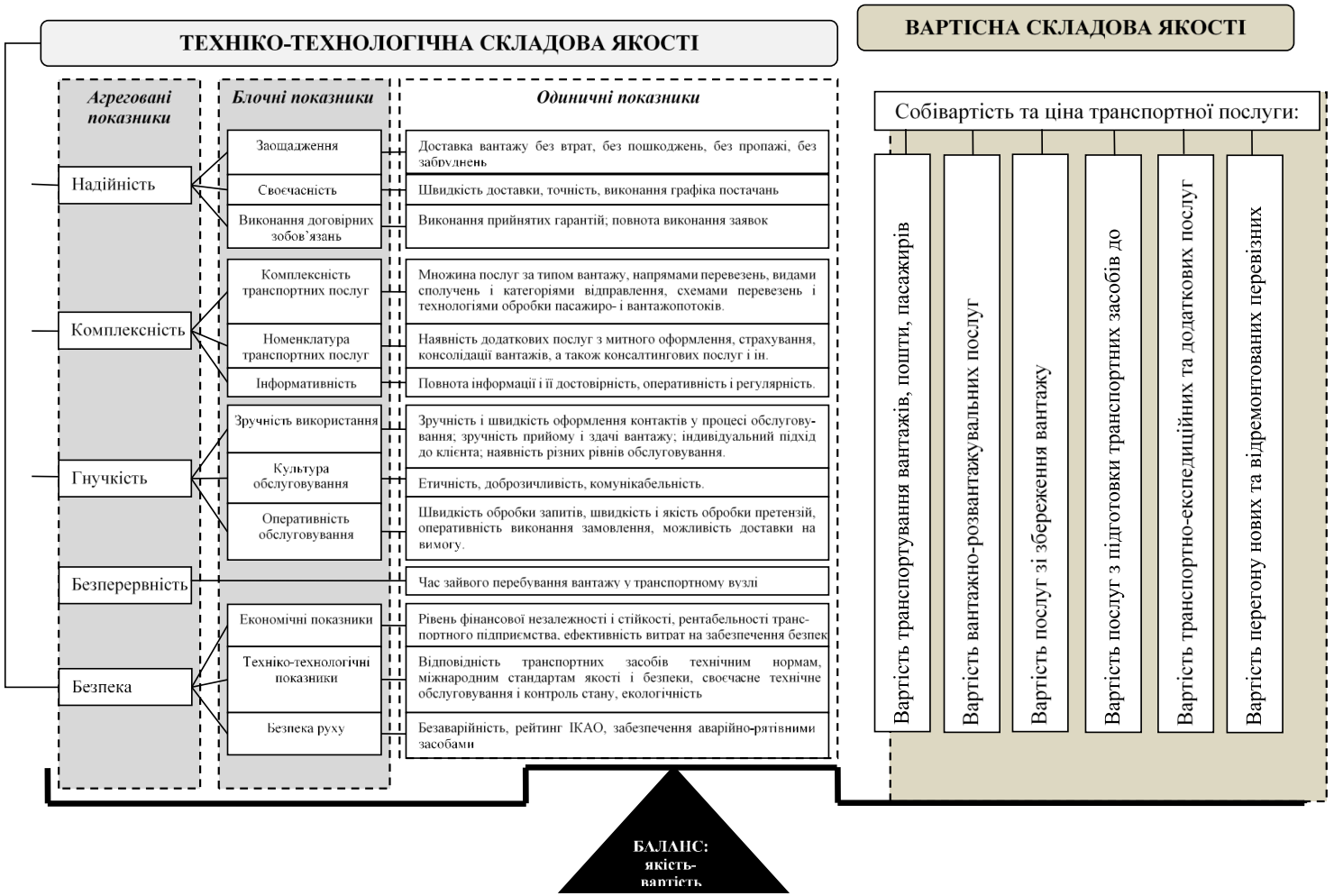

Рис. 2. Складові якості транспортної послуги [розроблено авторами]

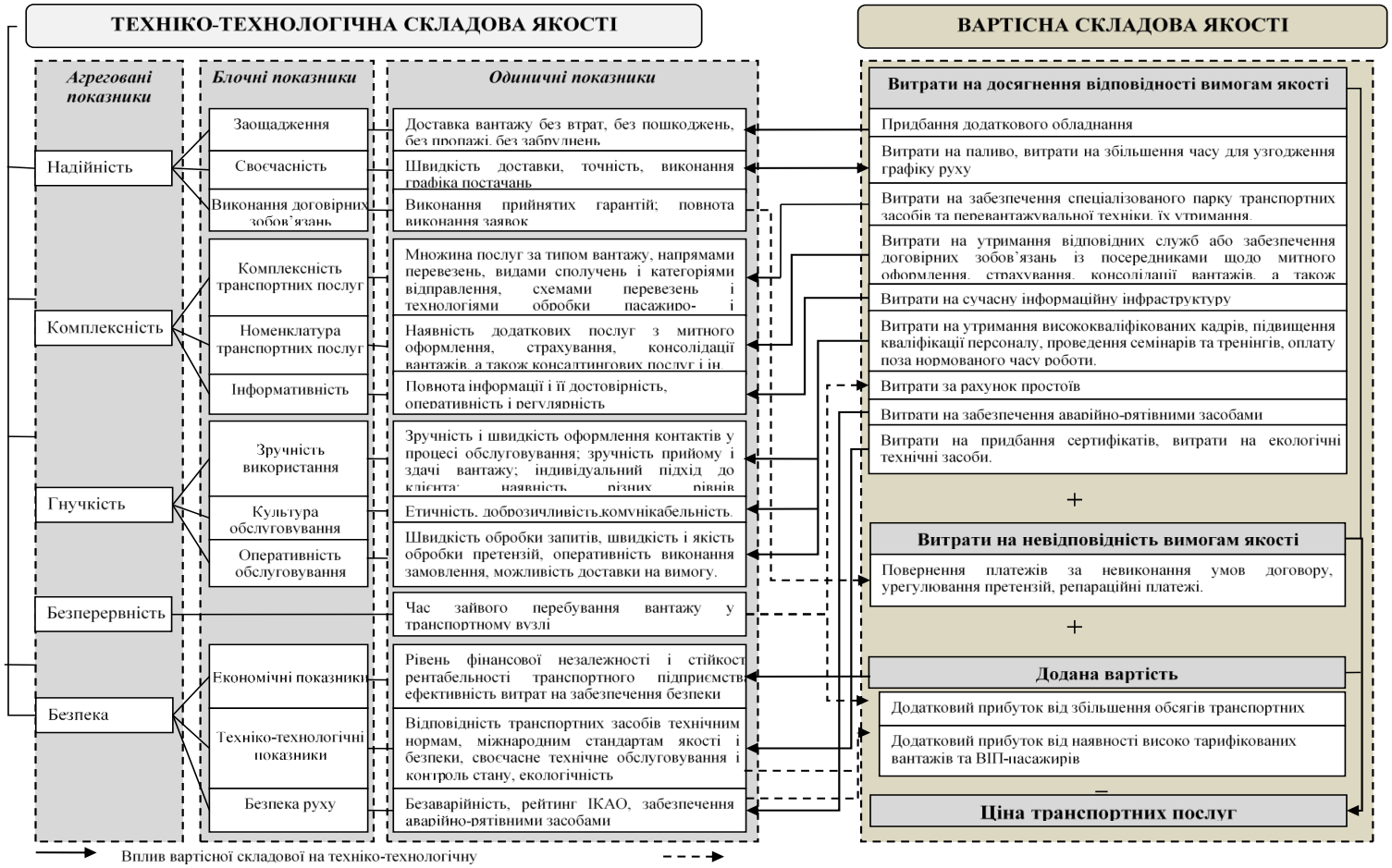

Рис.3. Збалансована система показників оцінки рівня якості транспортних послуг [розроблено авторами]

Наприклад, якщо ми несемо витрати на додаткове обладнання для підвищення рівня безпеки або збереження вантажів, то підвищується рівень показника безпеки або показника надійності. Навпаки, час зайвого перебування під завантаженням спричиняє витрати на простої. Якщо ми не виконуємо договірних зобов'язань, то несемо додаткові витрати на невідповідність вимогам якості. Зворотній зв'язок відмічений на рис. 3 пунктирною лінією.

Оскільки якість – багатокритеріальне і багатофакторне поняття, то для її оцінки важливо врахувати всі її складові, або найбільш впливові.

Оцінювання якості товару потребує деталізації: необхідно встановити, які показники якості слід обрати для розгляду, якими методами і з якою точністю визначати їх значення, які засоби необхідні для цього, як опрацювати і в якій формі подати результат оцінки. Результат оцінювання повинен бути оформлений таким чином, щоб сприяти споживачу у компетентному виборі транспортних послуг.

Транспортні послуги мають багаточисельну номенклатуру показників якості. Тому найкращим був би варіант, коли вони мали би числову градацію якості. Для виконання такої градації потрібно володіти відповідним апаратом та методикою виконання обчислень. Не можна стверджувати про високу чи низьку якість, якщо ми не можемо виміряти чи описати її математично.

Загальний алгоритм методу оцінки якості транспортних послуг повинен враховувати баланс «якість-вартість» та складатися з таких етапів.

1. Оцінка одиничних показників якості транспортних послуг за 10-бальною шкалою за двома критеріями – з точки зору задоволення потреб і очікувань споживачів та з точки зору відповідності наявним технологіям й встановленим нормативам.

Оцінка споживачами якості транспортних послуг пропонується здійснювати за 10-бальною шкалою. В залежності від кількості балів, на яку оцінили споживачі транспортні послуги, здійснюється попередня оцінка якості транспортних послуг за такою шкалою відповідно до профілю якості:

- 1 рівень – 0-3 бали – базова якість;
- 2 рівень – 4-7 – необхідна (очікувана) якість;
- 3 рівень – 8-10 – бажана якість.

Мінімальне значення рівня якості відповідає базовим показникам профілю якості та означає критичний стан рівня транспортного обслуговування. Максимальне значення є рівнем бажаної якості, відповідає найкращим сподіванням споживача.

2. Побудова профілю якості транспортних послуг.

3. На основі застосування методу індивідуального експертного опитування оцінюється вагомість:

- одиничних показників якості у межах певного блочного показника$
- блочних показників у межах певного агрегованого показника
- агрегованих показників у межах інтегрального показника якості транспортної послуги

4. Знаходиться середньозважене значення блочних показників та агрегованих показників.

5. Розраховується комплексний показник якості транспортної послуги.

На основі аналізу попередніх досліджень інших науковців можна стверджувати, що найбільш впливовими факторами, що мають більшу вагу у споживача є такі:

- швидкість обробки вантажів (обслуговування пасажирів);
- вартість транспортних послуг;
- надійність (обробка вантажів (або обслуговування пасажирів) без аварій, без втрат, без пошкоджень, без пропажі, без забруднень);
- комплексність (множина послуг за типом вантажу, напрямами перевезень, видами сполучень і категоріями відправлення, схемами перевезень і технологіями обробки пасажиро- і вантажопотоків) та номенклатура транспортних послуг (наявність додаткових послуг з митного оформлення, страхування, консолідації вантажів, а також консалтингових послуг і ін.).

2. Методичні засади інтегральної оцінки рівня якості транспортних послуг на основі збалансованої системи показників.

Розглянемо методику оцінки якості транспортних послуг з використанням збалансованої системи показників як інструмента забезпечення якості транспортних послуг на прикладі обробки вантажів у логістичному транспортному вузлі.

Розрахунок швидкості обробки вантажів у логістичному транспортному вузлі можна провезти за формулою:

$$\upsilon = \frac{Q}{T_{роб}}, \qquad (2)$$

де υ - швидкість обробки вантажів у логістичному транспортному вузлі, т/год. Для розрахунку даного показника пропонується використовувати період у 1 місяць;

Q – кількість обробленого вантажу у логістичному транспортному вузлі, тонн/ місяць;

$T_{роб}$ – кількість годин за місяць, год (24год*30день = 720 год).

Розрахунок вартості транспортних послуг у логістичному транспортному вузлі. Вартість транспортних послуг при розрахунках доцільно поділити на вартість обробки вантажу (посадки-висадки пасажирів) як основного виду діяльності і вартість надання супутніх послуг.

Вартість обробки вантажу 1 тони вантажу:

$$B = \frac{Дохід}{Q}, \qquad (3)$$

де B – вартість послуг з обробки вантажу та посадки-висадки пасажирів (грн./т); Дохід – місячний дохід від обробки вантажів у логістичному транспортному вузлі, дохід від надання супутніх послуг не враховується, грн.

Вартість надання супутніх послуг врахуємо за допомогою показника валової рентабельності всіх послуг, що надаються у транспортному вузлі у зв'язку із складнощами виділення їх питомої ваги. Розрахунок валової рентабельності транспортних послуг, що надаються у логістичному транспортному вузлі:

$$P = \frac{ВП}{СВ + АВ + ВЗ}, \qquad (4)$$

де P – рентабельність транспортних послуг, що надаються у логістичному транспортному вузлі;

$ВП$ – валовий прибуток від всіх транспортних послуг;

СВ – собівартість всіх реалізованих транспортних послуг у логістичному транспортному вузлі (ф. 2 р. 040);

АВ – адміністративні витрати (ф. 2 р. 070);

ВЗ – витрати на збут (ф.2 р. 080).

Розрахунок показника надійності транспортних послуг пропонується провезти на основі використання статистичних даних щодо втрат та пошкоджень:

$$H = \frac{Q_{пошкоджено}}{Q} * 100\%, \quad (5)$$

де Q – кількість обробленого вантажу у логістичному транспортному вузлі за місяць, тонн;

$Q_{пошкоджено}$ – кількість вантажу втраченого, пошкодженого та зіпсованого за місяць, тонн.

Розрахунок показника комплексності та номенклатури транспортних послуг у логістичному транспортному вузлі (*КН*):

$$КН = \frac{\sum_{i=1}^{k} n_i}{\sum_{i=1}^{l} N_i}, \quad (6)$$

де k - фактична кількість класів транспортних послуг (за типом вантажу, напрямами перевезень, видами сполучень, категоріями відправлення, схемами перевезень і технологіями обробки пасажиро- і вантажопотоків).

n_i – фактична кількість послуг у межах певного класу у досліджуваному логістичному транспортному вузлі;

l – теоретично можлива кількість класів транспортних послуг;

N_i – кількість послуг, яка теоретично може бути надана у межах певного класу.

Розрахунок інтегрального показника якості обслуговування у логістичному транспортному вузлі базується на врахуванні вищенаведених найбільш впливових факторів у випадку, якщо вагомість показників різна:

$$ЯО = \overline{\upsilon} * \omega^{\upsilon} + \overline{B} * \omega^{B} + \overline{H} * \omega^{H} + КН * \omega^{КН}, \quad (7)$$

де *ЯО* – інтегральний показник якості обслуговування у логістичному транспортному вузлі;

$\overline{\upsilon}$, $\overline{B}$, $\overline{H}$ - показники швидкості, вартості та надійності обслуговування у логістичному транспортному вузлі, нормовані на максимальні значення даних показників по галузі (≤ 1).

У чотирьохвимірному просторі якість обслуговування у логістичному транспортному вузлі представляє собою точку, а проекції вектора, проведеного з початку координат у цю точку, на осі координат відображують ступінь впливу (векторну долю) кожного фактора на положення цієї точки у чотирьохвимірному просторі і, відповідно, на розмір якості.

При підстановці формул (2-5) у формулу (6) інтегральний показник якості обслуговування у логістичному транспортному вузлі має вигляд:

$$ЯО = \frac{Q}{Q'} \cdot \omega^{\upsilon} + \frac{Q' \cdot R}{Q \cdot R'} \cdot \omega^{B} + \frac{Q' \cdot Q_n}{Q \cdot Q'_n} \cdot \omega^{н} + \frac{\sum_{i=1}^{k} n_i}{\sum_{i=1}^{l} N_i} \cdot \omega^{кн}, \quad (8)$$

де *R* (revenue) – дохід.

Показники, що відмічені апострофом – максимальні значення даних показників по галузі.

Розрахунок якості у випадку, якщо вагомість показників однакова можна провезти за формулою:

$$ЯО = \sqrt{\overline{\upsilon}^2 + \overline{B}^2 + \overline{H}^2 + KH^2}, \quad (9)$$

де *ЯО* – інтегральний показник якості обслуговування у логістичному транспортному вузлі;

$\overline{\upsilon}$, $\overline{B}$, $\overline{H}$ - показники швидкості, вартості та надійності обслуговування у логістичному транспортному вузлі, нормовані на максимальні значення даних показників по галузі (≤1).

Кількісне оцінювання якості транспортних послуг дозволяє проводити її порівняння з існуючими послугами транспортних компаній-конкурентів, а це значить, що перевізнику надається допомога для створення конкурентоздатної транспортної послуги.

Для оцінки пропонується використовувати метод, який пропонується назвати "метод кута якості транспортних послуг" для логістичного транспортного вузла. Згідно з цим методом, якість транспортних послуг (ЯТП) за кожним окремим показником можна подати трикутником якості (рис. 4).

Кут нахилу вектору визначається як арксинус відношення його вертикальної координати y_i до довжини самого вектору. Довжина вектору розраховується за формулою Евклідової норми. Таким чином, синус кута φ визначається як відношення координати y_i до довжини вектору, що дозволяє визначити нахил цього вектору у площині.

Кут нахилу вектору фактичного значення параметра якості транспортних послуг логістичного транспортного вузла здійснюється за такою формулою:

$$\sin\varphi = \frac{y_i}{\sqrt{x_i^2 + y_i^2}}. \quad (10)$$

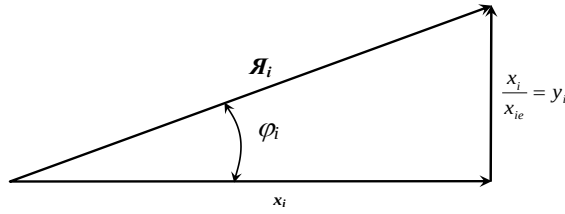

Рис. 4. Трикутник якості транспортних послуг за окремим показником якості [побудовано авторами]

Метод кута якості дає можливість виявити параметри якості, які необхідно покращити. Фаза якості φ_i за даним методом відображає рівень відповідності фактичного значення параметра якості еталонному. Еталонне значення параметра має кут нахилу 45°. Чим ближчим є кут нахилу вектора фактичного значення параметра якості до 45°, тим вищим є якість транспортної послуги. Фактичне значення показника якості оцінюваної продукції x_i відкладається (у відносних одиницях) по осі абсцис *x*, а відношення значення x_i до значення відповідної характеристики якості продукції x_{ie}, що прийнята за еталонну, відкладаємо по осі *y*. Значення x_i і y_i можна подати векторами, як зображено на рис. 5. При цьому $\vec{Я}_i$ – вектор показника якості транспортних послуг

оцінюваного логістичного транспортного вузла у порівнянні з показником якості транспортних послуг еталонного логістичного транспортного вузла, φ_i – кут чи фаза якості. На рис. 5 наведено шкалу якості транспортних послуг (ЯТП) для логістичного транспортного вузла відповідно до профілю якості транспортних послуг.

Інтегральна оцінка якості транспортних послуг визначається як узагальнений показник, що враховує сукупність параметрів, які характеризують рівень транспортного обслуговування у логістичному вузлі.

Інтегральну оцінку якості транспортних послуг логістичного транспортного вузла пропонується визначати за такою формулою:

$$Я = \sum_{i=1}^{5} \left| \vec{Я}_i \right| \times \sin\varphi_i \times \omega_i , \tag{11}$$

де $\left| \vec{Я}_i \right|$ - довжина вектору одиничного показника якості транспортних послуг оцінюваного логістичного транспортного вузла у порівнянні з показником якості транспортних послуг еталонного логістичного транспортного вузла;

φ_i – кут (фаза) якості;

ω_i - вагова значимість показників якості транспортних послуг логістичного транспортного вузла.

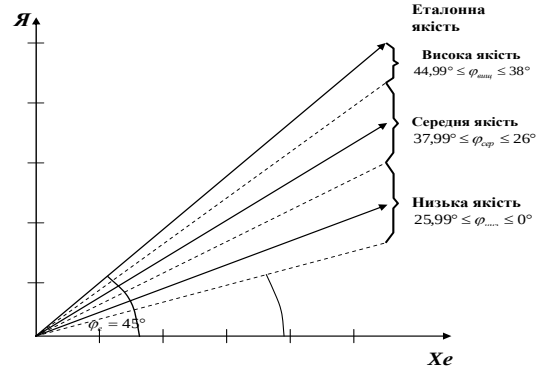

Рис. 5. Графічне вираження профілю якості транспортних послуг у транспортному вузлі методом кута якості [побудовано авторами]

Довжина вектору одиничного показника якості транспортних послуг оцінюваного логістичного транспортного вузла у порівнянні з показником якості транспортних послуг еталонного логістичного транспортного вузла визначається за формулою:

$$\left| \vec{Я}_i \right| = \sqrt{x_i^2 + y_i^2} , \tag{12}$$

$$\sin\varphi = \frac{y_i}{\sqrt{x_i^2 + y_i^2}} . \tag{13}$$

Враховуючи формули (12) та (13), формулу (11) можна зобразити у наступному вигляді:

$$Я = \sum_{i=1}^{5} \left[\sqrt{x_i^2 + y_i^2} \times \frac{y_i}{\sqrt{x_i^2 + y_i^2}} \times \omega_i \right] = \sum_{i=1}^{5} \left[y_i \times \omega_i \right] = \sum_{i=1}^{5} \left[\frac{x_i}{x_{ie}} \times \omega_i \right] . \tag{14}$$

Відношення значення x_i до значення відповідної характеристики якості продукції x_{ie}, що прийнята за еталонну, може набувати максимального значення, що дорівнює 1, тому $0 \le Я \le 1$.

Ефективність логістичного управління якістю транспортних послуг будемо оцінювати коефіцієнтом зміни якості, який розраховується як відношення кута якості транспортних послуг, що прогнозується досягти за рахунок логістичного забезпечення до фактичного. Якщо коефіцієнт зміни якості більше за одиницю, то ефективність логістичного управління якістю доведена.

$$k_{зя} = \frac{\varphi_i^{прогн}}{\varphi_i^{факт}}, \quad (15)$$

де $\varphi_i^{прогн}$ – кут якості транспортних послуг, що прогнозується досягти за рахунок логістичного забезпечення;

$\varphi_i^{факт}$ – фактичне значення кута якості у транспортному вузлі.

Довівши еталонне значення ЯТП ($0 \le Я \le 1$) та за умови, що максимальний кут якості дорівнює 45 градусів, можемо побудувати піраміду якості транспортних послуг. Кількість граней у піраміді залежить від кількості найбільш впливових факторів, що мають більшу питому вагу у споживача. Проведене дослідження дозволяє побудувати п'ятигранну піраміду якості транспортних послуг у транспортному вузлі (рис. 6).

На рис. 6 зображено:

– сторони піраміди AS, BS, CS, DS, KS відповідають параметрам (векторам) якості,

– кути OAS, OBS, OCS, ODS, OKS являються кутами якості по кожному з параметрів якості транспортних послуг і мають еталонне значення 45 градусів,

– довжина вісі OS відповідає значенню $0 \le Я \le 1$ і відображає висоту профілю якості, тобто показує систему результатів управління ЯТП;

– основа піраміди ABCDK є п'ятикутником, що відповідає розмірами обсягам та вартості забезпечуючої системи ЯТП.

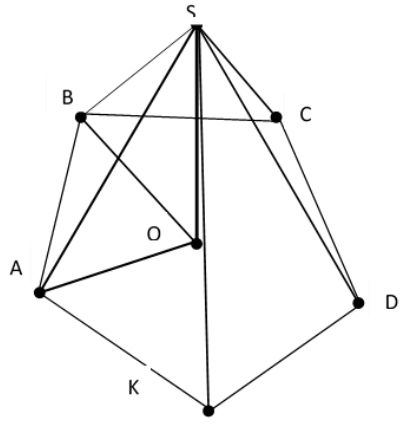

Рис. 6. Піраміда якості транспортної послуги [побудовано авторами]

Описані умови еталонної піраміди якості дозволяють визначити і інші умови для проведення аналізу ЯТП:

1. якщо при розгляді трикутника OAS кут SAO=45º, а кут SOA= 90º, то при еталонних значеннях кут ASO=45º;

2. якщо в трикутнику OAS сторона SO=1 і сторони AO та SO рівні, то за теоремою Піфагора сторона $AS^2 = 1^2+1^2=2$, AS=1,41;

3. якщо грань піраміди менша еталонного значення, то при куті якості SAO=45º вартість забезпечення якості буде нижча (AO>A'O), але це вплине і на висоту SO, що свідчитиме про пропорційне зниження ЯТП;

4. якщо радіуси еталонної піраміди рівні (OA = OB = OC = OD = OK), то і сторони основи піраміди (AB, BC, CD, DK, KA) теж рівні, тому що трикутники AOB, BOC, COD, DOK, KOA однакові. Це дозволяє зробити висновок про збалансованість вартості забезпечуючої системи управління якістю. І навпаки, різнобічність основи дає можливість визначити на які параметри якості існуюча система забезпечення якості негативно впливає та прийняти заходи щодо підвищення рівня якості;

5. основа піраміди якості ABCDK являє собою поєднання внутрішніх систем забезпечення якості: системи управління і технологій, системи ресурсів та інформаційної системи;

6. якщо враховувати визначену бальну оцінку основи кута якості, то можна стверджувати про обґрунтованість бальної градації радіусів піраміди (від 1 до 10, рис. 6.5), що дозволяє зробити наступні висновки:

6.1. чим менший радіус піраміди, тим менша якість;

6.2. якщо один з радіусів менший/більший за інші, то потрібно переглянути використовувані інструменти та ресурси при управлінні якістю з ціллю збалансувати значення параметрів якості;

6.3. відрізок OS відповідає профілю якості кінцевої транспортної послуги, але формується шляхом поєднання профілів за кожним з параметрів. Тому важливим аспектом при аналізі якості транспортних послуг є не лише висота піраміди, а й збалансованість параметрів. Формалізація аналізу якості транспортних послуг у формі піраміди дозволяє проводити дослідження за матрицею якості (табл. 2).

Таблиця 2

Матриця аналізу якості транспортних послуг

Висота піраміди		0,49-0	0,79-0,5	1-0,8
Радіус піраміди		Профіль якості		
1-0,8	Профіль якості	*1.1. Необхідний* Достатній рівень якості, що забезпечується високими витратами на збереження відповідності до міжнародних вимог	*2.2.Необхіно-бажаний* Недостатній рівень якості, при значних витратах, що формує потенціал нарощування якості та дозволить забезпечити її підвищення в майбутньому	*2.3. Бажаний* Найвищі показники по параметрах якості, їх збалансованість та висока ефективність забезпечуючої системи
0,79-0,5		*2.1. Базовий* Невисокий рівень якості при налагодженій системі її забезпечення	*2.2 Необхідний* Оптимальність співвідношення вартість/якість, при якому транспортні послуги відповідають	*2.3. Бажаний при необхідності* Високий рівень якості при оптимізованих витратах ресурсів та їх синергічній взаємодії,

			міжнародним стандартам та запитам споживачів	що свідчить про інноваційно-логістичний напрям управління якістю
0,49-0		*3.1. Мінімальний* Низький рівень якості при низьких витратах, що свідчить про відсутність мотивації щодо її підвищення	*3.2. Необхідно-базовий* Недостатній рівень якості для відповідності до міжнародних стандартів при високій ефективності забезпечуючої системи що потребує удосконалення.	*3.3.Необхідний* Достатній рівень якості при мінімізованих витратах, що свідчить про ефективність управління ресурсами та застосування інформаційних технологій.

Джерело: розроблено авторами

Запропонована матриця аналізу якості транспортних послуг відображає взаємозалежність між забезпечуючою та результативною системах. Також можемо прослідкувати зв'язок між місцем транспортного підприємства в матриці та стадією життєвого циклу послуги. Для узагальнення авторами обрано класичний підхід до поділу життєвого циклу на 4 стадії (*Русавська В.А., Таран М.Д., 2021*):

1. Зародження – цій стадії відповідає квадрат 3.1 матриці ЯТП,
2. Зростання – квадрати 2.1, 2.3,
3. Зрілість – квадрати 2.2, 1.3, 3.3,
4. Спад – квадрати 1.1, 2.1, 3.1.

Інтерпретація кута якості на площину дозволяє методично обґрунтувати метод оцінки рівня якості, який автори пропонують назвати радаром якості транспортних послуг **(**рис 7.). Еталонне значення довжини вектору дорівнює 1,41.

Пропонуємо використовувати наступну відповідність між векторами та параметрами: $SA=\upsilon$ – швидкість обробки вантажів у логістичному транспортному вузлі (т/год), $SB=B$ – вартість обробки вантажів у логістичному транспортному вузлі (грн/т), $SC=P$ – рентабельність транспортних послуг, що надаються у логістичному транспортному вузлі, $SD=H$ – надійність обробки вантажів та пасажирів, $SK=KH$ – комплексність та номенклатура транспортних послуг у логістичному транспортному вузлі.

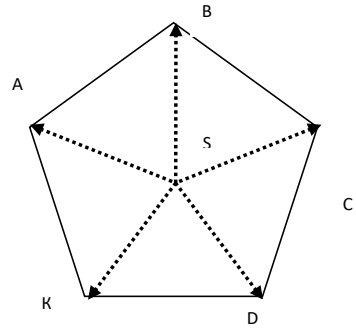

Рис. 7. Радар якості транспортних послуг [побудовано авторами]

Використання для оцінки рівня якості транспортних послуг піраміди якості та радару якості за допомогою методу кута якості надасть можливість наочно порівняти

рівень якості транспортних послуг на транспортних підприємствах, визначити найбільш впливові напрямки та напрямки, які потрібно покращувати.

У результаті побудови логістичних систем управління якістю транспортних послуг у транспортному вузлі, покращяться найбільш впливові фактори, що мають більшу вагу у споживача. Умовно, заходи логістичного управління ми поділили на блоки організаційних, цінових, заходів інформаційного забезпечення та блок заходів логістичного забезпечення транспортно-експедиційного сервісу.

Вплив заходів логістичного управління якістю транспортних послуг у транспортному вузлі на показники якості наведено на рис. 8.

Комплексна збалансована система показників як інструмента забезпечення якості транспортних послуг повинна бути врахована у механізмі визначення економічної ефективності впровадження логістичних систем управління якістю як критерій ефективності.

Висновки. У результаті аналізу найбільш значущих факторів, які впливають на споживчі переваги, встановлено, що до основних чинників, що мають найбільшу вагу для споживачів транспортних послуг, належать: швидкість обробки вантажів і обслуговування пасажирів, вартість транспортних послуг, надійність виконання послуг (відсутність аварій, втрат, пошкоджень, забруднень), комплексність (широкий спектр послуг) та номенклатура послуг (додаткові послуги, такі як митне оформлення, страхування, консалтинг). Це підтверджує важливість розробки збалансованої системи показників якості, яка враховує всі ці фактори для забезпечення високої конкурентоспроможності транспортних підприємств і є дієвим інструментом забезпечення якості транспортних послуг. Розроблена збалансована система показників оцінки рівня якості транспортних послуг дозволяє врахувати взаємний вплив техніко-технологічних і вартісних складових.

Використання цієї системи дає змогу здійснювати ефективну діагностику рівня впливу різних факторів на якість послуг та взаємозв'язок між ціною і якістю. Це сприяє прийняттю обґрунтованих управлінських рішень, що забезпечують оптимальний баланс між вартістю і якістю послуг. Обґрунтовано методологію для оцінки економічної ефективності впровадження логістичних систем управління якістю. Запропонований підхід базується на використанні величини сумарного економічного ефекту, який дозволяє оцінити результати виробничо-господарської діяльності транспортного підприємства. Це надає змогу визначити доцільність впровадження нових управлінських рішень і логістичних систем, що сприятимуть підвищенню ефективності діяльності транспортних підприємств. Запропоновані методичні основи інтегральної оцінки рівня якості транспортних послуг на основі побудови «кута якості». Це графічне зображення еталонного та фактичного або прогнозованого рівнів якості транспортної послуги дає змогу об'єктивно оцінити рівень якості послуг, порівняти його з бажаними стандартами та визначити пріоритетні напрямки для вдосконалення. Таким чином, метод дозволяє транспортним підприємствам ефективно оцінювати досягнуті результати та на основі цього приймати рішення щодо покращення якості. Ці висновки підкреслюють важливість інтеграції різних підходів до управління якістю в системі транспортних послуг та необхідність застосування збалансованих показників для досягнення високих результатів як у технічному, так і в економічному аспекті.

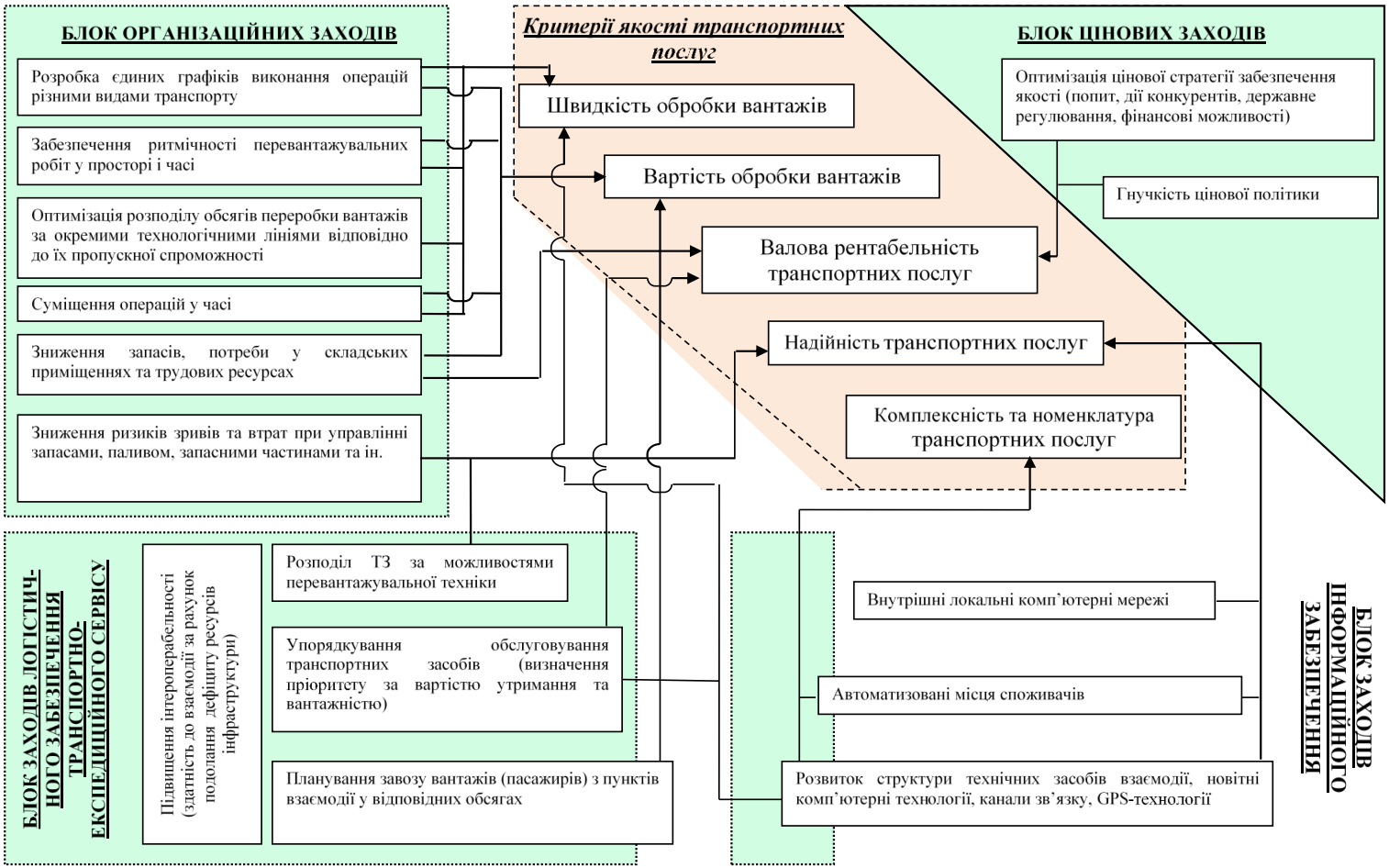

Рис.8. Вплив заходів логістичного управління якістю ТП у транспортному вузлі на показники якості [розроблено авторами]

Отже, збалансований підхід до вимірювання ключових параметрів дозволяє не тільки підтримувати належний рівень якості, але й постійно вдосконалювати транспортний сервіс відповідно до сучасних вимог та очікувань споживачів. Використання збалансованої системи показників як інструмента забезпечення якості транспортних послуг у поєднанні з цифровими технологіями дозволяє суттєво покращити ефективність та конкурентоспроможність транспортних компаній. Інноваційні рішення, такі як GPS-моніторинг, автоматизоване управління маршрутами, безконтактні платежі та персоналізований сервіс, сприяють підвищенню пунктуальності, комфорту, безпеки та екологічності перевезень. Таким чином, інтеграція збалансованої системи показників та сучасних технологій є ключовим фактором у створенні зручної, безпечної та стійкої транспортної інфраструктури, що відповідає зростаючим очікуванням споживачів.

References:

Dale, B., Bunney H. Total Quality Management Blueprint. Oxford UK.: Blackwell Publishers Ltd, 2006. 235 p.

Deming, W. E. *Out of the Crisis: Quality, Productivity, and Competitive Position*. Cambridge, Massachusetts: MIT Center for Advanced Educational Services, 1986.

Ishikawa, K. *What is Total Quality Control? The Japanese Way*. Prentice Hall, 1985.

Niven Paul R. (2014) Balanced Scorecard Evolution: A Dynamic Approach to Strategy Execution.Wiley Corporate F&A. 355 p.

Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). The Balanced Scorecard - Measures that drive performance. *Harvard Business Review*, 70(1), Pp. 71-79. URL: https://surl.li/txqluu

Kovačić Matija. Impact of industry 4.0. on supply chain sustainability: a systematic literature review. *International Journal for Quality Research.* November 2023. 17(3). Pp. 989-1010. DOI: http://dx.doi.org/10.24874/IJQR17.04-02

Sultan, P., & Wong, H. Y. (2012). Service Quality in a Higher Education Context: An Integrated Model. Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics, 24, 755-784. DOI: https://doi.org/10.1108/13555851211278196

Thompson A, Strickland A. J. (2001) Strategic Management. McGrawHill Education. 1056 p.

Juran, J.M. (1993) Made in USA: A Renaissance in Quality. Harvard Business Review, 71, 42-50.

Аулін В. В., Голуб Д. В., Біліченко В. В., Замуренко А. С. Формування показників оцінки ефективності транспортного процесу перевезень. *Вісник машинобудування та транспорту*. 2020. № 11(1). С. 4–10. DOI: https://doi.org/10.31649/2413-4503-2020-11-1-4-10.

Батанова Т. Методологічні аспекти розробки системи збалансованих показників діяльності підприємства. *Вісник соціально-економічних досліджень.* 2014. Вип. 3. С. 79–83. URL: http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/3572

Боняр С.М., Тарашевський М.М. Організаційно-економічний механізм управління ризиками транспортних підприємств. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Економічні науки*. Миколаїв : МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2019. № 2 (13). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.177.

Буратчук Н.Ю. Еволюція збалансованої системи показників. *Економічний аналіз.* 2013. № 12. С. 62-66. URL: https://surl.li/ljowls

Векслер Е. М., Рифа В. М., Василевич Л. Ф. Менеджмент якості: навч. посібн. / за заг. ред. Е. М. Векслера. К. : Професіонал, 2008. 320 с. URL:https://library.znu.edu.ua/

Головатчик Н.А., Каширець Н.М. Оцінка якості транспортних послуг. *Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування.* 2017. Вип. 1 (7). С. 33–36. URL: https://ep3.nuwm.edu.ua/.

Довбня С. Б., Волошина А. С. Формування системи збалансованих показників промислового підприємства. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 15. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/13_ukr/73.pdf.

Заярна Н. Роль збалансованої системи показників результативності діяльності в системі антикризового управління підприємством. *Молодий вчений.* 2017. № 11 (51). С. 1159–1163. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/11/279.pdf

Калінеску Т.В. Формування збалансованої системи показників стратегічного управління підприємством. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* 2008. № 10 (128). С. 40-44. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8030/2021-42-11.

Кравченко О.О., Пінчук С.С. Концептуальна модель збалансованої системи показників для підприємств залізничного транспорту. *Ефективна економіка*. 2016. №4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/.

Криворучко О. М. Системне оцінювання якості транспортних послуг. *Стандартизація. Сертифікація. Якість*. 2011. № 2 (69). С. 46-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ssia_2011_2_14.

Kryvoruchko O.N., Shynkarenko V.G., Popova N.V. Quality Management of Transport Services: Concept, System Approach, Models of Implementation. *International Journal of Engineering & Technology*. 2018. Vol. 7 (4.3). P. 472-476. DOI: https://doi.org/10.14419/ijet.v7i4.3.19919.

Кучерук Г. Ю. Економічні методи управління якістю транспортних послуг. *Ефективна економіка*. 2012 № 7. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1257.

Макаренко В.Д., Луб'яний П.В., Войтович О.А. Якість пасажирських транспортних послуг на основі нефінансових показників. *Вісник ХНТУ: інженерні науки.* 2023. No 1(84). С.48-54. DOI: https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.1.6.

Малярець Л. М., Ачкасова О.В. Збалансована система показників як інструмент визначення стратегії підприємства в умовах кризи: монографія. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2012. 303 с. URL: http://repository.hneu.edu.ua/

Момот О.І. Менеджмент якості та елементи системи якості. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 368 с. URL: http://tvie.ontu.edu.ua/

Наврозова Ю. О. Управління витратами на якість як складова концепції стратегічного управління витратами портового оператору. Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. 2017. № 3 (18), т. 2. С. 31–36. URL: https://surl.li/qxizmr

Никончук В.М. Дослідження системи транспортного обслуговування пасажирів за показниками якості. *Central Ukrainian Scientific Bulletin. Technical Sciences*. 2022. Col.5(36), Part II. P.246-253. DOI: https://doi.org/10.32515/2664-262X.2022.5(36).2.246-253.

Пан Л.В. Збалансована система показників (Balanced Scorecard-BS(c)) як інструмент ефективного управління стратегією організації. *Наукові записки НаУКМА: економічні науки.* 2003. Т. 21 С. 56-63. URL: https://surl.li/ytgbgt

Рєпіна І.М. Збалансована система показників у системі управління якістю на підприємстві. *Вісник НТУ «ХПІ» (Економічні науки)*. 2023. №3. С.68-72. DOI: 10.20998/2519-4461.2023.3.6.

Русавська В.А., Таран М.Д. Теорія та практика управління якістю в історичній ретроспективі та їх вплив на сучасні концепції управління якістю. *Економіка та суспільство.* 2021. Вип.31.С. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-31-39.

Тарашевський М. М. Ключові показники діяльності транспортних підприємств як складова ефективної системи внутрішнього контролю. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.177.

Траченко Л. А. Системи управління якістю підприємств сфери інжинірингу: монографія. Одеса : ОНЕУ, 2019. 378 с. URL: http://dspace.oneu.edu.ua/.

Фолькердінг А. Управління якістю: експедитор Müller Transporte робить ставку на міжнародні стандарти. 2022. URL: https://surl.li/bxwqfm

Шерепа К. М. Проблемні аспекти оцінки якості транспортного обслуговування. *Науковий журнал Національного авіаційного університету*. 2023. URL: https://surl.li/vfzoel

DOI 10.5281/zenodo.15355477
UDC 623.4:620(100)

CHAPTER 10.
ENERGY AS A WEAPON: WORLD EXPERIENCE

Olesya KUTSKA
Doctor of Sciences in History, Professor,
Head of the Department of History of Wars,
Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy
(32, Heroes of Maidan Street, Lviv, 79012, Ukraine)
kutska_o@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-5595-2995

Abstract. Based on the analytical conclusions of the Swedish researcher A.Monsson and the American military T.Griffith regarding the place and role of energy in wars and conflicts, an extrapolation was made to the historical facts of its use in the global context. It has been established that conflicts over control of energy resources are caused by their uneven distribution. Energy becomes a weapon when it is used as a means of pressure, destruction of infrastructure and destabilization of the state. Control over energy resources allows for pressure on consumer countries, causing economic crises and social unrest. Blockade of oil, gas or electricity supplies can paralyze industry, transport and critical infrastructure. During armed conflicts, energy facilities – power plants, refineries and pipelines – are attacked to undermine the enemy's economic potential. Cyberattacks on power grids can cause large-scale outages, creating chaos behind enemy lines. Energy weapons can be used not only by states and their regular armies, but also by rebels and terrorist groups. Cases of the use of energy weapons have been observed on all continents, demonstrating their global significance in modern conflicts.

Keywords: war, energy, power plants, power lines, transformers, pipelines, damage to energy facilities.

ЕНЕРГЕТИКА ЯК ЗБРОЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

Анотація. Ґрунтуючись на аналітичних висновках швецького дослідника А. Монссона та американського військового Т. Гріффіта щодо місця та ролі енергетики у війнах та конфліктах, здійснено екстраполяцію на історичні факти її використання в світовому контексті. Встановлено, що конфлікти за контроль над енергоресурсами спричинені їх нерівномірним розподілом. Енергетика перетворюється на зброю, коли її використовують як засіб тиску, руйнування інфраструктури та дестабілізації держави. Контроль над енергоресурсами дає змогу тиснути на країни-споживачі, викликаючи економічні кризи та соціальні заворушення. Блокада поставок нафти, газу чи електроенергії може паралізувати промисловість, транспорт і критичну інфраструктуру. Під час збройних конфліктів атакують енергетичні об'єкти – електростанції, нафтопереробні заводи та трубопроводи – щоб підірвати економічний потенціал ворога. Кібератаки на енергомережі здатні спричиняти масштабні відключення, створюючи хаос у тилу противника. Енергетичну зброю можуть застосовувати не лише держави та їхні регулярні армії, але й повстанці, терористичні угруповання. Випадки застосування енергетичної зброї спостерігаються на всіх континентах, демонструючи її глобальну значущість у сучасних конфліктах.

Ключові слова: війна, енергетика, електростанції, лінії електропередач, трансформатори, трубопроводи, ураження енергетичних об’єктів.

Вступ. У сучасному геополітичному ландшафті енергетика перестала бути лише товаром і перетворилася на потужний інструмент влади та впливу. Країни, що мають значні енергетичні ресурси, часто використовують їх як стратегічний засіб для досягнення політичних та економічних цілей, фактично перетворюючи енергетику на зброю для тиску, впливу на політику і, в деяких випадках, дестабілізації регіонів. Це явище демонструє складний взаємозв’язок між енергетичними ресурсами та міжнародними відносинами, де контроль над енергопостачанням може суттєво змінювати світовий баланс сил.

Використання енергетики як зброї воно має глобальні прояви. Досвід Європейського Союзу (ЄС) у взаємодії з російськими енергоресурсами наочно демонструє складність енергетичної залежності. Протягом багатьох років Європа змушена була шукати баланс між задоволенням своїх енергетичних потреб та геополітичними ризиками, які несе залежність від російського газу. На Близькому Сході контроль над нафтовими ресурсами історично був причиною конфліктів та боротьби за владу, впливаючи на світові ціни на нафту та економічну стабільність. Аналогічно, у Центральній Азії та Африці енергетичні ресурси водночас є і джерелом економічного зростання, і причиною зовнішніх втручань та внутрішніх протистоянь. Такі ситуації свідчать про подвійний характер енергетичного багатства: воно може сприяти розвитку, але також може провокувати конфлікти.

Енергетика у війні стає не лише ресурсом, але й ефективною зброєю. Ураження енергетичної інфраструктури спричиняє комплексний ефект: від дестабілізації тилу й деморалізації населення до створення природних перешкод для пересування військ. Це робить енергетичні об'єкти одними з найважливіших цілей у сучасних збройних протистояннях як в політичній площині, так і на полі бою.

У сучасних збройних конфліктах енергетична інфраструктура стала однією з ключових цілей протиборчих сторін. Завдаючи ударів по електростанціях, газових і нафтових терміналах, греблях та лініях електропередач, сторони конфлікту прагнуть підірвати економічну стійкість ворога, створити хаос у тилу та знизити боєздатність військ. Руйнування об’єктів енергетики має далекосяжні наслідки не лише для військових, а й для цивільного населення, яке залишається без електрики, тепла та водопостачання.

Одним із найнебезпечніших аспектів застосування енергетики як зброї є удари по гідроелектростанціях (ГЕС). Руйнування гребель може спричинити масштабні повені, які знищують мости, дороги та іншу інфраструктуру, створюючи природний бар'єр для просування військ. Ще однією серйозною загрозою є атаки на атомні електростанції (АЕС). На відміну від традиційних ударів по теплоелектростанціях (ТЕС) чи ГЕС, пошкодження АЕС несе ознаки ядерного тероризму, оскільки може призвести до радіаційного забруднення величезних територій. Навмисне створення аварійних ситуацій на таких об'єктах є прямим шантажем, що може впливати на стратегічні рішення противника. Енергетична інфраструктура також є ключовою мішенню кібератак. Виведення з ладу систем управління електростанціями,

диспетчерських центрів і мережевих операторів може паралізувати постачання електроенергії на значній території.

Отже, використання енергетики як зброї – це багатогранна проблема, яка безпосередньо пов'язана зі світовою безпекою, економічною стабільністю та політичним суверенітетом. Усвідомлення того, що енергія може бути як рушієм розвитку, так і інструментом примусу, є критично важливим для національних інтересів країн та глобальної світової стабільності.

Виклад основного матеріалу. За вихідну точку презентованого дослідження було обрано дві роботи: першу – швецького науковця Андре Манссона *«Енергія, конфлікт і війна: до концептуальної основи»* (*«Energy, Conflict and War: Towards a Conceptual Framework»,* 2014) та другу – американського військового майора Томаса Гріффіта *«Стратегічні удари по національних електричних системах»* (*«Strategic Attack of National Electrical Systems»,* 1994). Монссон розробляє концептуальну модель, що пов'язує характеристики енергетичних систем із факторами, які підвищують ризик конфліктів. У своєму дослідженні він розглядає, як географічна концентрація енергоресурсів, структура міжнародного енергетичного ринку, вразливість інфраструктури та здатність суспільств адаптуватися до змін можуть впливати на ймовірність виникнення військових конфліктів. Гріффіт, свою чергою, аналізує доцільність і ефективність ударів по енергетичній інфраструктурі, розглядає історичні прецеденти, оцінює стратегічні наслідки та пропонує рекомендації для військових операцій *(Griffith T., 1994; Månsson A., 2014).*

Аналіз за Андре Монссоном. Дослідник визначає взаємозв'язок між енергетикою та конфліктами таким чином: енергетика може виступати як основна причина та мета конфлікту, як інструмент, що використовується під час протистояння, або як другорядний фактор (*Månsson A., 2014)*. Розглянемо ці аспекти детальніше.

Енергетика може слугувати як головна причина та об'єкт конфлікту. Це пояснюється тим, що, хоча потенційні запаси енергоресурсів на планеті є значними, їхнє географічне розташування (зокрема, викопні ресурси) є нерівномірним (*Månsson A., 2014)*.

Для прикладу, за статистикою, найбільші поклади газу зосереджені у країнах Середнього Сходу – 79,4 трлн м^3. Далі йдуть країни Європи та інші країни Євразії – в загальному обсязі 70,7 трлн м^3 *(рис. 1).* В африканських країнах зосереджено 14,3 трлн м^3 газу. В кінці материкового рейтингу – Північна і Південна Америки та Австралія. До ТОП-10 країн, які володіють найбільшими запасами природного газу (станом на 2017 рік) увійшли Іран, Росія, Катар, Туркменістан, США Саудівська Аравія, ОАЕ, Венесуела, Китай, Нігерія *(Хто володіє.., 2017)*.

До лідерів з найбільшими запасами нафти відносять Саудівська Аравія, Іран, Канада, та Ірак, Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Лівія та США з різними обсягами запасів нафти. Водночас зауважимо, що країни, які видобувають найбільше нафти у світі, не завжди можуть похвалитися найбільшими запасами сировини на своїх тераріях. Одне – це виявити значні запаси нафти, а зовсім інше – розвинути та налагодити процес видобування та перероблення сировини *(Свірневська В., 2024).*

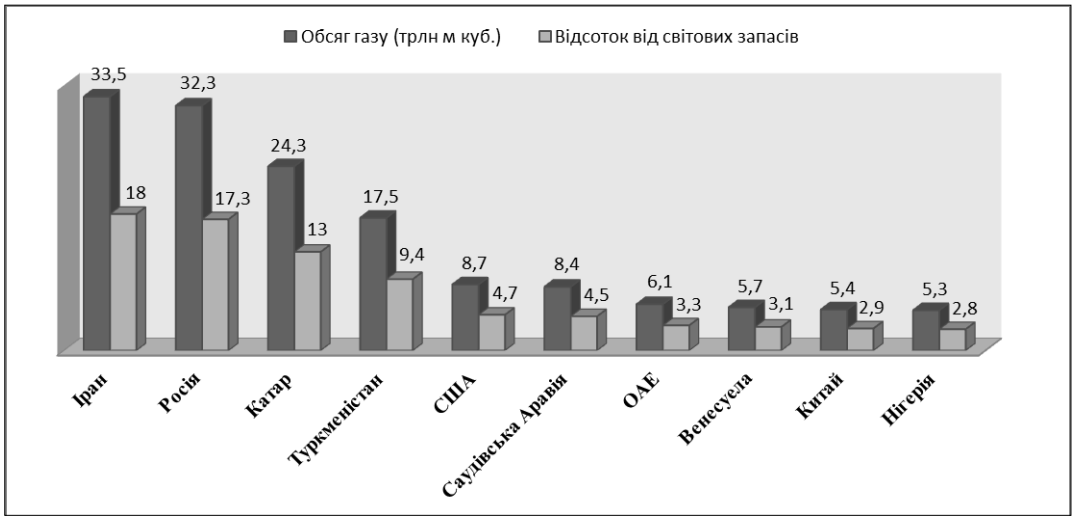

Рис. 1. Газові гіганти світу *(Хто володіє.., 2017)*

Інфраструктура, що використовується для транспортування енергії (особливо у великих масштабах), також географічно зосереджена, а її транспортування можливе лише за певними транспортними шляхами (*Månsson A., 2014)*. Тут, як приклад, можна навести Ормузьку протоку. Вузька смуга води, що розділяє Іран від Оману та ОАЕ, є єдиним морським шляхом, який з'єднує нафтовидобувний регіон Перської затоки з рештою світу. Значна частина нафти, що видобувається в Ірані, Іраку, Кувейті, Катарі, Саудівській Аравії та ОАЕ, щодня транспортується танкерами через цю стратегічно важливу протоку. Деякі аналітики попереджають, що її тривале блокування може спричинити зростання цін на нафту на 50 % та спровокувати глобальну економічну кризу чи навіть депресію *(Klare M., 2012; Månsson A., 2014)*.

Ще одним прикладом стратегічного значення енергетичних ресурсів є Південно-Китайське море – напівзамкнута акваторія західної частини Тихого океану, що межує з Китаєм, В'єтнамом, Філіппінами та островом Борнео, який поділяють Бруней, Індонезія та Малайзія. Окрім двох великих острівних архіпелагів – Парасельських та Спратлі – цей регіон відомий своїми значними покладами нафти й газу, що зробило його ареною міжнародних суперечок. Кожна з прибережних держав претендує на частину цієї ресурсної зони, тоді як Китай заявляє права на весь регіон та неодноразово демонстрував готовність застосувати військову силу для закріплення свого домінування. Це призвело до конфліктів із сусідніми країнами, зокрема тими, що мають військові союзи зі США. У підсумку локальна суперечка між Китаєм і країнами-членами Асоціації держав Пвденно-Східної Азії переросла в потенційне протистояння між двома світовими наддержавами *(Klare M., 2012)*.

Ще одним прикладом є басейн Каспійського моря – внутрішньої водойми, що межує з Росією, Іраном, Азербайджаном, Казахстаном і Туркменістаном. Цей регіон володіє значними енергетичними ресурсами: 48 мільярдів барелів нафти (зосереджених переважно в Азербайджані та Казахстані) та 449 трильйонів кубічних футів природного газу. Росія, яка довгий час мала домінуючий вплив у регіоні, прагне контролювати маршрути транспортування каспійських енергоресурсів на міжнародні ринки. Вона модернізує старі радянські трубопроводи, що з'єднують пострадянські

республіки з російською територією, а також будує нові, намагаючись встановити майже монопольний контроль над експортом енергоносіїв. США намагаються протидіяти цим зусиллям, підтримуючи створення альтернативних маршрутів, які оминають Росію. Одним із таких проектів є трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан, що проходить через Азербайджан, Грузію та Туреччину і забезпечує вихід до Середземного моря. Водночас Китай також активно розширює свою присутність у регіоні, прокладаючи власні трубопроводи, які зв'язують каспійські ресурси з західними провінціями КНР *(Klare M., 2012)*.

Енергетика може бути інструментом, який використовується як засіб у конфлікті. Тут мається на увазі навмисне зменшення потоку енергії, що зазвичай асоціюється з потужними експортерами енергії, які використовують залежність і вразливість імпортерів, з метою отримати політичні важелі і впливати на внутрішньо- чи зовнішньополітичні рішення *(Månsson A., 2014)*.

Вперше санкції як інструмент міжнародного впливу були застосовані ще в 1935 році, коли Ліга Націй намагалася стримати італійське вторгнення в Ефіопію. Однак ці обмеження виявилися неефективними: санкційний список містив переважно другорядні товари, а нафта до нього так і не потрапила. Як наслідок, Італія успішно анексувала Ефіопію, що сприяло зміцненню фашистських режимів та дестабілізації регіону. Цей досвід продемонстрував, що санкції без контролю над критично важливими ресурсами, зокрема нафтою, залишаються лише символічним жестом *(Кривава економіка.., 2025)*.

Наступне застосування нафтових санкцій відбулося у 1941 році, коли США, Велика Британія та Нідерланди запровадили ембарго проти Японії. Відсутність доступу до нафти стала для Японії критичною загрозою, що змусило її керівництво вдатися до рішучих кроків, зокрема атакувати Перл-Харбор. У відповідь союзники створили спеціальний комітет із закупівлі та розподілу нафти, що гарантував безперебійне постачання енергоресурсів для військових потреб. Це рішення відіграло важливу роль у забезпеченні стратегічної переваги союзників і стало одним із чинників їхньої перемоги у Другій світовій війні *(Кривава економіка.., 2025)*.

Наступна криза розгорнулася у 1956 році, коли Єгипет націоналізував Суецький канал у відповідь на санкції США та Великобританії. Єгипет заблокував прохід через канал, затопивши кораблі, що призвело до припинення транспортування 60 % арабської нафти. У той час комуністичний блок активно підтримував Єгипет, а арабські країни оголосили ембарго на постачання нафти до Європи та Америки. Це спричинило дефіцит енергоносіїв, який вдалося частково компенсувати за рахунок поставок із США *(Кривава економіка.., 2025)*.

У 1965 році Велика Британія запровадила нафтове ембарго проти Родезії (нині Зімбабве) у відповідь на одностороннє проголошення незалежності цієї країни від британської корони. ООН приєдналася до обмежень, закликаючи всі країни припинити постачання енергоносіїв до Родезії. Це ембарго було частиною ширших санкцій, спрямованих на ізоляцію режиму Я. Сміта (тоді прем'єр-міністра самопроголошеної держави). Останній не визнавав право чорношкірого населення на політичну владу та демократичне самоврядування. Сміт очолював уряд білої меншості, яка контролювала країну, і категорично відмовлявся передавати владу чорношкірим громадянам, які складали більшість населення. Санкції, зокрема

нафтове ембарго, були спрямовані на економічний та політичний тиск, щоб змусити режим Сміта піти на поступки та прийняти принцип більшості у владі, що зрештою призвело до міжнародно визнаного процесу деколонізації. Варто зазначити, що попри санкції, Родезія отримувала нафту використовуючи посередників, зокрема Португалію (через колонію Мозамбік) та Південно-Африканську Республіку (ПАР). Хоча ембарго ускладнило економічну ситуацію, воно не призвело до краху режиму. Родезія змогла розвинути альтернативні джерела пального, а ПАР і Португалія забезпечували потоки енергоносіїв *(Losman D., 1978)*. Отже, цей приклад показує, що навіть масштабні санкції можуть бути неефективними без повної міжнародної ізоляції.

Перша масштабна енергетична криза вибухнула восени 1973 року, коли країни-члени Організації експортерів нафти скоротили її видобуток на 5 % і припинили постачання державам, що підтримали Ізраїль у конфлікті з Єгиптом і Сирією. Це «нафтове ембарго» мало не лише економічний, а й політичний підтекст. Уже 16 жовтня ціни на «чорне золото» зросли на 70 %, а протягом року подорожчали вчетверо. Західні країни зіткнулися з рецесією, інфляцією та безробіттям, тоді як нафтовидобувні держави, зокрема Саудівська Аравія та Венесуела, отримали рекордні прибутки. Водночас їхня залежність від нафти зробила економіку вразливою до майбутніх коливань. Ембарго погіршило міжнародні відносини: низка африканських країн розірвала зв'язки з Ізраїлем, а Європа була змушена пристосуватися до вимог арабських держав. Криза також змінила СРСР – завдяки високим цінам на нафту він зміцнив експорт енергоресурсів, що надалі призвело до залежності від нафто доларів *(Кривава економіка.., 2025)*.

Початок XXI століття також має подібні приклади. Восени 2022 року загострилася газова війна між Кремлем та Європою. Після повномасштабного вторгнення в Україну Росія скоротила постачання газу через «Північний потік-1» і не запустила «Північний потік-2», що спричинило різке зростання цін на енергоносії. Путін вимагав від «недружніх» країн, зокрема ЄС, оплачувати газ у рублях, але G7 відхилила цю вимогу, посилаючись на порушення контрактів. У відповідь РФ почала перекривати газові потоки, і 29 березня 2022 року зупинила постачання через газолін «Ямал–Європа». Ця криза підкреслила залежність Європи від російського газу та змусила шукати альтернативи. ЄС ухвалив екстрений план економії, а після відключення «Північного потоку» в серпні 2022 року поставив перед собою мету заповнити сховища на 90 %. Частка російського газу в європейському імпорті впала з 45 % у 2021 році до 15 % у 2023-му. 30 грудня 2024 року Єврокомісія заявила про готовність до зупинки транзиту російського газу через Україну, запевнивши, що ЄС має альтернативні шляхи постачання *(Бедратенко О., 2024)*. 1 січня 2025 року Київ припинив експорт російського газу трубопроводами радянських часів. Очікується, що припинення постачання не вплине на ціни для споживачів у ЄС, на відміну від ситуації 2022 року, коли скорочення російських поставок спричинило рекордне зростання цін, загострило кризу вартості життя та завдало удару по конкурентоспроможності Союзу. Останні країни ЄС, які все ще отримували російський газ через Україну, зокрема Словаччина та Австрія, знайшли альтернативні джерела постачання. Водночас Угорщина продовжить отримувати російський газ

через «Турецький потік», що проходить по дну Чорного моря двома трубопроводами *(Білоус О., 2025).*

Як тертій напрям зв'язків між енергією та конфліктами згадуваний вище А. Монссон визначає: «Енергетика може бути другорядною причиною». На думку дослідника,такі конфлікти можуть виникати як всередині однієї із країн так і між державами *(Månsson A., 2014).*

До одних із таких дослідник відносить терористичні атаки на енергетичні об'єкти. Наприклад, **атака на нафтопровід** Баку-Тбілісі-Джейхан**.** В 2008 році цей нафтопровід, що транспортує нафту з Азербайджану через Грузію в Туреччину, став об'єктом терористичної атаки. Вибухи призвели до тимчасового припинення постачань нафти через цей стратегічний маршрут. Спершу інцидент назвали промисловою аварією, та пізніше провину за вибух взяли на себе курдські сепаратисти. Зупинка нафтопроводу спричинила стрибок цін на чорне золото – через ці труби проходить понад 1 % світової нафти *(Понад добу..., 2008)*. В ніч на 27 липня 2015 року вибух призупинив транспортування газу по трубопроводу, що з'єднує Туреччину та Іран (провінції Агра). Турецькі засоби масової інформації (ЗМІ) назвали винними представників забороненої Робітничої партії Курдистану *(Blast shuts down Iran-Turkey.., 2015)*. Підриви нафто- та газопроводів ставали важелем тиску на офіційну Анкару, демонструючи її вразливість у сфері безпеки. Це могло впливати на довіру міжнародних інвесторів та компаній, що працювали в турецькому енергетичному секторі. У деяких випадках курдські угруповання намагалися зірвати постачання енергоресурсів до регіонів, які контролювала турецька влада або її союзники, щоб посилити власні позиції в регіоні.

Інший приклад – Ірак (після падіння режиму С. Хусейна), який став об'єктом численних нападів терористичних груп, серед яких були «Аль-Каїда», шиїтські та сунітські бойовики, а також інші антиурядові сили. Багато з них орієнтувались на нафтову інфраструктуру, як на важливу мету для фінансування своїх операцій і для створення значного впливу на економіку країни. Зокрема, вище згадувана магістраль Кіркук-Джейхан в період з 2003 по 2006 роки зазнала понад 20 замахів з боку повстанців та терористів *(Energy Security.., 2008).*

При цьому слід звернути на типи (об'єкти) таких атак, до яких відносимо: підриви трубопроводів та нафтопереробних заводів і резервуарів, захоплення родовищ. Ірак має велику мережу нафтопроводів, які проходять через територію країни від півдня до півночі. Після 2003 року багато з цих трубопроводів стали об'єктами терористичних атак. Вибухи, закладені на трубопроводах, призводили до витоків нафти, пожеж, зупинки постачання і великої шкоди для економіки країни. Бойовики використовували вибухівку, щоб пошкодити ключові елементи інфраструктури, що задіяні в транспортуванні нафти до портів для подальшого експорту. Терористи також атакували нафтопереробні заводи та нафтові резервуари, що призводило до вибухів і масштабних пожеж. Це ускладнювало нафтопереробку і негативно впливало на постачання нафти для внутрішнього споживання та експорту. Окрім атак на трубопроводи, бойовики також намагалися захопити нафтові родовища та об'єкти для того, щоб завдати шкоди і отримати контроль над частинами нафтової інфраструктури *(Security Studies, 2018).*

У 2017 році Арабський сепаратистський рух підірвав два нафтопроводи під час скоординованих нападів у регіоні Хузестан в Ірані. У заяві цього угруповання йдеться, що напад став відповіддю на те, що Тегеран підписав нові нафтогазові угоди з іноземними компаніями. Арабське населення Хузестану тривалий час висловлює невдоволення політикою центрального уряду, звинувачуючи його в дискримінації та економічному утиску *(Iran's main gas pipeline hit by sabotage.., 2024)*. Мотиви цього та інших нападів лежать як в політичній, так й у економічній площині. З одного боку арабські сепаратистські групи прагнуть привернути увагу до своєї боротьби за автономію або незалежність від Ірану; з іншого – атаки на нафтопроводи спрямовані на підрив економіки Ірану, оскільки нафтова галузь є ключовим джерелом доходу країни. Наслідки їх дій: по-перше, підриви нафтопроводів призвели до тимчасового зниження обсягів експорту нафти та завдали економічних збитків. По-друге, ці інциденти підкреслили напруженість між центральним урядом Ірану та арабським населенням Хузестану, привернувши міжнародну увагу.

Ще одним яскравим прикладом є напад хуситів за допомогою дронів на найбільше у світі нафтове родовище, розташоване в районі міста Абкайк на сході Саудівської Аравії. Атака відбулася 14 вересня 2019 року в рамках громадянської війни в Ємені та конфлікту між Іраном і Саудівською Аравією. У ніч на 14 вересня на одному з найбільших нафтопереробних заводів «Saudi Aramco» спалахнула пожежа. Міністерство внутрішніх справ Саудівської Аравії повідомило, що об'єкти компанії в Абкайку та Хурайсі зазнали удару дронів. Зауважимо, що «Saudi Aramco» – державна компанія, що контролює нафтову галузь Саудівської Аравії. У 2018 році вона стала найприбутковішою у світі, заробивши $111,1 млрд – більше, ніж «Apple», «Google» і «ExxonMobil» разом. Її нафтопереробний завод в Абкайку є найбільшим у світі та може переробляти до 7 мільйонів барелів нафти на день *(Напад на Saudi Aramco.., 2019)*.

Одним із останніх прикладів є атака на вже згадуваний вище газопровід «Північний потік» *(рис. 2)*. Так, наприкінці вересня 2022 року в Балтійському морі вибухами було пошкоджено три з чотирьох ниток газопроводів «Північний потік-1» і «Північний потік-2» *(Липчанський М., 2024)*.

Рис. 2. Схема «Північного потоку-1» і «Північного потоку-2» *(Німецький регулятор.., 2020)*

Єдиною неушкодженою залишилася одна труба «Північного потоку-2», який не був запущений через санкції після вторгнення Росії в Україну. Вибухи спричинили витоки газу, що погіршило енергетичну кризу в Європі. Причина атаки досі не встановлена. Спочатку звинувачували Росію, але вона заперечила свою причетність. Після повідомлень у західних ЗМІ згадувалася можливість участі українських осіб, проте Київ це спростував. Данія та Швеція закрили розслідування через брак доказів, тоді як Німеччина продовжує слідство. Інцидент розглядають як навмисний акт, адже пошкодження міцних сталевих труб, оточених товстим шаром бетону, можливе лише внаслідок цілеспрямованої атаки *(Липчанський М., 2024).*

До міждержавних А. Монссон відносить дії сторін в ході військової кампанії, які навмисно спрямовані проти енергетики або на захоплення джерел такої *(Månsson A., 2014).*

Розглянемо це твердження на конкретних прикладах. Так до Першої світової війни нафта забезпечувала менше 5 % світового енергопостачання, а вугілля – 74 %. Під час Великої війни відбувся різкий перехід від деревини та вугілля до нафти, що забезпечило більшу мобільність військової техніки. Нафта стала ключовою для транспорту – від автомобілів і танків до кораблів та літаків *(Johnstone P., McLeish C., 2020).*

У міжвоєнний період боротьба за енергоресурси не вщухала. Як приклад можна навести війну між Болівією та Парагваєм за регіон Чако (1932 – 1935 рр.). Це була територіальна суперечка, а на кону стояли великі прибутки, адже геологічна розвідка знайшла в регіоні сліди покладів газу і нафти. Переговори щодо поділу території північного Чако почалися ще з кінця XIX століття. Болівія вважала ці землі своїми, адже такими були кордони провінції, прокладені ще іспанцями. Водночас Парагвай навпаки посилався на приналежність Чако до складу віцекоролівства Ріо-де-ла-Плата в XVI столітті. Оскільки правонаступником цього віцекоролівства є Парагвай, то й землі Чако належать парагвайцям. Обидві країни почали окупацію регіону, починаючи із 1905 року. Усе змінилося на початку 30-х років XX століття, коли американці виявили там поклади «чорного» й «блакитного» золота. Після сенсаційного відкриття цінність досі нікому не цікавого степу різко зросла. На той час дві великі нафтові компанії відігравали важливу роль у регіоні: **«Standard Oil» (США)** підтримувала Болівію і мала концесії на розвідку та видобуток нафти в країні та **«Royal Dutch Shell» (Британія–Нідерланди)** підтримувала Парагвай, вважаючи, що нафтові поклади можуть бути на території Гран-Чако. Хоча на той момент у регіоні не було значного нафтовидобутку, припущення про його можливість стимулювали обидві сторони до боротьби. Болівія сподівалася, що контроль над нафтоносним Чако зробить її більш енергетично незалежною та дозволить експортувати нафту через Атлантичний океан. Парагвай, хоча був значно слабшою країною у військовому відношенні, прагнув зберегти територію, яку вважав своєю. Війна почалася в 1932 році, коли болівійські війська спробували окупувати Чако. Вони мали чисельну та технічну перевагу, використовуючи бронетехніку та авіацію. Однак Парагвай ефективно застосовував тактику маневреної війни, оточував болівійські війська і змушував їх капітулювати. До кінця 1934 року вн контролював більшу частину Чако, а болівійські війська втратили ініціативу. У червні 1935 року було підписано перемир'я, а війна завершилася повним провалом Болівії *(Конько А., 2021; Klare M.).*

Друга світова війна була глобальним конфліктом із помітно збільшеною залежністю від нафти порівняно з Першою світовою. Наприклад, американські сили в Європі використовували в сто разів більше бензину в Другій світовій війні, ніж у Першій *(Johnstone P., McLeish C., 2020).*

Для прикладу, атаки німецьких підводних човнів у 1941 році майже повністю припинили постачання нафти до Великобританії, створивши загрозу колапсу військових і промислових операцій. Виживання країни залежало від успішної боротьби з підводною загрозою, зміцнення трансатлантичних поставок та залучення США до війни. Своєю чергою Японія, розуміючи, що без контролю над нафтовими ресурсами імперія не зможе продовжувати війну, ухвалила рішення про завоювання нафтових родовищ Південно-Східної Азії, зокрема в Нідерландській Ост-Індії (сучасна Індонезія). 7 грудня 1941 року японські сили атакували **Перл-Гарбор,** намагаючись знищити американський Тихоокеанський флот. Це дало б їм час на окупацію нафтоносних регіонів і створення оборонного периметра. Нафта була життєво необхідною й для воєнної машини Третього Райху. У перші роки війни Німеччина забезпечувала свої потреби за рахунок поставок з Румунії (родовища в Плоєшті), але цього було недостатньо. Гітлер прагнув захопити **нафтові родовища Баку,** які були основним джерелом пального для СРСР. Але реалізація цього плану провалилася, що стало однією з причин подальшої військової слабкості Вермахту, особливо на Східному фронті *(Oil and War…, 2022)*.

Серед показових конфліктів за нафту після Другої світової війни найперше слід згадати війну між Нігерією та самопроголошеною Республікою Біафра, яка значною мірою була пов'язана з контролем над нафтовими родовищами в дельті річки Нігер. До 1960-х років нафтова промисловість Нігерії активно розвивалася, і більшість покладів знаходилася на території Східного регіону, який згодом став Біафрою. Великі міжнародні компанії, такі як «Shell-BP», інвестували в нафтовидобуток, і до моменту початку конфлікту нафта становила головне джерело валютних надходжень Нігерії. Лідер Біафри, Ч. Оджукву, оголосив незалежність регіону, сподіваючись, що прибутки від нафти забезпечать існування нової держави. У той час компанія «Shell-BP» нейтрально ставилася до війни, але зрештою припинила сплачувати роялті Біафрі під тиском уряду Нігерії. Блокада, яку оголосила Нігерія, унеможливила продаж біафрійської нафти, що підірвало фінансову стабільність сепаратистів. Проте деякі інші країни, зокрема Франція, неофіційно підтримували Біафру, щоб отримати доступ до її нафти. Центральний уряд Нігерії розглядав нафтові родовища Біафри як критично важливий ресурс і головну причину для військової операції. Урядові війська активно боролися за контроль над нафтовими районами, зокрема над Порт-Харкортом, який був стратегічним нафтовим вузлом. Його захоплення в 1968 році стало важливим переломним моментом війни. Після поразки Біафри в 1970 році Нігерія відновила контроль над усіма нафтовими родовищами та посилила залежність від експорту нафти. Війна стала одним із перших конфліктів у світі, де нафтові ресурси безпосередньо вплинули на хід бойових дій і міжнародну політику *(Warren G., 1979).*

Нафта відіграла роль як економічний ресурс, військова ціль та інструмент міжнародного впливу й у Ірано-іракській війні (1980 – 1988 років). Хоча основними причинами війни були територіальні суперечки та ідеологічні розбіжності, одним із ключових факторів стало прагнення Іраку зміцнити контроль над нафтовими

ресурсами (іранським регіоном Хузестан). Час для реалізації цих заходів С. Хусейном був обраний вдало, оскільки Іран після Ісламської революції 1979 року став політично ізольованим, що ослабило його контроль над нафтовою промисловістю. 22 вересня 1980 року іракська армія атакувала Хузестан, захопивши міста **Хорремшехр та Абадан.** Проте Іран чинив запеклий опір, і вже до 1982 року зміг **повністю звільнити територію.** В ході війни обидві сторони чинили атаки на нафтову інфраструктуру одна одної. Ірак атакував іранські нафтові термінали на острові Харк, який був ключовим експортним вузлом. До кінця війни Іран втратив можливість експортувати нафту через Перську затоку у великих обсягах. Своєю чергою Іран атакував іракські нафтові об'єкти, зокрема термінали в Басрі та Кувейті, які використовувалися для експорту іракської нафти. Крім того війна переросла у масштабний конфлікт між нафтовими танкерами. Іран атакував танкери, що перевозили іракську нафту, особливо ті, що прямували до Кувейту та Саудівської Аравії. Ірак завдавав ударів по танкерам, що транспортували іранську нафту. У відповідь США та їхні союзники почали супроводжувати танкери для захисту їх від атак, що призвело до прямого зіткнення між Іраном і США у 1987–1988 роках *(Akihiko N., 1988;* Tanker War*, 2008)*. Цю війну, по суті, можна визначити як нафтову війну з її початку у вересні 1980 року. Кожна країна намагалася завдати шкоди нафтовим об’єктам і заблокувати експорт нафти противника зі стратегічною метою зменшити свій нафтовий дохід. Зменшення потоку нафти, спричинене війною, неминуче змінило світовий баланс попиту/пропозиції нафти.

Нафта відіграла ключову роль у війні в Перській затоці (1990-1991 рр.) між Іраком та міжнародною коаліцією на чолі зі США. Це був не лише фактор економічної мотивації, а й стратегічний ресурс, навколо якого будувалася військова тактика і геополітичні рішення. Тоді Ірак звинувачував Кувейт **у незаконному видобутку нафти** з прикордонного родовища **Румайла,** яке простягалося через іраксько-кувейтський кордон. Влада Багдаду стверджувала, що Кувейт використовував передові технології горизонтального буріння для **відкачування іракської нафти,** що щорічно завдавало Іраку **збитків на сотні мільйонів доларів.** Кувейт та Саудівська Аравія продовжували **збільшувати видобуток нафти,** що призводило до **падіння світових цін.** Для Іраку, який після війни залежав від експорту нафти, це було серйозним ударом. Як наслідок 2 серпня 1990 року армія С. Хусейна вторглася в Кувейт. Іракська армія швидко взяла під контроль **родовище Румайла,** яке було **спільним між Іраком та Кувейтом.** Багато іракських військових баз розташовувалися поруч із цим родовищем ще до вторгнення. Було також захоплено **Бурганське нафтове родовище,** одне з **найбільших у світі,** що мало стратегічне значення для нафтового ринку. Крім родовищ, під іракський контроль потрапили **термінали експорту нафти, нафтопереробні заводи, трубопроводи та резервуари**. Вже **через кілька днів** Багдад контролював всю територію країни, включно з її стратегічними нафтовими родовищами, нафтопереробними заводами та експортними терміналами. Ірак планував інтегрувати нафтову інфраструктуру Кувейту у власну систему і використовувати її для **збільшення власного експорту (***Persian Gulf War, 2011)*. Це приклад, коли джерело енергетичних запасів стає мето.

Але у цій війні ми бачимо й як енергетика стає зброєю. Коли міжнародна коаліція розпочала військову операцію «Буря в пустелі» у січні 1991 року, іракські війська використали **тактику «спаленої землі».** Так було п**ідпалено понад 700 нафтових**

свердловин, що спричинило **величезні пожежі,** які тривали **майже 10 місяців.** Викиди сажі та токсичних газів викликали **екологічну катастрофу,** що вплинула на атмосферу та здоров'я людей у регіоні. Вогонь знищив значну частину нафтової інфраструктури Кувейту, що ускладнило його економічне відновлення після війни. Крім того, з метою ускладнення висадки військ США, іракські військові **навмисно злили в Перську затоку від 4 до 6 мільйонів барелів нафти *(рис. 3).*** Це стало **найбільшим розливом нафти в історії,** що завдало величезної шкоди екосистемі регіону ***(****Gulf War oil spill.., 1991; Persian Gulf War, 2025; Нур Сахаб Ахмед Али, 2011).*

Рис. 3. Фото розливу нафти під час війни у зоні Перської затоки
(Gulf War oil spill.., 1991)

Після звільнення Кувейту у лютому 1991 року міжнародні компанії розпочали масштабні операції з гасіння нафтових пожеж та відновлення нафтовидобутку. Гасіння пожеж тривало **до листопада 1991 року.** Відновлення експорту нафти розпочалося вже через **6 місяців після завершення війни.**

Нафтове питання було однією із головних причин прикордонного конфлікту між Суданом і Південним Суданом, який спалахнув 26 березня 2012. В його витоках було незадоволення сторін встановленою лінією кордону при проголошенні незалежності Південного Судану (2011 р.), який здобув суверенітет в ході тривалої збройної боротьби проти Судану. Конфлікт ускладнювався наявністю значних запасів вуглеводнів в спірних прикордонних провінціях Аб'єй, Ель-Вахда і Південний Кордофан. Станом на 10 квітня 2012 року сили нової незалежної держави Південний Судан зайняли нафтовий центр Хегліг, місто, надане Судану в рамках мирного врегулювання, яке дозволило жителям півдня відокремитися в 2011 році. Жителі півночі, базуючись у Хартумі, мобілізували власні сили та витіснили жителів Південного Судану з Хегліга. Відтоді вздовж всього спірного кордону між двома країнами спалахнули бої , які супроводжувалися авіаударами по містах Південного Судану. Цей конфлікт підживлювався багатьма факторами, але нафта і прибутки від неї залишилися в центрі справи. Коли Судан був розділений у 2011 році, найпліднішні нафтові родовища виявилися на півдні, тоді як єдиний трубопровід, здатний транспортувати південну нафту на міжнародні ринки, залишився в руках жителів півночі. Вони вимагали надзвичайно високі «транзитні збори» (32–36 доларів за

барель порівняно зі звичайною ставкою в 1 долар за барель) за привілей доставляти південну нафту на ринок. Коли Південний Судан відмовився прийняти такі ставки, Судан конфіскував гроші, які були вже зібрані від експорту нафти півдня. У відповідь останні взагалі припинили видобуток нафти і почали військові дії проти півночі. В подальшому конфлікт проходив у формі періодичних нападів мобільних груп воюючих сторін на ворожу територію без встановлення лінії фронту. Судан кілька разів проводив повітряні бомбардування південносуданських позицій. Нафтовидобувна інфраструктура регіону значною мірою була зруйнована, що підсилює економічні негаразди обох країн. Сутички невеликого масштабу тривали до моменту підписання угоди щодо кордону і природних ресурсів 26 вересня 202 р., яка вирішила більшість аспектів конфлікту. Південний Судан відчайдушно прагне продати свою нафту, щоб отримати прибуток, необхідний для запуску своєї економіки; Судан, з іншого боку, обурюється втратою доходів від нафти, які він контролював, коли нація була ще єдиною, і, здається, не менш рішучий залишити якомога більше нафтових грошей Півдня собі *(Fueling Atrocities Oil .., 2018).*

З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну (24 лютого 2022 року) нафтопереробні заводи (НПЗ) стали однією з цілей атак обох сторін. Українські безпілотники неодноразово завдавали ударів по російських НПЗ, зокрема в Краснодарському краї, Ростовській та Білгородській областях. Це спрямовано на зменшення можливостей Росії виробляти паливо для військової техніки. У відповідь РФ атакує українські НПЗ та паливні термінали, намагаючись підірвати економіку та логістику Сил оборони України. Особливо потужні удари були нанесені по заводах у Кременчуці, Одесі та Шебелинці. Взаємні удари по енергетичній інфраструктурі свідчать про використання енергетики як стратегічного ресурсу й у війні *(Кірюхіна Я., 2025; По яких нафтобазах.., 2023; Топалов М., 2024).*

Аналіз питання за Томасом Гріффітом. Майор Т. Е. Гріффіт проаналізував доцільність та ефективність ударів по енергетичній інфраструктурі в сучасних війнах. При цьому дослідник виокремив чотири підсистеми енергетичної системи: генерація або виробництво електроенергії, лінії транспортування, розподільча та управлінська *(Griffith T., 1994).*

Перша підсистема – генерація або виробництво електроенергії. Сюди відносяться електростанції (ТЕС, ГЕС, АЕС тощо), які виробляють електроенергію. До переваг атак по них відносяться: по-перше, можуть значно знизити загальний обсяг електроенергії в мережі; по-друге, руйнування ключових генераційних об'єктів (наприклад, великих електростанцій) може призвести до довготривалого ефекту. Недоліки атак по таких цілях: деякі генераційні потужності (наприклад, малі ТЕС) складно вивести з ладу надовго; якщо країна має розподілену генерацію (багато джерел енергії), втрата кількох об'єктів не зламає всю систему *(Griffith T., 1994).*

Один із найвідоміших прикладів цього датується Другою світовою війною. Тоді Дніпровська гідроелектростанція (ДніпроГЕС) зазнала двох значних руйнувань: у 1941 (підрив радянськими військами) та 1943 роках (руйнування німецькою армією). 18 серпня 1941 року, під час відступу Червоної армії перед наступаючими німецькими військами, радянське командування ухвалило рішення підірвати греблю ДніпроГЕС. Вибух створив пробоїну довжиною 175,5 метра та висотою 21,2 метра, спричинивши потужну повінь, яка знищила прибережні будівлі та призвела до численних жертв

серед військових і цивільних *(рис. 4).* Після окупації Запоріжжя німецькі інженери частково відновили роботу ДніпроГЕС. Однак у жовтні 1943 року, під час відступу перед наступаючими радянськими військами, німецькі війська знову підірвали греблю, завдавши значних пошкоджень. Це було зроблено з метою уповільнити просування Червоної армії та ускладнити її переправу через Дніпро *(Галата А., 2024).*

Рис. 4. Фото наслідків руйнування радянськими військами Дніпровської гідроелектростанції у 1941 році *(Галата А., 2024).*

В черговий раз ДніпроГЕС зазнала ураження від Росії у XXI сторіччі. Станом на березень 2025 року її війська 46 разів вдарили по цій гідроелектростанції. За словами очільника Запорізької обласної військової адміністрації І. Федорова, для її відновлення потрібно щонайменше 3 роки *(Росіяни вдарили.., 2025).*

Приклад із кінця XX століття: під час операції НАТО «Союзницька сила» у 1999 році авіація коаліції здійснювала удари по енергетичній інфраструктурі Союзної Республіки Югославія, включно з електростанціями. Метою цих атак було послаблення військового потенціалу останньої та ускладнення комунікаційних можливостей її армії. У травні 1999 року ВПС НАТО здійснили удари по електростанціях, що призвело до масштабних відключень електроенергії в Белграді, Ніші, Новому Саді та інших регіонах. Це призвело до перебоїв у водопостачанні та порушення телефонного зв'язку між Сербією та Чорногорією. НАТО пояснювало ці атаки потребою зламати функціонування військової машини Югославії, хоча визнавало можливі незручності для цивільного населення. Водночас для виведення з ладу електромереж без значних пошкоджень інфраструктури Об’єднані збройні сили Альянсу застосовували так звані «м'які бомби», які вибухали над електростанціями та розпилювали графітовий пил. Цей пил спричиняв короткі замикання в електричних системах, що призводило до відключень електроенергії без руйнування обладнання *(Partridge B., 1999; Final Report.., 2000).*

У тому ж 1999 році під час різкої ескалації конфлікту в Лівані ізраїльські літаки розбомбили електростанції (зокрема другу електростанцію в східному Бейруті – Джамхур), зануривши більшу частину міста в темряву під час атак, спрямованих на цивільну інфраструктуру Лівану вперше за більш ніж три роки *(Trounson R., 1999).*

Під час російського широкомасштабного вторгнення в Україну, починаючи з 2022 року, РФ неодноразово атакувала українські електростанції. Так Запорізька атомна електростанція опинилася в зоні бойових дій вже в березні 2020 р., що викликало занепокоєння щодо можливих аварій. Експерти висловлювали побоювання щодо ризику потрапляння снарядів у сховища ядерних відходів, що могло призвести до радіоактивного забруднення навколишнього середовища. По сьогоднішній день ця українська АЕС перебуває під контролем російської армії *(Книш О., 2022)*. Через рік, у ніч на 6 червня 2023 року, під збройні сили РФ підірвали Каховську гідроелектростанцію (захоплену ним ще у лютому 2022 р.). Це призвело до затоплення 28 населених пунктів *(Новицький Д., 2023)*. У серпні 2024 року Росія здійснила масований обстріл, націлившись на велику гідроелектростанцію вище за течією від Києва. Хоча дамба витримала атаку, існували побоювання щодо розливу води на значну частину столиці України у разі її руйнування *(Чайка О., 2024)*. У березні 2024 року від російських ударів постраждали Бурштинська (Івано-Франківська область) та Ладижинська (Вінницька область) ТЕС. Енергоблоки в різному ступені руйнації – від повної до понад 50 % *(Котенський А., 2024)*. У липні 2024 року російські війська здійснили атаки безпілотниками на Чорнобильську атомну електростанцію, що призвело до значних пошкоджень захисної структури над реактором № 4. Хоча рівень радіації залишився стабільним, інцидент підкреслив загрозу для ядерної безпеки в умовах конфлікту *(Барбу С., 2025)*.

Друга підсистема за Т. Гріффітом – транспортування (магістральні лінії електропередачі (ЛЕП), трансформаторні підстанції; високовольтні лінії та трансформатори, що передають електроенергію на великі відстані. Переваги атаки по них: створення масштабних відключень, навіть якщо електростанції не знищені; збій роботи великих підстанцій або ключових вузлів може «розірвати» електромережу. Недоліки атаки: відновлення здійснюються відносно швидко (ремонт ЛЕП, встановлення мобільних підстанцій); високовольтні лінії можуть бути обхідними шляхами для електроенергії, що зменшує ефект атаки на систему *(Griffith T., 1994)*.

Ураження енергетичної структури (цілонаправлені чи як побічний фактор нанесення удару по інших об’єктах) притаманні війнам і конфліктам в різні історичні часи. Електроенергія була мішенню рейдів аеростатів під час Першої світової війни; Німеччина атакувала радянську електричну мережу, щоб відновити оперативну ініціативу після її втрат (наприклад, під Сталінградом); Сполучені Штати здійснили такі напади на Північну Корею з метою змусити її сісти за стіл переговорів; електропотужність була ключовою ціллю під час операцій під час війни у В'єтнамі *(Crawford III J.W., 1997)*.

Під час війни в зоні Перської затоки, в 1991 році, сили коаліції завдали ударів по енергетичній інфраструктурі Іраку. З цього приводу керувались наступним розумінням ситуації: електроенергія життєво необхідна для функціонування сучасної військової та промислової держави. Й насправді, порушення електропостачання ключових іракських об’єктів призвело до погіршення різноманітних важливих можливостей, від радіолокаційних станцій (які попереджали про авіаудари коаліції), до холодильних установок (які використовуються для зберігання біологічної зброї), та об’єктів з виробництва ядерної зброї. Щоправда, для цього фактично знадобилося відключити

практично всю електричну мережу Іраку, щоб запобігти перенаправленню електроенергії навколо пошкоджених вузлів *(Conduct of the Persian Gulf War, 1992).*

Третя підсистема, яку виокремлює Т. Гріффіт, – розподільча (локальні електромережі, що постачають електроенергію кінцевим споживачам). Це менш потужні лінії та трансформатори, що розподіляють електроенергію серед споживачів (міста, підприємства, військові об'єкти). Переваги атаки по них: викликає безпосередні перебої для населення, підприємств, лікарень, військових баз; дестабілізує соціальну та економічну ситуацію, сприяє деморалізації. Недоліки атаки: зазвичай не призводить до глобального колапсу системи, адже генерація і передача залишаються функціональними; відновлення може бути швидшим, ніж при атаці на магістральну передачу *(Griffith T., 1994).*

Наприклад, під час повітряної кампанії НАТО «Союзницька сила» проти Союзної Республіки Югославія у 1999 році електроенергетичні цілі включали трансформаторну станцію, яка забезпечувала енергією координаційну мережу протиповітряної оборони та оперативний центр, важливий для командування та управління СРЮ *(Schmitt M., 2022)*.

Згодом, під час кампанії «Свобода Іраку» у 2003 році, коаліційні сили завдавали ударів лише по розподільних електростанціях, а не по об'єктах виробництва електроенергії. Наприклад, вони використовували крилату ракету BLU-114, яка розподіляла нитки вуглецевого волокна на коротке замикання обладнання, а не пошкоджувала його зарядом вибухівки *(Schmitt M., 2022)*. Зауважимо, що через сім років після усунення від влади С. Хусейна, іракська національна мережа все ще забезпечувала лише кілька годин електроенергії щодня. Електростанції країни розраховані на виробництво близько 11 000 мегават електроенергії, але вони працювали приблизно наполовину цього рівня. Для прикладу, двадцять атак сил коаліції (з 13 квітня по 11 травня 2010 року) призвели до руйнування 20 опор електропередач, більшість з яких несли лінії електропередач між столицею Іраку Багдадом і неспокійною провінцією Ніневія на півночі. Зокрема напад на слабку енергомережу Іраку включав три вибухи вздовж 223-кілометрової лінії електропередачі між західним Багдадом і північним містом Байдзі та два вибухи на 183-кілометровій лінії між Байдзі та Мосулом, найбільш густонаселеним містом на півночі. З приводу цього, Х. Вахаб, радник у міністерстві електроенергетики, сказав, що Ірак не може повністю захистити лінії та опори *(Iraq's shaky.., 2010).*

Енергутика стає ціллю не лише у війні регулярних армій, але й у боротьбі з терористами. Так, під час Ліванської війни 2006 року Ізраїль здійснив авіаудари по енергетичній інфраструктурі Лівану, зокрема по електростанціях та розподільчих мережах. Ці дії були спрямовані на послаблення військового потенціалу «Хезболли» та обмеження її можливостей для подальших атак. В результаті на півдні країни майже повністю було припинено електропостачання. Зокрема пошкоджено електростанцію в Джійє, електрогенератор в Сібіліні *(Israel/Lebanon/Hezbollah.., 2006; Whitaker B., 2006).* А вже влітку 2024 року «Хезболла» опублікувала відео, зняте безпілотником, на якому показано військові та цивільні місця в Хайфі. Таким чином терористи намагались повідомити про здатність угруповання завдати ударів по найбільшому місту на півночі Ізраїлю. Потенційні цілі, показані «Хезболлою» на відео, включали енергетичну інфраструктуру, що викликало у керівництва Ізраїлю побоювання щодо загальнонаціональних відключень електроенергії. Ситуація загострилася, коли

високопоставлений державний чиновник з електроенергетики попередив, що «Хезболла» може пошкодити електромережу країни, зробивши життя «неможливим» після 72 годин без електрики *(Klabin N., 2025).*

Національна електромережа Лівії була однією з основних інфраструктур, яка зазнала значної шкоди під час громадянської війни та нападів ополченців. Мережі завдано збитків на понад 300 підстанцій на суму 1,0 мільярда доларів США. Крім того, було зруйновано близько 2000 км ліній електропередач і 6000 км розподільних ліній Незважаючи на те, що з 2011 року на електроенергетичній інфраструктурі проводяться ремонтні роботи, низка енергоблоків і підстанцій все ще не працюють. Оскільки політичне насильство в Лівії тривало до 2020 року, електрична інфраструктура зазнала шкоди від військових вторгнень, ракетних ударів, диверсій та вандалізму. Це серйозно підірвало здатність мережі надійно постачати електроенергію, що призвело до загострених відключень електроенергії та залишало мільйони лівійців без електрики протягом тривалого часу щодня *(Almaktar M., Elbreki A., Shaaban M., 2020).*

Під час російсько-української війни, в період 2022–2023 років, кожна масована атака Росії концентрувалась на окремому сегменті енергосистеми України. Наприклад, під час одного обстрілу удари були здебільшого по ТЕЦ, під час іншого – по ГЕС, під час ще одного – по підстанціях, що ведуть від АЕС. Безпілотники, як правило, летіли по трансформаторних підстанціях. З березня 2024 року Москва почала наносити удари по різних елементах мережі відразу, причому спрямовуючи туди не одну, а відразу декілька ракет *(До терору готові., 2024).*

Четверта підсистема, виокремлена Т. Гріффітом – управлінська (системи управління енергомережами, автоматизовані та диспетчерські центри). Це комп'ютеризовані системи керування потоками енергії, балансування навантажень, запобігання аваріям. Переваги атаки по них: кіберудари або фізичне знищення диспетчерських пунктів можуть спричинити хаос в енергосистемі; втрата управління може призвести до неконтрольованих аварій, каскадного відключення енергомереж. Недоліки атаки: системи можуть мати резервні механізми керування; якщо генерація та передача залишаються вцілілими, контроль можна частково відновити через аварійні процедури *(Griffith T., 1994).*

Аналізуючи цей аспект, варто зазначити, що цифровізація приносить значні переваги, але водночас створює нові загрози. Сучасні енергосистеми залежать від складних мереж розумних лічильників, датчиків і автоматизованих систем керування, які можуть стати мішенню для кіберзлочинців, якщо їх недостатньо захистити. Зловмисники можуть використовувати вразливі місця для порушення роботи, викрадення даних або маніпуляцій потоками енергії. Додатковий ризик створює збільшення кількості децентралізованих енергетичних активів, таких як електромобілі, теплові насоси та сонячні панелі, які підключаються до мережі на низьких рівнях напруги та можуть стати слабкими місцями в системі безпеки. Ще однією проблемою є залежність від даних у реальному часі та автоматизованого управління. Хоча це підвищує ефективність роботи мережі, втручання зловмисників може призвести до масових відключень електроенергії, пошкодження обладнання або фінансових збитків. Також зростає загроза атак через уразливі місця в ланцюгах постачання. Енергетична інфраструктура все більше покладається на сторонніх постачальників програмного

забезпечення, хмарних сервісів й імпортних компонентів. Якщо ці системи зламають, зловмисники можуть отримати доступ до критично важливих операцій мережі.

Наприкінці вересня 2010 року стало відомо, що вірус «Stuxnet» завдав серйозної шкоди іранській ядерній програмі. Використовуючи вразливість операційної системи та горезвісний «людський фактор», «Stuxnet» успішно атакував 1368 із 5000 центрифуг на заводі зі збагачення урану в Натанзі, а також зірвав терміни запуску ядерної АЕС у Бушері. Замовник – невідомий. Виконавець – недбайливий співробітник Siemens, який вставив інфікований флеш-накопичувач у робочу станцію. Збитки, завдані ядерним об'єктам Ірану, можна порівняти зі збитками від атаки ізраїльських ВПС *(Stuxnet.., 2010)*. З цього часу світ заговорив про війни нового покоління. Кібернетичні атаки можуть стати ідеальними інструментами наступних воєн – вони стрімкі, ефективні у своїй руйнівності та, як правило, анонімні.

Станом на 2011 рік комп'ютерний вірус Stuxnet виявлено у більш ніж половині комп'ютерних систем німецьких енергетичних компаній, повідомляє журнал «Der Spiegel». Такими є дані дослідження, проведеного на замовлення виробника антивірусів «McAfee» у 14 країнах світу. Зокрема вірусом заражені системи щонайменше 59 %. відсотків німецьких фірм-постачальників електрики, газу та води *(Вачедин Д., 2011).*

У грудні 2014 року каліфорнійська фірма з кібербезпеки «Cylance Inc» опублікувала результати 2-річного розслідування – технічний звіт, у якому зазначено, що операція під назвою «Операція Клівер» була спрямована проти військових, нафтогазових, енергетичних і комунальних служб, транспортних компаній, авіакомпаній, аеропортів, лікарень та організацій аерокосмічної промисловості по всьому світу. С. МакКлюр, засновник і генеральний директор «Cylance Inc», вважає, що хакери спонсоруються Іраном і мають зв'язки з Корпусом вартових ісламської революції *(Plummer Q., 2014).*

23 грудня 2015 року в Україні також було зафіксовано успішну кібератаку на енергетичну інфраструктуру. Тоді вона вразила три енергокомпанії – «Прикарпаттяобленерго», «Київобленерго» та «Чернівціобленерго». Атака включала проникнення через фальшиві електронні листи, відключення електроенергії на підстанціях, виведення з ладу IT-систем та перевантаження кол-центрів. Американська компанія «iSight Partners» пов'язала напад із російською хакерською групою «Sandworm». Через рік, 17 грудня 2016 року, сталася нова атака – було знеструмлено підстанцію 330 кВ «Північна», що призвело до відключення споживачів у Києві та області. Компанія «Dragos» пов'язала цей інцидент із хакерською групою «Electrum», яка використовувала вірус «Crash Override» для атак на енергосистеми. Програма могла одночасно виводити з ладу кілька підстанцій, спричиняючи перебої в електропостачанні на кілька годин або днів *(Кібератака на українську енергетику.., 2016; Росія причетна.., 2017).*

У 2020 році в Ірані сталося одинадцять вибухів, що охопили різні об'єкти, зокрема завод із збирання центрифуг, ракетні майданчики, нафтохімічні центри, електростанції, збагачувальний завод у Натанзі та медичну клініку. Хоча іранська влада заперечила вибухи на ракетних об'єктах, вона визнала пошкодження ядерного комплексу в Натанзі. Деякі західні та іранські офіційні особи припустили, що вибухи спричинили кібератаки Ізраїлю або приховані удари США та Ізраїлю в межах ширшого конфлікту між Іраном та Ізраїлем *(Вибухи в Ірані.., 2025).*

З 2020 по 2022 рік кількість кібератак на енергетичний сектор зросла вдвічі, причому лише у 2022 році зафіксовано 48 успішних атак на енергетичну інфраструктуру Європи. У 2023 році 61 % усіх зареєстрованих кібератак у світі були здійснені з території Росії, багато з них спрямовувались на європейську критичну інфраструктуру. Напади варіювалися від атак із використанням програм-вимагачів до спроб вивести з ладу енергомережі *(Кібербезпека в енергетиці, 2025)*.

А під час широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 2022 року російські хакери атакували електромережу одночасно з ракетними ударами по інфраструктурі. Це демонструє необхідність комплексного захисту як цифрових, так і фізичних об'єктів, зокрема через системи протиракетної оборони та боротьби з дронами *(Кібербезпека в енергетиці, 2025)*.

У 2025 році стало відомо про російські військові плани, які передбачали удари по 160 об'єктах у Південній Кореї та Японії у разі конфлікту. Ці цілі включали як військові, так і важливі енергетичні та інфраструктурні об'єкти – транспортні тунелі, атомні електростанції та нафтопереробні заводи *(서혜림., 2025)*. Ці плани підкреслюють стратегічне значення енергетичної інфраструктури у військових конфліктах сучасності.

Висновки.

1. Нерівномірний розподіл енергоресурсів і контроль над ними часто стає причиною конфліктів та війн.

2. Енергетика може виступати як первинним чинником конфлікту, так і об'єктом атак: по-перше, енергетика може бути використана як засіб тиску, коли великі експортери енергоносіїв зменшують поставки, щоб вплинути на політичні рішення інших країн; по-друге, у військових конфліктах енергетична інфраструктура стає метою атак порівняно з іншими військовими цілями.

3. Поряд із фізичним знищенням енергооб'єктів різного роду кіберзагрози та диверсії стають новими формами атак на енергосистеми, що значно ускладнює їхній захист. Розширення цифрових технологій у сфері енергетики збільшує кількість потенційних вразливостей, які можуть бути використані противником.

4. Енергетична зброя є інструментом, який можуть застосовувати не лише офіційні збройні сили держав і їхні регулярні армії, але й нелегальні збройні формування, зокрема повстанські рухи та терористичні угруповання. Завдяки розвитку технологій вона стає доступнішою, що підвищує ризики її використання у конфліктах різного рівня – від міждержавних воєн до асиметричних та гібридних загроз.

5. Енергетична безпека набуває все більшого значення у військових і геополітичних процесах, стаючи одним із ключових чинників стабільності держав та регіонів. У сучасних умовах контроль над енергетичними ресурсами, їхньою видобувною та транспортною інфраструктурою відіграє вирішальну роль у визначенні економічної та військової могутності країн. Це робить забезпечення надійного функціонування енергетичної інфраструктури не лише економічним, а й безпековим пріоритетом, що впливає на обороноздатність держав та динаміку міжнародних відносин.

References:

Барбу С. Російський удар по Чорнобильській АЕС. Усе, що треба знати про наслідки. *LB.ua*. 15.02.2025. URL: https://surl.li/hrgwpg (дата звернення: 14.03.2025).

Бедратенко О. Україна та Європа готові до завершення транзиту російського газу – експерт. *ВОЛ.* 31.12.2024. URL: https://surl.li/uwnznq (дата звернення: 14.03.2025).
Бичай Р. То хто все ж підірвав «Північний потік»? *Радіо Свобода.* 17.08.2023. URL: https://surl.li/zvglsc (дата звернення: 14.03.2025).
Білоус О. Кінець епохи російського газу: як припинення транзиту вплине на Європу. *РБК-Україна.* 01.01.2025. URL: https://surl.li/zrhcro (дата звернення: 14.03.2025).
Вачедин Д. Немецкие энергетические системы заражены компьютерным вирусом Stuxnet. *DW.* 16.04.2011. URL: https://surl.li/szmkqi (дата звернення: 15.03.2025).
Вибухи в Ірані 2020 року. *Wikipedia.* 01.02.2025. URL: https://surl.li/vwdamb (дата звернення: 15.03.2025).
Галата А. 5 фактів про ДніпроГЕС: Копали лопатами, тричі підривали та знайшли меч Святослава. *Telegraf.* 22.03.2024. URL: https://surl.li/stzdhi (дата звернення: 14.03.2025).
До терору готові. Скільки Росія накопичила ракет та дронів для обстрілів енергетики. *РБК-Україна.* 21.11.2024. URL: https://surl.gd/fjfeac (дата звернення: 15.03.2025).
Кібератака на українську енергетику: як це було. *Texty.org.ua.* 03.04.2016. URL: https://surl.li/abyzyl (дата звернення: 15.03.2025).
Кібербезпека в енергетиці. *Eurelectric.* 21.02.2025. URL: https://surl.li/leuzwj (дата звернення: 15.03.2025).
Кірюхіна Я. Україна весь 2024 рік била по російських нафтобазах і НПЗ. Які наслідки. *BBC NEWS Україна.* 08.01.2025. URL: https://surl.li/rcljzx (дата звернення: 14.03.2025).
Книш О. «Мирний» атом: яку загрозу несе Запорізька АЕС в руках окупантів. *Мета.ua.* 12.08.2022. URL: https://surl.li/keoxzl (дата звернення: 14.03.2025).
Конько А. Наприкінці не було з ким воювати: конфлікт Болівії та Парагваю призвів до незворотних наслідків. *Канал «24».* 06.05.2021. URL: https://surl.li/uecfjg (дата звернення: 14.03.2025).
Котенський А. Рашисти зруйнували всі енергоблоки Бурштинської ТЕС. *Львівський портал.* 28.03.2024. URL: https://surl.li/byxbxg (дата звернення: 12.03.2025).
Кривава економіка: як ціни на нафту формують війни і геополітику. *ФАКТ.* 25.01.2025. URL: https://surl.li/lsuglm (дата звернення: 14.03.2025).
Липчанський М. Оператор Північних потоків подав до суду на страховиків і вимагає €400 млн. *Кореспондент.* 12.03.2024. URL: https://surl.li/azhxrr (дата звернення: 14.03.2025).
Напад на Saudi Aramco: атака на саудівські заводи спричинила рекордний стрибок цін на нафту, а США та Іран стали ближчими до війни. *ТСН.* 17.09.2019. URL: https://surl.li/xvueml (дата звернення: 14.03.2025).
Німецький регулятор вивів "Північний потік-1" з Газової директиви. *Ua-energy.org.* 22.05.2020. https://surl.li/szckmh (дата звернення: 09.03.2025).
Новицький Д. Підрив Каховської ГЕС: чотири категорії наслідків та план подальших дій. *Економічна правда.* 14.06.2023. URL: https://surl.li/iusvic (дата звернення: 14.03.2025).
Нур Сахаб Ахмед Али Ирако-кувейтский вооруженный конфликт 1990–1991 гг. и его международные последствия. *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева*, 2011. С. 2–3. URL: https://surl.li/zvtsuq (дата звернення: 14.03.2025).
По яких нафтобазах та НПЗ в Україні била росія під час повномасштабної війни. *Слово і діло.* 11.08.2023. URL: https://surl.li/dgrjek (дата звернення: 14.03.2025).
Понад добу горить нафтопровід Баку-Тбілісі-дДжейхан. *Перший український канал «5»*. 07.08.2008. URL: https://surl.li/ladsrs (дата звернення: 14.03.2025).
Росія причетна до хакерських атак на енергосистему України. *Економічна правда.* 13.06.2017. URL: https://surl.li/bfvtwb (дата звернення: 15.03.2025).
Росіяни вдарили по ДніпроГЕС 46 разів, вдалося відновити тільки дорогу, – Федоров. *Inform.ZP.UA.* 07.03.2025. URL: https://surl.li/rsmxus (дата звернення: 14.03.2025).
Свірневська В. Випереджає США, Росію та Саудівську Аравію: яка країна має найбільші запаси нафти. *Фінанси.* 24. 03.11.2024. URL: https://surl.li/ymmbrb (дата звернення: 14.03.2025).
Топалов М. «Бавовна палала і буде палати». Що стоїть за атаками по НПЗ Росії та як вони шкодять Кремлю. *Економічна правда.* 15.03.2024. URL: https://surl.li/seobrp (дата звернення: 14.03.2025).
Хто володіє найбільшими запасами газу у світі: інфографіка. *Економка 24.* 25.10.17. URL: https://surl.li/cgkuyf (дата звернення: 14.03.2025).

Чайка О. Росіяни атакували Київську ГЕС, є пошкодження, але загрози прориву немає. *Forbes.* 26.08.2024. URL: https://surl.li/sufnna (дата звернення: 14.03.2025).
Stuxnet: война 2.0. *Хабр.* 12.10.2010. URL: https://habr.com/ru/articles/105964/ (дата звернення: 15.03.2025).
Akihiko N. The impact of the Iran-iraq war on the oil market. *Journal of Arab Affairs; Boulder*, 1988. Vol. 7, Iss. 1. URL: https://surl.li/ftsapw (access date: 14.03.2025).
Almaktar M., Elbreki A., Shaaban M. Revitalizing operational reliability of the electrical energy system in Libya: Feasibility analysis of solar generation in local communities. *Journal of Cleaner Production.* 2021. Volume 279, 2020. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.123647 URL: https://surl.li/yifrba (access date: 17.03.2025).
Blast shuts down Iran-Turkey gas pipeline amid mounting tensions. *The times of Israel.* 28.07.2015. URL: https://surl.li/lyjjxz (access date: 14.03.2025).
Conduct of the Persian Gulf War. *Final Report to Congress.* Chapters I through VIII. 526 p. URL: https://surli.cc/yhvzeb (access date: 15.03.2025).
Crawford III J.W. the law of noncombatant immunity and the targeting of national electrical power systems. *The Fletcher Forum of World Affairs.* Vol. 21, No. 2 (Summer/Fall 1997), Pp. 101–119. URL: https://surl.li/zxoeag (access date: 15.03.2025).
Energy Security (Prepared by IAGS in collaboration with Oil & Gas Industry Terrorism Monitor (OGI-TM). *Institute for the Analysis of Global Security.* 27.03.2008. URL: https://surl.li/hdxfnw (access date: 14.03.2025).
Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia. *United Nations | International Residual Mechanism for Criminal Tribunals.* 2000. URL: https://surl.li/xunsde (access date: 15.03.2025).
Fueling Atrocities Oil and War in South Sudan. The Sentry is an initiative of the Enough Project and Not On Our Watch (NOOW). *The Sentry.* 2018. URL: https://surl.li/npymtz (access date: 14.03.2025).
Griffith T. Strategic Attack of National Electrical Systems. Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama, 1994. 64 p. URL: https://surli.cc/pwmneo (access date: 06.03.2025).
Gulf War oil spill. *Alchetron.* 21.01.1991. URL: https://alchetron.com/Gulf-War-oil-spill (access date: 14.03.2025).
Houthi drone attacks on 2 Saudi Aramco oil facilities spark fires. *AlJazeera.* 14.09.2019. URL: https://surl.li/ahwexc (access date: 14.03.2025).
Iran blames 'sabotage' for gas pipeline explosions. *DW.* 14.02.2024. URL: https://surl.li/erajra (access date: 14.03.2025).
Iran's main gas pipeline hit by sabotage, oil minister says. *Reuters.* 14.02.2024. . URL: https://surl.li/kvvqjk (access date: 14.03.2025).
Iraq's shaky power grid bombed 22 times in a month. *Reliefweb*. 13.05.2010. URL: https://surl.li/mfzqno (access date: 17.03.2025).
Israel/Lebanon/Hezbollah Conflict in 2006. *ICRC.ORG.* https://surl.gd/lfnauj (access date: 17.03.2025).
Johnstone P., McLeish C. World wars and the age of oil: Exploring directionality in deep energy transitions. *Energy Research & Social Science.* 2020. Volume 69. DOI: https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101732. URL: https://surl.li/inaipu (дата звернення: 14.03.2025).
Klabin N. Experts Say Israel's Energy Grid Well Prepared for War, as Many Israelis Brace for the Worst. *Themedialine.* 17.03.2025. URL: https://surl.li/moxccd (access date: 17.03.2025).
Klare M. Our looming energy wars. *Salon.* 10.01.2012. URL: https://surl.li/ecjvpr (дата звернення: 14.03.2025).
Klare M. The Energy Wars Heat Up. *HUFFPOST.* 10.05.2012. URL: https://surl.li/bbdedf (access date: 14.03.2025).
Losman D. Rhodesia: a decade under sanctions. *Il Politico.* Vol. 43, No. 2 (GIUGNO 1978), pp. 321-340. URL: https://www.jstor.org/stable/43208371 (дата звернення: 14.03.2025).
Månsson A. Energy, conflict and war: Towards a conceptual framework. *Energy Research & Social Science.* 2014. №4. Pp. 106–116. DOI: https://doi.org/10.1016/j.erss.2014.10.004. URL: https://surl.li/vvuwia (access date: 06.03.2025).

Oil and War: ten conclusions from WWII? *Thunder Said Energy*. 03.03.2022. URL: https://surl.li/ceeysp (access date: 14.03.2025).
Partridge B. Yugoslavia: NATO Defends Bombing Of Electrical Power Sources. *RadioFreeEurope*. 09.05.1999. URL: https://www.rferl.org/a/1091318.html (access date: 15.03.2025).
Persian Gulf War. 1990-1991. *Encyclopedia Britannica*. 2025. URL: https://www.britannica.com/event/Persian-Gulf-War (access date: 14.03.2025)
Plummer Q. Operation Cleaver is Bigger Threat than Previously Thought, FBI Warns US Businesses. *TechTimes*. 15.12.2014. URL: https://surl.li/olffds (access date: 15.03.2025).
Schmitt M. Ukraine symposium – attacking power infrastructure under international humanitarian law. *Lieber institute West Point*. 20.10.2022. URL: https://surl.li/pqbirq (access date: 15.03.2025).
Tichý L. The IS and Attacks on the Oil and Gas Sector in Iraq. *Central European Journal of International and Security Studies*. 2018. № 3. Pp. 106–127. URL: https://surl.li/dlbgod (access date: 14.03.2025).
Tanker War. *The University of Texas at Austin*. 2008. URL: https://surl.li/bsjpeg (access date: 14.03.2025).
Trounson R. Israel Bombs Lebanese Bridges, Power Plants. Los Angeles Times. 25.06.1999. URL: https://surl.li/hjykdm (дата звернення: 15.03.2025).
Warren G. Petroleum and The Nigerian Civil War 1967-1970. *The Fletcher Forum*. Vol. 3, No. 2 (SUMMER 1979), pp. 66–81. URL: https://www.jstor.org/stable/45330966 (access date: 14.03.2025).
Whitaker B. Battered Lebanon counts the cost of Israeli onslaught. *Support the Guardian*. 21.07.2006. URL: https://surl.li/lzfvuz (access date: 17.03.2025).
서혜림. FT "러, 한국과 전쟁시 포항제철·부산 화학공장 공격 계획". *Institute of Foreign Affairs*. 01.01.2025. URL: https://surl.li/kbxcjq (access date: 15.03.2025).

DOI 10.5281/zenodo.15355554
UDC 159.9:001:37(477-651.2)»364»

CHAPTER 11.
SECURITY STUDIES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE RESEARCH FOR EDUCATION IN THE WARTIME PERIOD IN UKRAINE

Olha LUCHANINOVA
doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Leading Researcher of the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education,
V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)
2017olgapetrovna@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-2205-547X

Abstract. The theoretical and practical aspects of the study of psychological science for education in wartime Ukraine in the context of security studies are archaic and relevant. Psychological science for education in the wartime period of Ukraine is gaining deep social significance through new thinking and vision of psychological and pedagogical problems. Our task is to study this vector of the general research "Information and Analytical Support of Psychological Science in the Wartime and Postwar Periods of Ukraine". The research is applied, we use analysis, synthesis to process information, comparative analysis, and provide information and analytical support for psychological science in the wartime and postwar periods of Ukraine. The result is to provide the scientific and pedagogical community with scientific products in the form of review analytical and abstract information, reference books, digests, electronic resources, etc.

Key words: theoretical and practical aspects, psychological science, education, wartime period of Ukraine, information and analytical support.

БЕЗПЕКОВІ СТУДІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ДЛЯ ОСВІТИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ

Анотація. Теоретико-практичні аспекти дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період Україні в контексті безпекових студій є архіважливими й актуальними. Психологічна наука для освіти у воєнний період Україні набуває глибокого соціального значення через нове мислення й бачення психолого-педагогічних проблем. Нашим завдання є дослідити цей вектор загального дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України». Дослідження є прикладним, ми використовуємо аналіз, синтез для опрацювання інформації, компаративний аналіз, здійснюємо інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України. Результатом є забезпечення наукової та педагогічної спільноти науковою продукцією у вигляді оглядової аналітично-реферативної інформації, довідників, дайджестів, електронних ресурсів тощо.

Ключові слова: теоретико-практичні аспекти, психологічна наука, освіта, воєнний період Україні, інформаційно-аналітичний супровід.

Вступ. До теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період Україні в контексті безпекових студій віднесемо: інформаційно-аналітичний супровід дослідження через аналіз наукових джерел, дотичних до висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України; актуальну дефініцію психологічного терміну «ідентичність» як почуття належності до української політичної нації; психологічні фактори впливу війни на українське суспільство та психологічну адаптацію молоді в освіті у воєнний період; психологічну допомогу та її інформаційно-аналітичний супровід у воєнний період. За логікою доведення, подане вище є істинними явищами і фактами до тези (*Самойлов,2024*).

Сформулюємо таку тезу: теоретико-практичні аспекти дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період Україні в контексті безпекових студій потребують комплексного підходу й врахування динаміки неординарних явищ і подій на засадах трансдисциплінарності.

Як зазначає А. Нікітін, на архітектуру міжнародної безпеки мають вплив такі чинники, як міжнародні конфлікти та війни, тероризм, окрім того, вплив країн-агресорів та їхніх агентів (*Нікітін, 2024*). Безпекові студії у вітчизняній науці охоплюють широке коло проблем суспільства й держави в цілому – від захисту інтересів держави до захисту людини як особистості, яка має право на життя і є найвищою цінністю на землі.

Суспільство, яке вже три роки переживає колективну травму через російську агресію, потребує колективної безпеки в інформаційному суспільстві. Ми живемо/виживаємо, боремося не тільки на фронті гібрідної війни, де тримають оборону воїни ЗСУ, а й на інформаційному фронті, який проявляється в дезінформації. Яка ще з центральних країн Європи проходила такі воєнні випробування заради миру не тільки рідної держави, а й для всієї Європи?.

J. Hackett зазначає, що фахівці з історії ведення сучасних воєн уже роблять висновки про необхідність оновлення методологій, важливих для оцінки військового потенціалу (розвідка, якість бою супротивника), а також важливість підготовки і морального духу (*Hackett,2023*). Треба віддати належне командуванню ЗСУ, під керівництвом якого воїни української армії адаптуються до ведення війни, показують мистецтво оборони, контрнаступу, знищення ворожих кораблів на морі та стратегічної бомбардувальної авіації, здійснення вглиб території ворога результативних польотів БПЛА. За цим – моральний дух, стійкість воїнів, допомога волонтерів, населення, концентрація всіх людських психологічних ресурсів. Саме на це спрямована «Концепція забезпечення національної системи стійкості», у якій зазначено, що «комплексність передбачає вжиття комплексу заходів щодо будь-яких загроз і кризових ситуацій на всіх етапах циклу забезпечення національної стійкості» (*Концепція, 2021*).

Безперечно, що морально-психологічний стан людини в країні, її добробут визначає загальний стан суспільства, а психологічно урівноважені й здорові люди, їхня працьовитість і креативність є підмурком для відновлення країни у повоєнний період.

Наші розвідки щодо теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України є актуальними. Ці розвідки є частиною

дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України», який виконується співробітниками відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського. За будь-яких обставин національну безпеку держави на всіх рівнях забезпечують люди, які потребують при цьому психологічного захисту, підтримки, дієвої допомоги. На жаль, на думку В. Опанасюк, світ перетворився в трансформований анклав конфліктності, насилля, дезінформації та пропаганди (*Опанасюк, 2023, с. 11*).

Рефлексії щодо розуміння важливості здоров'я й інформаційно-аналітичного забезпечення психологічної науки для освіти

В умовах воєнного періоду України збереження і відновлення здоров'я є одним з головних джерел повноцінного життя людини, у цьому контексті воно є не лише особистим, а й суспільним надбанням, одним з найважливіших показників добробуту людини. Держава має сьогодні опікуватися створенням такого соціокультурного середовища, яке б забезпечувало можливості «для самовираження й самоствердження кожної особистості, виховання сили духу і тіла як способу і стилю життя людини» (*Навчання і виховання…, 2023*). Збереження здоров'я нації у воєнний період є надважливим, бо оголюються болючі проблеми, які потребують вирішення вже сьогодні. Психологічна наука напряму пов'язана зі здоров'ям і нації, і кожної людини. У науці простежуються нові напрямки дослідження психологічних основ людської поведінки в умовах війни. Завдяки дослідженням з психології можна узагальнити наукові й практичні наробки щодо надання першої психологічної допомоги людині, тож перед державою та громадянським суспільством стоїть завдання створити умови для підтримки людей, які у своїй професійній діяльності стикаються з постійними емоційними перевантаженнями, через програми психічного здоров'я, професійні тренінги. Усі ці завдання є вектором безпеки на рівні держави, науки, установи, закладу освіти. У своїй науковій діяльності дослідники з психології генерують для освіти важливі меседжі про зміцнення здоров'я, гармонійний розвиток студентської молоді, забезпечення високої працездатності й продуктивної професійної діяльності у воєнний період.

Можливо, науковці звернуться до ідей Дж. Морено, який приніс у психотерапію радість і сміх, і стан тривожності й стресу у людини буде лікуватися психодрамою. Нині керівники закладів освіти всіх рівнів у своїй діяльності орієнтуються на План заходів у п.2.7.4. щодо створення умов для медичної, психологічної, педагогічної реабілітації та соціальної реінтеграції дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів (*Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні, 2022*); заслуговує на увагу й практичне втілення пріоритетний проєкт Міністерства освіти і науки України у сфері психічного здоров'я. Метою проєкту є забезпечення психічного здоров'я у сфері освіти на всіх рівнях, зокрема: подальший розвиток Екосистеми психологічної допомоги у сфері освіти Міністерства освіти і науки України; підвищення кваліфікації освітян щодо надання першої психологічної допомоги та подолання стресу і т.ін. (*Пріоритети МОН: психологічна підтримка учасників освітнього процесу на всіх рівнях, 2023*)

Перейдемо до інформаційно-аналітичного супроводу нашого дослідження, а саме: аналізу наукових джерел, дотичних до висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України. Хай наші наукові розвідки будуть затребуваними науковцями й освітянами.

1.1 Інформаційно-аналітичний супровід дослідження: аналіз наукових джерел, дотичних до висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України.

У наукових працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених окремими векторами/напрямами присутнє висвітлення теоретико-практичних аспектів дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період України: багатофактовний вплив війни на політичну культуру українського суспільства (С. *Вовк, А. Бадер; Г. Добровольська*); копінг-стратегії в моделях поведінки молоді в умовах воєнного стану (*І. Галян, О. Галян, М. Мищишин*); дослідження психологічної безпеки (*Н. Мосол*); соціальна акомодація та життєстійкість як ресурси виживання в умовах війни (*О. Кононенко та ін.*); психологічна наука у воєнний і повоєнний періоди України (*О. Лучанінова*); функція колективної безпеки в інформаційному суспільстві (В. *Опанасюк*); психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах (*М. Слюсаревський*); психологічна безпека особистості студента (*М. Шинкар*); життєвий світ і психологічна безпека (*М. Слюсаревський, Л. Найдьонова, Т. Титаренко та ін*.); спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації (*Л. Коробка, В. Васютинський, В. Вінков та ін*.); технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни (*Т. Титаренко*) та ін..

Як зазначає Н. Мосол, дослідження психологічної безпеки потребує комплексного підходу, як-от: психічне здоров'я, послуги, психосоціальна підтримка, громадські ініціативи та міжнародне співробітництво (*Мосол, 2023*). І це підсилюється суспільними викликами: якість освіти в умовах війни, доступ до освіти, відтік кваліфікованих фахівців, надання освітніх послуг у дистанційному/змішаному форматі, виховні аспекти освітнього процесу, безпека освіти, підтримка інклюзивної освіти в умовах війни, загроза ментальному здоров'ю, підготовка психологів/військових психологів тощо.

У колективній монографії «Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації» авторами за чотири роки до повномасштабного вторгнення висвітлено результати дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в різних сферах життєдіяльності. Уже тоді увага приділялася посиленню уваги суспільства до проблем адаптації спільнот в умовах воєнного конфлікту. Автори наголошують на тому, що «в українському суспільстві переважають вимушені адаптації, для яких характерне використання захисних, компенсаторних і депривaційних практик; які спрямовані на самозбереження (*Коробка, 2019*).

Нині система освіти у тандемі з психологічною наукою має великий вплив на особистість в умовах війни, бо застосовуються адаптивні технології становлення, розвитку та саморозвитку здобувача вищої освіти як особистості, формуються гнучкі навички, необхідні для життя й професійної діяльності. Викладачі вищої школи, вчителі Нової української школи надають «всебічну підтримку учасникам освітнього

процесу, підтримують життєстійкість і посткатастрофний розвиток молодого покоління українців» (*Захист і підтримка, с. 5).*

В. Вінс, Ю. Прудкай та ін., досліджуючи психологічні особливості соціальної адаптації студентської молоді в умовах воєнного стану та дистанційної форми навчання, зазначають, що найбільш складно проходить соціальна адаптація першокурсників, які адаптуються до чотирьох сфер життєдіяльності у межах закладу вищої освіти (*Вінс, Прудкай, 2023*). Автори зазначають, що спостерігається зниження стресостійкості, яка впливає на мотивацію досягнення успіху або уникнення невдач.

Автори праці «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін» (М. Слюсаревський, Л. Найдьонова, Т. Титаренко та ін.) описують розвиток соціально-психологічної думки в Україні щодо гармонізації життєвого світу та підвищення рівня психологічної безпеки людини. Автори наголошують на воєнній травматизації, яка «створює реальну загрозу накопичення в суспільстві стресових ситуацій, посттравматичних розладів, зменшення індивідуальних ресурсів особистості, зниження рівня здоров'я нації і якості життя людей тощо, різноманітних викривлень у формуванні планів та перспектив молоді» (*Життєвий світ.., 2020*). На нашу думку, наукова праця є підґрунтям для сучасної ситуації, адже пошук способів гармонізації життєвого світу особистості як потужного джерела розвитку є актуальним в умовах війни, тому що особливо молоді притаманно життєтворчість, конструювання власного майбутнього. Автори застосовують спеціальні методи, що «забезпечують системне аналітико-прогностичне пояснення істотного змісту психологічного аспекту людського існування» (*Життєвий світ.., с. 9*). Дійсно, наше життя складаються з контекстів, один із яких ми переживаємо уже три роки поспіль, адаптуючи його (життя) до поточних потреб, при цьому психологічно змінюючись, бо відбувається нове зародження майбутнього, яке починається в мотиваційному полі воєнного періоду.

Дослідження теоретико-практичних аспектів психологічної науки для освіти під час воєнного стану в Україні може бути одним і напрямів Проєкту Міністерства освіти і науки «Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти». Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний період є однією з організаційно-педагогічних умов формування на першому етапі навичок психологічної стійкості усіх суб'єктів освітнього процесу, а також «трансформацію психологічної служби на всіх рівнях системи освіти» (*Проєкт «Психосоціальна підтримка…»; Захист і підтримка…, с. 8)*.

Цікавим є дослідження «Соціальна акомодація та життєстійкість як ресурси виживання в умовах війни», автори якого зазначають, що під час війни у травматичній у ситуації, відбувається «трансформація особистості, що призводить до психологічної реконструкції особистості, яка проявляється у розвитку рівня її життєстійкості» (*Кононенко, 2023*). За таких обставин соціальна акомодація завжди знаходиться в тандемі з асиміляцією, і тут важлива рівновага, порушення якої психологічно небезпечно для людини. Саме тому, людина, як істота соціальна, інтуїтивно створює такий баланс, рівновагу, що дозволяє достатньо швидко адаптуватися до зовнішнього середовища, зокрема виживання й більш-менш нормального життя в умовах війни. Той, хто не адаптується, отримує стрес і психологічні травми у більшому ступені.

Т. Титаренко, багато років вивчаючи проблему технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни, вважає готовність особистості до творчого конструювання власного життя головною умовою збереження психологічного здоров'я. Реабілітаційний процес має сприяти активізації життєтворення, виступати засобом відновлення в усіх сферах життя (*Титаренко, 2019*).

Не стоять осторонь болючих питань психологічного здоров'я особистості в умовах війни заклади вищої освіти, які готують психологів за спеціальністю 053. Так, інститутом соціальної та політичної психології НАПН України (відділ соціальної психології особистості), Рівненським державним гуманітарним університетом (кафедра вікової та педагогічної психології), ГО «Професійна ліга травматерапевтів» було проведено науково-практичний семінар «Війна і травма: міжнародний досвід, українські підходи та практика». На семінарі звучали доповіді про психологічну допомогу українцям в Німеччині (від травми до ресурсу), ментальне здоров'я та адаптація українських біженців до нових умов життя, нові вектори формування ідентичності особистості в умовах війни тощо. Також були проведені майстре-класи «Робота з психотравмою в умовах війни», «Розвиток внутрішніх ресурсів як джерело резильєнтності травматичному навантаженню, яке триває» (*Програма науково-практичного семінару «Війна і травма: міжнародний досвід, українські підходи та практика», 2025*)

Наприклад, під патронатом департаменту освіти та науки Хмельницької обладміністрації у межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?», ініційованої першою леді України Оленою Зеленською, створено ряд просвітницьких та психоедукаційних матеріалів, які можуть використовуватися у впровадженні психосоціальної підтримки здобувачів освіти:

- Всеукраїнський урок з ментального здоров'я 1-6 класи: «ТИ ЯК? Повертаємось до школи» (https://surl.li/oswopu);
- Всеукраїнський урок з ментального здоров'я 7-11 класи: «ТИ ЯК? Повертаємось до школи!» (https://surl.li/cqutym);
- освітній серіал «Ден і Рора проти корпорації С» про важливі навички оволодіння стресом (https://surl.li/jsrblw);
- рекомендації для плекання стійкості школярів та техніки самодопомоги (https://surl.li/auxofm);
- техніки самодопомоги для використання з учнями в укриттях (https://surl.li/slyguj);
- техніки самодопомоги для дітей у анімаційних відеороликах (https://surl.li/pptemo);
- аптечка психологічної самодопомоги для дітей, укладена разом з ЮНІСЕФ (https://surl.lu/wkazwu).

Цей матеріал рекомендовано до використання педагогічним працівникам, фахівцям психологічної служби в роботі з дітьми під час освітнього процесу, проведення виховних годин, годин психолога та інших просвітницько-профілактичних заходів (*Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти, 2024*). Дійсно, перегляд відео, в яких спокійну й цікаву розмову з учнями ведуть досвідчені дитячі психологи за участю учнів, показує, як можна

швидко зрозуміти свої емоції, чому вони проявляються, як такі емоції допомагають і підказують, як нам діяти.

Аналіз поданих вище праць доводить, що на сучасному етапі розвитку психологічної науки, і у воєнний період зокрема, актуальним і своєчасним є дослідження впливу війни на політичну культуру українського суспільства, психологічного здоров'я особистості в умовах війни, життєстійкості як ресурсу виживання в умовах війни, соціальної адаптації студентської молоді в умовах воєнного стану тощо.

У контексті аналізу поданих вище джерел дослідження теоретико-практичних аспектів психологічної науки для освіти під час воєнного стану в Україні розкриває основні ідеї, проміжні результати основного прикладного дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України», який має значний вплив на розвиток науки, суспільства тощо.

Зупинимося на наступних теоретико-практичних аспектах психологічної науки для освіти: психологічна проблема людини щодо її ідентичності як почуття належності до української політичної нації; психологічні фактори впливу війни на українське суспільство; психологічна адаптація молоді в освіті у воєнний період, психологічна допомога та її інформаційно-аналітичний супровід.

1.2 Психологічна проблема людини щодо її ідентичності як почуття належності до української політичної нації.

Поняття «ідентичність» (від латин. слова «indenticus») означає «утотожнений», «одинаковий». Це поняття в науці стало одним із центральних детермінант для усвідомлення реалій сьогодення, екстремальних обставин і людини в них. Науковці використовують цей термін у рамках проблеми зведення множинності до єдиного початку. З часів Платона, Аристотеля та їхніх послідовників така тожсамість виступає фундаментальною якістю буття, її єдністю. Ще Е. Еріксон наголошував на зв'язку між ідентичністю людини і суспільством, соціальним оточенням індивіда. Ми згодні з думкою Е. Еріксона, що ідентичність формується в процесі соціалізації особистості, є соціалізованою частиною «Я». Природа ідентичності є динамічною, змінюється залежно від обставин і реалій життя, в яких перебуває людина. У воєнний період дефініцію «ідентичність» варто розглядати на індивідуальному й колективному рівнях. Сьогодні більшість людей відчуває колективну ідентичність, яка виявляється у солідарності, колективній діяльності, спільній роботі щодо наближення перемоги, надання допомоги слабшим, зростання авторитету держави тощо (*Лисенко, 2016*).

Термін «ідентичність» з'явився у вітчизняних психологічних дослідженнях наприкінці 90-х років, але його дефініція динамічно розвивається – від особистісного розуміння ідентичності до національного. Будучи соціальною за походженням, національна ідентичність є результатом сильних зрушень у країні, соціумі, який впливає на якісні зміни поняття та його дієвість.

Ідентичність відноситься до сфери самосвідомості особистості і є узагальненням людських реакцій на думку про неї оточуючих. Показано, що ідентичність є внутрішньою, динамічною структурою, що забезпечує відчуття цілісності, безперервності і тотожності особистості, включає вибір цілей, цінностей і переконань, якими людина слідує в житті (*Герасименко, 2020*). Далі спостерігається перехід на рівень національної самосвідомості.

Національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації. Цей процес для кожного відбувається по-різному, на нього впливають суспільні чинники. У структурі самосвідомості дослідники виділяють самопізнання, саморегулювання й емоційно-ціннісне ставлення до себе. Національна самосвідомість – це пізнання себе, свого характеру, родини як частини нації, відмінних від інших націй, пошанування свої національних традицій та культури, системи цінностей (*Слижук, 2023*).

Зауважимо, що з поняттям «ідентичність» пов'язаний патріотизм як соціально-психологічна якість, яка формується, розвивається або притупляється (втрачається) людиною у процесі життя під впливом різних чинників: політичних, економічних і соціальних. Війна стала тим періодом, коли трохи призабутий патріотизм став розвиватися, тому наразі ідентичність українців сприймається як беззаперечний фактор у проєктуванні моделей розвитку народу як нації в усіх сферах життя: національній економіці, освіті, вихованні тощо. Це внутрішнє і зовнішнє життя українця, яке активізувалося у воєнний період. Ідентичність є пластом національної культури, є феноменом «культурно-психологічним» (*Фурман, 2001*). Науковець зазначає, що українська ментальність висвітлюється в культурно-психологічному змістовому обрамленні, спричинює вироблення, трансляцію і відтворення біо-психічних програм поведінки людини.

Отже, сила ідентичності особистості утверджується з ментальності українського народу (внутрішній світ, система переконань, цінностей, традицій і ставлення, які формуються в результаті взаємодії особистості зі своїм оточенням). Це ціннісно-смисловий аспект самосвідомості особистості, багатовимірний процес, який пришвидшився для всіх українців у воєнний період. Усвідомлюючи свою ідентичність, особистість духовно зростає, збагачується. Важливо знати, що кожна людина за власним бажання, під впливом зовнішніх факторів у своїй самосвідомості вибудовує смислові ціннісні конструкти, органічно прагнучи до ідентичності. Нині таким зовнішнім фактором є понад трирічна війна, яка є тригером щодо психічної програми поведінки людини, бо прокидається споконвічне прагнення народу до свободи, а значить через самоусвідомлення приходить ціннісне почуття приналежності до певної нації – української нації. Доречним буде пригадати рядки поезії Ліни Костенко: «Народ не вибирають. І сам ти – тільки брунька у нього на гіллі. Для нього і живуть, за нього і вмирають, ох, не тому, що він — найкращий на землі!» (*Костенко, «Циганська муза»,2010*).

Формування та збереження української національної ідентичності у громадян України є одним із головних завдань державної політики з цього питання (*Про основні…,2022*). Проблема людини щодо її ідентичності як почуття належності до української політичної нації лежить у площині психологічної науки на межі з педагогічною психологією й психологією виховання; актуалізується соцієтальна психіка як історично-культурна і психологічна готовність соціуму до відтворення певних поведінкових моделей реагування на проблемні ситуації (*Донченко,1994*). З такої точки зору нам цікавий цей вектор дослідження. У таблиці подано тлумачення понять «особистісна ідентичність», «соціальна ідентичність» по відношенню до розуміння національної ідентичності.

Таблиця 1

Тлумачення понять «особистісна ідентичність», «соціальна ідентичність» по відношенню до розуміння національної ідентичності

Особистісна ідентичність	Соціальна ідентичність	Національна ідентичність
це самовизначення себе в термінах унікально-індивідуальних характеристик фізичних, інтелектуальних, моральних рис.–	самовизначення через членство у певних соціальних спільнотах. У кожний даний момент актуалізується одна з двох підсистем і в залежності від цього відбувається вибір людиною форми поведінки – як індивіда або як члена групи.	як основа суспільної згоди з головних питань суспільного розвитку України щодо мови, культури та історії

Укладено за джерелом (*Яблонська, 2010; автор*)

Конфлікт рф з Україною пришвидшив прагнення українського народу до свого самовизначення (хоч і були позаду десятиліття незалежності), на думку М. Розумного (2016), як смислової і поведінкової матриці колективних форм співжиття у даній спільноті (національний софт), який є її основним ресурсом самовідтворення (*Розумний, 2016, с. 10*).

Національна самосвідомість є складним духовним утворенням, яке виникає і розвивається в певних суспільно-історичних умовах і відображає весь комплекс наявних суспільних реалій, притаманних нації, її бачення своїх можливостей та перспектив (*Дзвінчук, 2015*).

Як стверджує С. Дембіцький, війна фактично завершила утвердження громадянської ідентичності як домінуючої, настав етап «національно-громадянської фрагментації» (*Дембіцький, 2023, с. 34-36).* Дійсно, війна пришвидшила формування нової української нації. Українці, за базовим концептом Арнольда Тойнбі, прийняли виклик і дали відповідь. На диво всім і ворогу зокрема, ми захотіли змінитися – не зникнути, «розчинившись в інших націях і державах» (*Розумний, 2016, с. 19*).

Г. Добровольська наголошує, що український народ за роки війни позбавився «комплексу меншовартості, неповноцінності, який був штучно нав'язаний радянською ідеологією» (*Добровольська, 2024*).

Національна ідея у суспільстві визначає основи його життя, розвиток і стратегії майбутнього, це стрижень, який визначає життя і все, що відбувається в ньому; у духовному плані – вектор, який визначає напрямок руху співтовариства в алгоритмі життя – до божественного або руйнівного. Розуміння психолого-педагогічних аспектів національної свідомості українців підводить нас до реалізації прояву цього явища – інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання – на практиці. О. Акименко наголошує, що це стратегічна мета (вісь) життя, як людини, так і суспільства, що організує доступні для людини і суспільства інформаційні поля психічної реальності (*Акименко, 2015*).

Мабуть, найбільш усвідомлено знання й розуміння про національну ідентичність як основу суспільної згоди з головних питань суспільного розвитку України щодо мови, культури та історії, приходять до здобувачів вищої освіти у самому закладі, де викладачі суспільних дисциплін пояснюють, що суперечливі ситуації минулого долаються «спільним баченням майбутнього» (*Розумний, 2016, с. 20*). Як ніколи, університетська спільнота усвідомлює, що виховання є наскрізним виховним процесом, спрямованим на утвердження української національної та громадської ідентичності. Тут не спрацюють гасла, тільки взаємодія викладача й студента.

Як організувати викладацьку діяльність щодо формування/розвитку української національної та громадської ідентичності? Однією з організаційно-педагогічних умов є спрямування викладачем тем з усіх дисциплін на розширення знання про українську національну та громадську ідентичність; це цілеспрямована виховна робота у взаємодії зі студентським самоврядуванням: батли на громадянську тематику, діалоги з відомими політологами; практична діяльність: участь у громадських проєктах університету, міста, представлення презентацій під час виховних заходів, вшанування героїв-патріотів, участь у конкурсах, у яких можна показати своє розуміння українських цінностей і національної української ідентичності тощо. Формування цих цінностей в освіті має бути нероздільним процесом, як і забезпечення національних інтересів в сфері національної безпеки України. Зауважимо, що війна активізує всі наявні ресурси кожної окремої особистості, і активна позиція здобувачів у проведенні заходів та заохочення до їх організації є свідченням тому.

Таким чином, маємо вибудовувати стратегії та концептуальні засади формування української національної ідентичності на державному рівні, й в освіті зокрема: у пріоритеті засоби культури і мови, інноваційні педагогічні практики, які сприятимуть утвердженню української національної ідентичності в освітньому середовищі; формування української національної ідентичності через історичну пам'ять, сучасний етап якої вже сьогодні треба викарбовувати на скрижалях історії українського народу; заохочення молодіжних рухів, студентського волонтерства, громадських ініціатив, моніторинг медіа та соцмереж. Усе назване вище є сходинами студентської молоді – від формування української національної ідентичності до її утвердження й особистісного переконання.

1.3 Психологічні фактори впливу війни на українське суспільство: психологічна адаптація молоді в освіті у воєнний період та організація психологічної допомоги у воєнний період.

Психологічні фактори впливу війни на українське суспільство торкнулися практично всіх галузей економіки, сфер життєдіяльності українського суспільства. Наукова спільнота України не стоїть на місці, проводяться різновекторні дослідження щодо вивчення наслідків війни для української економіки; зниженням рівня життя, безробіттям і зменшенням інвестицій; впливу російсько-української війни на психічне здоров’я населення (ветеранів, переселенців, жертв бойових дій); вивчення посттравматичного стресового розладу, депресій та тривожних розладів, механізмів стійкості українців у воєнний період тощо (*Вовк, 2024*).

Аналіз контенту українських журналів з психологічних наук показав, що редколегії журналів не стоять осторонь публікації статей про психодинамічні спостереження феноменів психіки, зумовлених повномасштабною російсько-українською війною та подолання її деструктивних наслідків.

Таблиця 2

Психологічні фактори впливу війни на українське суспільство: короткий огляд українських журналів з психології (2022-2024рр)

Назва журналу	Статті про вплив війни на українське суспільство
Інсайт: психологічні виміри суспільства	висвітлює моделі поведінки молоді в умовах воєнного стану, цінність власного життя в підтримці резильєнтності військових, особливості адаптивності студентської молоді до стресу на різних етапах російсько-української війни, життєве планування студентської молоді під час дії воєнного стану, копінг-стратегії тощо (*Інсайт: психологічні виміри суспільства, 2022-2024).*
Східноєвропейський журнал психолінгвістики	розміщує публікації про психолінгвістичні дослідження тривалого стресу в умовах російсько-української війни, дискурсивне використання модальності у висвітленні війни (*Східноєвропейський журнал психолінгвістики, 2022-2024*).
Психолінгвістика	дослідження проблем військової психології, мовленнєвої й комунікативної компетенцій, прикладні аспекти психолінгвістики впливу воєнних подій на психіку людини та її мовлення, психічне здоров'я у мовній свідомості студентів, що впливає на становлення мовної й мовленнєвої особистості тощо (*Психолінгвістика, 2022-2024*).
Особистість та екологічні проблеми	висвітлення впливу посттравматичного стресу, що відслідковується авторами у всіх верствах населення; емоційного інтелекту та стресостійкості як життєвої необхідності вивчення чинників, які допомагають людині успішно адаптуватися до стресових умов; психологічної стійкості як складника професійної інтеграції особистості в умовах сучасних викликів, розвитку резильєнтності особистості; ролі й впливу особистісних кордонів на психічне здоров'я (*Особистість та екологічні проблеми, 2022-2024*).
Журнал психологічних досліджень	розміщуються статті про психічне здоров'я та чинники життєстійкості у підлітків, які мешкають поблизу лінії фронту на сході України; провідні особистісні риси військовослужбовців аеромобільних військ; психологічний стан студентської молоді під час війни; проблеми резильєнтності особистості зрілого юнацького віку; основні симптоми посттравматичного стресового розладу (*Журнал психологічних досліджень, 2022-2024*).

Психологічні перспективи	висвітлення проблем емоційного вигорання та посттравматичного стресового розладу (адиктивна поведінка як деструктивного способу подолання складних життєвих ситуацій); психологічний стан людей з бойовим досвідом, їх реінтеграція в суспільство через підтримку сім'ї та громади; дослідження та рекомендації щодо діагностики психічного здоров'я, стабілізації психічного стану, розвитку ресурсів психологічної стійкості та ін. (*Психологічні перспективи, 2022-2024*).
Журнал сучасної психології	авторське бачення проблем резильєнтності науково-педагогічних працівників; фрустраційної толерантності як складника професійного становлення фахівця; стратегії психологічного уникнення; посттравматичних стресових станів та психологічного здоров'я працівників освіти прифронтових і деокупованих територій в умовах війни; емоційного інтелекту як чинника посттравматичного зростання особистості; історії успіху підлітків в умовах кризи воєнних років (*Журнал сучасної психології, 2022-2024*).
Психологічні студії	розглядаються статті про психологічні проблеми, зумовлені війною: європейський досвід стресостійкості в умовах війни; психологічні наслідки роботи в умовах війни; проблеми психічного здоров'я; психологічна програма розвитку посттравматичного зростання та її психологічний аналіз; вплив інтерпретації після травматичних подій (*Психологічні студії,2022-2024*).
Психологія і суспільство	У рубриці «Психологія в особливих умовах» представлено дослідженнями про психологію військового лідерства; завдану війною моральну шкоду особистості та її психологічну експертизу; психологічні особливості травматичного досвіду українців під час війни; комплексний підхід до подолання наслідків важкої психологічної травматизації дорослих тощо (*Психологія і суспільство, 2022-2024*).

Короткий огляд контенту провідних українських журналів з психології показав, що у журналах постійно висвітлюються теми досліджень, пов'язаних з поведінкою людини під час воєнних дій і наслідками впливу війни на психіку людини, ключовими є поняття «стрес», «травма», «психологічне здоров'я», «травматичний досвід», «резильєнтність». Зміст публікацій дотичний до нашого дослідження, підтверджує як актуальність нашого дослідження, бо аналіз такого контенту і є частиною інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки для освіти, так і є прямим підтвердженням психологічних фактів впливу війни на українське суспільство.

Відгуком на війну, як приклад, є психологічна адаптація молоді в освіті у воєнний період, організація психологічної допомоги у воєнний період тощо. Діапазон

психологічної адаптації й допомоги широкий, але зосередимося на симптомах колективної травми у суспільстві та психологічній адаптації до них. Також важливим для усвідомлення науковцями/педагогами є психологічний стан студентської молоді як агентів змін й учасників відновлення України у повоєнний період.

Із власного досвіду викладацької діяльності можу зазначити, що у перші дні війни практично всі були розгублені, студенти шукали відповіді й не завжди їх знаходили. Працюючи над статтею про рефлексію під час війни, ми провели опитування студентів за допомогою голови студради. Навіть коли стаття була опублікована, ще довгий час студенти заповнювали гуглформу (доступ до неї не закрили). У тому, здається, далекому 2022 році відчувалася різка полярність у відповідях: одні хотіли виїхати, щоб продовжити навчання, інші хотіли бути корисними вдома, але були й розгублені. Зрозуміло, що такі обставини пригнічують, травмують психіку. На питання, чи допомагають вам викладачі справлятися зі стресом, тривогою, більшість студентів відповіла «ні». У той тривожний рік я зрозуміла розгубленість студентів (1 курс), які попри ранній час, сирени приходили (як не дивно) на першу пару. Дисципліна цікава («Тайм-менеджмент»), але ми часто просто спілкувалися, ніби з користю витрачали час навчання на живе спілкування: звучали складні питання, шукали відповіді; після пари залишалися розгублені діти, щоб отримати пораду. Мені тішить, що тоді я змогла допомогти адаптуватися першокурсникам: дехто став волонтером, хтось після місяця апатії встав з дивана й знайшов роботу, бо стало соромно, що батьки працюють і нічого не питають. Сьогодні це студенти 4 курсу, і вони записалися на дисципліну за вибором «Психологія особистості», під час вивчення якої ми продовжили пошуки істини, вивчали стресові ситуації, конструювали майбутнє.

Вітчизняна психологія наголошує, що у воєнний період зростає сила колективної травми через «значущість воєнних події, авторитет загиблих осіб; рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації, невинність загиблих людей; неможливість або нездатність протистояти травмувальній силі, пасивність жертви» (*Климчук, 2020; Вовк, 2024*).

Нас цікавить проблема психологічного стану здобувачів вищої освіти у воєнний період, які показують, як і все населення, на думку С. Вовк та А. Бадер «адаптивні механізми стійкості населення та держави, що виникають як реакція на гібридні загрози і нові виклики» (*Вовк, 2024*).

Проблема цілісності особистості, не особистість як факт, а сам процес її становлення є цікавим для дослідження психології особистості**.** Психологія особистості має починатися з проблеми формування людської суб'єктивності, проблеми засад процесу перетворення об'єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб'єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність». Викладач не попереду, а поруч у процесі розвитку особистості здобувача вищої освіти (*Максименко, 2021*). Саме тому заклади освіти, й вищої зокрема, відіграють велику роль у формуванні психологічної готовності до виконання конституційного обов'язку щодо захисту цінностей держави.

Через військову агресію рф у вітчизняній науці відбувається переінтерпретація відповідних теоретичних положень: у контексті адаптації окремої особи, різних

соціальних груп, спільнот до суспільних змін, вивчення психологічних стратегій адаптації (*Спільнота в умовах…,2019*).

Таблиця 3

Симптоми колективної травми та психологічна адаптація до них

Симптоми колективної травми	Психологічна адаптація
недовіри, невіра в майбутнє, ностальгія за минулим,	В адаптивних спільнотах з'ясовуються причини травми, моральна відповідальність, позитивна адаптація
політична апатія, переоцінка минулого, аномія, цивілізаційна некомпетентність, соціальні суперечності, колективне почуття провини, колективне почуття сорому,	Створення спільноти, де можна поділяти страждання інших, вироблення тратегій адаптації
криза ідентичності, криза легітимності, знижується тривалість життя, зростає кількість самогубств, порушуються канали соціальних відносин, соціальної системи, ієрархії	колективна рефлексія, відновлення зусиль, знаходження нових цілей, нового сенсу життя, зміна ставлення людини до себе, до інших і до світу

Укладено за джерелом (*Спільнота в в умовах, 2019*).

З нашим дослідженням суголосне поняття «позитивна адаптація» як результат оволодіння поточною реальністю (*Tedeschi, 2004*). Люди з такою адаптацією переживають емпатійні емоції, мають особистий досвід подолання травми, свою життєву філософію. На переконання П. Штомпки, конкретний міжлюдський зв'язок не виникає нізвідки, а з'являється як етап конкретного процесу, в умовах війни він вимагає солідарності чи взаємної допомоги (*Штомпка,2020*). Дійсно, задоволення базових потреб – потреба в безпеці, належності, любові та повазі, які задовольняються в процесі міжособистісного спілкування людей в умовах війни, міжособистісні стосунки – є важливими соціально-психологічними аспектами підтримання і захисту здоров'я людей у воєнний період України зокрема. Наголосимо на ціннісних конструктах та їх концептуальності, які впливають на вибір життєвих цілей і засобів їх досягнення в різних сферах і, як наголошено у доповіді «Україна у світовому дослідженні цінностей», «починаючи від міжособистісних стосунків і підходів до виховання дітей, закінчуючи політичним устроєм, релігійними поглядами та економічними відносинами» (*Україна у світовому дослідженні цінностей, 2020, с.9*). Нижче подаємо комбіновані показники дослідження орієнтації на цінності адаптації, соціалізації, які допоможуть зрозуміти формування психоемоційного стану людей у часі (2016-2020 рр.).

Таблиця 4

Дослідження орієнтації на цінності адаптації, соціалізації (окремі показники)

2016 рік	2020 рік
49%– орієнтацію на цінності адаптації (виживання та безпека)	62,5% – почуття відповідальності
32% орієнтовані на цінності соціалізації (соціальне схвалення)	55,1% – гарні манери

7% – на цінності індивідуалізації (незалежність і саморозвиток)	47,9% – заохочення дітей до толерантності й поваги до інших людей
11% –проміжний тип орієнтації	45,8% – цілеспрямованість, наполегливість

Укладено за джерелом (*Спільнота в умовах, 2019, с.57; Україна у світовому…,2023, с.10-11*).

Подані вище результати опитування свідчать, що довоєнна (до повномасштабного вторгнення) спільнота орієнтована на цінності безпеки та соціального схвалення; певна частина суспільства у 2020 р спрямована на виховання дітей, що свідчить про стабільність, але й цінність свободи та відповідальності, бо суспільство вже має досвід воєнних дій з 2014 року.

Нині є актуальними дослідження проблем адаптації молоді в освіті: необхідність забезпечення своєчасної психологічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану; психологічні особливості соціальної адаптації студентської молоді у воєнний період, стійкості студентів до стресових чинників; сприйняття сутності та чинників глобальних світових змін та психологічної адаптації до них; актуалізація психологічного ресурсу й творчого потенціалу професорсько-викладацького складу. тощо. Освіта має швидко реагувати, приймати дієві управлінські рішення щодо адаптивного вирішення поданих вище проблем.

Науковці, досліджуючи адаптацію студентів до навчання в умовах воєнного стану, наголошують, що більшість студентів не адаптована до навчання в умовах воєнного стану, зокрема, не має психологічної готовності, навчальної мотивації та активності на заняттях (*Красілова та ін., 2023*). Дійсно, це є проблемою, особливо на тих територіях, де ведуться активні воєнні дії.

Одним із суб'єктів освітнього процесу є викладач, тож Л. Коробка, досліджуючи потенціал педагогічної спільноти у підвищенні адаптивності громадян до наслідків воєнного конфлікту та зміцненні громадського здоров'я, розкриває адаптивний потенціал викладачів: опанування здатності бачити одне й те саме явище під різними кутами зору; оптимізація наявних психологічних стратегій адаптації та вироблення нових; самовизначення у сфері здоров'я; пошуку нових можливостей та прихованих ресурсів. Дослідниця зауважує позитивні зрушення в діяльності викладачів після опрацювання ними адаптаційної програми: упевненість у собі, віра у свої сили та можливості; відповідальність за свої рішення; відповідальне ставлення до здоров'я; довіра до інших та відчуття підтримки з боку інших; готовність змінюватися; віра у здатність підвищувати якість життя та благополуччя як на індивідуальному, так і на колективному рівні. (*Спільна, с. 76-78*).

Сьогодні необхідний адаптивно-психологічний менеджмент в освіті, бо процес адаптації став постійним явищем в усіх галузях і напрямах розвитку суспільства. Людина постійно адаптується – на рівні несвідомої адаптації як жива істота на землі; як особистість, яка прагне життєвого комфорту. В освіті викладачі адаптують форми і методи психологічної взаємодії зі студентами, у змісті навчання, у подоланні викликів. Психологічний підхід до освітнього процесу уже три роки поспіль зосереджено на інтеграції навчальних дисциплін, зміні до викладання, навчання за рівнями для першокурсників тощо. Разом із тим психологічна адаптація молоді в

освіті у воєнний період здійснюється на партнерських засадах, адже й самі викладачі потребують розуміння й допомоги у своїй діяльності.

У цьому контексті важливими є критерії особистісної готовності до психологічної адаптації студентської молоді в освіті у воєнний період:

- вибір оптимального на поточний момент виду діяльності (навчання, волонтерство, армія);
- осмислення трирічного досвіду війни, його інтерпретація до вимог сьогодення;
- розвиток ключових компетентностей, як відповідальність за свої дії, рішення у воєнний період;
- готовність до правильного вибору життєвої перспективи.

Ми спостерігаємо серед здобувачів вищої школи життєву потребу стати кращим, бажання змінити або поєднувати свою освітню діяльність з волонтерською, бути лідером для менш рішучих, що свідчить про «проєкцію в майбутнє нової якості життя» (*Життєвий світ, с. 94*). Науковиця Т. Титаренко зазначає, що людина наповнює життя як практиками перетворювальними, так і контекстами індивідуальними.

Наочними є приклад діяльності студентського самоврядування в університеті. Члени студентського самоврядування (парламенту, студради) уже є лідерами, які мотивують інших змінити своє життя. Так, в Українському державному університеті науки і технологій (Дніпро, Україна) лідери студентського самоврядування є ініціаторами психологічних тренінгів, коворкінгів, батлів, волонтерської діяльності для всіх студентів, хто хоче в умовах війни і змішаного навчання все-таки відчути себе корисним, психологічно стійким до випробувань. Такі заходи дозволяють простежити активність здобувачів вищої освіти у різних напрямах діяльності студентського самоврядування й визначити, який критерій у життєвій позиції студента є пріоритетним. Найчастіше це вибір оптимального на поточний момент виду діяльності та розвиток ключових компетентностей (відповідальність за свої дії, рішення у воєнний період). Зауважимо, що оптимізація у вищій освіті, через яку до університету приєдналося п’ять інститутів, сприяла підсиленню виховної роботи у період воєнного стану. А в умовах дистанційної форми навчання відділ виховної роботи зі студентами, рада з соціально-гуманітарної політики та виховної роботи використовують адаптивні форми роботи зі студентами: загальноуніверситетська кураторська година з посиланням в Зум: «Незламність української нації: історія та сьогодення» (цикл лекцій), «Революція Гідності: подвиг небесної сотні», «Укриття своїми руками у цивільній обороні та польовій фортифікації», студентський флешмоб «У єдності – сила!»; тренінг з першої психологічної допомоги від UK-MED (оффлайн). Останній захід був організований лідерами студради у тісній взаємодії з кураторами, відділом з виховної роботи зі студентами (прямо за засіданні відділу представники UK-MED ознайомили з особливостями проведення тренінгу, заручилися підтримкою кураторів тощо). Часто, на прохання студентів, заходи проводяться в обладнаному підземному укритті. Через брак живого спілкування студенти глибоко мотивовані, активні, залучають першокурсників, для яких перші місяці є важливими через проблему адаптації до навчання, яка триває довше, ніж у мирний час. Небайдужий до проблем і студентських справ ректор, який зустрічається зі студентами в кожному інституті, бере участь у різних заходах. У сусідньому

університеті ім. Олеся Гончара на високому рівні працюють студенти-волонтери (м. Дніпро). На нашу думку, діяльність і заходи, організовані в Українському державному університеті науки і технологій, є показником ефективної соціальної адаптації здобувачів вищої освіти до навчання й життя у воєнний період.

На шляху виживання як населення, так і суб'єктів освітнього процесу діє «модель комплексної організації психосоціальної підтримки травмованої особистості», яка включає перманентне збирання інформації про психічне здоров'я та потреби населення, мультидисциплінарний простір підтримки психічного здоров'я, покращення доступу до підтримки психічного здоров'я» (*Збітнєва, 2024, с. 11*). Психічне здоров'я взаємопов'язане з різними аспектами життя людей, тож систематизовані аналітичні знання щодо вирішення проблем психічного здоров'я, взаємодія уряду й всіх організацій сприятимуть практичному їх вирішенню. Це має бути загальнодержавна політика по вертикалі зараз, у воєнний період України, і далі у повоєнний період. Зазначимо, що сучасна війна полярно вплинула на психіку/поведінку українців, і студентської молоді зокрема (див. табл. 4).

Таблиця 5

Психологічні наслідки війни для українців

Негативні наслідки	Позитивні наслідки
поширення посттравматичного стресового розладу (вимушене переміщення).	зміна світогляду багатьох українців, їхні цінностей та сприйняття світу.
поширення депресивних станів та тривожних розладів серед українців, особливо тривожність і страхи у дітей різного віку.	формування нової колективної ідентичності, заснованої на почутті національної гордості, патріотизму та єдності перед лицем зовнішньої агресії.
втома суспільства від війни, перенапруження, гіпервисокий стрес (через втрату роботи, житла, рідних); зниження якості освіти (освітні втрати).	підвищення відчуття відповідальності за долю країни, що сприяє активізації громадянського суспільства та залученню населення до волонтерської діяльності, підтримки армії та постраждалих.
проблема адаптації військовослужбовців, які повертаються з фронту; формування нових, складних для інтеграції, поведінкових патернів ветеранів.	готовність суспільства до взаємодопомоги та активної участі у соціальному і політичному житті. Розвиток оборонної промисловості, ІТ-сектору.
агресія, ізоляція, невміння ветеранів впоратися з емоціями та спогадами про бойові дії.	зростання почуття єдності та національної гордості у процесі колективного одужання суспільства після війни.

Укладено за джерелом (*Бєліков, 2022; Вовк, 2024*).

Ми не можемо стверджувати, які – негативні чи позитивні – наслідки війни переважають. Але однозначним є факт, що історія ще не знає такої витривалості в силі духу, стійкості, яку проявляють українці. Катарсисні стани у людей спрацьовують в екстремальній ситуації, якою є війна. Стійкість українців, і студентської молоді у тому числі говорить про стабільну й розвинену виховну систему, виховні інституції у державі. Разом із тим значна кількість населення

потребує психологічної підтримки й допомоги. У воєнний період психологічна підтримка здоров'я людей має спрямовуватися «на активізацію та відновлення адаптаційних ресурсів постраждалих осіб, ресурсів спільноти для активізації колективних зусиль із підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптивності до наслідків воєнного конфлікту» (*Спільнота, с. 48*).

Дослідження в галузі психологічної науки мають як теоретичне, так і практичне значення: завдяки науковій продукції розробляються ефективні стратегії для подолання наслідків травми і сприяння психологічному здоров'ю населення, науковці в умовах війни фокус дослідження тримають на травмі і посттравматичному стресовому розладі (ПТСР) і т. ін. Важливо аналізувати психологічні проблеми, систематизувати інформацію, подавати її у вигляді наукової продукції для викладачів, психологів тощо. Здійснення інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки для освіти у воєнний період дозволяє виявити актуальні вектори/напрями щодо психологічної допомоги військовим. їхнім сім'ям, населенню, суб'єктам освітнього процесу: соціальні послуги з формування життєстійкості, психосоціальної підтримки; навчання фахівців соціальної сфери за програмами «Самодопомога +», «Перша психологічна допомога»; онлайн-сервісів та гарячих ліній психологічної допомоги; мультидисциплінарні мобільні команди; групи контролю бойового стресу; система СпівДія; електронний кейс-менеджмент для роботи надавачів соціальних послуг; навчання фахівців первинної ланки медичної допомоги за програмою mhGAP; тренінги для фахівців першої лінії контакту; проєкт «Безпечний простір»; «Екосистема психологічної допомоги» у сфері освіти (школи, дитсадки) (*Збітнєва, 2024; Система у сфері психічного здоров'я, 2024*) (див. рис. 1).

Рис. 1. Екосистема психологічної допомоги у сфері освіти (https://www.mentalhelp.in.ua/)

Така екосистема психологічної допомоги у сфері освіти реалізується Міністерством освіти і науки України, її розробником є Асоціація інноваційної та цифрової освіти (*Екосистема психологічної допомоги, 2024*). У воєнний період екосистема психологічної допомоги має стати органічною частиною освітньої екосистеми кожного університету.

Заклади освіти відіграють важливу роль у просуванні обізнаності суб'єктів освіти про психічне здоров'я, пропонують консультаційні послуги та підтримують психосоціальний добробут здобувачів освіти. Вище ми наводили приклад щодо взаємодії студради з міським департаментом, відділом виховної роботи зі студентами з

метою проведення тренінгів, майстер-класів, тематичних годин спілкування зі студентами, конкретна допомога першокурсникам щодо адаптації до навчання в умовах змішаного й дистанційного навчання.

Проміжними результатами нашого дослідження є випуск наукової продукції, яка користується попитом, про що свідчать діаграми завантажень в електронній бібліотеці НАПН України.

Е-ресурс ««Інформаційно-аналітичне забезпечення національно-патріотичного виховання: психолого-педагогічний аспект» (аналітичний огляд)» розкриває аналітичний опис за логічно структурованим змістом: «Законодавча і нормативна база національно-патріотичного виховання в Україні»; «Інформаційно-аналітичне забезпечення національно-патріотичного виховання»; «Психолого-педагогічний аспект національно-патріотичного виховання»; «Дослідження нових векторів патріотичного виховання у воєнний і повоєнний період України». Е-ресурс подано у форматі аналітичного огляду. В історичному контексті цей науковий доробок несе особливий рівень вагомості з погляду на сьогоденний воєнний стан та нагальну потребу виховувати дітей і молодь справжніми патріотами нашої держави, які мають належний рівень сформованості національної ідентичності.

У реферативному огляді «Інформаційний супровід освітян щодо подолання деструктивних наслідків воєнного стану (ПТРС)» систематизовано джерела, у яких розкрито вплив посттравматичного стресового розладу на дітей, підлітків та дорослих; досліджено дію його виявів на навчання, подано рекомендації щодо їх подолання.

В електронному ресурсі «Підготовка військових психологів у системі української освіти через призму історіографії (1991–2024 рр.): бібліографічний огляд» презентовано науковий доробок співробітників відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського у контексті виконання зазначеного прикладного наукового дослідження, що характеризує впровадження його поточних результатів у практику системи освіти і науки.

Чотири розділи довідника розкрито у змісті бібліографічних описів за логічно структурованим змістом: «Законодавча і нормативна база», «Програми підготовки військових психологів», «Підручники, посібники і методичні рекомендації», «Дослідження проблем підготовки військових психологів та розвитку військової психології».

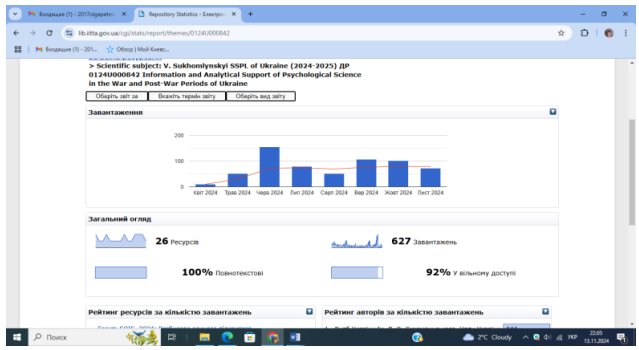

Рис 2. Завантаження наукової продукції за темою дослідження «інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України» (2024-2025 рр.) станом на кінець листопада 2024 р.

Великий резонанс для освітянської спільноти мав Всеукраїнський науково-практичний онлайн-семінар «Школа інформаційно-аналітичного супроводу освіти з питань збереження психічного здоров'я в умовах воєнного стану та глобальної цифрової трансформації суспільства». Онлайн-семінар проводився у три етапи: рамках П'ятнадцятої міжнародної виставки «Сучасні заклади освіти – 2024» та відповідно до програми Шостого Міжнародного науково-практичного Web-форуму «Forum SOIS, 2024: розбудова єдиного відкритого інформаційного простору освіти впродовж життя»; у змішаному форматі в межах круглого столу «Науково-методичні засади інформаційно-аналітичного супроводу цифрової трансформації суспільства: реалії й майбутнє освіти, педагогіки і психології»; «Актуалізація практичних підходів інформаційно-аналітичного супроводу психологічної допомоги учасникам освітнього процесу» *(Лучанінова, Углова, 2024).*

У напрямі психологічної адаптації молоді в освіті у воєнний період, зазначимо, науковцям необхідно розвивати випереджальний підхід до психологічної адаптації в освіті, бо існують не тільки адаптація «травмованої особистості» до реалій життя, а й цифрова адаптація суб'єктів освітнього процесу, яка потребує перенавчання або й оволодіння навичками майбутнього, що створює додатковий тиск на людину.

У закладах освіти всіх рівнів, залежно від віку суб'єктів освітнього процесу, треба спрямувати знання й практичні зусилля на: психологічне забезпечення освітнього процесу; психологічний супровід психічного, розумового, соціального і фізичного розвитку здобувачів освіти; психологічну діагностику та аналіз динаміки психічного, розумового і соціального розвитку здобувачів освіти; психологічний супровід адаптації до умов освітнього процесу; реалізацію розвивальних, профілактичних, просвітницьких, корекційних програм з урахуванням індивідуальних, гендерних, вікових особливостей здобувачів; консультативну допомогу всім учасникам освітнього процесу з питань навчання, виховання здобувачів освіти, особистісного та професійного розвитку тощо (*Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу, 2022*). Важлива співпраця через інформаційно-комунікаційні технології.

Висновки. Проаналізувавши теоретико-практичні аспекти дослідження психологічної науки для освіти у воєнний період Україні у контексті безпекових студій, робимо висновок, що вони потребують комплексного підходу й врахування динаміки неординарних явищ і подій у воєнний період України на засадах трансдисциплінарності, отже:

- українська національна ідентичність формується й досягає висот в умовах воєнного періоду й полікультурності. Носіями національна ідентичність у своєму глибокому переконанні стають справжні патріоти України, які внутрішньо (це психічний процес) вибудовують свій шлях до себе через визнання своєї національної та громадянської ідентичності;
- сьогодні психологічна адаптація є трендом в сучасних умовах, і вона проявляється, стає активною в інноваційній психології, інноваційній педагогіці, інноваційній інклюзії. Цей феномен проектується у найближче майбутнє – повоєнний період України;
- необхідна систематизація й узагальнення уже наявних програм допомоги. Мета: поліпшення самопочуття після травм воєнних подій, лікування як посттравматичних симптомів у людей, так і соціальне втручання;
- необхідно забезпечити координацію щодо розбудови мережі послуг з охорони психічного здоров'я на всіх рівнях, і в освіті зокрема;

- маємо не декларативно, а дієво посилювати співпрацю між науковцями, практиками та політиками для вирішення проблеми психологічних наслідків війни, що потенційно вплине на підвищення якості життя людей, які постраждали від війни, відновлення психічного здоров'я та покращення якості життя;

- інформаційно аналітичний супровід психологічної науки для освіти може забезпечити освіту, зокрема вищу, ефективною джерелознавчою та історіографічною базою процесів формування і розвитку висококваліфікованих фахівців-психологів відповідного рівня, які вільно володіють теорією і методикою психологічної діяльності, мають навички практичної діяльності, знання суміжних дисциплін, здатні працювати на рівні світових стандартів; доступом до освіти в умовах війни є організація безпечного освітнього середовища як навколишнього простору закладу освіти, який створений відповідно до освітніх цілей у закладі освіти;

- фактом є зростання ролі психолога у воєнний період, який має допомогти людині зосередитися на переосмисленні свого місця у світі, більше цінувати життя, бути вдячним тим, хто поруч; не дати людині як особистості втратити віру у здатність психіки зцілювати; не боятися соціальної та психологічної підтримки на роботі, під час навчання; навчитися нести відповідальність не тільки за себе, а й за психологічну рівновагу іншої людини тощо, бо таким чином колективна травма переживається й долається легше;

- стало зрозуміло, що війна внесла свої корективи у всі сфери життя, в тому числі й в освіту та виховання. Психологія виховання і самовиховання особистості потребує оновлення теоретико-методологічних засад, щоб ефективно відповідати на виклики сьогодення. Уважаємо, що окреслилися ключові напрями щодо оновлення освіти й психологічної науки а саме: акцент на травматичному досвіді та посттравматичному зростанні; дослідження впливу воєнних дій; вивчення психологічних наслідків війни для дітей та молоді, розробка програм психологічної допомоги та реабілітації; розвиток резильєнтності (формування у дітей навичок подолання стресу, адаптації до нових умов та збереження психічного здоров'я); підтримка посттравматичного зростання (створення умов для особистісного розвитку та самоактуалізації після пережитих травм) тощо;

- наукова продукція як результат дослідження має вагоме значення для розвитку психологічної науки й самої психологічної науки для освіти.

Перспективним напрямом вважаємо дослідження інформаційно-аналітичного супроводу підготовки військових психологів, яке може бути трансдисциплінарним, охоплювати психологію, військову педагогіку, методику викладання професійних дисциплін для військових психологів. Інформаційно-аналітичний супровід буде забезпечувати якість цього процесу.

References:

Акименко О. Національна ідея України: соціально-психологічний аспект. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка Педагогічні науки*. 2015. Ч. 1., № 7 (296). С. 6-14. URL: http://hdl.handle.net/123456789/375 (дата звернення: 05.03.2025).

Бєлікова Н., Індика С., Цьось А. Якість життя населення, яке постраждало від військових дій. *Фізичне виховання, спорт і культура у сучасному суспільстві*. 2022. № 1(57). С. 3-9. URL: https://surl.li/knenoi (дата звернення: 05.03.2025).

Вінс В., Прудкай В. Психологічні особливості соціальної адаптації студентської молоді в умовах воєнного стану та дистанційної форми навчання. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету Серія Психологія. 2023. № 4. С. 56-60. URL: https://surl.li/qvujkd (дата звернення: 05.03.2025).

Вовк С., Бадер А. Багатофакторний вплив війни на українське суспільство та громадян України: системний аналіз політичних, соціальних, психологічних і економічних складових. *Науковий журнал «Політикус»*. 2024. № 4. С. 30-36. URL: http://politicus.od.ua/4_2024/6.pdf https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-4.4 (дата звернення: 05.03.2025).

Вплив війни на якість життя в Україні – результати дослідження. URL: https://surl.li/pqeyos

Герасименко О. А. Особистісна ідентичність у житті сучасної людини. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : наук.-практ. конф, м. Харків, 27 берез. 2020 р. Харків, 2020. С. 257-260. URL: https://surl.li/ehqzay (дата звернення: 05.03.2025).

Дембіцький С. Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни. *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* : монографія. Київ, 2023. С. 15-44. URL: http://politicus.od.ua/4_2024/6.pdf (дата звернення: 05.03.2025).

Дзвінчук Д. І. Національна самосвідомість як чинник ефективного державотворення та модернізації політичної системи. *Гуманітар. вісн. Запорізької держ. інж. академії*. 2015. Вип. 63. С. 99-107. URL: https://surl.li/drtuqy (дата звернення: 05.03.2025).

Добровольська Г. Вплив війни на політичну культуру українського суспільства. *Головна / Архіви / Сучасні вектори відновлення та розвитку України на засадах сталості та безпеки.* : Міжнароднf науково-практичнf конференціz, м. Київ, 21 листоп. 2023 р. Чернігів, 2023. С. 126-128. URL: https://doi.org/10.54929/conf_21_11_2023-09-01 (дата звернення: 05.03.2025).

Донченко А. Соцієтальна психіка. Київ : Наук. думка, 1994. 207 с. URL: https://surl.li/qmbhkp (дата звернення: 05.03.2025).

Журнал психологічних досліджень : наук. журн. / Дніпровський нац. ун-т ім. Олеся Гончара ; редкол.: А. Кононенко (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: http://psyresearches.dp.ua

Журнал сучасної психології : наук. журн. / Запорізький нац. ун-т, Ін-т псих. імені Г. С. Костюка НАПН України ; редкол.: Н. Ф. Шевченко (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: https://www.journalsofznu.zp.ua/index.php/psych

Збітнєва О, Чабан О, Омелянович В. Цільова модель «Система у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки» як відповідь на руйнівний вплив війни в Україні. PMGP [інтернет]. 30, Вересень 2024 [цит. за 26, Лютий 2025]; 9(3):e0903539. доступний у: https://surl.li/bwxhza

Інсайт: психологічні виміри суспільства : наук. журн. / Херсонський держ. ун-т; редкол. І. С. Попович (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: https://surl.li/rzsbkx

Екосистема психологічної допомоги у сфері освіти https://www.mentalhelp.in.ua/ (дата звернення : 26.02.2025)

Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 125 с. URL: https://surl.li/vipiix (дата звернення: 05.03.2025).

Кононенко О., Кононенко А., Базиленко К., Прокоф'єва О., Медянова О. Соціальна акомодація та життєстійкість як ресурси виживання в умовах війни. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. Т. 11(25). С. 677-688. URL: https://surl.li/kjqizq (дата звернення: 05.03.2025).

Концепція забезпечення національної системи стійкості. URL: https://surl.li/trsswl

Костенко Л. Поезії. *Циганська муза*. URL: https://surl.li/hxczdq

Красілова Ю.М., Пракапас Р.А., Коломицева І.В. Адаптація студентів до навчання в умовах воєнного стану. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 82-87. https://doi.org/10.32782/2663-52082023.51.13 URL: https://surl.li/qwhpum (дата звернення: 22.02.2025).

Лисенко О. М. Етнічна самосвідомість та ідентичність особистості у поліетнічному просторі сучасного світу: етнопсихологічний підхід до проблеми. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10(2). С. 112-118. URL: https://surl.li/pmpadw (дата звернення: 20.02.2025).

Лучанінова О.П. Психологічна наука у воєнний і повоєнний періоди України: теоретико-методологічний аналіз дослідження. *Імідж сучасного педагога*. 2025. № 1(220). С. 70-75. URL: https://surl.li/xwryql (дата звернення: 01.03.2025).

Лучанінова О. П., Углова О. В. Всеукраїнський науково-практичний онлайн-семінар відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Школа інформаційно-аналітичного супроводу освіти з питань збереження психологічного здоров'я в умовах воєнного стану та глобальної цифрової трансформації суспільства: здобутки, рекомендації, перспективи». *Вісник НАПН України*. 2024. Т.6, № 2. С. 1-6. URL: https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6232 (дата звернення: 25.02.2025).

Максименко С. Д., Яланська С. П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку. Київ : Вид-во "Людмила", 2021. 524 с. URL: https://surl.li/ohdkvc (дата звернення: 25.02.2025).

Мосол Н. Psychological security of the individual in war conditions: from the experience of psychological practice. *Безпекові студії: концепції, методологія, освіта* : матеріали Міжнар. конф., м. Острог, 30 жовт. 2023 р. Острог, 2023. С. 3–7. DOI 10.25264/30-31.10.2023 URL: https://surl.li/hhruux (дата звернення: 24.02.2025).

Навчання, виховання й розвиток гармонійно розвиненої особистості в процесі занять фізичною культурою і спортом. *Монографія;* за ред. проф. В.М. Пристинського, Т.М. Пристинської. Слов'янськ: ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», 2023. 731 с. https://surl.li/gfuxeo

Нікітін, А. А. (2024). Міжнародна безпека як чинник національної безпеки держави. Морська безпека та оборона, (1), 50-56. https://doi.org/10.32782/msd/2024.1/06 https://msd.oduvs.od.ua/index.php/msd/article/view/50

Опанасюк В. Функція колективної безпеки в інформаційному суспільстві: баланс, обтяжений війною. *Безпекові студії: концепції, методологія, освіта* : матеріали Міжнар. конф., м. Острог, 30 жовт. 2023 р. Острог, 2023. С. 11–15. DOI 10.25264/30-31.10.2023 URL: https://surl.li/dtubhd (дата звернення: 24.02.2025).

Особистість та екологічні проблеми : наук. журн. / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; редкол. О. М. Паламарчук (голов. ред.) [та ін.] (in English). Сайт: https://intranet.vspu.edu.ua/pei/index.php/journal/

Панок, В. Г., Куліш, Т. І. (2024) Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді : Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді», 22 листопада 2024 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, *6*(2), 1-7. https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6221

Пріоритети МОН: психологічна підтримка учасників освітнього процесу на всіх рівнях. URL: https://surl.li/gcqdou (дата звернення 2.03.2025)

Програма науково-практичного семінару «Війна і травма: міжнародний досвід, українські підходи та практика», 21 лютого 2025. URL: https://surl.li/fpemfq

Проєкт Міністерства освіти і науки «Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти». URL: https://surl.li/mxikqt (дата звернення 2.03.2025).

Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні (лист від 29.03.2022 №1/3737-22) URL: https://surl.li/brujrj (дата звернення 2.03.2025)

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» : Закон України від 13.12.2022. No2834-IX. URL: https://surl.li/mkekdo (дата звернення16.11.2024).

Психолінгвістика : зб. наук. пр. / Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди» ; редкол.: Л. О. Калмикова (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: https://psycholing-journal.com

Психологічні перспективи : міжнар. період. вид. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політич. психології НАПН України ; редкол.: Н. Коструба (голов. ред.) [та ін.] Сайт: http://psychoprospects.vnu.edu.ua/

Психологічні студії : наук. журн. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; редкол.: Л. І. Магдисюк (голов. ред.) [та ін.]; [Одеса: Видавничий дім« Гельветика»]. Сайт: www.journals.vnu.volyn.ua/index.php/psychology

Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти Департамент освіти і науки Хмельницької обласної адміністрації 4.09.2024. http://osvita.adm-km.gov.ua/?p=11355
Психологія і суспільство: теорет.-метод. соціогуманіт. часоп. /Західноукр. нац. ун-т. ; редкол. : А.В. Фурман (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: https://surl.li/kvsicb
Слюсаревський М. М. Найдьонова Л. А., Титаренко Т. М. та ін. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. : Рефер. опис роботи. Київ : Талком, 2020. 318 с. URL: https://surl.li/zmaqzr (дата звернення: 05.02.2025).
Слюсаревський М.М. Психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах. Замість післямови // Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. : Рефер. опис роботи. Київ : Талком, 2020. 318 с. URL: https://surl.li/wzxykm (дата звернення: 05.02.2025).
Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія /М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с. URL: https://surli.cc/jaamqh
Савчук В. А. Національна самосвідомість: огляд психологічних концепцій / В. А. Савчук // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія. 2017. Вип. 5. С. 147-157. Режим доступу: https://surl.li/rmoewp https://surl.li/ujrewc
Самойлов О. Парадоксальне мислення як спосіб ров'язання теоретичних проблем. Психологія і суспільство. 1(89). 2024. С.16-48. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016
Система у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в Україні. URL: https://surl.li/rjoaqu (дата звернення 22.02.2025)
Слижук О. А. Формування національної самосвідомості учнів у процесі навчання літератури в 5-6 класах НУШ. Національна ідентичність у мові та культурі: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Г. Шостак. Київ: Талком, 2023. С. 372-381. URL: https://surl.li/bbjnmt (дата звернення 22.02.2025)
Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації : колективна монографія / за наук. ред. Л.М.Коробки /Л.М.Коробка, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019 – 286 с. https://surl.li/dimuwq (дата звернення 222.2025)
Східноєвропейський журнал психолінгвістики: наук. журн. / Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки ; редкол.: С. В. Засєкін (голов. ред.) [та ін.]. Сайт: https://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl
Титаренко Т. Технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни Scientific Studios on Social and Political Psychology 2019. https://www.academia.edu/
Україна у Світовому дослідженні цінностей (WVS-7) https://surl.li/ykrhtr
Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати Психологія і суспільство 2001, № 1 (3) С. 9-73. https://surl.li/btdgyy
Шинкар М.І. Психологічна безпека особистості студента Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: ПсихологіяСоціальна психологія; психологія соціальної роботи Том 32 (71) № 1 2021. С 75-80. DOI: https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.1/13 https://surl.li/lbpcbq (дата звернення 16.02.2025)
Штомпка Пйотр Соціологія. Аналіз суспільства. - Львів: Колір ПРО, 2020. - 800 с. https://surl.li/xddprf
Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу // Наукові записки Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д. Максименка – К.: Ніка-Центр, 2010. – Вип. 38. – 392 с. – С. 378-387. https://surl.li/dqzikx (дата звернення 23.02.2025)
Hackett, J. (2023). Chapter 1: The shadow of war (The Military Ballance 2023). International Institute for Strategic Studies. https://surl.li/ukybir
Tedeschi R G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / Tedeschi R.G., Calhoun L.G. // Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15. – № 1. – P. 1–18/.
Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of an Analytical Report. Ukrainian Centre for European Policy. Kyiv, 2020. 82 p. https://surl.li/spvpjg

DOI 10.5281/zenodo.15355618
UDC 34:37.014.25-044.247(477:4)»364»

CHAPTER 12.
INTEGRATION OF UKRAINIAN LEGAL EDUCATION INTO EUROPEAN EDUCATIONAL SPACE: BUILDING INCLUSIVE CROSS-CULTURAL EDUCATIONAL PRACTICES DURING MARTIAL LAW[1]

Olha MALETOVA
Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor
Sumy State University, (Ukraine)
o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-2288-1393

Agariadne Dwinggo SAMALA
Lecturer & Researcher, Faculty of Engineering,
Universitas Negeri Padang, (Indonesia)
agariadne@ft.unp.ac.id
https://orcid.org/0000-0002-4425-0605

Abstract. This study examines the pathways and mechanisms for integrating Ukrainian legal education into the European educational space while preserving national distinctiveness and addressing contemporary challenges, particularly those arising from martial law conditions. The research focuses on identifying effective strategies for harmonizing Ukrainian legal education with European standards while maintaining its cultural identity and responding to wartime demands.

The research employs a multifaceted methodological framework incorporating dialectical method for examining the dynamic evolution of legal education integration, hermeneutic analysis of key legal documents and frameworks, and system-structural approach for mapping relationships between educational components. The methodology also includes statistical analysis of quantitative data on legal education demographics, prognostic method for developing future scenarios, and modelling method for conceptualizing optimization strategies. This comprehensive approach ensures a thorough examination of both theoretical and practical aspects of educational integration.

The study reveals several key pathways for successful integration, beginning with the standardization of legal education while maintaining national distinctiveness. Enhancement of specialist training quality through unified examination systems has emerged as crucial, alongside the optimization of higher education institutions' structure based on transparent criteria. Integration of young professionals into the educational process and support for legal research amid wartime challenges have been identified as essential components. The research particularly highlights the impact of martial law on academic migration and the need for adaptive educational strategies under crisis conditions.

This research presents several novel contributions to the academic discourse on technological integration in governance reform. Firstly, it establishes an innovative bilingual

[1] The work was carried out within the project "Corruption in the Context of Martial Law and Post-War Reconstruction: Optimal Resistance Model" (state registration number 0124U000556) and "Institutional Consolidation through Legal Synergy: Ensuring National Security in Crisis Conditions" (state registration number 0125U001542) funded by the Ministry of Education and Science of Ukraine.

methodology for evaluating AI systems' capabilities in anti-corruption policy development, providing unique insights into cross-linguistic variation in AI-generated recommendations. Secondly, it develops a comprehensive framework for integrating AI-generated insights with practical expertise in conflict-affected environments, addressing a significant gap in current literature. Finally, the research offers pioneering insights into the adaptation of anti-corruption strategies for wartime conditions, demonstrating the potential and limitations of AI systems in addressing complex governance challenges in rapidly evolving institutional landscapes.

Keywords: legal education, European educational space, European integration, Bologna process, martial law, post-conflict recovery, adaptation of educational programs, international cooperation.

Introduction. The Bologna Process, initiated in 1999, has become a pivotal factor in shaping a unified European higher education area and serves as a symbol of international cooperation in higher education policy, both within Europe and globally *(Zahavi, Friedman, 2019).*

The Bologna Process evolved gradually through a series of meetings in Prague (2001), Berlin (2003), Bergen (2005), London (2007), Leuven (2009), Budapest-Vienna (2010), Bucharest (2012), Yerevan (2015), and Paris (2018), each followed by a series of confirmed actions aimed at creating a unified European higher education area *(Zakharchuk, 2020).*

The Rome Communiqué of 2020 and the subsequent Tirana meeting in 2023 have further advanced the Bologna Process, emphasizing digital transformation of higher education, environmental sustainability, and inclusive approaches to teaching. These developments represent significant steps toward creating a more resilient and adaptable European higher education area capable of responding to contemporary challenges, including those arising from geopolitical instability and armed conflicts. For Ukraine, these recent evolutions of the Bologna Process provide additional frameworks for implementing reforms in legal education while navigating the complex realities of wartime conditions and preparing for post-war recovery and further European integration.

Ukraine's integration into the Bologna Process in 2005 marked a pivotal turning point in the nation's higher education landscape, particularly within legal education. This strategic alignment with European educational standards has unlocked unprecedented opportunities for Ukrainian students and educators, fostering academic mobility and enhancing the quality of education. Nevertheless, it is worth acknowledging that the implementation of these reforms has progressed at varying rates across participating countries, with some nations emerging as frontrunners. In contrast, others face challenges in adopting the proposed changes *(Börzel, 2003).*

The creation of a unified educational space must account for each country's unique educational development, shaped by traditions, historical events, and societal changes. As universities evolve to become drivers of future progress, they face the challenge of balancing their heritage with the demands of modernization *(Geschwind, Gustafsson, 2024).*

The integration of legal education in Ukraine into the European educational space encompasses several key strategies and approaches aimed at aligning Ukrainian legal education with European standards and practices. As noted by S. Nikolaienko, European Union countries continuously update their higher education prospects to remain at the

forefront of educational innovation *(Nikolaienko, 2024)*. Priorities, opportunities, and innovative systems in education serve as key driving forces for changes within the educational landscape, with their global impact largely depending on a country's engagement with the progressive movements of the international community *(Matviienko, et al, 2023)*. Additionally, ongoing discussions revolve around the successful implementation of the values and principles of the Bologna Process, raising questions about whether the European educational area represents a tangible reality or merely an aspiration *(Bergan, Matei, 2020)*.

A crucial step for Ukraine, in addition to signing the Bologna Declaration, was the signing of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community, and their Member States, on the other hand (Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, 2012). According to Article 431 of this agreement, the parties commit to intensifying cooperation in higher education, particularly to promote convergence in higher education within the framework of the Bologna Process.

The integration of legal education in Ukraine into the European educational space involves several key strategies and approaches designed to align Ukrainian legal education with European standards and practices.

The integration of Ukrainian legal education into the European space is driven by three key factors: the need to align with EU standards during European integration, the challenge of moving beyond Soviet-era practices that don't meet modern needs and addressing issues of corruption and practical training gaps. Russia's invasion has added urgency to reform, requiring lawyers skilled in wartime and humanitarian law. The central challenge lies in effectively modernizing legal education while preserving national characteristics and meeting contemporary demands, ultimately aiming to enhance Ukraine's legal system and ensure Ukrainian lawyers remain competitive internationally.

The significance of this research for legal education lies in its analysis of the current state and problems, and its proposal of concrete solutions to these issues, considering international experience and the specifics of the Ukrainian context. The results of this study could form the basis for developing a strategy to reform legal education in Ukraine, improve its quality and alignment with European standards, and assist in preparing a new generation of lawyers capable of working effectively in Ukraine and on the international stage.

Literature review.

Analysis of scholarly literature reveals the multidimensionality and complexity of research on European integration processes in the field of legal education. Academic inquiries encompass a wide range of aspects, from general mechanisms of the Europeanization of education to specific challenges of legal education in Ukraine within the context of European integration.

M. Lawn emphasizes that, through the mechanisms of European integration, education becomes part of the broader market space of the EU, governed by standards, regulations, and network interactions. The primary tools of the Europeanization of education are measurement and standardization, which, while appearing technical, carry significant political influence. This approach facilitates the harmonization of educational policies but simultaneously imposes certain constraints on national systems *(Lawn, 2011)*.

In turn, T. Hritchenko, O. Dobosh, O. Shynkaruk, O. Yushchyshyna, and N. Rokosovyk (2023) emphasize that the further development of modern education aims to infuse the educational process with a creative character and overcome the closed nature of the educational space. The openness of the European educational space requires a transition to a new model of education that aligns with the challenges of post-industrial society and fosters global changes in the social, economic, and cultural spheres. Thus, the formation of a unified European educational space is based not only on standardization and harmonization but also on the principles of openness, flexibility, and an innovative approach to educational policy *(Hritchenko, Dobosh, Shynkaruk, Yushchyshyna, Rokosovyk, 2023).*

The integration of legal education into the European educational milieu has emerged as a pivotal research topic in recent years. V. Sushchenko's study delves into the challenges facing legal education in Ukraine and potential solutions, encompassing the harmonization with European standards *(Sushchenko, 2021).* N. Krestovska and V. Matvieieva examine the current state and developmental prospects of legal education in Ukraine, particularly within the context of European integration *(Krestovska, Matveeva, 2019).* I. Sopilko and V. Cherevatyuk investigate contemporary trends in legal education amidst Eurointegration, emphasizing the necessity for systemic changes in teaching and assessment approaches *(Sopilko, Cherevatyuk, 2020).* In the context of the Bologna Process, L. Terry analyzes its impact on legal education in Europe, exploring both the opportunities and challenges confronting law schools *(Terry, 2008).* J. Lonbay scrutinizes the implementation of the Bologna Process in legal education across various European countries, underscoring the importance of harmonizing educational programs and standards *(Lonbay, 2010).* Regarding the nuances of integration into the Bologna Process, A. Sursock *(Sursock, 2015)* offers a comprehensive analysis of trends in European higher education, including legal education, and evaluates the progress towards achieving the Bologna Process objectives *(Sursock, 2015).*

O. Melnyk, O. Dashkovska, V. Pogrebnyak also notes that the timeliness and completeness of the taken decisions, the effectiveness of the implemented measures, their compliance with international, domestic legislation in the field of higher education and European quality criteria, the elimination of the causes that inhibit certain modernization processes are determinant.

Our research distinguishes itself from the studies by focusing on the current state of legal education integration into the European educational environment under the conditions of martial law in Ukraine. O. Melnyk, O. Dashkovska, V. Pogrebnyak also notes that the timeliness and completeness of the taken decisions, the effectiveness of the implemented measures, their compliance with international, domestic legislation in the field of higher education and European quality criteria, the elimination of the causes that inhibit certain modernization processes are determinant *(Melnyk, Dashkovska, Pogrebnyak, 2024).*

The ongoing conflict in Ukraine presents unprecedented challenges and opportunities for transforming legal education, requiring fresh approaches that previous research hasn't addressed. While legal education reform remains understudied despite its crucial importance, our analysis examines the unique wartime context and its implications for educational integration with Europe. Since successful reform requires both political commitment and well-researched strategies, this study aims to provide evidence-based solutions to guide effective changes in Ukraine's legal education system.

At the same time, as noted in the text, there is a need for research focusing on the current state of integrating legal education into the European educational environment under the conditions of martial law in Ukraine. The ongoing conflict creates unprecedented challenges and opportunities for the transformation of legal education, requiring new approaches that have not been addressed in previous studies. Despite the importance of legal education reform, this issue remains understudied, particularly in the context of wartime and its implications for educational integration with Europe.

Thus, while scholarly literature covers various aspects of the European integration of legal education, there is a need for further research that takes into account the specifics of wartime and offers evidence-based solutions for effective changes in Ukraine's legal education system.

The Impact of Martial Law on Legal Education in Ukraine.

The Russian military aggression against Ukraine, which began in 2022, has led to fundamental transformations in all spheres of public life, including the higher education system. Amid the constant threat to the safety of educators and students, some educational institutions were unable to fully resume in-person learning in the first half of the 2022–2023 academic year to the extent it existed before the outbreak of hostilities. Currently, only about 60% of higher education institutions in Ukraine operate in person, while others have adopted remote or hybrid models, continuously combining distance learning with traditional in-person education *(Almashova, 2024).*

Legal education, which by its very nature is closely tied to state-building processes and societal relations, has undergone particularly profound changes under the conditions of martial law. These changes are multidimensional, encompassing structural, substantive, methodological, and organizational aspects of the educational process. Analysing the impact of martial law on legal education not only helps to comprehend current challenges but also identifies prospective directions for the development of this field in the context of post-war recovery and European integration processes.

Amid the armed conflict, the system of legal education has undergone significant transformation, particularly in adapting curricula to the urgent needs of wartime. The rethinking of the content of educational components is taking place both at the level of regulatory documents and in the direct teaching of legal disciplines.

First and foremost, there has been a notable expansion in the teaching of international humanitarian law. Prior to the full-scale war, this area of law was primarily addressed theoretically and mostly as an elective. However, under martial law, it has gained exceptional relevance. The curricula of law faculties have been supplemented with specialized courses dedicated to the legal regulation of armed conflicts, the protection of civilians during war, and the study of legal mechanisms for holding individuals accountable for war crimes. While international humanitarian law was previously studied mainly by students in the "International Law" program, since the full-scale invasion, it has been integrated into the "Law" program as well. It is worth noting that the Higher Education Standard for the specialty "Law" at the second (master's) level was updated in 2022, introducing a mandatory program outcome: "Analyse the interaction between international law and international legal systems with the legal system of Ukraine based on an understanding of contemporary legal doctrines, values, and principles of law functioning."

This program outcome most often underpins the educational component of "International Humanitarian Law."

These changes reflect the urgent need to equip future lawyers with the knowledge and skills necessary to navigate the complex legal landscape of wartime and post-war recovery. By integrating international humanitarian law into broader legal education, Ukraine is not only addressing immediate challenges but also laying the groundwork for a more resilient and internationally aligned legal system. This transformation underscores the adaptability of legal education in responding to societal needs and highlights its critical role in shaping the future of justice and governance in Ukraine *(Higher education standard, 2022).*

Particular attention deserves the integration into educational programs of topics related to the documentation and investigation of international crimes. Specifically, methodological recommendations have been developed for the identification and qualification of war crimes, crimes against humanity, and genocide in accordance with the norms of international criminal law. In this context, issues of cooperation with international judicial institutions, particularly the International Criminal Court, have gained urgency.

It is worth noting that the curricula for Ukrainian constitutional law have also undergone significant modifications. The specifics of the functioning of the state mechanism under martial law, the legal regime of restricting constitutional rights and freedoms, and the peculiarities of the interaction between branches of government under extraordinary conditions – these and other issues have become subjects of in-depth study. Law students now can analyse the legal aspects of the functioning of power institutions during wartime based on real-life cases and current judicial practice.

Additionally, there is a modernization of administrative law programs, which are being supplemented with topics related to the specifics of public administration under martial law, the functioning of military-civil administrations in temporarily occupied territories, and legal mechanisms for ensuring national security.

Parallel to these processes, there is an intensification of the study of European law. Ukraine's granting of candidate status for EU accession amid the war has heightened the urgency of harmonizing national legislation with the acquis Communautaire. Consequently, the curricula of law faculties are being enriched with components that foster the development of competencies necessary for the effective adaptation of the Ukrainian legal system to EU standards.

The empirical basis supporting this thesis is the results of a survey of higher education institutions conducted by the EU Project "Pravo-Justice III" in August-September 2024. This survey highlights the ongoing efforts to align legal education with both wartime realities and European integration goals, ensuring that future lawyers are equipped to navigate the complexities of Ukraine's evolving legal landscape *(Expert report on the results of a survey of higher education institutions that train students in the specialty 081 "LAW", 2024).* The aim of the study was to examine the current state of teaching EU law to students specializing in "Law" (specialty code 081), as well as to identify priority topics and directions for collaboration with Ukrainian law schools regarding the development and implementation of new educational programs in EU law. The research methodology involved engaging a wide range of higher education institutions from various regions of Ukraine. Specifically, 34 domestic higher education institutions preparing specialists in the field of "Law" participated in the study. The geographical scope of the surveyed institutions

covers 13 regions of Ukraine (Poltava, Chernivtsi, Khmelnytskyi, Kharkiv, Vinnytsia, Lviv, Kyiv, Zaporizhzhia, Zakarpattia, Chernihiv, Dnipropetrovsk, Mykolaiv, and Kirovohrad), as well as the city of Kyiv, ensuring the representativeness of the sample in terms of regional distribution. The research toolkit included a structured questionnaire aimed at comprehensively studying the organizational and substantive aspects of teaching EU law. The analysis of the collected data was conducted in consideration of other relevant documents, including materials from the working group on reforming higher legal education established under the Committee on Legal Policy of the Verkhovna Rada, the expert study "Teaching EU Law in Ukrainian Law Schools" prepared by the NGO "DEJURE Foundation" with financial support from the German Federal Foreign Office, and the Shadow Report to Chapter 23 "Judiciary and Fundamental Rights" of the European Commission's 2023 Report on Ukraine, prepared by a coalition of NGOs with the support of the EU Project "Pravo-Justice."

The results of the study indicate that most higher education institutions recognize the importance of incorporating EU law components into the educational programs for training lawyers. Out of the 34 institutions surveyed, 31 (91.2%) offer courses in EU law. Among the three institutions that do not provide EU law instruction, one listed a discipline from the European integration cycle that is not directly related to EU law, while another referred to the course "International Public Law," which, although it has some tangential aspects, cannot be considered a full-fledged EU law course. Berdyansk State Pedagogical University, despite offering bachelor's and master's programs in law, does not provide any EU law-focused courses for law students.

It is important to note that, despite the challenges of martial law, higher education institutions have not only maintained but in many cases expanded their teaching of EU law. This reflects the academic community's recognition of the strategic importance of European integration for Ukraine and the need to train specialists capable of effectively working in the context of harmonizing national legislation with the acquis communautaire.

An analysis of the structure and content of EU law courses revealed a diversity of approaches to organizing the educational process. Out of the 31 institutions teaching EU law, 29 provided specific information on the titles of the relevant courses. Notably, 7 of the surveyed institutions offer students more than two EU law-focused courses, indicating a deep and comprehensive approach to studying this subject.

The study identified two main approaches to integrating EU law into the educational programs for training lawyers. The first approach, which can be characterized as specialized, involves the introduction of separate, focused courses within the European integration cycle. This approach is implemented, for example, at Taras Shevchenko National University of Kyiv (course "EU Competition and Contract Law"), the National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (course "EU Economic Law"), and Zaporizhzhia National University (course "EU Migration Law"). This approach allows for in-depth and detailed study of specific areas of EU law, fostering specialized competencies in students.

The second approach, which can be defined as integrated, involves the cross-cutting study of EU law in conjunction with the national legal system. This approach is applied, for instance, at Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, which offers courses such as "Labor Law of Ukraine and the EU" and "Financial Law of Ukraine and the EU." The advantage of this approach is the opportunity for a comprehensive comparative analysis of

national and European legal regulation, promoting a systemic understanding of legislative harmonization processes among students.

Thus, the study demonstrates an overall positive trend in the teaching of EU law in domestic higher education institutions, even amid the significant challenges of wartime. At the same time, certain problematic aspects were identified, including insufficient systematicity and uniformity in the development of program content, limited access to up-to-date educational materials, and the need for professional development of EU law instructors *(Expert report on the results of a survey of higher education institutions that train students in the specialty 081 "LAW", 2024).*

It is worth noting that the adaptation of educational programs to the needs of wartime is being carried out not only through the modification of traditional disciplines but also through the introduction of innovative interdisciplinary courses. Specifically, educational modules are being developed at the intersection of law and information security, law and psychology (with a focus on legal mechanisms for the psychological rehabilitation of war victims), and law and medicine (medical law in the context of armed conflict).

Ensuring the safety and psychological well-being of participants in the educational process during wartime is a top priority for the system of higher legal education. This involves not only creating secure learning environments but also providing psychological support to students and educators, many of whom are directly or indirectly affected by the ongoing conflict. By integrating these considerations into the educational framework, Ukrainian legal education is addressing both the immediate and long-term needs of its stakeholders, fostering resilience and adaptability in the face of unprecedented challenges *(On providing psychological support for participants in the educational process under martial law in Ukraine, 2022).* This issue is particularly relevant for students and educators who are in combat zones or have been forcibly displaced.

Since the beginning of the full-scale war, higher education institutions specializing in law have developed and implemented comprehensive support programs aimed at adapting the educational process to emergency conditions. These programs include the individualization of educational trajectories for students who are in temporarily occupied territories or have been forced to leave their permanent residences. Opportunities are provided for remote internships, research projects, examinations, and the defense of qualification papers.

Special attention is given to the psychological support of participants in the educational process. Specialized counselling centres are being established in law schools to provide professional psychological assistance to students and educators affected by the hostilities. This activity is often carried out in collaboration with international organizations such as the International Committee of the Red Cross, the United Nations High Commissioner for Refugees, and the Organization for Security and Co-operation in Europe.

For example, the forum "Psychological Support for University Students in Ukraine: Uniting Efforts and Seeking Resources," held on May 17, 2024, at the Kyiv National Economic University, became a significant platform for discussing current issues of psychological support for students during wartime. The forum was attended by representatives of psychological services from higher education institutions in Kyiv and the region, as well as other cities in Ukraine, alongside academics and representatives of non-

governmental organizations. This demonstrates a broad recognition of the importance of this issue within the academic community.

These initiatives highlight the commitment of Ukrainian legal education institutions to addressing the multifaceted challenges posed by the war, ensuring that students and educators not only continue their academic pursuits but also receive the necessary support to cope with the psychological and emotional toll of the conflict. By fostering resilience and adaptability, these efforts contribute to the long-term sustainability of Ukraine's educational system and its ability to prepare future legal professionals for the complexities of a post-war society *(Forum "Psychological assistance to students of higher education institutions of Ukraine, 2024).*

The forum participants paid particular attention to the experiences of specific higher education institutions in building systems of psychological support. For instance, Y. Matviienko, Head of the Social Adaptation and Psychological Support Service at the Kyiv National Economic University (KNEU), shared insights into the functioning of the Institute of Curators, which provides primary psychological support to students. A key aspect of this initiative is the systematic monitoring of the effectiveness of the curators' work through surveys of first-year students after their first semester. This approach allows for the incorporation of student feedback and enables prompt responses to their needs, which is especially crucial in the context of the dynamic changes brought about by martial law.

Such practices highlight the importance of adaptability and responsiveness in addressing the psychological well-being of students during wartime. By fostering a supportive environment and continuously improving their services based on direct feedback, educational institutions can better meet the evolving needs of their students, ensuring their resilience and academic success despite the challenges of the ongoing conflict *(Forum "Psychological assistance to students of higher education institutions of Ukraine, 2024).*

Particularly noteworthy is the practice of establishing temporary educational hubs for internally displaced students. These hubs, organized in safe regions of Ukraine, not only provide opportunities for continuing education but also facilitate the integration of young people into new communities, creating spaces for professional networking and knowledge exchange. A crucial aspect of these hubs' operation is the involvement of experienced practicing lawyers in teaching activities. These professionals specialize in areas such as human rights protection, documentation of war crimes, and legal support for internally displaced people.

The transformation of the educational process under martial law has led to the active implementation of distance learning formats, ensuring the continuity of legal education despite the limitations imposed by the ongoing hostilities. It is worth noting that the previous experience of distance learning, gained during the COVID-19 pandemic, laid a foundation for adapting the educational process to new challenges. However, the war has presented the legal education system with specific tasks that require innovative approaches and technologies to address effectively.

These initiatives demonstrate the resilience and adaptability of Ukraine's legal education system, which continues to evolve in response to the unprecedented challenges of wartime. By leveraging both past experiences and new innovations, Ukrainian institutions are ensuring that students receive quality education and support, even in the most difficult circumstances *(Akimenko, 2023).*

The open Russian aggression against Ukraine, which escalated into full-scale war on February 24, 2022, has caused significant material damage to Ukraine's education sector. According to the Ministry of Education and Science of Ukraine, as of August 1, 2022, 7 higher education institutions and 9 vocational pre-higher education institutions were destroyed, while 49 higher and postgraduate pedagogical education institutions and 71 vocational pre-higher education institutions were damaged. In terms of regional distribution, the most severe destruction and damage were suffered by higher and vocational pre-higher education institutions in the Donetsk, Luhansk, Kharkiv, Chernihiv, Mykolaiv, and Zaporizhzhia regions.

This widespread devastation underscores the immense challenges faced by Ukraine's education system, which continues to operate and adapt under extraordinary circumstances. Despite the destruction, efforts to rebuild and restore educational infrastructure are ongoing, reflecting the resilience and determination of Ukraine's academic community to ensure the continuity of education even in the face of war *(Education in Ukraine under martial law, 2022)*.

Since the beginning of the full-scale invasion, higher education institutions specializing in law have undertaken a large-scale transition to distance learning. This process has been accompanied by the modernization of digital infrastructure, the implementation of specialized educational platforms, and the development of methodological support for online teaching of legal disciplines. Particular attention has been paid to ensuring information security and protecting the personal data of participants in the educational process.

A pressing challenge has been adapting the teaching methodology for legal disciplines to the distance learning format. Specifically, innovative approaches to conducting practical classes, which traditionally involve interactive engagement and the simulation of professional scenarios, have been developed. Methods for remotely conducting mock trials, legal consultations, and negotiations using specialized software have been introduced. These innovations have not only ensured the continuity of the educational process but have also helped law students develop digital competencies that are essential for modern legal practice.

An important aspect of distance learning during wartime has been ensuring the flexibility of the educational process. Given the unpredictability of the security situation, power outages, and the need to seek shelter during air raids, higher education institutions have implemented asynchronous learning formats. For example, self-study materials have been developed, video lecture libraries have been created for students to access at their convenience, and flexible schedules for completing and assessing assignments have been introduced.

In line with modern approaches, a significant portion of study time is allocated to independent work by higher education students. This is achieved by reducing the time allocated to in-class sessions. To make more efficient use of overall study time, the implementation of the flipped classroom methodology is recommended. This method involves students independently familiarizing themselves with the material to be covered in class at least one week in advance, thereby refreshing their prior knowledge and competencies gained from previous courses.

These measures reflect the adaptability and resilience of Ukraine's legal education system, which continues to evolve in response to the challenges of wartime. By embracing innovative teaching methods and flexible learning formats, institutions are ensuring that students receive a high-quality education while developing the skills necessary to navigate the complexities of the modern legal landscape *(Gordylyak, Gevko, 2023).*

These transformations align with modern educational trends and the demands of the legal profession, which increasingly requires digital literacy, adaptability, and the ability for independent professional development.

It is worth noting that distance learning during wartime has expanded opportunities for international collaboration in legal education. In particular, the practice of conducting joint online courses, webinars, and masterclasses involving instructors from European and American universities has intensified. This collaboration allows Ukrainian law students to familiarize themselves with international best practices, participate in transnational educational projects, and build global professional networks.

Despite the obvious advantages of distance learning during wartime, certain challenges remain. For instance, ensuring equal access to education for students in temporarily occupied territories or active combat zones remains a pressing issue. Poor internet connectivity, power outages, and the lack of necessary technical equipment can significantly hinder participation in distance learning. To address these challenges, special support programs have been implemented, including providing students with technical devices, creating alternative communication channels, and developing offline versions of educational materials.

Analysing international experiences of legal education systems operating in armed conflict zones is crucial for shaping effective strategies for the development of higher education in Ukraine. In this context, the experience of Balkan countries, which faced similar challenges during the Yugoslav wars, is particularly valuable.

The experience of Bosnia and Herzegovina highlights the importance of international support in rebuilding the legal education system after armed conflict. Following the Dayton Agreement in 1995, educational institutions in the country received substantial assistance from international organizations, including the European Union, the OSCE, and the Council of Europe. This support played a critical role in modernizing curricula, training educators, and fostering reconciliation through education.

By drawing on these lessons, Ukraine can develop resilient and adaptive strategies to strengthen its legal education system, ensuring that it not only survives the challenges of wartime but also emerges stronger and more aligned with international standards. This approach will help prepare a new generation of legal professionals capable of contributing to Ukraine's recovery and integration into the global legal community *(15 years ago – The Dayton Peace Accords: A milestone for NATO and the Balkans, 2010).*

This support included funding for infrastructure projects, modernizing educational programs, enhancing the qualifications of educators, and providing access to international educational resources. A positive outcome of this collaboration was not only the restoration of the material and technical base of law faculties but also a profound transformation of the content of education, bringing it closer to European standards.

The experience of Croatia also deserves attention, particularly in the context of integrating legal education into the European educational space after the end of the war.

Croatian universities actively implemented the principles of the Bologna Process, modernized curricula to meet the needs of post-war reconstruction, and developed international partnerships. A special emphasis was placed on the study of international humanitarian law, human rights law, and legal mechanisms for post-conflict reconciliation. These areas are highly relevant for contemporary Ukraine, which must already begin developing strategies for post-war legal system recovery and training specialists capable of implementing these strategies.

By drawing on the experiences of Bosnia and Herzegovina and Croatia, Ukraine can identify effective approaches to rebuilding and modernizing its legal education system. This includes aligning with European standards, fostering international cooperation, and focusing on areas of law that are critical for post-conflict recovery and reconciliation. Such efforts will ensure that Ukraine's legal education system not only recovers from the devastation of war but also becomes a driving force for the country's integration into the European legal and educational community *(Kondratyuk, 2024).*

In the context of supporting students and educators affected by the war, the experience of Serbia deserves attention. Following the NATO bombings in 1999, Serbian universities developed comprehensive psychological support programs for participants in the educational process who had experienced trauma. These programs included individual and group counselling, stress resilience training, and rehabilitation measures. Additionally, special scholarship programs were introduced for students who had lost their homes or livelihoods due to the hostilities *(Burlayenko, Dubinina, Kovaleva, Kocharyan, 2024).*

This approach highlights the importance of addressing not only the academic but also the emotional and psychological needs of students and educators in post-conflict settings. By implementing similar programs, Ukraine can provide crucial support to its academic community, helping them cope with the trauma of war and continue their educational and professional pursuits. Such initiatives are essential for fostering resilience and ensuring the long-term recovery of Ukraine's education system and society.

In addition to the Balkan experience, it is worth considering the practices of other countries that have faced wartime challenges in their education systems. For instance, Israel's experience demonstrates the effectiveness of implementing special safety protocols for educational institutions located in potentially hazardous areas. These protocols include the presence of protective shelters, alert systems, regular evacuation drills, and psychological training for students and educators to act in emergency situations. Such experience is highly relevant for Ukrainian educational institutions, especially those located near the frontlines or in areas subject to missile attacks *(Key theses of the public discussion, 2024).*

By adopting similar measures, Ukraine can enhance the safety and resilience of its educational institutions, ensuring that students and educators are better prepared to respond to emergencies. This approach not only has safeguards live but also helps maintain the continuity of education even in the most challenging circumstances, reinforcing the importance of education as a cornerstone of societal stability and recovery

The analysis of international experience confirms that, despite all the challenges of wartime, the legal education system has the potential not only to survive but also to undergo qualitative transformation. Key factors for success include international support, the

adaptability of educational institutions, and the ability to identify and meet the pressing needs of society and the state for legal professionals.

The analysis of the impact of martial law on legal education in Ukraine reveals systemic transformations that encompass not only the organizational aspects of the educational process but also the content of curricula, teaching methodologies, and approaches to supporting students and educators.

The adaptation of educational programs to the needs of wartime is occurring through the increased emphasis on international humanitarian law, the introduction of specialized courses on documenting and investigating war crimes, and the modernization of constitutional and administrative law programs to reflect the specifics of state mechanisms operating under wartime conditions. Simultaneously, there is an intensification of the study of European law in the context of European integration processes.

Support for students and educators in combat zones or those who have been forcibly displaced is being provided through the implementation of individualized educational trajectories, psychological assistance, the creation of temporary educational hubs, and the realization of academic mobility and financial support programs.

The use of distance learning ensures the continuity of the educational process despite the limitations imposed by the war. Innovative approaches to online teaching of legal disciplines are being introduced, ensuring the flexibility of the educational process and expanding opportunities for international collaboration.

The experience of Balkan countries and other states that have faced similar challenges highlights the importance of international support for rebuilding the legal education system after armed conflict, the need to adapt educational programs to the needs of post-conflict reconciliation and recovery, and the significance of psychological support for participants in the educational process.

Despite all the challenges of wartime, Ukraine's legal education system demonstrates its capacity for adaptation and development. The transformations brought about by the war create a foundation for the qualitative renewal of legal education, its alignment with European standards, the enhancement of its practical orientation, and the development of competencies in future lawyers that are essential for the reconstruction and development of the state in the post-war period.

These changes underscore the resilience and adaptability of Ukraine's legal education system, which continues to evolve in response to the unprecedented challenges of wartime. By leveraging both past experiences and new innovations, Ukrainian institutions are ensuring that students receive a high-quality education while developing the skills necessary to navigate the complexities of the modern legal landscape.

Directions of integration of Ukrainian legal education into the European educational space.

Today, Ukraine employs an academic-applied model of legal education that integrates the foundations of higher legal education with practical aspects of legal activities. The issue of adapting the content of legal education to modern requirements of legal practice was first raised in the "Programme for the Development of Legal Education for the Period up to 2005", approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 10 April 2001, No. 344 *(Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2001).*

The programme envisaged the introduction of new specializations corresponding to the needs of social practice, the development of standards for educational and qualification levels, determining the necessary scope of training for lawyers in various fields of legal practice, and improving the mechanism of practical training for law students. However, the gradual reform of the higher legal education system has led to the formation of a predominantly "civilistic" model of the modern lawyer. In studying civil, commercial and other private law disciplines, insufficient attention is given to general theoretical aspects, and the significance of the norms of the Constitution of Ukraine remains inadequately considered *(Ternavska, 2021).* This distorts the legal consciousness of law students who often rely solely on the norms of relevant codes and laws when solving practical tasks or during court practice, ignoring the Basic Law of the state and general principles of law *(Ternavska, 2022).*

The importance of developing unified standards for higher legal education was emphasized during discussions on modernizing educational programmes for legal professionals, which took place with the participation of more than 50 representatives from leading Ukrainian higher education institutions, international and public organizations, as well as representatives from parliamentary committees of the Verkhovna Rada, the Ministry of Education and Science, and the National Agency for Higher Education Quality Assurance of Ukraine. The innovative curriculum, developed with support from USAID, serves as an example for future reforms, combining theoretical knowledge with practical skills, interactive teaching methods, and a focus on the ethical values of the profession. This approach promotes the formation of individual educational trajectories for students and prepares them for the realities of modern legal practice *(USAID promotes the implementation of world standards for teaching law in Ukrainian universities, 2024).*

Standardizing legal education is not a simple task. Law is precisely the field significantly conditioned by the specifics of a particular state's historical, cultural, and social development. Therefore, even with international legal standards, in our opinion, law remains the most distinctive among other spheres, including economic, cultural, medical, etc. Thus, while developing unified standards, it is necessary to clearly understand that complete unification in the context of higher legal education is impossible. Nevertheless, domestic standards of higher legal education, both at the first (bachelor's) and second (master's) levels, should still consider the standards and requirements of European higher education institutions. This includes reviewing curricula content, introducing new educational components related to the European legal framework, and incorporating interdisciplinary approaches to legal studies. When developing or improving educational programmes, working project groups often refer to the experience of foreign higher education institutions, studying their practices and trying to implement them. Such implementation must be real, not nominal. Thus, standardization can occur at two levels: at the state level, which will be reflected in the Concept of Legal Regulation of Higher Legal Education, establishing the framework for further normative activities in this field *(Reforming legal education: a concept of changes is being prepared, 2024)* and in the standards of higher education for the specialities "Law" and "International Law", as well as at the local level, within the autonomy of higher education institutions to generalize and adapt the experience of foreign higher education institutions within individual educational programmes.

Another crucial pathway for integrating legal education into the European educational space is improving the quality of training for legal professionals.

The current state of legal education is close to critical - employers are dissatisfied with the level of knowledge and skills of law school graduates, and the graduates themselves demonstrate poor results in entrance examinations for legal master's programmes. Meanwhile, hundreds of educational institutions in Ukraine are engaged in training lawyers, and the number of law graduates far exceeds market demand.

Despite positive changes in recent years, much remains to be done to ensure that legal education meets the best global practices and satisfies the need for judicial personnel, among others *(Problems of legal education and how to solve them, 2023).*

Analysing trends in 'access' to legal education, it is worth noting that it has become significantly more challenging. This is due to the introduction of:

1) The Unified Professional Entrance Examination (a form of entrance test for admission to master's degree programmes, which assessed the level of preparedness of applicants in law).

2) The Unified State Qualification Exam (a mandatory exam taken by master's students at the end of their studies to obtain a master's degree. This exam aims to identify the basic competencies of education seekers in the specialities of 'Law' and 'International Law' for performing primary functions in practice. A positive result in the Unified State Qualification Exam, conducted as a form of attestation, is a mandatory requirement for obtaining a higher education document, i.e., a master's degree. Conducting this exam as a form of attestation does not deprive higher education institutions of the possibility to apply additional forms of attestation (such as the defence of a thesis, practical exam, exam for assessing competencies not provided for in the higher education standard, exam for awarding a certain professional qualification, language exam, etc.).

Furthermore, from 2024, according to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 266 dated 6 March 2024, the competitive score for admission based on complete general secondary education must be no less than 150 out of 200 points for specialities in the fields of knowledge 'Law' *(Geschwind, Gustafsson, 2024).*

Thus, the question arises: does the state want to reduce the number of lawyers? In answering this, in our opinion, we should talk about systematic quality training for future lawyers. In a state governed by the rule of law, the importance of individuals with a legal profession grows tremendously as we strive to create quality legal norms that meet international standards, rules of legal technique, and domestic legal norms. We also aspire to live in a state where judges make lawful, just decisions, prosecutors can provide appropriate procedural guidance, and lawyers can provide legal protection. Additionally, we want to live in a state were highly qualified professionals work in law enforcement agencies. There are countless examples, but all this is only possible with quality education. This quality can be confirmed in various ways, including by introducing the Unified Professional Entrance Examination, the Unified State Qualification Exam, and so on.

Will this reduce the number of lawyers? Possibly. However, will it increase the quality of training? Undoubtedly. We are deeply convinced that, objectively, an academic staff member cannot effectively engage with all students if there are 300 students in a cohort, but this becomes easier to ensure if there are 30 or 50.

The number of higher education institutions offering legal education in Ukraine has significantly increased over the past decades. This is explicitly noted by the member of the High Council of Justice, A. Boyko, who points out that in Ukraine, 19-25 thousand lawyers graduate annually, compared to 7-8 thousand in Germany and 2 thousand in Japan. According to the author, broad access to legal education negatively impacts its quality *(Furman, 2021).* It is known that, based on European experience, in Italy, there are 65 universities for a population of 60 million; in France, 41 for 63 million; in Spain, 60 for 45 million; in the United Kingdom, 142 for nearly 61 million, and in Ukraine 240 higher education institutions for 47 million *(Chernetska, 2021).* As academic staff, this is undoubtedly a complex and painful issue. However, it is an inevitable truth that only the strongest will survive. Thus, if only the best higher education institutions remain, the quality of higher legal education will also increase.

At the same time, reorganization and optimization in Ukraine are often accompanied by corruption risks. However, the Ministry of Education and Science of Ukraine is convinced that higher education institutions that do not meet the new licensing conditions, which will be clearly and transparently developed and approved by the Cabinet of Ministers, will be forced to cease training in the relevant specialities *(Reduction of universities is not the goal of legal education reform, 2020).* They will have to reorient themselves towards other fields if they cannot ensure the required level of education quality. Therefore, corruption risks must be eliminated. Meanwhile, martial law at the legislative level allows for the "restriction" or even the complete "cessation" of public access. Hence, it is crucial to develop optimal criteria. Specifically, the number of applicants recommended for enrolment on a state-funded basis or through state grants; the ratio of applicants to graduates; the success rate in passing the Unified Professional Entrance Test and the Unified State Qualification Examination; and the position of the higher education institution in international rankings.

By Article 431 of the Association Agreement between Ukraine, on one side, and the European Union, the European Atomic Energy Community, and their member states, on the other side *(Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part, 2012)* the parties are also committed to enhancing cooperation in the field of higher education, particularly to deepen collaboration between higher education institutions. For instance, international exchange programmes will allow students to gain experience studying at foreign universities, while academic staff can share best practices in teaching and research. Joint efforts in the form of collaborative research with European partners will facilitate the development of new legal approaches and solutions. Participation in international legal competitions and conferences will create opportunities to exchange experiences with representatives from other countries, opening the door to new ideas and approaches in the legal sphere. Strengthening cooperation in these areas will contribute to the advancement of higher legal education in Ukraine by implementing modern teaching and research methods, ensuring access to international experience and best practices in the legal field, and enhancing the international recognition and prestige of Ukrainian higher education institutions specializing in law.

An important direction in reforming education, and legal education in particular, is enhancing English and other European language proficiency among Ukrainian law students

and educators. Mastery of these languages is crucial for working with European legal literature, participating in international legal forums, and accessing the resources of European legal institutions. Again, this trend is not unique to higher legal education but is important as it contributes to internationalization. Between December 2022 and January 2023, the Kyiv International Institute of Sociology conducted a nationwide sociological survey commissioned by the USAID project "Transforming Communications," implemented in Ukraine by Chemonics International. The survey was conducted using online interviews, with 2,001 respondents aged 18 and older participating. A quota sample, representative of the adult population of Ukraine living in government-controlled territories, was used, considering key demographic characteristics (gender, age, macroregion, and type of settlement). Additional telephone recruiting was utilized to include groups underrepresented online (particularly older and rural populations). Under normal conditions, the statistical error of the sample would not exceed 2.2% (with a probability of 0.95 and without accounting for design effects). However, in the context of war, additional systematic sample deviations are possible due to Russian aggression, the displacement of millions of Ukrainians, the lack of reliable statistics, and so on. Nevertheless, the analysis shows that internally displaced persons continue to use mobile communication and the Internet, maintaining high data representativeness and allowing for reliable analysis of public sentiments and opinions in the government-controlled territory of Ukraine *(Yashnyk, 2023)*.

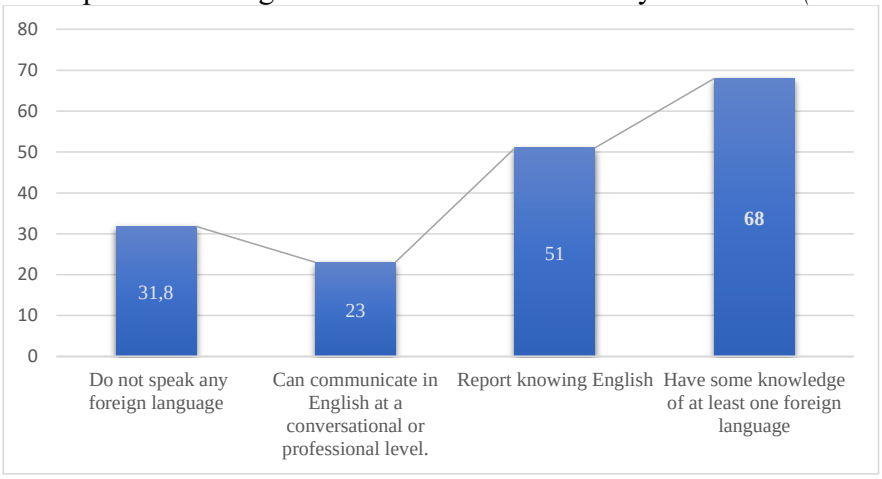

Figure 1 The level of foreign language proficiency in Ukraine. Developed by the authors based on the analysis of materials by Yashnyk, 2023.

Regarding foreign language proficiency, most Ukrainians (68%) have some knowledge of at least one foreign language, but this knowledge is often superficial. Specifically, 51% stated they know English, but only 23% can read, write, and communicate in it at a conversational or professional level. Nearly a third of Ukraine's adult population (31.8%) speaks no foreign language. In this context, the Russian language was not considered; only other foreign languages, such as English, Polish, Turkish, Hungarian, Spanish, French, and German, were *(Yashnyk, 2023)*. Changing these figures requires two key factors: the individual's interest in learning foreign languages and state interest in it.

Additionally, the state ensures that English or German is studied at the general secondary education level as a mandatory subject. However, the level of teacher training in

rural areas is not high. Low salaries and a lack of continuous Internet access led to a lack of self-improvement among these specialists. Therefore, even after studying a foreign language for over ten years in school, the Ukrainian population often cannot communicate with it. At the same time, English has already been recognized at the legislative level as the language of international communication. Therefore, existing and new state programmes will aim to increase English language proficiency.

Another avenue for integrating legal education into the European educational space is the extensive involvement of young professionals in the educational process. Despite the inherent deliberation and classical nature of legal education, the modern conditions of societal development demand the combination of experience with contemporary approaches and innovative methods. Teaching skills can require significant time and resources, which can be problematic in environments with limited or poor resources *(National Alternative Dispute Resolution Advisory Council, 2012).*

In this context, online learning tools can be particularly beneficial. Although creating such resources often requires substantial time or costs, online learning tools can often be reused with minimal additional resources (especially in fields that remain relatively static, as with certain skills), potentially offering long-term institutional cost savings *(Hewitt, Stubbs, 2017).*

The young generation is quickly distracted by new things, and the era of gadgets and fast-paced videos has accustomed them to quick visual content. Therefore, a modern educator must adapt to these conditions and be able to work effectively within them.

This adaptation requires implementing diverse pedagogical approaches that engage students through multiple channels and learning modalities. Interactive lectures, case-based learning methodologies, simulation exercises like mock trials, legal clinics providing practical experience, and digital learning platforms that replicate authentic legal scenarios all contribute to developing critical thinking and practical legal skills. While embracing these innovative teaching methods is essential for engaging contemporary law students, it's important to maintain a balance that preserves the foundational academic rigor traditionally associated with legal education. The reform process should not focus exclusively on incorporating younger professionals into teaching roles, but rather on creating diverse instructional teams that combine experienced scholars with those bringing fresh perspectives and technological fluency. This synergy between tradition and innovation can create a learning environment that respects legal education's intellectual foundations while preparing students for the rapidly evolving demands of modern legal practice.

This includes, for example, interactive lectures, case-based learning, mock trials, legal clinics, and online learning platforms that simulate real legal scenarios and develop critical thinking skills. Undoubtedly, reforming legal education does not mean that only young professionals should be involved in teaching. However, it is essential not to limit their development**.**

Expanding on the idea of integrating legal education into the European educational space, it is crucial to consider that higher education institutions should be not only places of knowledge acquisition but also centres of scientific activity. In this context, promoting legal research and publications becomes a vital element in the development of both science and education. Firstly, active support for research activities expands universities' scientific potential and contributes to high-quality education. Conducting research in the field of

European law enables the exploration of current issues and the collaborative search for solutions with international partners. Secondly, publishing articles in high-ranking scientific journals is an important tool for disseminating and exchanging knowledge. Thirdly, participation in scientific debates and conferences on European law stimulates the exchange of experiences and ideas, fosters critical thinking, and deepens understanding of legal aspects at an international level. This also contributes to solving complex legal issues and developing new approaches in the field of European law. Therefore, supporting legal research and active participation in scientific processes related to European law are crucial components for reforming higher legal education in Ukraine.

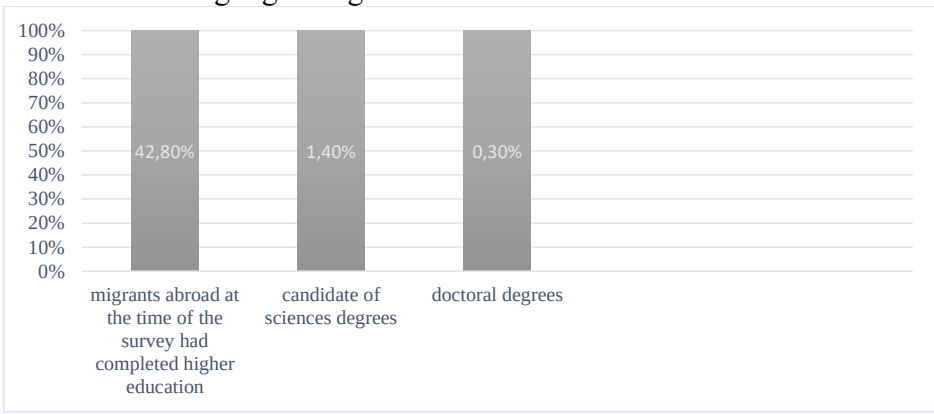

Figure 2 The level of education of migrants from Ukraine. Developed by the authors based on the analysis of materials by Svitiashchuk and Stadnyi, 2023.

It is worth noting that the imposition of martial law as a special regime, introduced in Ukraine by Presidential Decree No. 64/2022 on 24 February 2022 in response to the act of military aggression by the Russian Federation, has become a test for the entire Ukrainian people. One manifestation of this trial has been a significant outflow of young, highly qualified personnel. Ukraine has previously witnessed such losses with the collapse of the Soviet Union. In the second half of 2011, a group of scientists, with financial support from the World Bank, conducted a large-scale sociological study to ascertain the nature of migration from Ukraine. 6,676 individuals from 5,985 households in 63 Ukrainian cities were surveyed. The data showed that 42.8% of migrants abroad at the time of the survey had completed higher education, 1.4% held candidate of sciences degrees, and 0.3% held doctoral degrees. Overall, the results demonstrate that almost half of Ukrainian migrants work in jobs for which they are overqualified, partially confirming the "brain drain" phenomenon from a broader, social perspective. Although the proportion of scientists in the overall migration flows from Ukraine is relatively small, the number of scientists in the country has decreased critically. The number of scientists in Ukraine fell from 313,079 in 1990 to 82,032 in 2012 – a reduction of almost four times *(Svitiashchuk, Stadnyi, 2023).*

Now, under conditions of full-scale invasion, new challenges have emerged for the scientific community. As part of the "Ukrainian Science: Reboot" project, a survey of 2,173 domestic scientists was conducted. Due to the war, almost half of them changed their location in search of safe living and working conditions, with 14.6% forcibly relocating abroad, including 26.8% to Germany and 25.1% to Poland. Not all of them are employed in their field of expertise *(Kaliuzhna, 2022).*

Due to crises in science and dissatisfaction with working and living conditions, many scientists have left the country or transitioned to other fields in search of better professional and life opportunities. Scientists were forced to leave their places of residence, often changing their field of employment, due to Russian aggression. The retention, return of domestic, and attraction of foreign highly qualified specialists are important conditions for implementing reconstruction processes in Ukraine *(Popp, Kirda, 2024).*

Thus, the key directions for improving legal education in Ukraine within the context of European integration include standardisation with consideration of national specificities, enhancing the quality of professional training through a unified examination system and optimisation of the educational institution network, attracting young specialists and introducing innovative teaching methodologies, as well as intensifying foreign language instruction. Under martial law, particular emphasis is placed on the implementation of asynchronous learning formats, the adaptation of educational programmes to wartime needs, and the development of mechanisms for retaining and reintegrating academic staff. The experience of post-conflict countries demonstrates that the successful transformation of legal education is possible with adequate international support and a systematic reform approach that addresses both current crisis challenges and the strategic objectives of European integration.

Conclusions. Martial law has had a significant impact on the integration processes within the field of legal education, creating both new challenges and opportunities. Notably, Russia's military aggression has caused substantial material damage to Ukraine's education sector, with seven higher education institutions destroyed and 49 others damaged. This has necessitated a rapid adaptation of the educational process to new realities, including a widespread transition to online learning and the introduction of asynchronous learning formats due to the unpredictability of the security situation.

The integration of Ukrainian legal education into the European space presents both significant opportunities and complex challenges. Our research indicates that a multifaceted approach, encompassing regulatory, institutional, and substantive dimensions, is essential for successful integration.

At the regulatory level, the development of unified standards for legal education that align with European requirements while preserving national distinctiveness is paramount. This endeavor, however, raises questions about the balance between harmonization and maintaining Ukraine's unique legal traditions. The ongoing debate centers on how to achieve this equilibrium without compromising the quality and relevance of legal education in the Ukrainian context.

The institutional level presents its own set of challenges. The optimization of the network of educational institutions training lawyers is a contentious issue, with stakeholders divided on the criteria for quality assessment and the potential consequences of institutional consolidation. Our findings suggest that establishing a robust quality assurance system with both internal and external evaluation mechanisms is crucial. However, the implementation of such a system requires careful consideration of resource allocation and potential resistance from established institutions.

At the substantive level, the modernization of curricula emerges as a critical factor. The incorporation of European practices while maintaining a focus on the national legal system is a delicate balancing act. Our research indicates that strengthening the practical

component of education through collaboration with legal clinics, courts, and other legal institutions is widely supported. Nevertheless, the extent to which practical experience should be prioritized over theoretical knowledge remains a point of debate among legal educators.

A finding of our study is the need to adapt educational programmes to the realities of wartime and post-conflict periods. The emphasis on international humanitarian law, while necessary, raises questions about how to integrate these specialized areas of law into an already crowded curriculum. This adaptation process also highlights the broader issue of how legal education can remain responsive to rapidly changing global and national contexts.

The preservation of scientific potential through the creation of favorable conditions for research and support for publication in international journals is widely acknowledged as crucial. However, this aspiration faces practical challenges, including language barriers, funding constraints, and the need for capacity building in international research methodologies.

In conclusion, while the path to integrating Ukrainian legal education into the European educational space is complex, our research suggests that it is both necessary and achievable. The implementation of the proposed strategies and approaches, coupled with fostering a culture of openness, collaboration, and innovation, can significantly enhance the quality and international competitiveness of Ukrainian legal education.

Key to this process is the development of a legal workforce that is not only well-versed in national and European law but also equipped to navigate the complexities of a globalized legal landscape. The success of this integration will depend on the ability to balance European standards with national needs, to foster practical skills alongside theoretical knowledge, and to adapt swiftly to changing societal and global contexts.

As Ukraine continues its journey towards European integration, the transformation of its legal education system stands as a critical component of this broader process. By addressing the challenges and leveraging the opportunities identified in this study, Ukrainian legal education can position itself as a dynamic and influential player in the European educational space, contributing to the development of a robust and internationally competitive legal profession.

References:

15 years ago – The Dayton Peace Accords: A milestone for NATO and the Balkans. *North Atlantic Treaty Organization : website*. URL : https://surl.li/wtgyks (date of application: 11.03.2025).

Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part (2012). URL: https://surl.li/slhtay (дата звернення: 15.04.2024).

Bergan S., Matei L. The Future of the Bologna Process and the European Higher Education Area: New Perspectives on a Recurring Topic // In Curaj A., Deca L., Pricopie R. (Eds.), European Higher Education Area: Challenges for a New Decade. Cham: Springer, 2020. URL: https://surl.li/gdpfoc (date of application: 31.03.2025).

Börzel T. A. Shaping and taking EU policies: member state responses to Europeanization. *Queen's Papers on Europeanisation*. 2003. Vol. 2. P. 1–15. URL: https://ideas.repec.org/p/erp/queens/p0035.html (date of application: 31.03.2025).

Chernetska O. Legal education and science in Ukraine: new modern challenges. *Higher Education Research*. 2021. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/132275596.pdf (дата звернення: 15.04.2024).

Democracy, Justice, Reforms Problems of legal education and how to solve them. 2023. URL: https://dejure.foundation/education-problems/ (date of appeal : 15.04.2024).
Furman I. M. Member of the High Council of Justice Andrii Boiko: Out of 200 law schools, 20 should be left. 2021. URL: https://surl.li/tapeji (date of appeal : 15.04.2024).
Geschwind H., Gustafsson O. Knowledge for the unknown? A history of the future in Swedish higher education and research policy, 1970–2020. *Higher Education.* 2024. Vol. 1, No. 1. P. 1–15. URL: https://surl.li/jhiimi (date of appeal : 31.03.2025).
Hewitt A., Stubbs M. Supporting law students' skills development online—A strategy to improve skills and reduce student stress? *Research in Learning Technology.* 2017. Vol. 25. Article 1786. URL: https://surl.li/ajvbty (date of appeal : 31.03.2025).
Hritchenko, T., Dobosh, O., Shynkaruk, O., Yushchyshyna, O., Rokosovyk, N**.** The role of the European educational area in ensuring the quality of higher education. *Amazonia Investiga.* 2023. Vol. 12, No. 66.P. 105–115. DOI: 10.34069/AI/2023.66.06.11.
Judicial and Legal Newspaper Reduction of universities is not the goal of legal education reform. 2020. URL: https://surl.li/kxcijl (date of appeal : 15.04.2024).
Lawn M. Standardizing the European Education Policy Space. *European Educational Research Journal.* 2011. Vol. 10, No. 2. P. 259–272. DOI: 10.2304/eerj.2011.10.2.259.
Legal Newspaper Online USAID promotes the implementation of world standards for teaching law in Ukrainian universities. 2024. URL: https://surl.li/trqxjd (date of appeal: 15.04.2024).
Lonbay J. The changing regulatory environment affecting the education and training of Europe's lawyers. *The Journal of the Legal Profession*. 2010. Vol. 34. P. 455–474. URL: https://jle.aals.org/home/vol61/iss3/11/ (date of appeal: 31.03.2025).
Matviienko O., Vytrykhovska O., Veremijenko V., Zabiiaka I., Tyulpa T. Innovative development of the education industry in the European higher education area. *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12, No. 64. P. 136–145. https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04.13
Melnyk O., Dashkovska O., Pogrebnyak V. The Model of Integration of Higher Education of Ukraine into the European Educational Area. *Tuning Journal for Higher Education*. 2024. Vol. 11, No. 2. P. 65–89. URL: https://surl.li/mutzfr (date of appeal: 31.03.2025).
National Alternative Dispute Resolution Advisory Council Teaching Alternative Dispute Resolution in Australian Law Schools. Canberra: NADRAC, 2012. 356 p. URL: https://surl.li/oivefj (date of appeal: 31.03.2025).
National Association of Advocates of Ukraine Reforming legal education: a concept of changes is being prepared. 2024. URL: https://surl.lu/hssbmn (date of appeal : 15.04.2024).
Sursock A. Trends 2015: Learning and Teaching in European Universities. Brussels: European University Association, 2015. URL : https://eric.ed.gov/?id=ED588102 (date of appeal : 15.04.2024).
Svitiashchuk I., Stadnyi Y. Academic migration. 2023. URL: https://surl.li/gvczfq (date of appeal : 15.04.2024).
Ukrainian Helsinki Human Rights Union Legal education in Ukraine: challenges and prospects. 2022. URL: https://surl.li/tldwod (date of appeal : 15.04.2024).
Verkhovna Rada of Ukraine Draft Law on Higher Education in Ukraine: Official Text. 2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18 (date of appeal : 15.04.2024).
World Bank Group Higher Education in Ukraine: Strategic Directions for Reform. Washington, D.C.: World Bank Publications, 2021. URL: https://surl.li/ykvvur (date of appeal : 15.04.2024).
Акименко О. Ю. Вплив воєнного стану в Україні на вищу освіту. *Наука та освіта в умовах викликів сьогодення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр Research Europe (м.Чернігів, 16 грудня 2023 р). Чернігів, 2023. С. 169-171. URL: https://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/30205 (дата звернення: 31.03.2025).
Алмашова В. С. Адаптація освітнього процесу до викликів сьогодення в умовах військових дій в України. *Освітній процес в умовах війни та у повоєнний період: виклики, правила, перспективи* : матеріали всеукраїнського науковопедагогічного підвищення кваліфікації, 4 березня – 14 квітня 2024 року. Львів –Торунь : Liha-Pres, 2024. 26–28 с. URL: https://surl.li/gzlotx (дата звернення: 31.03.2025).

Бурлаєнко Т. І., Дубініна О. В., Ковальова О. А., Кочарян А. Б. Відновлення освіти на постконфліктних територіях: зарубіжний досвід та ініціативи України: аналітичні матеріали. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. 50 с. URL: https://surl.li/wvmtvh (дата звернення: 31.03.2025).

Гордиляк Н., Гевко О. Дистанційне навчання в умовах війни: виклики та можливості для системи вищої освіти України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: педагогічні науки. 2023. № 34 (3). С. 57–72. https://doi.org/10.32453/pedzbirnyk.v34i3.1467

Експертий звіт за результатами опитування ЗВО, які готують студентів із спеціальності 081 «право» (з питань розробки та упровадження навчальних програм з права ЄС) у 2024 р. URL : https://surl.li/skzaui (дата звернення: 11.03.2025).

Калюжна Т. Міжнародна підтримка українських науковців в умовах війни. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2022. № 22(2). С. 84-96. https://doi.org/10.35387/od.2(22).2022.84-96

Ключові тези публічної дискусії «Освіта та безпека: що Україна може перейняти з досвіду Ізраїлю?» *Центр інноваційної освіти* : *вебсайт.* URL : https://surli.cc/zwnwst (дата звернення: 11.03.2025).

Кондратюк О. Успішний досвід Хорватії стане в нагоді для повоєнної трансформації України. *Офіційний вебпортал Парламенту : вебсайт*. URL : https://surli.cc/maiscg (дата звернення: 11.03.2025).

Ніколаєнко С. М. Деякі погляди на сучасне реформування вищої освіти в Україні. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2024. № 6(1). P. 1-10. https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6114

Освіта України в умовах воєнного стану : інформаційно-аналітичний збірник. Міністерство освіти і науки України : Київ, 2022. URL : https://surl.li/cudajt (дата звернення: 11.03.2025).

Попп Р., Кирда А. Міграційні процеси в науковому середовищі України (1991–2023). Українське історикознавство. 2024. Вип. 15, № 57. С. 1–20. URL : https://surl.li/wvlokw (дата звернення: 11.03.2025).

Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року : постанова Кабінету Міністрів України № 344 від 10 квітня 2001 р. URL : https://surl.li/iiijsw (дата звернення: 31.03.2025)

Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні : лист Міністерства освіти і науки України №1/3737-22 від 29 бер. 2022 р. URL : https://surl.lu/mautst (дата звернення: 11.03.2025).

Сопілко І.М., Череватюк В.Б. Сучасні тенденції розвитку юридичної освіти в умовах євроінтеграції. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2020. Вип. 2. С. 199–222. URL : https://surl.li/scjzoq (дата звернення: 11.03.2025).

Стандарт вищої освіти. Другий (магістерський) рівень. Магістр. Галузь знань 08 «Право». Спеціальність 081 «Право» : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 лип. 2022 р. № 643 (зі змінами). URL : https://surl.li/gkezmo (дата звернення: 11.03.2025).

Тернавська В. М. Сучасні тенденції реформування вищої юридичної освіти в Україні (конституційно-правовий аспект). *Новий українське право*. 2022. Вип. 1. С. 142–148. https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.20

Форум «Психологічна допомога студентам ЗВО України: об'єднання зусиль та пошук ресурсів». *Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана : вебсайт.* URL : https://surl.li/bqoiua (дата звернення: 11.03.2025).

Яшник М. Прес-релізи та звіти: Рівень володіння англійською та іншими іноземними мовами в Україні: результати кількісного соціологічного дослідження проведеного у грудні 2022 – січні 2023. *Київський міжнародний інститут соціології : вебсайт.* URL : https://surl.li/fdnmbb (дата звернення: 11.03.2025).

DOI 10.5281/zenodo.15355640
UDC 351.862.4(477):378.015.31:17

CHAPTER 13.
SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS AS AN IMPORTANT COMPONENT OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

Oleh OHIRKO
Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy
of the Stepan Gzhytskyi National University
of Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv, member of the public
organization "International Educators and Scholars Foundation, IESF"
(79010, 50 Pekarska street, Lviv, Ukraine)
OhirkoOleh@gmail.com
https://orcid.org/000-0001-7563-6992

Abstract. The monograph reveals the current issues of spiritual and moral education of student youth, which is one of the important components of the national security of Ukraine. The national security of participants in the educational process includes not only social, emotional, but also spiritual and moral components of security.

The purpose of the study is to analyze the basic concepts of spirituality and morality, which are key in the problem of modern youth education. A comparative analysis of different interpretations of these concepts was conducted. The influence of spiritual and moral education on national-patriotic education, which is extremely important in today's time of the Russian-Ukrainian war, was studied. The psychological features of the development of the spiritual potential of student youth, who are objects and subjects of spiritual and moral education, were considered. The results of the study allow us to determine the main recommendations for the spiritual and moral education of student youth, taking into account the problems of national security of Ukraine. The proposed moral and spiritual qualities of student youth will help teachers take them into account in the process of forming and educating modern students so that they are responsible individuals, faithful to God, Ukraine, and the Ukrainian people.

Keywords: education, spirituality, morality, man, soul, spirit, mind, will, God, Holy Scripture, conscience, faith, hope, love, wisdom, courage, justice, temperance, youth, students, national, security.

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЧАСТИНА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. Монографія розкриває актуальні питання духовно-морального виховання студентської молоді, що є одною з важливих складових національної безпеки України. Національна безпека учасників освітнього процесу включає в себе не тільки соціальну, емоційну, але й духовну і моральну складові безпеки.

Метою дослідження є аналіз основних понять духовності та моральності, які є ключовими в проблемі сучасного виховання молоді. Проведено порівняльний аналіз різних

тлумачень цих понять. Досліджено вплив духовно-морального виховання на національно-патріотичне виховання, яке вкрай важливе в сьогоднішній час російсько-української війни. Розглянуто психологічні особливості розвитку духовного потенціалу студентської молоді, які є об'єктами та суб'єктами духовно-морального виховання. Результати дослідження дозволяють визначити основні рекомендації щодо духовно-морального виховання студентської молоді, враховуючи проблеми національної безпеки України. Запропоновані моральні та духовні якості студентської молоді допоможуть педагогам враховувати їх в процесі становлення і виховання сучасних студентів, щоб вони були відповідальними особистостями, вірними Богу, Україні та українському народу.

Ключові слова: виховання, духовність, моральність, людина, душа, дух, розум, воля, Бог, Святе Письмо, совість, віра, надія, любов, мудрість, мужність, справедливість, стриманість, молодь, студенти, національне, безпека.

Вступ. Сучасне суспільство потребує ефективних способів виховання студентської молоді, що забезпечують національну безпеку України. Національна безпека – це один з найвагоміших викликів всім державам, які намагаються підвищити свій статус на міжнародній арені та зміцнити обороноздатність. Турбота про безпеку означає уникнення та залагодження конфліктів, протидію всьому, що порушує стабільність і створює перешкоди на обраному шляху демократичного, правового розвитку.

Теоретичне підгрунтя для осмислення механізмів формування і реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання молоді заклали дослідження таких вчених як В. Липинський, А. Шептицький, Н. Нижник, С. Федуняк, В. Бакуменко, М. Головатий, Ю. Кальниш та ін. (*Федуняк, 2024*).

Від рівня національної безпеки залежить саме існування та розвиток людини, суспільства, держави. Процеси глобалізації, посилення єдності світу з одночасним поглибленням його національної різноманітності, революція у воєнній сфері призвели до зміни характеру загроз і небезпек для людства, окремих націй і держав, що вимагає нових підходів до глобальної, міжнародної безпеки. Патріотичне виховання студентської молоді спрямоване на забезпечення цілісності, соборності України, що є основою української національної ідеї. При цьому важливо, щоб об'єднання різних етносів і регіонів України задля національного відображення, розбудови й удосконалення суверенної правової держави і громадського суспільства здійснювалось саме на базі демократичних цінностей, які, у свою чергу, мають бути в основі патріотичного виховання (*Нижник, 2000*).

Патріотичний обов'язок, маючи морально-етичне походження і характер, відображено в правових актах (у Конституції, законах про військовий обов'язок і охорону державної таємниці та ін., у присягах і статутах), оскільки громадянське суспільство, як комплекс суспільних відносин, незалежно від держави, але обов'язково взаємодіє з нею. Патріотизм як інтегруюча основа відродження духовних цінностей суспільства є стабілізуючим чинником національної та громадянської злагоди у незалежній українській державі. Пошук консолідуючих чинників нації дозволить подолати серйозне розшарування українського суспільства щодо вирішення національних та суспільних питань (*Нижник, 2000*).

Патріотичне виховання студентської молоді повинно проводитися через розвиток військово-прикладних видів спорту, тематичні зустрічі у військових

частинах і з ветеранами війни. Має здійснюватися робота з посилення патріотичної і гуманістичної спрямованості засобів масової інформації при висвітленні подій і явищ суспільного життя. Створення ефективної системи забезпечення національної безпеки України, модернізація її воєнної політики у відповідності до вимог часу є складовою частиною державотворчих процесів в Україні.

Російська агресія викликала хвилю патріотизму, яка сколихнула всю Україну. Самоорганізація громадянського суспільства, відданість і героїзм пересічних українців, військовослужбовців та добровольців стали одними з визначальних факторів, що дозволили зупинити агресора. У той же час, на початковому етапі мала прояв низка системних проблем у забезпеченні національної безпеки. Зокрема, під час прямого протистояння з противником певна частка особового складу силових структур виявилася неготовою до виконання своїх обов'язків щодо збройного захисту національного суверенітету і територіальної цілісності України і перейшла на бік агресора. Однією з причин такого стану справ стала відсутність у них належної особистої мотивації щодо виконання службових і громадянських обов'язків, зокрема, брак патріотизму. Іншою проблемою є те, що в умовах збройної та інформаційної агресії росії проти України, економічної кризи, а також відсутності єдиного духовного стрижня в системі виховної роботи у молодіжному середовищі відбулася певна руйнація позитивного образу України як могутньої незалежної держави з унікальною культурною спадщиною. Як показують події останніх років, забезпечення належним чином національного суверенітету і територіальної цілісності України потребує докорінного реформування системи виховання молоді, її спрямування на становлення свідомих громадян і патріотів української соборності. Патріотичне виховання має чітку цільову настанову – готувати до захисту Батьківщини, і виступає невід'ємною складовою системи забезпечення національної безпеки України. У сучасних умовах актуальним завданням є теоретичне переосмислення підвалин патріотизму, формування нових підходів до національно-патріотичного виховання молоді.

Проблема становлення у студентської молоді духовно-моральних цінностей освіти є багатоаспектною. Головні аспекти духовно-морального виховання аналізували вітчизняні і зарубіжні вчені-філософи (О. Дробницький, Г. Ріккерт, М. Шелер та ін.); психологи (І. Бех, Л. Виготський, М. Яницький); педагоги (І. Зязюн, Ю. Пелех, П. Підкасистий, А. Петровський та ін.).

Проблема духовно-морального виховання студентської молоді, її духовної компетентності досліджувалася багатьма сучасними вченими, педагогами, зокрема Л.В. Романюк, Г.П. Шевченко, В.М. Жуковським, І.Л. Сіданіч та ін. У вищих школах різних регіонів України здійснювалося дослідження системи ціннісних орієнтирів, духовно-морального світу сучасної студентської молоді (*Сіданіч, 2016*).

1. Духовне виховання сучасної студентської молоді як складова частина національної безпеки

Розглядаючи наукові праці філософів, психологів, педагогів зустрічаємо різні трактування поняття духовності. Духовність – це найвища якість, цінність, найвище досягнення самої людини, оскільки найвища мета – не економічна, не соціальна, а духовна. Е. Помиткін визначає духовність як "специфічно людську рису, що виявляється в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинених інтелектуальних і емоційних запитах, моральності" (*Помиткін, 2007*), а І. Бех

зазначає, що духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства (*Бех, 2006*). С. Яремчук пов'язує духовність із працею, спрямованою до саморозвитку, що допомагає людині стати Людиною і зберігає її людяність (*Яремчук, 2012*). На думку С. Ярмусь, до духовності входить свідома активність людського духу, яка підносить людину до ідеалу добра, – до того, що її облагороджує (*Ярмусь, 2002*). О. Вишневський вважав духовність найвищим щаблем абсолютних цінностей, пов'язував її зі шляхом людини до Бога, її зорієнтованістю до дотримання в житті Божих заповідей (*Вишневський, 2008*). Духовність, за А. Богуш, це – своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що виявляється в позитивній поведінці й діяльності людини та характеризує цілісність її як особистості (*Богуш, 2000*).

Духовність, за М. Боришевським, трактується як багатовимірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її найактуальніші морально-релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до самої себе, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності. Суттєвою ознакою духовності є її універсальний характер, який виявляється у будь-яких проявах активності: все, що робить людина, якими цінностями, потребами мотивується її активність, що можна оцінити з позицій духовності (*Боришевський, 2010*).

На думку вчених В. Андрущенка, М. Боришевського, О. Бондаренко, В. Лугового, М. Левшина та інших, про особистість як носія духовності можна судити за такими ознаками поведінки та діяльності: віра у вищу ідею, у велич людської душі та всього, що створила людина упродовж життя; віра у Бога Творця, у безсмертя людської душі, що поєднується з моральністю людини та спонукає її до постійного самовдосконалення, звільнення від скверни, негідних учинків; яскраво виражена пристрасна потреба у справедливості; здатність щиро визнавати свої помилки, переживати почуття провини за скоєні негідні вчинки, що виявляється у готовності до покаяння; виражене почуття самоповаги та поваги до іншої людини, до її людської гідності; стійка потреба та здатність слухати й чути іншого, що виявляється у щирій зацікавленості питаннями, які хвилюють іншого; готовність безкорисливо допомагати іншим, схильність до милосердя та добродійності та їх реальні вияви; повага до суспільних норм, суворе їх дотримання, законослухняність, готовність до вияву вдячності, прощення та покаяння (*Сіданіч, 2013*).

Отже, ураховуючи думки вчених, відзначаємо, що духовність – це моральна культура людства, а відродження духовності пов'язане із поверненням до традиційних духовних цінностей народу.

Духовність походить від слова дух. Не можна зараховувати до неї те, що не має посилання на Бога як Особу. Духовність – це релігійна або моральна культура душі, тобто коли людина відповідає за свої вчинки перед собою, ближнім і Богом. Духовність – це приналежність людини до Божественного через віру, надію й любов, це життя людини у святості й досконалості.

Проблеми духовності людини й суспільства завжди були і є в центрі філософських систем. У практиці поняття "духовний" та "духовність" мають зараз декілька тлумачень і використовуються в різних контекстах, але завжди забувається їх первинне Божественне походження. Слід зауважити також, що духовність є в людей,

що визнають наявність, не тілесність та безсмертність душі і її залежність від вищої істоти – Господа Бога. Духовність – це пошук Бога у власній душі, це життя з Богом, який обдаровує кожне тіло душею. Душа людини оживляє тіло і ним керує. У Святому Письмі сказано, що лише тоді людина стала живою істотою, коли Бог вдихнув у неї душу (Бут. 2, 7). Людина – це єдність духу, душі та тіла (1 Сол. 5, 23). Дух є найглибшою частиною душі, бо він відображає нашу самосвідомість. Дух – це наше власне "Я", через яке ми безпосередньо лучимося з Богом. У дусі діє совість, тобто надприродний Божий голос, який закликає людину чинити добро та остерігатися зла.

Душею називаємо те, що перебуває у тісній єдності з тілом, а духом – духовні якості людини: розум і волю. У людському тілі є лише одна душа, без якої воно є мертвим. Душа, керуючи тілом, спонукає його до стриманості в бажаннях і діях. На жаль, душею часто оволодівають низькі пристрасті тіла, і людина стає подібною до тварини, що приводить до нещастя. Людська душа є образом Бога, бо є невидимим духом, подібним до Бога, так само як Бог має розум та волю, і тому є здатною пізнавати і любити добро і красу, а також панувати над видимим світом. Ще довершенішим образом Бога людина стає тоді, коли дотримується Заповідей Божих, є покірною, лагідною і милосердною.

Таким чином, духовна людина та, яка вірить, любить і шукає Бога – джерело добра. Людина – істота духовна і як така, вона дозволяє вести себе Духом. Тому кожна людина є покликана до духовного життя, яке означає не лише побожність, але й сукупність діяння людини в цілому обсязі її життя.

Термін духовність (з грецької мови – Πνευματικότητα, а в латинській мові – Spiritualitas) виник в сфері релігії, теології, філософії ідеалізму. Є багато різних критеріїв для класифікації духовності. У сучасному Енциклопедичному словникові духовності подано наступні критерії (*Dizionario, 1990*): 1) Етнічно-географічний (наприклад, духовність Сходу, духовність Заходу, українська, польська, німецька, французька, італійська, англійська та ін.) 2) Богословський (наприклад, духовність тринітарна (троїчна), христологічна, пневматологічна, євхаристійна, марійська, літургійна та ін.) 3) Аскетично-практичний, за чеснотами (наприклад, духовність любові, покори, убозтва, покаяння, надолуження тощо) 4) Антропологічний чи психологічний (наприклад, духовність інтелектуалістична, спекулятивно-споглядальна, чуттєва, прагматична та ін.) 5) Професійно-становий (наприклад, духовність мирянська, священницька, чернеча, вчительська і т.ін.) 6) Історично-хронологічний (наприклад, древньо-християнська, середньовічна, модерна, барокова, сучасна).

Духовність – необхідна умова досягнення людиною правдивого щастя. Духовність особистості проявляється: у долученні до традиційних духовно-моральних цінностей і народної духовної культури; у постійній праці над моральним вдосконаленням; у прагненні до істини (пор. Ів. 8, 32); у потребі до самопізнання і самореалізації; у необхідності слухати власну совість і зберігати її чистою; у прагненні зберігати мир у власній душі та в суспільстві; у вмінні користуватися своєю свободою і поважати свободу інших людей, бо свобода – це не бажання робити те, що хочеш, а бажання робити тільки те, що веде до добра; у творчості, скромності і здатності стримуватися; у здатності бачити в людях позитивні якості, приймати інших

такими, які вони є; у прагненні до добра; у здатності любити і приймати любов (*Огірко, 2015*).

Отже, духовність – це стиль релігійного життя, гармонійна дія богословських і моральних чеснот в особі, яка спричиняє гідну відповідь людини дарам Божої благодаті та вільною волею йде Божій волі на зустріч, прагнучи щоденно наслідувати Ісуса Христа і Його Матір та й святих Божих угодників. Духовність – це визнання Бога своїм Отцем і Творцем, Учителем і Спасителем, Утішителем і Духом істини. Духовність – це релігійна або моральна культура душі, тобто коли людина відповідає за свої вчинки перед собою, ближнім і Богом (*Андрушко, Огірко, 2006*).

Духовною є людина, яка на перше місце у своєму житті ставить Бога, бо знає, що без Бога – ні до порога. До духовних належать люди, які щиро вірять в Бога, тобто беззастережно приймають все те, що Він об'явив у Святому Письмі. Духовною є людина, яка постійно шукає правди, шукає Бога і відкриває Його у світі та в інших людях. Духовною є людина, яка надмірно не прив'язується до матеріальних благ; намагається бути смиренною, тихою, покірною, лагідною, скромною; йде в житті середньою дорогою, визнаючи свою грішність, внутрішньо оплакуючи свої гріхи, якими зневажаємо Бога і ближніх; прагне жити в милосерді, чистоті серця, в мирі з Богом, ближніми і самим собою; прагне бути голодною і спраглою правди і справедливості, не лякаючись переслідувань, гонінь, зневажань та обмовлянь.

Щоб збагнути духовність людини слід звернути увагу на дари Святого Духа: мудрість, розум, рада, кріпость – сила духа, знання, побожність, страх Божий – боятися гріха, яким зневажаємо Господа (пор. Іс. 11, 1-2;1 Кор. 12, 4-11), які людина отримує в Тайні хрещення та плоди Святого Духа: любов, радість, мир, терпеливість, добротливість, милосердя, віра, лагідність, поміркованість (див. Гал. 5, 22-23) , які людина отримує продовж свого життя. З семи дарів Святого Духа перших чотири просвічують розум людини, а останні три зміцнюють її волю. Плоди Святого Духа є Його дією в житті християн. Джерелами, з яких людина черпає свою духовність, є Святе Письмо, свята Літургія, твори Отців Церкви (*Андрушко, Огірко, 2006*).

Бог є Любов (1 Ів. 4, 7-8). Кожна людина, маючи в собі Бога є джерелом любові для інших. Духовно-моральне виховання формує духовність людини. Духовність – це приналежність людини до святості й досконалості. Духовність – це збереження моральних і духовних традицій предків. Духовність – це життя людини у Святому Дусі. Чим частіший, міцніший зв'язок людини з Богом, тим багатшою є її душа, тим міцнішим є осердя духовності в людині. Яка душа людини, яке в неї серце, таким є її життєвий шлях, її поведінка. Ось чому ідея Бога повинна бути панівною у людській свідомості, в її душі. Духовне життя людини – це життя її з Богом, зі Святим Письмом, з християнською вірою у безсмертя душі. Воно починається у душі і відноситься до душі та й прямує до Бога у Трійці Святій Єдиній (*Андрушко, Огірко, 2006*).

Не можна зараховувати до поняття духовності те, що не має у собі посилання на Бога – Особу. Не слід ототожнювати духовне з нематеріальним, бо людина є єдністю душі і тіла, яка приймаючи Божого Духа стає духовною людиною. Небезпеками у розумінні духовності є пантеїзм (Бог не перебуває поза природою, а є в ній), монізм (світ є самодостатній, зрозумілий з самого себе і містить у собі причину власного буття) та дуалізм (світ створений двома творцями). Коли духовне ототожнюють з ідеєю, то це веде до пантеїзму або одного з видів монізму (людина

нібито стане спасителем самої себе), які за своєю структурою є матеріалістичними баченнями світу (*Шпідлік, 1999*). Справжня духовність – це відкритість до трансцендентного (надприродного, що є поза межею розумного людського світосприймання). Людина може розвинути свою духовність лише в стосунку до Бога. Дивно, що частина інтелігенції намагається пов'язувати поняття духовності із мистецтвом, культурою, естетикою, не згадуючи про першоджерело – Господа Бога.

На жаль, у розумінні духовності подекуди допускаються наступних помилкових напрямів: матеріалізм (дії психіки і духа є нібито наслідком матеріальних дій); психологізм, який поділяється на раціоналізм або інтелектуалізм (надуживання власним розумом, заперечуючи віру), волюнтаризм (воля надмірно діє на розум і людина попадає в стан сваволі), сентименталізм (почуття надмірно діють на волю, а вона на розум); надмірний спіритуалізм (погорда тілом, брак милосердя до ближніх, очікування надзвичайного Божого втручання); односторонній християнський соціологізм (надмірне прив'язування себе до світової спільноти, забуваючи Христові слова: "Царство Моє не від світу цього" (Ів. 18, 36) (*Рупнік, 1995*).

Особливою прикметою духовно-морального виховання молоді є тісний зв'язок духовності та моральності. Розуміння духовності співвідноситься із словами Ісуса Христа: "Бог – Дух. Ті, що йому поклоняються, повинні у дусі й правді поклонятися" (Ів. 4, 24). Духовність – це "вертикальний" вимір людського буття. Моральність – це "горизонтальний" вимір буття людини. Процес духовно-морального вдосконалення є єдиним і нероздільним. Чим ближче людина до Бога, тим вища її моральність, і, навпаки, чим вища моральність людини, тим більше її благоволить Бог. Двоєдиність духовності й моральності найкраще відображається в двох головних заповідях любові: "Люби Господа, Бога твого, всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю: це найбільша й найперша заповідь. А друга подібна до неї: Люби ближнього твого, як себе самого. На ці дві заповіді ввесь закон і пророки спираються" (Мт. 22, 37-40). Духовність – це трансцендентна та іманентна ознака душі (*Огірко, 2016*).

Духовність має два напрями: один – усвідомлення себе як істоти розумної, вільної, соціальної та релігійної і другий – підпорядкування своєї волі Божій і приналежності до Божого Царства. Духовність є сукупністю особливих людських рис, подарованих Богом, які проявляються в щоденному житті і є виявом найцінніших надбань особистості. Духовність допомагає людині усвідомити свою гідність і цінність як особи створеної на образ і подобу Божу та необхідність переходу від homo sapiens до homo animus (spiritus), тобто переходу від людини розумної до людини духовної. Духовні якості поділяються на: віру, надію, любов. Віра як джерело і центр духовного життя. Віра – це здійснення очікуваного і впевненість у невидимому. Віра вимагає мудрості розуму, щоб перевірити чи є вірогідною особа, яка пропонує правди і чи ці пропоновані правди не суперечать розумові. Надія як запевнення того, що Бог нас не полише, а завжди опікуватиметься нами. Надія – це сподівання осягнути надприродне Добро. Надія пов'язана із відповідальністю за світ. Любов – найбільша з усіх чеснот. Любов – це старання про справжнє добро для ближніх, не зважаючи на самого себе. Любов – це давати людині те, чого вона найбільше потребує, тоді, коли вона цього найменше заслуговує. Любов ставить за передумову справедливість, тобто спершу воля рішається віддати всім належну пошану і добро, а тоді щойно діяти

більше. Любов з'єднує людину з надприродною метою. Любов – це не тільки чеснота, а сама сутність життя. Бог є Любов і за іменем, і за діями. Любов з'єднує людину з Богом, Джерелом любові. Любов до ближнього є природним наслідком дійсного діяння Духа любові в серці людини. Не можна говорити про справжню любов до Бога без зовнішніх проявів у способі мислення, дій і вираження прагнень (*Огірко, 2012*).

В умовах становлення і розбудови незалежної Української держави особливо гостро постає проблема духовного відродження народу на основі засад християнської моралі. Християнство є традиційною релігією українського народу і вже більше 1000 літ формує духовну культуру українців. Без духовних потреб, моральної відповідальності перед ближнім і усім народом, без патріотичних почувань не може набрати одухотвореності і освітньо-виховна діяльність.

У преамбулі Конституції України, прийнятої 28.06.1996 р., наголошується на усвідомленні відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями, тому слід знати, який є Бог і Його закон, щоби реалізувати цю відповідальність на практиці.

Духовні цінності пов'язані з релігією як зв'язком, так і зустріччю та життям людини з Богом, Який є один для всіх, і тому людина повинна правильно будувати свої відносини з Творцем, вбачати у Ньому найвищий сенс свого існування.

Духовність людини плекається на основі морального виховання, яке є безперервною працею над формуванням душі й тіла людини для досягнення нею повної злуки з Богом. Метою духовно-морального виховання є виявлення, формування та розвиток природних та надприродних задатків душі й тіла, до осягнення єдності життя людини з Божими законами.

2. Моральне виховання сучасної студентської молоді як основа національної безпеки

Проблеми морального розвитку, виховання та вдосконалення особистості турбували суспільство в усі часи. Питанням морального виховання приділяли велику увагу класики педагогіки Я.А. Коменський, І.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинський та багато інших. Моральне виховання – це процес, спрямований на формування та розвиток цілісної особистості. Головне завдання його полягає в тому, щоб соціально необхідні вимоги суспільства перетворити на внутрішні стимули особистості кожної людини. В останні роки проблема морального виховання молоді все частіше привертає увагу філософів, педагогів, психологів, соціологів. Причиною цього є становлення демократичної держави України та деморалізація сучасного українського суспільства. Наслідками останнього є агресивність і нестерпність поведінки та суджень молоді, через що спостерігаються конфліктні ситуації, які викликають кримінальні противоправні вчинки. Деморалізація молоді сприяє домінації таких аморальних якостей, як грубість, жорстокість, пасивність, байдужість, жорстока агресія (*Яценко, 2006*).

Мораль – норми і правила життя людини з погляду добра і зла. Мораль – система поглядів, норм, цінностей, що регулюють життєвий шлях і повсякденну поведінку людини. Мораль – система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра

і зла та підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки.

Мораль має історичний характер, але за всіх часів критерієм моральних норм виступають категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті. Вона охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право та ін. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

Мораль – більше, ніж сукупність фактів, яка підлягає узагальненню. Мораль – не просто те, що є. Вона скоріше те, що повинно бути. Мораль – це сукупність норм поведінки, спілкування, взаємостосунків. Мораль подає орієнтири, які вказують шлях людського удосконалення, це певна форма свідомості, а моральність є втіленням принципів моралі у реальній поведінці людей та стосунків між ними. Мораль – це спосіб думання, вибору, любові, діяння, що спричинює перехід людини від того, ким вона є, до того, ким має стати – досконалою. Мораль духовності наголошує на впокоренню людини: "Хто терпен, той спасен" (*Огірко, 2012*).

Мораль розвивається на основі відкриття, пізнання, осмислення об'єктивно існуючих норм та обов'язків, заснованих на безвідносних цінностях та гідності людини. Об'єктом морального виховання є особистість у всій її різноманітності. Вона наділена волею і розумом, здатна сама творити ідеї, оцінки міркування та приймати рішення. Вона є індивідуальним і суспільним єством. Людина завжди в дорозі між добром і злом. Вона сама повинна зробити вибір, за неї ніхто не буде думати і вибирати. Людина у житті повинна вибирати між бажаним, але не завжди вигідним добром, і не бажаним але подекуди вигідним злом. Людина з точки зору гуманістичної педагогіки – це щось абсолютно осібне, тобто особа як душа і тіло разом взяті, що інакша своєю сутністю, покликанням, діяльністю, гідністю, з труднощами і призначенням. Термін "особа" включає щось священне, образ Божий, тобто природну подібність до Бога своєю душею та її прикметами: розумом, волею, пам'яттю, здібністю, талантами. Тарас Шевченко гнівно закликав: "Образ Божий багном не скверніте !". Не випадково, що заперечення Бога позбавляє особу її основи. Особа є ціллю у собі і в жодному разі не є лише інструментальним знаряддям. Особа є самостійною цілістю і ніколи не буває просто частиною. Особа є неподільно сама собою й ніколи не є просто екземпляром. Кожна особа належить сама собі і нікому іншому. Особа є буттям, що невід'ємно належить собі і не розділяє свого буття з ніким іншим. Людина як особа є розумним і вільним суб'єктом, котрий свою повноту знаходить у любові до інших та до Бога (*Огірко, 2012*).

Розуміння особи як подоби Божої полягає в її надприродній подібності до Бога через устремління до досконалості. Дух є найглибшою частиною душі, бо він відображає нашу самосвідомість. Дух – це наше власне "Я", через яке ми безпосередньо лучимося з Богом. Тілом ми буваємо подібні, душевні прояви теж бувають близькими, а духом ми не однакові, бо він творить нашу неповторність та особистість. Людина може стати особистістю, коли сформується як особа, що розвинула свій творчий потенціал, ставши своєрідною унікальною неповторністю, гідною наслідування, яка відповідає за свої вчинки. Особистість піддається вихованню, коли вона має добру сформовану совість.

Людина – це єство, в якому збігаються всі світи: світ природи, світ інших людей, світ власної свідомості та особистості, у якому вона може знайти Бога. Людина є єством матеріально-світовим і повинна шанувати навколишній світ та землю. Вона є єством суттєво суспільним, то ж повинна себе віддавати іншим. Вона є єством самосвідомості, тому повинна себе знайти й утвердити, та, нарешті, є відкритим єством, тому здатна вийти зі свого центру і з'єднатися з "іншим", тобто бути готовою до самотрансценденції. Людина покликана, за словами Івана Франка, "Проти вітру йти – проти хвиль плисти, сміло аж до смерті хрест важкий нести" (*Огірко, 2012*).

Особливо важливим для морального виховання є моральні якості та властивості особистості, тобто чесноти і негативи, які часто використовують для оцінки моральності та аморальності тієї чи іншої особистості в порівнянні з ідеалом, визнаним у суспільстві. Важливу роль у характеристиці ідеалу відіграло ще його платонівське визначення за допомогою чотирьох чеснот: мудрість, мужність, справедливість, стриманість. Духовна моральність додає ще три чесноти: віра, надія, любов, вищим об'єктом яких є Бог. Поряд із цим існують і сім смертних гріхів: гордість, заздрість, захланність, нечистота, неуміреність, гнів, лінощі. Тобто моральний ідеал та його антипод характеризуються низкою моральних якостей, чеснот та недоліків.

Пошуки показників моральності особистості вже десятки років є суттєвою проблемою вищої школи. Моральну вихованість особистості вбачають у наявності таких моральних якостей, як активність, самостійність, ініціативність, сумлінність, дружбу, взаємодопомогу, повагу до інших, доброту, чесність. Таким чином, на сьогодні наявна невизначеність критеріїв та показників моральної вихованості особистості. Ця розбіжність впливає на процес морального виховання в сучасних вищих школах. Вихователеві важливо не тільки мати уявлення про головні моральні якості, але і про їхню систему, типологію та місце в системі загальних якостей особистості.

Моральне становлення молоді – процес, спрямований на формування та розвиток цілісної особистості людини. Воно передбачає формування позитивного ставлення до Батьківщини, суспільства, людей, праці, своїх обов'язків та до самого себе. Моральне виховання – двобічний процес. Це взаємодія вихователя і вихованців у їхніх відповідних діях, тобто в засвоєнні вихованцями моральних понять, у ставленні до морального та аморального у вчинках і в загальній поведінці. Моральні поняття починають керувати діями лише тоді, коли вони не тільки вивчені, але й усвідомлені та перетворені на моральні переконання. Наявність таких переконань, сталих навичок моральної поведінки свідчить про моральну зрілість людини. Єдність моральної свідомості, моральних почуттів і моральної поведінки втілена у стійких моральних якостях особистості.

Поняття "моральні якості особистості" дозволяє виділити в суспільному житті та схарактеризувати з морального погляду найтиповіші риси поведінки людини. Моральні якості характеризують як вчинки, незалежно від того, хто їх здійснює, так і окремі сторони поведінки особистості, які виступають як риси її характеру. Це поняття не містить у собі конкретних вказівок на те, які вчинки людина повинна здійснювати, а які ні. Воно лише узагальнює, характеризує та оцінює окремі сторони

поведінки, а людина повинна сама вирішувати, як їй треба діяти в окремих ситуаціях, щоб проявити певні моральні якості (*Яценко, 2006*).

Прийнято вважати, що до моральних якостей особистості зараховують кардинальні чесноти: мудрість, мужність, справедливість, стриманість. Мудрість – це розважне шукання правди, яка робить нас вільними (пор. Ів. 8, 32). Моральна чеснота мудрість має такі синоніми: розсудливість, розважність або обачливість. До чесноти мудрості входять таких вісім умінь: пам'ять, здатність правильно оцінити дану ситуацію, відкритість до думки інших, кмітливість, здоровий глузд, здатність передбачити, обережність, завбачливість. Мудрість є кардинальною чеснотою, яка допомагає нам помітити належну міру добра, а також бути готовими до реалізації і шанування добра через відповідні діяння. Поняття мудрості не слід змішувати із спритністю, із якою ми дбаємо про свою користь, ані з легкодушністю чи стриманістю. Мудрою є та людина, що чинить все згідно Божої волі (*Огірко, 2003*). Мужність – це здатність чинити згідно зі своєю совістю. Мужність є чеснотою, яка допомагає посісти важкодосяжне благо (найвище добро). Мужність керує почуттям у небажаній ситуації. Двома головними прикметами мужності є відвага і терпеливість. Мужність підпорядковує наше почуттєве життя. "Per aspera ad astra" – "Через терни до зірок", навчає крилатий латинський вислів. Справедливість завжди йде в парі з милосердям. Поступити справедливо – віддати кожному те, що йому належне. "Iustitia in suo cuique tribuendo cernitur" – "Справедливість полягає в тому, щоб кожному дати те, що йому належить" (Цицерон "Про границі добра і зла"). Справедливість наставляє волю бажати знайдену розумом правду. Справедливість поділяється на обмінну (у стосунках між окремими людьми), розподільну (обов'язки суспільства відносно окремої людини) і легальну (обов'язки громадян відносно суспільства). "Немає миру без справедливості, немає справедливості без прощення" (Папа Іван Павло П). Стриманість – це чеснота міри. Ця чеснота підтримує нас у пануванні над двома потягами: інстинкту збереження життя і його передавання (статевий потяг). Стриманість стримує нахил негативного почуття. Стриманість – це вміння володіти собою (*Огірко, 2012*). До моральних якостей особистості також зараховують: поміркованість, цнотливість, смиренність, чування, блаженний плач, спокій і воля духу та любов. "Плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, стриманість" (Гал. 5, 22).

Моральними якостями теж вважають громадянські чесноти: чесність, ощадність, дисциплінованість, точність, чемність, прощення, патріотизм. "Ніщо нам не обходиться так дешево і не цінується так дорого, як чемність" (Мігель Сервантес). Скромність як визнання істини. Вдячність як визнання, що все нам подаровано. Великодушність як справжня турбота про оточуючих та повна самовідданість і самопожертва. Прощення – це не пам'ятання кривди, заподіяної нам. Відомий афоризм навчає: "Хочеш бути щасливим на хвилинку – помстися, а хочеш бути щасливим завжди – прости".

Такі чесноти як покора, щедрість, зичливість, лагідність, старанність, чистота й уміреність теж є основою моральних якостей особистості. Сучасні студенти мають уявлення про позитивні принципи та зразки поведінки. Найбільше серед них цінуються чесні, порядні, впевнені та благородні особистості. Негативні почуття викликають заздрість, егоїзм та зрада в поведінці однолітків. На жаль, в реальному

житті сучасні студенти нерідко виявляють ті риси, які вони засудили під час опитування. Запобігання цьому є першочерговим завданням морального виховання в сучасній вищій школі.

Організаційно-педагогічні особливості морального виховання студентів вищого навчального закладу передбачають: збагачення морально-духовних потреб, розширення досвіду духовного пізнання на основі активізації духовно практичної діяльності та прагнення до морально-духовного самовдосконалення. Допомогти студентам у сходженні до вершин духовності педагоги зможуть, поклавши в основу викладання свого предмета сукупність принципів: аксіологічного (розуміння людини як найвищої цінності, орієнтація на духовність як одну з визначальних характеристик цінності вищої освіти); особистісно зорієнтованого (врахування закономірностей природного та соціокультурного розвитку особистості, організація навчального процесу в контексті моральності); діяльнісного (задоволення інтересів та потреб студента у різних видах духовно-практичної діяльності, стимулювання молодої людини до самостійного духовного пошуку) (*Сіданіч, 2013*).

Зазначимо, що надзвичайно складне суспільне завдання щодо формування не лише справжнього професіонала, а й високоморальної особистості вища школа здатна вирішити тільки за умови актуалізації ціннісних домінант вищої освіти, розкриття аксіологічного потенціалу кожної з навчальних дисциплін та повноцінного використання виховних можливостей предметів культурологічного циклу.

Для досягнення мети духовно-морального виховання студентської молоді кожен вищий навчальний заклад нашої країни має стати навчально-науковим, культурно-освітнім і виховним центром роботи зі студентською молоддю. Досягнення морального розвитку студентів ВНЗ вимагає від професорсько-викладацького складу врахування впливу названих чинників у процесі пошуку найефективніших форм і методів роботи, спрямованих на духовне зростання особистості, органічне поєднання навчання, виховання, науково-дослідної та методичної роботи. Переконані, що належна увага до морального виховання студентської молоді, створення у стінах вищого навчального закладу відповідного культурного середовища, здатного забезпечити передбачуваний виховний вплив, інтеграція внутрішніх та зовнішніх умов розвитку духовності студентства та концентрація виховних зусиль усього педагогічного колективу цілком спроможні суттєво підвищити ефективність формування цієї інтегративної професійно значущої якості майбутнього фахівця, стимулювати його до свідомої та стійкої орієнтації на духовні цінності в особистісному самовдосконаленні та міжособистісній взаємодії (*Сіданіч, 2013*).

“Виховати людину інтелектуально, не вихователи її морально, – означає виростити загрозу для суспільства” (Т. Рузвельт). Моральне формування сучасної молоді спрямоване на прищеплення і розвиток моральних почуттів, міцних переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, прийнятими в суспільстві, виховання патріотизму, колективізму, свідомої дисципліни та організованості, громадянської і соціальної відповідальності, непримиренності до аморальних вчинків людей, до порушення норм і правил культурної поведінки. Це планомірний, цілеспрямований вплив на морально–емоційний розвиток людини через організацію умов, в яких формуються її духовна, емоційна, світоглядна сфери

та поведінка відповідно до загальнолюдських та національних морально-етичних цінностей.

Система морального виховання спрямована на формування цілісної моральної особистості, яка включає такі гуманістичні риси, як доброта, чуйність, милосердя, увага, толерантність, совість, чесність, справедливість, людська гідність, повага і любов до людей, правдивість і скромність, сміливість і мужність. Зміст морального виховання включає принципи, норми, правила моралі та прогресивні традиції, які становлять частину духовного життя народу. Це народні традиції, шанобливе ставлення до Батьківщини, суспільства, праці, до людей і самих себе.

Моральне формування сучасної молоді – це багатогранний, цілісний системний процес, який забезпечує формування моральної свідомості особистості, її чуттєво-емоційної сфери, гуманного ставлення до навколишньої дійсності, здатностей вибудовувати гуманні взаємини з людьми, розуміти та творити добро і красу в житті. У моральному формуванні студентської молоді особливий наголос ставиться на пошані гідності людини, що створена на образ і подобу Божу, здатна пізнавати, любити Свого Творця і служити Йому через пізнання інших людей, любов до них і служіння їм. Підставою гідності людини, що носить незатертий образ Божий є відкритість до спілкування з Богом і зі своїми ближніми та готовність до самотрансценденції. Гідність людини – це трансцендентна характеристика людей. Гідність є нормою, за якою оцінюється відповідність усіх форм поведінки людини (*Огірко, 2012*).

Моральне виховання є процесом засвоєння моральних цінностей та ідеалів, оволодіння моральною культурою, формування морального почуття, стійких моральних якостей і навичок моральної поведінки. Моральне виховання студентської молоді в умовах вищої школи – взаємодія студентів і викладачів у спеціально створених умовах з метою залучення їх до суспільного досвіду та культури (соціалізації), з одного боку, та розвитку в них унікальних особистісних якостей (індивідуалізації) з іншого *(Кузьмінський, 2007*).

3. Проблеми духовно-морального виховання студентської молоді

Українська народна педагогіка накопичила цінний досвід духовно-морального виховання молоді, що виражається в повазі до батьків і старших, до сімейних і громадських обов'язків, працелюбстві, доброзичливості, щирості, чуйності, взаємодопомозі. М. Стельмахович відзначає, що традиції українського національного виховання молоді – народні чесноти, норми християнської моралі, національної честі і громадянської гідності, чуйності і милосердя – класичні, а тому завжди актуальні (*Стельмахович, 1996*).

Загальнолюдські моральні цінності разом з сімейними цінностями (моральними основами життя сім'ї), громадянськими цінностями (права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону та ін.) та національними цінностями, що включають в себе такі поняття, як патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять, тощо) складають собою систему моральних цінностей у загальній концепції морального виховання.

Духовну людину, на думку Г. Сковороди та інших українських мислителів, творить шлях добра: через пізнання, усвідомлення і розуміння своєї істинної природи, свого призначення у світі. Тому духовність людини може бути збережена і розвиватися

за такої організації освіти, яка б системно і послідовно провадила молоду людину дорогою Істини, Добра і Краси, активізувала її інтелектуальні, моральні, духовні, етичні та естетичні задатки і потреби в ім'я Любові.

Втративши суть духовності, сучасна вища школа часто стає навчальним закладом, який дає тільки знання та вміння. Для суспільства небезпечним є давати бездуховній людині сучасні знання, адже без виховання освіта може приносити шкоду. Знання справді є силою, але чи доброю, чи злою – це залежить від якості серця і духовності людини.

Криза освіти неминуче призводить до кризи суспільства, його деградації, найстрашнішим з яких є духовна криза "людини розумної". Світогляд сучасного студента часто будується на вчинках і прикладах дорослих, моральна основа яких допускає неморальну поведінку. Засоби масової інформації постійно тиражують культ сили, пропагують розпусту, спрямовують на збагачення за будь яку-ціну – все це є суттєвою протидією здоровому сімейному і громадянському вихованню. Деформований соціальний процес трагічно позначається на життєвій долі багатьох людей вже з дитинства – безпритульність, насильство в сім'ї, торгівля дітьми, активніших діячів. Цей досвід збагачений подвижницькою працею Юліана Дзеровича, Володимира Гнатюка, Івана Боберського та ін. В педагогіці, як зазначав галицький педагог і священник Юліян Дзерович (1871-1943), є три чинники виховання: сім'я, Церква й держава. Сім'я здійснює індивідуальне виховання, Церква – моральне і релігійне виховання, а держава, зокрема, навчальний заклад – національне й громадянське виховання. Сім'я реалізує таке виховання за природним правом, Церква – за Божим правом, а держава – за історичним правом (*Дзерович, 1937)*. Славетний український педагог Григорій Ващенко (1878-1967) закликав молодь бути вірною Богові, Україні й народові (*Ващенко, 1994*).

Духовно-моральне виховання, як складова національно-патріотичного виховання, має забезпечувати становлення самодостатнього громадянина патріота України, готового до виконання своїх громадянських обов'язків та успадкування духовно-культурних надбань українського народу. Невід'ємною частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози – пріоритетною, є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування у громадян готовності захищати, а якщо необхідно і віддати своє життя за Батьківщину. Крім того, військово-патріотичне виховання покликане забезпечити суспільну значущість й повагу до військової служби, сформувати бажання у молоді здобувати військові професії, психологічну і фізичну готовність проходити військову службу.

Свого часу український історик, дипломат і теоретик українського консерватизму В. Липинський писав: "Бути патріотом – це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на Українській землі... Бути патріотом – це значить шукати задоволення не в тім, "щоб бути українцем", а в тім, щоб було честю носити ім'я українця. Бути патріотом – це значить вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не ненавидіти інших тому, що вони "не українці". Врешті, бути патріотом, це значить, будучи українцем, виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети…" (*Сьомін, 2015*). Наш Каменяр Іван Франко теж писав: "Ми

мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів".

Митрополит Андрей Шептицький, як великий педагог і опікун української молоді дбав за її духовно-моральне та патріотичне виховання молоді, повчаючи: "Християнин має любити всіх людей, але се не перешкоджає, що найпершою любов'ю має любити свою родину і свою Вітчизну. І як любов до ближнього не противиться любові до родини, так не противиться і любові Вітчизни. Християнин може і повинен бути патріотом, але його патріотизм не може бути ненавистю ані не сміє накладати обов'язків, противних вірі". В Посланні до педагогів праведний митрополит наголошував, що у духовному вихованні молоді християнська наука має пронизувати увесь навчальний процес (*Огірко, 2020*).

В гуманістичній системі виховання людина – це унікальна істота, цілісна духовна реальність і самоцінність, здатна до вільного розвитку, самовдосконалення. Криза сучасного суспільства пов'язана з кризою звичних моральних і духовних цінностей. Зокрема, К. Роджерс підкреслював, що навколишнє середовище може сприяти або перешкоджати рухові особистості в напрямі самоактуалізації, а тому вважав, що необхідно створювати умови, які сприятимуть збереженню духовності, духовному зростанню людини та самоактуалізації особистості. А. Маслоу пропонував розглядати самоактуалізацію як нову універсальну життєву духовну цінність. Психолого-педагогічним аспектам духовності присвячені дослідження М. Євтуха, В. Жуковського, О. Зеліченка, О. Колісника, В. Москальця, Ж. Юзвак та ін. (*Сіданіч, 2013*).

Проблема організації освітньо-виховного процесу у вищій школі на засадах духовності та моральності є найактуальнішою в сучасних парадигмах освіти. З огляду на те, що студентський вік є періодом найбільш інтенсивного формування особистості, розвитку професійного мислення й самоствердження, надзвичайно актуальним є питання включення духовно-морального виховання в систему навчально-виховної роботи ВНЗ.

Акцент на необхідності впровадження духовної складової в навчальний процес вимагає спеціальної педагогічної діяльності, спрямованої на залучення студентів до скарбниці духовної культури, на розвиток духовності та на реалізацію творчого потенціалу особистості, на формування її гуманістичної світоглядної позиції. Слід усвідомити, що тільки заміна стихійної самоосвіти організованою та контрольованою системою навчальних занять здатна підвищити та зробити звичними духовно-моральні потреби. Навчити молоду людину співчувати, співпереживати, прагнути творити добро – основне завдання педагогічного колективу вищого навчального закладу, який прагне сформувати інтелігентну, високоморальну та високодуховну особистість (*Сіданіч, 2013*).

Зміст процесу духовно-морального виховання студентів вищого навчального закладу на сучасному етапі розвитку суспільства має включати освітньо-виховні ресурси духовно-моральних надбань та кращих досягнень духовної культури; соціокультурний потенціал навчального середовища вищого навчального закладу, духовний саморозвиток і самовдосконалення особистості студента (Сіданіч, 2013).

Система духовно-морального виховання студентів повинна бути відкритою. Вона тісно пов'язана не лише з діяльністю внутрішніх структурних підрозділів

університету і напрямів навчально-виховного процесу інститутів, а й постійно взаємодіє з зовнішнім середовищем, що, своєю чергою, значно впливає на становлення та зміцнення наявної системи виховної роботи. Організація контактів із навколишнім середовищем – завдання важливе й водночас надзвичайно важке, яке можна вирішити шляхом налагодження співпраці з громадськими організаціями й установами духовної культури міста, країни, з різними навчальними закладами тощо (*Сіданіч, 2013*).

Духовно-моральне виховання розділяє духовне життя людини на три складові частини: мислення, чуттєвість і воля. Людина, як і весь світ походить від Бога. Вона залежна від Бога і має суттєво важливі відносини з Ним. Людина складається з душі і тіла, із матерії і духу, із дочасного і вічного. Вона пізнає правду про себе, про світ і про Бога. Лише тоді, коли вона намагається зрозуміти, ким є, що становить її велич, а також велич інших людей і велич Творця, Який усе створив на добро людини, то усвідомить себе як особу. Принцип духовного виховання звучить: шукайте найперше Царства Божого, а все решту вам додасться (Мт. 6, 33). Людина – це єство, в якому збігаються всі світи: світ природи, інших людей, власної свідомості та особистості, в якому вона може знайти Бога. Людина – єство матеріально-світове і повинна шанувати навколишній світ та землю. Вона є єством суттєво-суспільним, тож повинна себе віддавати іншим. Людина – єство самосвідомості, тому повинна себе знайти й утвердити, та, врешті, відкритим єством, тому здатна вийти зі свого центру, з'єднатися з "іншим", тобто бути готовою до самотрансценденції (*Огірко, 2019*). Людина покликана, за словами Тараса Шевченка, жити, щоб боротися: "Борітеся – поборете, вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!".

Людина – це унікальна істота, яка є не просто творінням вищого розуму, призначеним для якихось практичних цілей, не просто свідченням Божої мудрості, могутності, творчого потенціалу. Людина, із точки зору християнської педагогіки, є особою, яка має власний розум, волю, почуття. Головний дар ми маємо від Бога – це наше життя, це головне наше покликання. Христос, знаючи ціну життя, каже: "Яка користь людині, як цілий світ здобуде, а занапастить власну душу" (Мт. 16, 26). Людина отримала від Бога життя, як дар, якого не заслужила, а тому повинна своє життя оберігати і підтримувати.

У духовному становленні молоді найважливішими завданнями є: формування розуму; творення на основі розуму й віри власних ідеалів та чеснот; осягнення стану, коли в розумі людини пануватиме віра і вона керуватиметься чеснотою мудрості, що наставляє розум розважно шукати правду; у волі – любов, що керуватиметься чеснотою справедливості, що наставляє волю бажати знайдену розумом правду; у почуттях – надію, які керуватимуться чеснотами мужності і здержливості, які керують почуттями у небажаній ситуації, стримують нахили злих почуттів; утвердженням стану, за якого розум, віра та совість управлятимуть всіма порухами волі. Духовно-моральне виховання базується на житті людини: у вірі, яка все прощає і зносить; у надії, яка ніколи не розчаровує, та в любові, яка взамін нічого не вимагає. Святий Августин справедливо повчав: "У другорядному – свобода, в головному – єдність, а у всьому – любов" (*Огірко, 2019*).

Духовно-моральне виховання використовує засоби превентивної (запобіжної) системи, розробленої відомим італійським педагогом і святим XIX ст. Іваном (Доном)

Боско (1815-1888). Основу превентивної системи виховання складають релігія, розум і наука, а будується вона на доброті, довір'ї і любові до вихованців. Засобами виховної системи І. Боско є: християнська релігія, що включає в себе практикування Десяти Заповідей Божих, які регулюють відносини людини з Богом і ближніми та наголошують про пошану власного і чужого життя, чистоти, майна, честі, слави і почуттів; виховна атмосфера доброзичливості та родинної безпосередності; індивідуальний підхід через пізнання людини і спеціалізацію виховання; організація дозвілля і праці та безперервна зайнятість; моральні покарання і нагороди, що виключають строгі кари. Духовно-моральне виховання є безперервною працею над формуванням душі й тіла людини для досягнення нею повної злуки з Богом (*Огірко, 2019*).

Духовно-моральне виховання є могутнім виховним засобом у формуванні богословських, моральних і громадських чеснот. Воно сприяє осягненню людиною Бога як найвищого добра. Таке виховання сприяє утвердженню національної свідомості та належно оцінює гідність людської особи. Духовно-моральне виховання – це віра, надія й любов у добро. Воно, визнаючи об'єктивність добра й зла, чеснот і вад, може бути пізнана та визнана неупередженим природним розумом. Фактично всяке гуманістичне виховання є одночасно християнським. Воно вивчає поведінку людини як свобідної істоти у напрямі до остаточної мети – осягнути Царство Боже. Основою цього виховання є відповідальність перед Творцем за превеликий дар свободи.

Духовно-моральне виховання базується на теїзмі, що є основою християнської філософії та навчає, що Бог є абсолютно вічний Дух, що не лише створив світ і все живе в ньому, але постійно цим світом і кожною окремою людиною опікується. Воно допомагає пізнати молоді, який є Бог і якою повинна бути людина та вказує дорогу до того як стати досконалою людиною.

Таким чином, таке виховання є могутнім засобом духовно-патріотичного виховання молоді, яке включає в себе моральний закон людства – Десять Заповідей Божих, моральні цінності та чесноти, а також моральність, втілену в Ісусі Христі – Богочоловіку, Його науці та святих, що Його наслідували.

В умовах становлення і розбудови незалежної Української держави особливо гостро постає проблема духовного відродження народу на основі засад християнської моралі. Християнство є традиційною релігією українського народу і вже більше 1000 літ формує духовну культуру українців. Без духовних потреб, моральної відповідальності перед ближнім і усім народом, без патріотичних почувань не може набрати одухотвореності і освітньо-виховна діяльність.

У преамбулі Основного Закону України, прийнятого 28 червня 1996 року, зазначається про усвідомлення обов'язку перед Богом, внутрішніми переконаннями, попередніми, сучасними та майбутніми поколіннями. Відповідно, для належного виконання цього обов'язку важливо мати знання про Бога та Його закон.

Духовні цінності пов'язані з релігією як зв'язком, так і зустріччю та життям людини з Богом, Який є Творцем, Вседержителем та одним для всіх, і тому людина повинна правильно будувати свої відносини з Творцем, вбачати у Ньому найвищий сенс свого існування. Кожна людина має природне право на пізнання Бога і Його законів, тому це право не можна обмежувати в навчальних закладах (*Огірко, 2020*).

Проблема духовно-морального формування сучасної студентської молоді є досить актуальною в наш час. Сьогодні молодь виступає активною силою політичних змін і залежно від того, які цінності вона вносить у ці зміни, яку мораль впроваджує, багато в чому буде залежати майбутнє суспільства, його культура, напрям трансформації. Суспільство зацікавлене в тому, щоб ці цінності і культура були демократичними. Їх формування – завдання актуальне і таке, що потребує нагальної уваги.

Розвиток освіти сьогодні відбувається на фоні духовної спустошеності сучасного суспільства, втрати ним духовних ідеалів, доказом чого є розповсюдження таких негативних якостей людини як лицемірство, злість, агресія, зрадництво, егоїзм, нахабність, жорстокість, байдужість тощо.

Негативний вплив на розвиток освіти також здійснюють подальша дегуманізація всіх сторін життя суспільства, девальвація загальнолюдських цінностей, непомітна підміна істинних цінностей анти-цінностями масової культури, посилення процесу індивідуалізації, домінування ринкових відносин, що призвело до загострення духовної кризи особистості. Як наслідок, сучасна людина перетворилася на бездуховну інтелектуальну машину, яка поступово духовно і культурно деградує, втрачає свою індивідуальність, жагу до самовдосконалення і розвитку власного творчого потенціалу, смисл життя вбачає у нагромадженні цінних речей, власному добробуті, виживаності і самозбереженні. Освіта розглядається нею як товар, який має високу ринкову цінність; засіб перспективного конкурентоспроможного становища на ринку праці та лише потім як засіб надбання знань.

Тому сьогодні гостро відчувається необхідність у переакцентуванні вищої освіти на духовно-моральний розвиток якостей особистості студента, формування в нього духовно-культурних цінностей освіти як основ для трансляції духовної, а не матеріальної культури, розвитку не просто письменної людини, а гармонійно і всебічно розвиненої, широко мислячої, духовно-культурної освіченої особистості. За висловом В. Сухомлинського: “Знання без виховання – меч в руках божевільного”.

Процес духовно-морального становлення студентів вищого навчального закладу на сучасному етапі розвитку суспільства має включати освітньо-виховні ресурси культурно-духовних надбань та кращі досягнення духовної культури; соціокультурний потенціал навчального середовища вищого навчального закладу, духовно-моральний саморозвиток особистості студента (*Сіданіч, 2013*).

Принципами духовно-морального виховання є такі: ненасилля; своєчасність; єдність педагогічних впливів; принцип особистості; антропологічний принцип (повага людської гідності); невпинне піклування; відповідальність; любов; покора; інтеріоризація (увнутрішнення); містагогія (променевий процес виховання). Ключовим принципом християнської педагогіки є христоцентризм, бо все навчання і виховання здійснюється у Христі, який істинним ідеалом для наслідування.

Відомий вислів повчає: “Помилки лікарів не виправляють – їх закопують у землю, а помилки педагогів носять продовж цілого життя у собі”. Філософська засада щодо виховання звучить так: “Ніхто не може дати того, що сам не має”.

Духовно-моральне виховання здійснюється на засадах екуменізму, який у сучасному світі яскраво засвідчує, що, наближаючись до Бога, християни

зближаються між собою, проявляючи взаєморозуміння і пошану. Єдність у різноманітності – ось основний принцип такої праці.

Осторонь такої важливої справи не може залишатися загальноосвітня та вища школа, які повинні забезпечити наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу змістом християнської моралі та національної духовності, який би допомагав формувати свідомих українців, для яких первинними є Бог і Україна, спонукав би студентів у співпраці з Богом вирости корисними своєму народові.

Одним із засобів духовно-морального виховання молоді є метод наслідування Ісуса Христа, апостолів, мучеників, ісповідників віри та святих людей, які жили вірою в Христа і цю віру підтверджували на практиці щоденного життя. Виховання – це формування розуму, волі та почуттів людини відповідно вибраного ідеалу. На жаль, в часи радянського минулого такими ідеалами часто ставали особи, які не втілювали у собі віру, надію і любов до Бога, милосердя і турботу про ближніх, а представляли собою людиноненависників, негідників і нікчем типу Леніна, Сталіна, Павки Морозова і їм подібних. Конкретною реалізацією духовно-морального виховання в сьогоднішній час є вивчення та наслідування прикладу життя відомих духовних подвижників України, які втілювали у своєму житті духовні ідеали та високі духовні цінності.

Духовно–моральне виховання молоді – це водночас велика відповідальність і джерело зміцнення нації. Духовно – моральний потенціал складають загальнолюдські та християнські цінності, моральні норми, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві. Звичайно, людина не може жити тільки за рахунок духовних цінностей. Але сучасна молодь взагалі не бачить сенсу в духовності. Це певною мірою пов’язано із вихованням, а також середовищем, в якому людина реалізовується, суспільством, в якому вона живе. У теперішній час, коли є можливості для духовного зростання, сучасні молоді люди не потребують цього.

Духовність – це творча спрямованість, наснага, енергія людини, її здатність до самоусвідомлення себе як особистості. У практиці виховання пропонуються нині різні технології формування духовності молоді. Це і духовна реабілітація особистості через засоби масової інформації, через проникнення у світ мистецтва, через живе спілкування, позанавчальна виховна робота.

Формування духовності молоді у вищому навчальному закладі конкретизується через систему певних завдань і принципів: пробудження у студентів бажання бути моральними; формування культури, толерантного ставлення до традицій і звичаїв; збереження їх та передача від покоління до покоління; розвиток чеснот і позитивних моральних якостей, спонукання їх до самовдосконалення; гармонія високих, благородних інтересів, потреб і бажання; ставлення до християнських традицій; розвиток значущих рис і якостей особистості; формування розуміння сутнісних питань про сенс і мету життя людини та особистісного ставлення до них; емоційне багатство колективного життя; формування рис особистості – майбутнього фахівця (*Василюк, 2014*).

Структурними компонентами формування духовності є індивідуальна вираженість людини, її духовні, пізнавальні, соціальні потреби, самоактуалізація, різні види діяльності.

Велику роль у формуванні духовності студента відіграє зміст виховної роботи. Виховна робота у вищій школі – це складова частина навчально-виховного процесу, одна з форм організації дозвілля студентів. Вона проводиться в позанавчальний час органами студентського самоврядування за активною допомогою і при тактовному керівництві з боку педагогічного колективу, особливо кураторів груп.

Духовні цінності людини своїм корінням сягають глибокої давнини, де ідеалами була щира та чесна праця, турбота за ближнього, життя протікало у відповідності до законів Бога і природи. На жаль, прагматичний вік наклав свої корективи на духовність людини. Грубість, невміння, небажання зрозуміти іншого, проявити повагу, толерантність, співчуття, милосердя, справедливість – незаперечні докази дефіциту моральності, гуманності, який, на жаль, все частіше проявляється у поведінці сучасної молоді і навіть у вже збагачених життєвим досвідом старших осіб.

Такі риси як озлобленість, егоїзм, цинізм, жорстокість, зневага до іншого, брак почуття власної гідності роз'їдають людські стосунки, руйнують їх, зводячи у безвихідь вирішення найважливіших питань індивідуального і суспільного життя. І мабуть все через те, що з кожним роком посилюються тенденції до домінування у молоді матеріальних потреб над духовними.

На жаль, матеріальні цінності в житті сучасної молоді посідають перше місце, при цьому нехтуються моральні. Людина стає залежною від того світу, в якому вона перебуває. А саме: від грошей, пристрасті, влади. Молодь не бажає бути зобов'язаною комусь іншому. Вона знаходить засоби, які покращують її життя. Вона створює собі комфорт, вирішує проблему самотності через інформаційну мережу, телефони, комп'ютери. Цей фактор впливає на природу людини, бо змінює людську ментальність. Набутий рефлекс робить її неспокійною, забіганою, нервовою. За короткий проміжок часу бажає осягнути якнайбільше.

Сьогодні ми є свідками того, як за кілька секунд людина отримує потік інформації, калейдоскоп вражень. Думки, що швидко виникають, так само раптово зникають. Сучасна молодь не встигає до кінця все осмислити: їй бракує часу, спокою, терпеливості, уважності; вона не живе згідно з природним режимом й у природному середовищі. Нині людині пропонується усе готове, лише встигай цим скористатися. Людина автоматично стає рабом і забуває про ту духовність, про ту мораль, яка є основою її буття.

Гострота певних питань, їх невирішеність призводить до глибокої психологічної кризи особистості, в основі якої – криза духовна. Це відчуття у великої кількості людей, в тому числі і молоді, безглуздості того життя, яке вони ведуть. Молодим людям складно вирішувати, що цінніше – збагачення себе духовним чи матеріальне благополуччя. Як не прикро, але сучасна молодь має прагматичну орієнтацію, матеріальні цінності вважаються пріоритетними. А оскільки молода людина, студент, ще перебуває у батьківській родині, мають вплив на нього цінності, вироблені старшим поколінням, то до усіх проблем ще додається "вакуум сімейної духовності". Бо турбота батьків про дітей зводиться лише до матеріальних здобутків, а звідси – духовна деградація нації.

Але оскільки людина – істота соціальна, вона повинна розвиватися, зростати духовно, пізнавати світ і себе у ньому, реалізуватись як творець, а не тільки задовольняти суто фізіологічні потреби, то стає очевидністю те, що формування

духовності молоді повністю має здійснюватись за допомогою педагогічного організованого процесу. І тому навчальний заклад – це той осередок, який зможе вплинути на студента духовно. Саме у навчальному закладі відбувається процес залучення молоді до загальнолюдських моральних та естетичних цінностей, таких як добро, краса, істина, любов, гармонія, духовність.

Життя ставить чимало випробувань, які дуже складно подолати, особливо у молодому, юначому віці. Це період поривів і наснаги, ризику і необдуманості. У цей час молодь здатна на все, і дуже часто вдається до вчинків, які стають фатальними. Таким чином, молода людина губить сама себе. Для того, щоб попередити такий хід подій, ми повинні виховувати духовно здорових студентів. І саме духовність, що в своїй основі несе Добро та Любов, є одним з найефективніших засобів попередження негативної поведінки неповнолітніх, яка нас, педагогів, хвилює найбільше.

Український філософ Григорій Сковорода писав, що "людина народжується двічі: фізично і духовно. Біля духовної колиски стоїть духовний наставник – вчитель, який стає людині другим батьком, матір'ю, бо прищеплює її душі моральні якості віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого роду, держави".

Однією з найважливіших складових будь-якої національної культури є релігія, котра теж впливає на формування духовності людини. Повноцінно духовно-розвинута людина не тільки усвідомлює велич Творця, але й здатна любити інших, творити добро, милуватися красою, бути ввічливою, знати ціну життя і прагнути ще більш духовно збагатити себе.

Релігійність – не просто знання про Бога, а головне джерело традиційного виховного ідеалу українця. На думку Григорія Ващенка, "саме педагог повинен навчити молодь взірцево служити Богові й Батьківщині". Потрібно виховати таку духовну людину, яка б несла в собі вищу іскру Божества, розум і волю, яка усвідомлювала б свій зв'язок з духовним світом.

Педагоги у своїй роботі стараються відкрити студентській молоді істинний шлях до Бога. У більшості студенти це сприймають правильно і дуже серйозно, починають слухати, бачити себе, інших, навколишній світ, замислюються над власними недоліками, шукають шляхи їх подолання, розмірковують над поняттям духовності та моральності.

Високі інтелектуальні, моральні, душевні якості, що складають духовний орієнтир українського народу, мають не тільки світські, а й духовні особи, які осявають землю небесною красою свого внутрішнього образу, свого внутрішнього "Я", що гармонійно поєднується з вищими цінностями людства. Сьогодні священники (капелани) допомагають кураторам формувати духовність молодої людини засобами моральних християнських цінностей: настановами, переконаннями, порадами, проханнями.

Кожній людині від народження надається дар – її духовність. А людина духовна в тій мірі, в якій вона задумується над цим питанням і прагне дістати на нього відповідь. Усі ми бажаємо, щоб наші студенти зросли чесними, щирими, добрими, розумними, відповідальними, мали добрі манери, були духовно зрілими і культурними. І цей процес чи не найбільше підвладний педагогам. Тому освіта виступає пріоритетним напрямом духовного розвитку молоді, оскільки вона включає діяльність навчання і виховання, при цьому виховання має головне значення, тому що

звернено не тільки до інтелекту, знань, умінь, компетенції, а до людини як суб'єкту культури історії, власного життя.

Не тільки розум і практичні навики, але і душа, відчуття, тілесне і духовне здоров'я, сенс життя, стратегія поведінки, конкретні вчинки молодої особи є метою виховного процесу. Ми повинні формувати почуття духовності таким чином, аби досягти гармонії всіх її структурних компонентів: морально-етичної культури, соціального і пізнавального критерію, розуміння смислу буття.

Вивчаючи аспекти, перспективи, проблеми духовного світу сучасної української молоді, можна сказати, що нерозв'язаних питань не буває. Так, проблема духовно-морального виховання є, але є і шляхи її вирішення. При цілеспрямованій і скоординованій роботі педагогів, викладачів і кураторів, сім'ї, Церкви, політичної та освітньої системи і окремо взятої особистості над собою відбудеться успішне, духовне відродження сучасної молоді, гармонізація соціального життя нації. Адже духовне життя народу, його майбутнє в першу чергу залежить від рівня духовності, утвердженої в молоді, яка тепер навчається, а завтра прийде молодими фахівцями на роботу (*Вишневський, 2008*).

Від того, наскільки молоде покоління національно свідоме, патріотичне, готове взяти на себе відповідальність за розвиток і збереження духовності та культурних здобутків української держави, значною мірою залежить доля країни, її національні інтереси.

Висновок. Духовно-моральне виховання є основою формування у молоді духовно-моральних цінностей. В сучасних важких умовах російсько-української війни питання національної безпеки держави суттєво залежать від духовно-моральних цінностей населення, формування яких варто посилити через науково-освітні процеси та закріпити законодавчо. Об'єктами національної безпеки, згідно ст. 3 Закону "Про основи національної безпеки", є: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні та інші цінності. Під національними інтересами мається на увазі "життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток" *(Геник, Огірко, 2016)*.

Отже, проблема формування в студентської молоді духовності й моралі на сьогодні надзвичайно важлива і актуальна. Духовно-моральне становлення студентської молоді є цілісним процесом засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки. На формування духовності та моральності особистості мають вплив суспільство, сім'я як соціальний інститут, духовні інституції та навчальні заклади.

Визначено роль моральних та духовних якостей особистості в системі духовно-морального становлення сучасної студентської молоді, розглянуто їхню типологію, здійснено систематизацію, виявлено ступінь сформованості морально-духовних якостей у студентів молодших курсів. Розглянуто класифікацію цінностей, які сприяють морально-духовному становленні студентської молоді. Запропоновані моральні та духовні якості молоді допоможуть педагогам враховувати в їх в процесі становлення і виховання сучасних студентів. Сподіваємося, що духовно-моральне

виховання допоможе нашій молоді дотримуватися морально доброї поведінки в щоденному житті та бути вірною Богові, Україні, народові.

References:

Андрушко В., Огірко О. Формування духовних орієнтацій студентської молоді. *Вісник Львівського університету*. вип. 21, Ч.2, Львів. 2006. С. 105-111. URL: https://surl.li/ekfxjr

Андрушко В.Т., Огірко О. Релігієзнавство: проблеми і перспективи викладання. Навч. посібник. Львів: НЛТУУ, ЛНУВМБТ, 2011. 316 с. URL: https://surl.li/jggpel

Бех І.Д. Цінності як ядро особистості. *Цінності освіти і виховання* : науково-методичний збірник. За заг. ред. О.В. Сухомлинської. К., 1997. С. 8-11. URL: https://surl.li/qpwwkn

Бех І.Д. Виховання особистості : Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 272 с. URL: https://surli.cc/katmwh

Геник Л.Я., Єгрешій О.І., Огірко О.В. та ін. Християнська етика – могутній засіб виховання української молоді. Колективна монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2016. 100 с. URL: https://surl.li/ljvxuw

Богуш А.М. Дефініції "духовність" і "моральність" в аспекті національного виховання в Україні. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах* : збірник наукових праць. К., 2000. Кн.1. С.18-23. URL: https://surl.li/gxyesi

Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: моногр. К.: Академвидав, 2010. 416 с. URL: https://surl.li/ltczfp

Василюк Р. Духовний світ сучасної української молоді: аспекти, проблеми, перспективи. URL: https://surl.li/zopxwf

Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1994. 208 с. URL: https://surl.li/vhvmpr

Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посібник. 3-тє вид., доопрац. і доп. К.: Знання, 2008. 566 с. URL: https://surl.li/qxrusq

Дзерович Ю. Педагогіка. ЛБА. Львів, 1937. 240 с. URL: https://surl.li/fixohh

Дубасенюк О.А. Духовно-моральне виховання студентської молоді. *Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Конференції. За ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 78-87. URL: https://surl.gd/kuzruk

Кузьмінський А.І. Педагогіка : навч. посібник. К.: Знання, 2007. 447 с. URL: https://surl.li/flndfp

Минів Р.М., Огірко О.В. Духовно-моральне виховання студентської молоді. *Науковий Вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Ґжицького*. Львів, 2011. Т.13, № 3 (49). С. 230-236. URL: https://surl.li/kamkwy

Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. За заг. ред. П. В. Мельника. Ірпінь, 2000. 97 с. URL: https://surl.li/pejffj

Огірко О.В. Християнська педагогіка. Навч. посібник. Львів: Львівський інститут МАУП, 2003. 111 с. URL: https://surl.li/hqfbhs

Огірко О.В. Актуальність духовно-морального виховання молодого покоління засобами християнської етики. *Наукові записки*. Острог, В-во НУ "Острозька академія". 2012. Вип. 21. С. 265-274. URL: https://orcid.org/0000-0001-7563-6992

Огірко О.В. Виховання духовної культури особистості. Науково-методичний збірник: *Нові технології навчання.* № 73. Част. 1, Київ-Вінниця, 2012. С. 135-141. URL: https://orcid.org/0000-0001-7563-6992

Огірко О.В. Християнська етика: Навч. посібник. Острог: Національний університет "Острозька академія", Суми: В-во "Ярославна", 2012. 324 с. URL: https://orcid.org/0000-0001-7563-6992

Огірко О. В. Сім'я як основне середовище духовно-морального виховання молодого покоління. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Ред. кол.: І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж та ін. Острог: В-во НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 27. С. 91-96. URL: https://surl.li/lenrun

Огірко О.В. Релігія, Церква, віра і духовність українців. Основи української державності, культури і духовності : посібник кураторів для студентів академічних груп. Відп. за випуск: проректор з

наук.-пед. роботи, к.е.н., доц. Минів Р.М. Львів: ЛНУВМБТ, 2015. С. 136-175. URL: https://orcid.org/0000-0001-7563-6992
Огірко О.В. Людина – об'єкт і суб'єкт соціально-гуманітарних наук. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Ґжицького*. Львів, 2018. т. 20, № 86. С. 155-158. URL: https://surl.li/ecxeil
Огірко О.В. Християнська педагогіка як педагогіка любові. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Ґжицького*. Том 21, № 92. Львів, 2019. С. 155-159. URL: https://surli.cc/boramz
Огірко О.В. Духовно-моральне виховання молоді в спадщині Андрея Шептицького. *Вісник післядипломної освіти*. К., 2020. Випуск 12(41). С. 198-218. DOI: https://doi.org/10.32405/2218-7650-2020-12(41)-198-218
Плівачук К.В. Духовно-моральне виховання учнівської молоді як умова ціннісного становлення особистості. *Народна освіта*. 2016. Випуск №1(28). URL: www.narodnaosvita.kiev.ua/
Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. К. : Наш час, 2007. 280 с. URL: https://surl.li/audnst
Рупнік Марко Іван. Духовне життя. Пер. з італ. М. Прокопович. Рим, 1995. 118 с. URL: https://surl.li/lmeqgy
Сіданіч І.Л. Актуальні проблеми духовно-морального виховання студентської молоді. *Наукові записки*. Острог. 2013. Вип. 23. С. 233-241. URL: https://surl.li/ycovou
Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка : навч. посібник. К. : Інститут системних досліджень освіти, 1996. 288 с. URL: https://surl.li/rbfscu
Сьомін С.В. Серія «Національна безпека». № 34. URL: https://surl.li/unloaw
Федуняк С. Національна безпека України в контексті сучасних процесів у Європі та на пострадянському просторі. *Національна безпека України.* К.: 2004. С.81-90. URL: https://surl.li/yprrjp
Шпідлік Томаш. Духовність християнського Сходу. Пер. з італ. М. Прокопович. Львів: В-во ЛБА, 1999. 496 с. URL: https://surl.li/tdzzfo
Яремчук С.В. Проблема духовності в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* За ред. С.Д. Максименка. К., 2012. Т. XIV. Ч.1. С. 397-404. URL: file:///C:/Users/admink/Downloads/213.pdf
Ярмусь С. Досвід віри українця : Вибрані твори. Упорядн. А. Колодний. К. : Світ знань, 2002. 512 с. URL: https://surl.li/adqema
Яценко Н.В. Моральні якості особистості у структурі морального виховання студентів. *Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту*. 2006. № 11. С. 131-134. URL: https://surl.li/thcagt
Spiritualità, in Dizionario Enciclopedico della spiritualità. Città Nuova Editrice. Roma, 1990. P. 2384-2385. URL: https://surl.li/mezrlg

DOI 10.5281/zenodo.15355657
UDC 373.3.015.31-056.264:316.77:005.336.2

CHAPTER 14.
FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN WITH SPEECH IMPAIRMENT

Olha STAKHOVA
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology, Speech Therapy and Inclusive Education, Zhytomyr Ivan Franko State University
(40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, 10008, Ukraine)
stakhova.ol@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6884-6032

Abstract. One of the important components of a child's personal development, in particular of primary school age, which ensures his/her ability to adapt to social norms and rules and promotes effective and safe interaction with the environment, as well as building constructive relationships with the environment, is social competence. Its development is of particular importance for children with speech impairments who need targeted psychological and pedagogical support in the formation of appropriate social skills. Therefore, the purpose of this study is to theoretically and empirically investigate the peculiarities of the development of social competence of primary schoolchildren with speech impairments, as well as to develop and test the effectiveness of a psycho-correctional program for the formation of the above-mentioned competence. To achieve this goal, a set of general scientific (theoretical and methodological analysis and synthesis of scientific literature on the chosen topic, classification and systematization of scientific sources, comparison and generalization of theoretical and applied research data, theoretical modeling of the studied processes and phenomena) and specific scientific (psychological experiment (factual, formative, control), survey, use of a number of psychodiagnostic methods) research methods were used, with the help of which three levels (high, medium, low) of social competence development of primary schoolchildren with speech impairments. Insufficient indicators of the formation of the phenomenon under study in the vast majority of respondents (86%) led to the development and implementation of targeted corrective measures aimed at developing the child's ability to integrate into society. Approbation of the program for the formation of social competence in primary schoolchildren with speech impairments contributed to the increase of its quantitative and qualitative indicators, confirming the effectiveness of psychological and pedagogical support for the development of emotional literacy, communication skills and social interaction skills of the researchers. The practical significance of the research is to determine a set of specific methods for revealing the complexity of the development of the structural components of social competence, as well as to implement an appropriate program for its formation in the work with primary schoolchildren with speech impairments, which can be useful for speech therapists, psychologists, teachers and parents.

Keywords: emotional literacy, communication skills, primary schoolchildren, speech impairment, social interaction, social competence.

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Анотація. Однією з важливих складових особистісного розвитку дитини, зокрема молодшого шкільного віку, що забезпечує її здатність до адаптації до соціальних норм і правил та сприяє ефективній безпечній взаємодії з оточенням, а також побудові конструктивних стосунків із довкіллям, є соціальна компетентність. Особливого значення набуває її розвиток у дітей із порушеннями мовлення, які потребують цілеспрямованої психолого-педагогічної підтримки у формуванні відповідних соціальних навичок. Відтак мета окресленого дослідження полягає в теоретичному й емпіричному вивченні особливостей розвитку соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими вадами, а також у розробці та перевірці дієвості психокорекційної програми з формування вищезазначеного утворення. Для досягнення мети використано комплекс загальнонаукових (теоретико-методологічний аналіз і синтез наукової літератури з обраної теми, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних теоретичних і прикладних досліджень, теоретичне моделювання досліджуваних процесів, явищ) та конкретнонаукових (психологічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний), опитування, використання низки психодіагностичних методик) методів дослідження, за допомогою яких виокремлено три рівні (високий, середній, низький) розвитку соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення. Недостатні показники сформованості досліджуваного феномена у переважної більшості респондентів (86%) зумовили розробку й впровадження на практиці цілеспрямованих корекційних заходів, орієнтованих на розвиток здатності дитини інтегруватися в суспільство. Апробація програми з формування соціальної компетентності в учнів початкових класів із вадами мовлення сприяла підвищенню її кількісних і якісних показників, підтвердивши ефективність психолого-педагогічного супроводу з розвитку емоційної грамотності, комунікативних навичок та навичок соціальної взаємодії досліджуваних. Практичне значення наукової розвідки полягає у визначенні комплексу конкретних методик для розкриття специфіки розвитку структурних компонентів соціальної компетентності, а також у впровадженні в роботі з дітьми молодшого шкільного віку з вадами мовлення відповідної програми з її формування, яка може бути корисною для вчителів-логопедів, психологів, педагогів і батьків.

Ключові слова: емоційна грамотність, комунікативні навички, молодші школярі, порушення мовлення, соціальна взаємодія, соціальна компетентність.

Вступ. Одним із пріоритетних напрямів сучасної системи початкової освіти в Україні, що ґрунтується на принципах інклюзії та задоволення потреб дітей із різними особливостями, є підготовка школярів до самостійного життя. Цей процес передбачає формування в учнів початкових класів навичок соціальної взаємодії, що базуються на толерантності й взаєморозумінні.

З-поміж вивчення широкого розмаїття проявів соціальної взаємодії для початкової ланки шкільної освіти особливо актуальним завданням є дослідження соціальної компетентності молодших школярів. Згідно з Концепцією «Нової української школи», дана структурна складова соціальної взаємодії сприяє успішному функціонуванню дитини в повсякденному житті, її швидкій адаптації до мінливих умов довкілля, інтеграції в дитячому колективі, активному впливу на події, усвідомленню своєї ролі в суспільстві та можливості змінювати себе й світ навколо.

Наголошуючи таким чином на незаперечній ролі соціальної компетентності у становленні особистості дитини молодшого шкільного віку, варто відмітити, що особливо важливе значення вона відіграє у формуванні особистості дитини з порушеннями мовлення, яка, як ніхто інший, чи не щодня стикається з труднощами у спілкуванні з ровесниками й дорослими, що може призвести до проблем у навчанні, у побудові здорових стосунків з іншими людьми, соціальної ізоляції, низької самооцінки тощо.

Відтак дослідження специфіки розвитку окресленого соціально-психологічного утворення в учнів початкових класів, що відрізняються наявністю вад мовлення, є актуальним і потребує додаткової пильної уваги з боку дефектологів, педагогів, психологів.

1. **Теоретико-методичні засади вивчення проблеми соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.**

Вперше поняття «соціальна компетентність» було введено до наукового обігу німецьким дослідником Г. Ротом *(Скірко Р., 2010),* який інтерпретував його як один із проявів загальної людської компетентності, що визначає взаємодію між людьми.

За словами М. Гончарової-Горянської *(Гончарова-Горянська М., 2004),* соціальна компетентність – це найважливіша характеристика, яка містить у собі соціальну мотивацію, знання та навички взаємодії з іншими людьми, з самим собою й із соціальним оточенням і забезпечує ефективність поведінки.

На думку І. Зарубінської *(Зарубінська І., 2011)*, соціальна компетентність являє собою сукупність особистісних якостей, здібностей, соціальних знань і навичок, досвіду, емоцій або ціннісних орієнтацій і переконань, які дають змогу людині активно взаємодіяти з суспільством, мати контакти з різними групами й індивідами, брати участь у соціально значущих проєктах і продуктивно виконувати різні соціальні ролі.

На переконання І. Ніколаєску (*Ніколаєску І., 2014*), соціальна компетентність охоплює процес і результат вивчення й використання особистістю соціально-культурного досвіду через її діяльність і спілкування. Це включає в себе уміння вирішувати проблеми, брати на себе відповідальність, проявляти ініціативу та активність у спільній роботі, уникати конфліктів й вирішувати їх, бути толерантним і виявляти співчуття в складних ситуаціях.

Як зауважує Н. Гавриш (*Гавриш Н., 2007*), соціальна компетентність є базовою якістю особистості, що складається з комплексу емоційних, мотиваційних і характерологічних рис, які проявляються в соціальній активності та гуманістичній спрямованості особистості.

Погляди, близькі до вищевказаних, відображені й науковому доробку М. Докторович (*Докторович М., 2007*), яка підійшла до соціальної компетентності як до складного, неоднорідного та багатофункціонального явища, що характеризується за змістом засвоєнням соціальних норм і формуванням соціальних якостей, навичок та вмінь. Застосовуючи комплексний підхід до вивчення зазначеного феномена, дослідниця виокремила у його структурі когнітивно-ціннісний, емоційно-мотиваційний, інтерактивно-комунікативний, поведінково-діяльнісний компоненти.

Так, до когнітивно-ціннісної складової входять знання, соціальні уявлення, система цінностей особистості та розуміння нею соціальної дійсності. Емоційно-

мотиваційний компонент характеризується емоційним ставленням особистості до суспільства та мотивами діяльності, причому головну роль відіграють перш за все сформовані соціально ціннісні й особистісно значущі мотиви. Інтерактивно-комунікативний компонент соціальної компетентності передбачає продуктивну комунікацію з індивідами та групами, а також виконання різних ролей у комунікації. І, нарешті, поведінково-діяльнісна складова виражається в ціннісному ставленні особистості до суспільства через поведінку й діяльність.

Про організацію соціальної компетентності йдеться й у дослідженні Т. Смагіної (*Смагіна Т., 2010*), яка у її структурі виокремлює наступні компоненти:

1) знаннєвий компонент – знання про суспільство, суспільні закони, правила комунікації й основи співпраці з іншими людьми; важливою частиною цього компонента є також уміння правильно вирішувати конфліктні ситуації;

2) ціннісний компонент включає в себе здатність відчувати власну гідність і цінність, сприймати співробітництво як важливу цінність; при цьому важливими є принциповість, толерантність, усвідомлення необхідності захищати власні права та інтереси, не порушуючи при цьому права інших осіб;

3) поведінковий компонент – вміння застосовувати ефективні стратегії спілкування в залежності від конкретної ситуації; крім цього, це вміння емоційно налаштовуватися на спілкування з іншими та продуктивно співпрацювати з різними партнерами в групах і командах.

За результатами дослідження І. Зарубінської *(Зарубінська І., 2011)*, складовими соціальної компетентності особистості є такі компоненти: когнітивний, діяльнісний (вміння, навички), мотиваційно-ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання тощо) та рефлексивний. Присутність цих елементів у структурі соціальної компетентності означає, що соціально компетентна людина повинна не лише розуміти сутність і специфіку ситуації чи проблеми, але й вміти вирішувати її практично та бути вмотивованою це зробити.

Як відмічають Н. Басюк, Т. Гужанова, Н. Рудницька (*Басюк Н., Гужанова Т., Рудницька Н., 2015*), формування соціальної компетентності є ефективним, якщо враховувати зовнішні та внутрішні чинники, які визначають її розвиток.

До зовнішніх чинників зазвичай належать соціальні умови, соціальне оточення, досвід спілкування та взаємодії.

Серед внутрішніх чинників необхідно виокремити вік, психологічні особливості особистості та ступінь вираженості інтерактивної та комунікативної компетентності.

Утім, незважаючи на багатовекторність передумов, які активізують процес становлення соціальної компетентності, ключовим фактором у її формуванні є активна соціалізація людини, яку можна розглядати як процес пристосування до вимог суспільства, що забезпечує її успішну взаємодію в соціальному середовищі. Під час соціалізації особистість повинна пізнати та прийняти суспільні вимоги, що в результаті сприяє формуванню її свідомої причетності до суспільства, адаптації до навколишнього середовища та здатності успішно виконувати соціальні ролі.

Як бачимо, соціальна компетентність, формуючись під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, є одним із провідних утворень особистості, її набутою характеристикою, сутність якої полягає у здатності індивіда ефективно взаємодіяти з

оточенням, демонструючи адаптивні комунікативні навички, соціальну чутливість та готовність до співпраці.

До складу соціальної компетентності входять знання, вміння, навички, соціальні якості, здібності, емоційно-ціннісні орієнтації, переконання особистості, її досвід міжособистісної взаємодії в різних видах людської діяльності, а також здатність будувати власну поведінку відповідно до прийнятих суспільних імперативів.

Вищевказане змістовне наповнення досліджуваного феномена визначає його структурну організацію, представлену когнітивним, особистісним та діяльнісним компонентами.

Зважаючи на зазначені міркування, цілком очевидним є те, що зміст соціальної компетентності та її структура є універсальними утвореннями кожної особистості незалежно від її віку.

Натомість, як відмічають дослідники, одним із найбільш сензитивних періодів для розвитку цього явища є молодший шкільний вік, який виступає активним періодом організованого залучення дитини до життя суспільства. Це зумовлено тим, що характерною особливістю молодшого шкільного віку є потреба у спілкуванні з дорослими та однолітками у спільній із ними діяльності. Формування соціальної компетентності особистості відбувається в процесі соціально значущої діяльності, оскільки через діяльність у групі кожен її член стає членом суспільства. І основними групами для таких дітей є сім'я, школа та позашкільні навчальні заклади.

Соціальна компетентність є набутою характеристикою, що виражається у здатності молодших школярів ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем, демонструючи адаптивні комунікативні навички, соціальну чутливість і готовність до співпраці. Це, у свою чергу, сприяє успішній соціалізації особистості та її інтеграції в суспільство.

Процес становлення й формування особистості в молодшому шкільному віці характеризується інтенсивним розвитком суспільних відносин, зміною соціальних ролей і функцій, подальшим розширенням соціальної та моральної взаємодії дитини з навколишнім світом, динамічним розвитком соціальної свідомості й особливим ставленням до світу. Ці зміни є основними принципами організації процесу формування соціальної компетентності дитини.

Наведена вище палітра проявів соціальної поведінки учня початкової ланки шкільної освіти відображає змістове наповнення його соціальної компетентності, її сутність.

У зв'язку з цим, В. Кузьменко (*Кузьменко В., 2001*), розглядаючи соціальну компетентність дитини через призму психолого-педагогічного аспекту, підійшла до даного утворення як до комплексної характеристики особистості, яка включає систему знань, умінь і навичок. Ці знання та вміння формуються в процесі навчання дитини й необхідні їй для адекватного сприйняття навколишньої реальності, моделювання власної поведінки, а також для побудови ефективних відносин і спілкування з оточенням.

У свою чергу, В. Коваленко (*Коваленко В., 2018*), досліджуючи особливості структурної організації соціальної компетентності молодших школярів, виокремила когнітивно-пізнавальну, мотиваційно-ціннісну, комунікативну, поведінково-діяльнісну та інформаційно-рефлексивну складові даного явища (рис. 1).

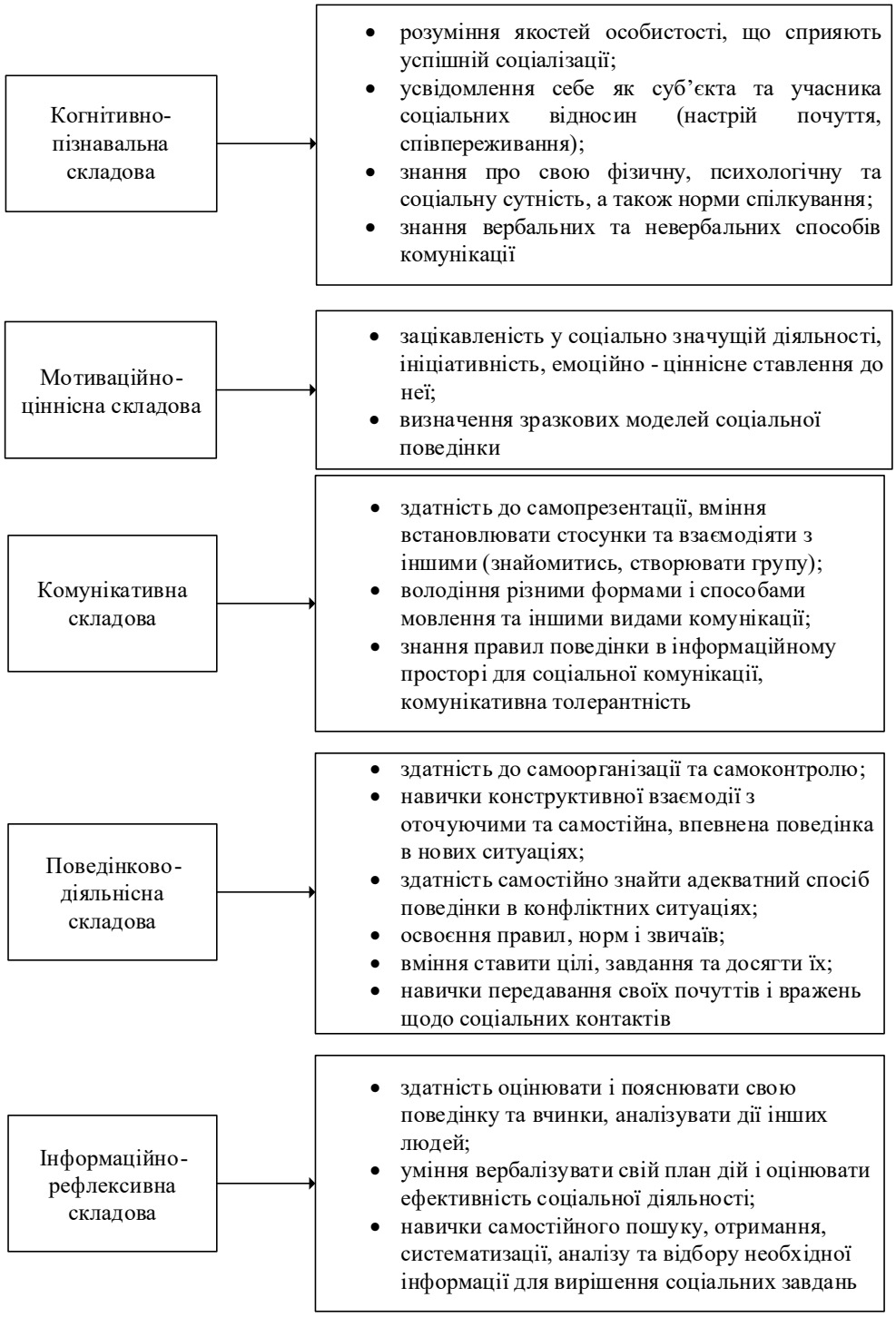

Рис. 1. Структура соціальної компетентності молодших школярів за В. Коваленко

Зважаючи на рис. 1, необхідно підкреслити, що соціальна компетентність молодших школярів є багатовимірною характеристикою їх особистості, що охоплює

взаємопов'язані знання, уміння та навички соціальної взаємодії, які формуються передусім в освітньому процесі й забезпечують здатність дитини до адекватного розуміння та оцінки соціального оточення, а також побудову конструктивних взаємин із ровесниками й дорослими.

Можна припустити, що структура соціальної компетентності молодшого школяра, зокрема з порушеннями мовлення, співпадає з її структурною організацією в цілому та включає когнітивний, особистісний і поведінковий компоненти, які сприяють успішній адаптації дитини в суспільстві. Так, когнітивна складова відображає сутність особистості як члена суспільства, знання нею соціальних норм і правил, обов'язків; в основі особистісної складової лежить прояв дитиною своїх особистісних якостей у взаємодії з людьми (самостійність, відповідальність, гуманність, почуття справедливості, доброзичливість, безпосередність тощо), вміння керувати власними емоціями й формувати ціннісні орієнтири; призначенням же поведінкової складової є практичне застосування навичок комунікації та співпраці в соціальних ситуаціях (рис. 2).

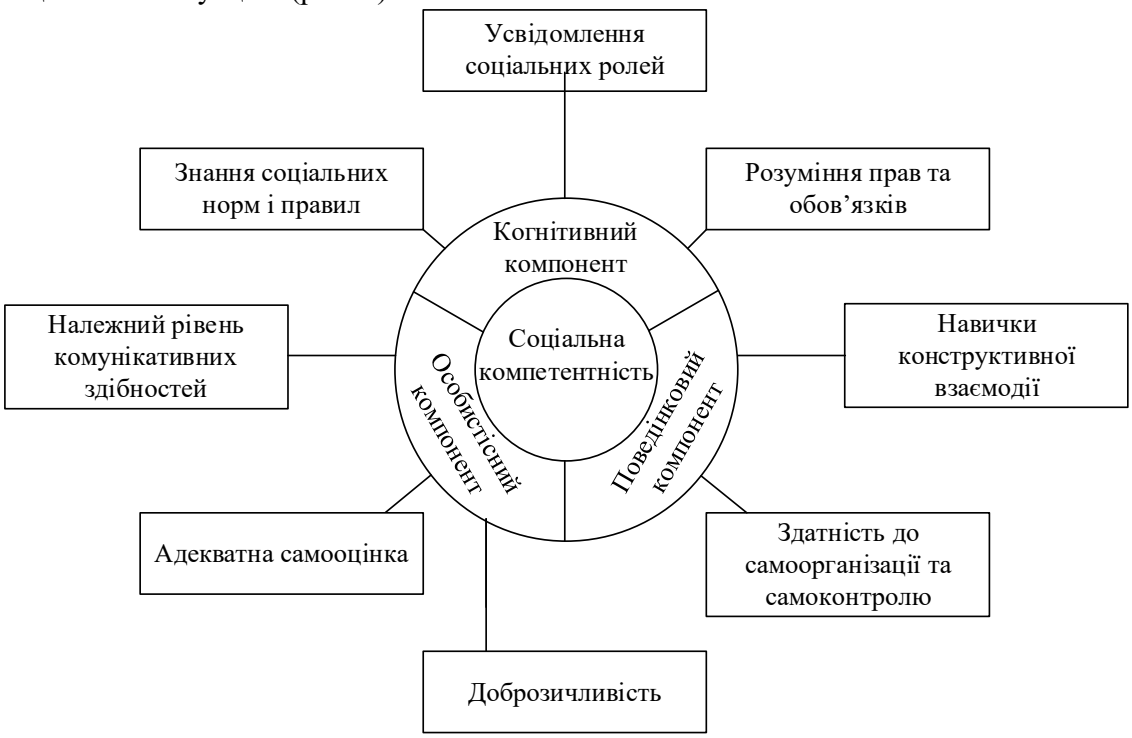

Рис. 2. Структура соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з мовленнєвими порушеннями

Відрізняючись розмаїттям своїх проявів, багатокомпонентна структура соціальної компетентності дозволяє комплексно оцінити її рівень в учнів початкової ланки шкільної освіти з порушеннями мовлення та розробити відповідні напрями її розвитку.

Відтак, реалізуючи окреслені завдання на практиці, на початковому етапі нашого емпіричного дослідження нами було підібрано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на розкриття особливостей прояву кожної структурної

складової соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями (табл. 1).

Так, для розкриття особливостей розвитку когнітивної складової соціальної компетентності, передусім усвідомлення молодшими школярами соціальних норм і правил, нами було розроблено опитувальник «Я в суспільстві».

З огляду на вікові особливості психічного розвитку учнів початкової ланки шкільної освіти, зокрема характерні особливості обсягу їх пам'яті, концентрації та стійкості уваги, домінування наочно-образного мислення над словесно-логічним, нами було сформульовано п'ять запитань. Відповіді на них дітей із мовленнєвими вадами дозволили отримати цінну інформацію про їх здатність розуміти та приймати соціальні норми, орієнтуватися в соціальних ситуаціях, а також розкрили готовність досліджуваних дотримуватися відповідних правил у спілкуванні з однолітками й дорослими. Водночас отриманий емпіричний матеріал став показником рівня соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями та дозволив виявити можливі труднощі, пов'язані з їх адаптацією в соціальному середовищі. Отримані результати підлягали як кількісній (за розподілом варіантів відповідей досліджуваних по кожному питанню), так і якісній (змістовній) інтерпретації.

Таблиця 1. Психодіагностичний інструментарій для визначення рівнів розвитку соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення

№з/п	Назва методики	Мета методики
1.	Опитувальник «Я в суспільстві»	Дослідити рівень обізнаності досліджуваних із правилами поведінки в громадських місцях, конкретних життєвих ситуаціях.
2.	Методика оцінки комунікативних та організаторських здібностей Б. Федоришина	Дослідити рівень комунікативних здібностей молодших школярів із мовленнєвими порушеннями.
3.	Тест самоконтролю Н. Гуренко	Виявити рівень самоконтролю молодших школярів із порушеннями мовлення у процесі їх соціальної діяльності.

У подальшому, вивчаючи особливості другого – особистісного компонента соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку, нами було використано методику оцінки комунікативних та організаторських здібностей («КОЗ») В. Синявського та Б. Федоришина (*Пляка Л., Огарь С., 2016*). Це особистісний опитувальник, який містить 40 запитань, одна половина з яких спрямована на вивчення особливостей розвитку комунікативних здібностей, а інша половина – організаторських здібностей особистості. Натомість, із метою розкриття специфіки прояву комунікативних здібностей як одного з центральних елементів особистісної сфери соціальної компетентності досліджуваних, нами було інтерпретовано лише результати, спрямовані на визначення схильності дітей до комунікативної взаємодії.

Метою обробки результатів є визначення індексу зазначених здібностей шляхом зіставлення відповідей респондентів (вибір одного з варіантів «Так» або «Ні» на кожне запитання) з відповідним ключем. За кожне співпадіння з ключем на шкалі, що відображає комунікативні нахили, присвоюється 1 бал.

Обчислення коефіцієнта комунікативних здібностей здійснюється за формулою: $K_k = \frac{K_x}{20}$, де K_k – коефіцієнт комунікативних здібностей, K_x – кількість співпадань із ключем комунікативних здібностей, і є відбиттям 5 рівнів розвитку даних нахилів – низького (менше 4 балів, оцінка «1»), нижче середнього (5-9 балів, оцінка «2»), середнього (10-14 балів, оцінка «3»), високого (15-19 балів, оцінка «4») й дуже високого (20 балів, оцінка «5»).

І, нарешті, для розкриття особливостей розвитку поведінкового компонента соціальної компетентності молодших школярів нами було використано тест самоконтролю, розроблений Н. Гуренко (*Коробко С., Коробко О., 2021*). Даний опитувальник спрямований на визначення рівня самоконтролю учнів у процесі здійснення ними соціальної діяльності, зокрема визначає здатність дітей контролювати власні дії та емоції у різноманітних ситуаціях міжособистісної взаємодії, що є важливим показником соціальної компетентності.

Процедура проведення дослідження проходить у два етапи. Так, на початку опитування дітям пропонуються картки із зображенням різних емоцій, серед яких вони повинні обрати ті, які найчастіше відчувають у стресових ситуаціях. У другій серії респондентам пропонується набір карток із варіантами дій, з-поміж яких вони обирають ті варіанти поведінки, які зазвичай характерні їм під час реагування на стресові ситуації.

На основі вибраних карток визначається рівень (високий, середній, низький самоконтролю дитини. Так, високий рівень самоконтролю характеризується вибором емоцій, які свідчать про спокійні реакції на стрес (наприклад, радість, здивування), і дій, які демонструють конструктивну поведінку (наприклад, сміх).

Середній рівень самоконтролю виявляється у виборі емоцій, що свідчать про помірні реакції на стрес (наприклад, сум, гнів), а також дій, які частково характеризуються конструктивною поведінкою (наприклад, плач).

Низький рівень самоконтролю відображається у виборі емоцій, які свідчать про інтенсивну реакцію на стрес (наприклад, страх), та дій, що вказують на деструктивну поведінку (наприклад, удари кулаками, втеча).

У цілому при опрацюванні матеріалу емпіричного дослідження його результати підлягали, з одного боку – кількісній інтерпретації з подальшою їх графічною репрезентацією, а з іншого – якісному аналізу.

Як бачимо, процедура вивчення специфіки розвитку соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями є досить складною, оскільки зумовлена відсутністю в психолого-педагогічній науці спеціального інструментарію для її вивчення. Відтак визначення загального рівня досліджуваного феномена ґрунтується на комплексному підході до виявлення за допомогою низки психодіагностичних методик особливостей прояву кожної її складової – когнітивної, особистісної та поведінкової.

2. **Особливості прояву та специфіка формування соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення.**

Одним із основних завдань констатувального експерименту, сформульованих у ході наукової роботи, стало визначення особливостей прояву та рівнів розвитку

соціальної компетентності учнів початкової ланки шкільної освіти, що відрізняються мовленнєвими порушеннями.

Відтак із метою його розв'язання нами було використано низку психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення кожної структурно-функціональної одиниці соціальної компетентності молодших школярів.

Відповідно, за логікою речей, основу експериментальної вибірки, залученої в дослідженні, склали учні початкових класів ліцею №25 м. Житомира. Це діти з вадами мовлення, етіологія яких встановлена фахівцями-логопедами.

Так, на першому етапі нашої дослідницької роботи для розкриття специфіки розвитку когнітивної складової соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення нами було проведено опитування «Я в суспільстві» на основі п'ятьох розроблених нами запитань.

Зокрема, аналіз відповідей на перше запитання «Чи знаєш ти, що таке правила поведінки?» показав, що переважна більшість дітей (71%) проявили знання правил поведінки, підтвердивши їх конкретними прикладами з життя. Натомість 29% респондентів не змогли чітко розкрити зміст цих правил, що свідчить про недостатній рівень їх обізнаності в цьому питанні.

Відповідаючи на питання «Чи знаєш ти, як потрібно себе поводити в школі?», 57% дітей продемонстрували розуміння основних правил поведінки в освітньому закладі, наводячи приклади конкретних ситуацій із шкільного життя. Однак 43% опитаних не змогли чітко сформулювати правила або пояснити їх важливість, що вказує на необхідність додаткового їх ознайомлення з нормами поведінки в шкільному середовищі.

На питання «Чи знаєш ти, як потрібно поводити себе у людних місцях (магазині, на вулиці)?», 43% досліджуваних показали обізнаність у правилах поведінки в таких ситуаціях, посилаючись на особистий досвід. Водночас 57% учасників опитування не змогли надати чітких відповідей, що свідчить про недостатній рівень соціальних навичок у контексті поведінки в громадських місцях.

Запитання «Чи є в тебе порозуміння з батьками?» показало, що більшості дітей (71%) притаманні довірливі стосунки з батьками, що побудовані на принципі взаємної підтримки та щирого спілкування. Натомість 29% респондентів вказали на труднощі у взаємодії з дорослими, що свідчить про можливі бар'єри комунікації у родинному колі.

Відповідаючи на питання «Як ти поводиш себе в ситуації небезпеки (наприклад, під час повітряної тривоги)? До кого ти звертаєшся у таких ситуаціях?», 43% дітей вказали на володіння основними правилами поведінки у складних ситуаціях загрози життю, здоров'ю та наводили конкретні приклади власних дій. Решта 57% респондентів виявили недостатній рівень готовності до подібних ситуацій: такі учні не змогли назвати конкретні дії або осіб, до яких вони б зверталися за допомогою, що підкреслює необхідність поглиблення їх знань і навичок у сфері особистої безпеки.

Таким чином, під час дослідження особливостей розвитку когнітивного компоненту соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення було виявлено різноманітні прояви розуміння соціальних норм і правил поведінки. Важливо зазначити, що більшість дітей мають базовий рівень

усвідомлення правил соціальної взаємодії, проте існують значні прогалини в обізнаності, особливо щодо ситуацій, що потребують адаптивної поведінки в громадських місцях або в умовах загрози. Зокрема, діти виявляють недостатнє розуміння необхідності дотримання правил безпеки або етикету у складних чи екстремальних обставинах. Це свідчить про потенційний ризик їхньої соціальної дезадаптації, що може негативно вплинути на їхню інтеграцію в суспільстві.

Наступним етапом нашого дослідження стало вивчення специфіки прояву та особливостей розвитку особистісного компонента соціальної компетентності у молодших школярів із порушеннями мовлення. З цією метою за допомогою методики «КОЗ» В. Синявського та Б. Федоришина було проведено опитування на виявлення та оцінювання перш за все комунікативних здібностей респондентів. Отримані результати відображено на рис. 3.

Як видно з графічного зображення, результати дослідження чітко демонструють загальну тенденцію недостатньої сформованості комунікативних здібностей серед молодших школярів із порушеннями мовлення. Відсутність дуже високого та незначні показники високого рівнів комунікативних навичок серед респондентів свідчить про те, що більшість дітей у цій групі відчувають значні труднощі у процесі спілкування як у побутових, життєвих ситуаціях, так і під час безпосередньої взаємодії в освітньому середовищі.

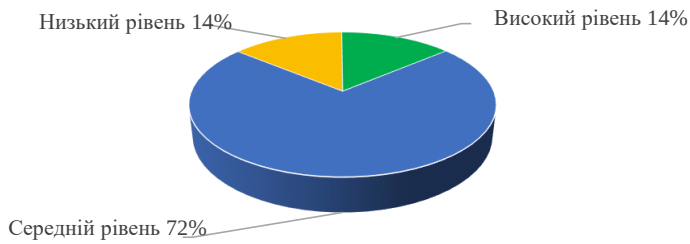

Рис. 3. Особливості розвитку комунікативних здібностей досліджуваних

Лише 14% опитаних мають високий рівень комунікативних здібностей. Вони легко орієнтуються у нових обставинах, постійно прагнуть розширити коло друзів та знайомих, швидко знаходять спільну мову з іншими, проявляють ініціативу в спілкуванні. Такі діти активно залучаються до громадської діяльності, охоче беруть участь в організації різних заходів, вміють самостійно приймати рішення в складних та екстремальних ситуаціях. Школярі цієї групи завжди готові допомогти близьким і друзям, й усе це роблять за власним бажанням, а не під тиском.

Більша половина опитаних дітей (72%) продемонструвала середній рівень комунікативних здібностей. Це означає, що вони прагнуть встановлювати нові контакти, не обмежуючи коло знайомств, відстоюють власну точку зору, планують свою діяльність. Проте потенціал цих здібностей не вирізняється високою стійкістю, що вказує на необхідність формування та розвитку комунікативних навичок у даної групи досліджуваних.

Найбільш тривожним є той факт, що 14% дітей мають низький рівень комунікаційних навичок, що вказує на серйозні проблеми у їхній здатності взаємодіяти з навколишнім світом. У таких школярів можуть виникати складнощі у вираженні своїх думок, потреб або емоцій, що може призвести до соціальної ізоляції.

Таким чином, зважаючи на отримані результати, необхідно підкреслити, що більшості дітей із порушеннями мовлення потрібна цілеспрямована допомога в розвитку комунікативних навичок. Особливо важливо звернути увагу на тих респондентів, які продемонстрували низький рівень здібностей до спілкування. Необхідно розробити та впроваджувати спеціальні програми корекційної роботи, які включають як мовленнєву терапію, так і тренінги для розвитку соціальних навичок школярів, що сприятимуть їх кращій інтеграції в суспільство і підвищенню якості їхнього життя.

З метою визначення рівня самоконтролю в стресових ситуаціях як складової поведінкового компонента соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення було проведено дослідження за методикою Н. Гуренко, результати якого відображено в табл. 2.

Таблиця 2. Рівні самоконтролю в стресових ситуаціях молодших школярів із порушеннями мовлення

Рівень	**Кількість досліджуваних**	
	абсолютна	**відносна**
Високий	2	28%
Середній	3	44%
Низький	2	28%

Як видно з табл. 2, високий рівень самоконтролю продемонстрували 28% респондентів, які зазвичай проявляють позитивні й нейтральні емоційні реакції на стресові ситуації, обираючи такі емоції, як радість або здивування. Їхня поведінка є конструктивною – вони можуть сміятися або шукати раціональне вирішення проблеми. Це свідчить про здатність дітей цієї групи ефективно керувати своїми емоціями та залишатися спокійними у складних обставинах. Такий рівень самоконтролю вказує на розвинені у них механізми емоційної регуляції та високий ступінь адаптації до стресу.

44% опитаних відрізняються середнім рівнем самоконтролю, візитівкою якого є змішані емоційні реакції, помірний стрес. Вони переважно обирають емоції, що виражають певний дискомфорт, наприклад, сум або гнів, що свідчить про обмежену здатність до емоційної саморегуляції. У поведінці цієї категорії дітей можуть спостерігатися сльози або інші форми частково конструктивних реакцій, які не завжди є ефективними для вирішення проблеми, проте допомагають частково знизити емоційне напруження. Цей рівень самоконтролю демонструє, що школярі можуть адаптуватися до стресу, але їхні навички емоційного контролю потребують подальшого розвитку.

Низький рівень самоконтролю переважає у 28% респондентів, які схильні до сильних емоційних реакцій на стрес, таких як страх або паніка. Вони часто вдаються до деструктивної поведінки, як-от втеча, крики або агресивні дії, наприклад, удари кулаками. Така реакція вказує на слабкий розвиток навичок емоційної регуляції, що заважає таким дітям контролювати свої емоції та діяти раціонально у стресових ситуаціях. Їхня поведінка може бути імпульсивною й нерідко не сприяє вирішенню проблеми.

Загалом, наявний рівень самоконтролю значною мірою визначає здатність дітей до ефективної емоційної регуляції та адаптації в умовах стресу. Більшість школярів окресленої вибірки демонструють середній рівень самоконтролю, що вказує на потребу в додатковому розвитку цієї навички.

Утім, на наш погляд, такі результати дослідження не пов'язані безпосередньо з мовленнєвими порушеннями цих дітей, а швидше відображають їхні вікові особливості. У молодшому шкільному віці здатність до самоконтролю перебуває в процесі формування, що й пояснює отримані показники.

Отже, підсумовуючи результати емпіричного дослідження особливостей розвитку когнітивної, особистісної та поведінкової складових соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями, варто наголосити, що окремі прояви структурно-функціональних елементів цього феномену (обізнаність із правилами соціальної поведінки, комунікативні навички, здатність до самоконтролю) слугують водночас критеріями визначення рівня розвитку їх соціальної компетентності. Відтак, на основі цих показників було виділено три групи учнів із високим, середнім та низьким рівнями розвитку соціальної компетентності (рис. 4).

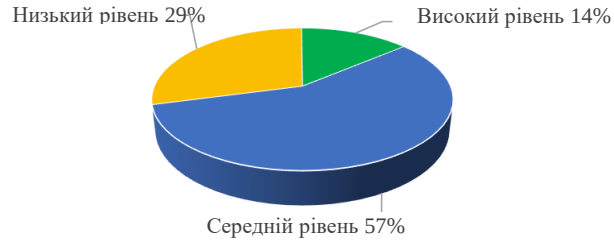

Рис. 4. Рівні сформованості соціальної компетентності досліджуваних

Високий рівень соціальної компетентності виявлено у 14% респондентів. Такі діти демонструють розуміння та дотримання соціальних норм і правил, готовність до спілкування та співпраці з однолітками й дорослими. Їм притаманні високі показники сформованості соціальних навичок, включаючи здатність до адекватної соціальної взаємодії й швидкого пристосування до змінюваних умов соціального середовища. Опитані цієї групи виявляють емоційну стійкість, яка дозволяє їм належним чином реагувати на різні непрості ситуації.

Більшість дітей (57%) показали середній рівень соціальної компетентності. Цей рівень передбачає наявність базових соціальних навичок, проте діти цього щабля відчувають певні труднощі в їхньому ефективному використанні. Такі молодші школярі зазвичай демонструють часткове розуміння й застосування соціальних правил, що дає їм змогу встановлювати контакти, але не завжди утримувати їх на тривалий час. Вони мають обмеження у комунікативних навичках, зокрема у вираженні власної думки, що може призводити до певної нерішучості або пасивності у спілкуванні, труднощів і конфліктів у ньому. Їм притаманна недостатня емоційна стійкість, через що дані опитані можуть свідомо уникати складних ситуацій у процесі міжособистісної взаємодії.

Низький рівень соціальної компетентності виявлено у 29% респондентів і свідчить про суттєві труднощі у сфері соціальної взаємодії та спілкування. Діти з низьким рівнем характеризуються недостатньою сформованістю базових навичок соціальної взаємодії, що ускладнює процес встановлення контактів з однолітками й дорослими. Серед них розповсюджені випадки уникнення спілкування або нездатність адаптуватися до вимог ситуації. Мають низьку емоційну стійкість, що може спричиняти невідповідні реакції на соціальні стимули.

Таким чином, як показали результати проведеного нами емпіричного дослідження, переважна більшість учнів молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення відрізняються недостатнім рівнем соціальної компетентності, що вимагає цілеспрямованої систематичної роботи з розвитку усіх її складових з боку педагогів, психологів, батьків.

У зв'язку з цим, із метою підвищення окремих кількісних і якісних характеристик структурно-функціональних одиниць центрального утворення нашої наукової розвідки нами було розроблено психокорекційну програму з формування соціальної компетентності учнів початкової ланки шкільної освіти, які мають труднощі соціалізації, зумовлені вадами мовлення.

Відтак, деталізуючи зміст окресленої програми, нами було поставлено низку пріоритетних завдань, до складу яких увійшли:

1) розширення уявлень молодших школярів про соціальні норми та правила, розуміння ними прав й обов'язків, усвідомлення соціальних ролей;

2) розвиток мовленнєвих і комунікативних здібностей дітей із порушеннями мовлення;

3) формування емоційного інтелекту досліджуваних;

4) формування навичок конструктивної соціальної взаємодії учнів початкових класів;

5) корекція поведінкових реакцій у ситуаціях міжособистісного спілкування та взаємодії.

У даній роботі з формування соціальної компетентності особистості, що проводилася в ліцеї №25 м. Житомира, взяли участь 6 учнів другого та четвертого класів, які мають порушення мовлення. Відповідні логопедичні висновки були зроблені фахівцями ІРЦ.

Критеріями відбору учасників формувального експерименту стали результати проведеного нами констатувального експерименту, які засвідчили недостатній рівень розвитку соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення. Відтак, аби її зберегти, посилити, закріпити, ми дійшли до висновку, що потрібен цілеспрямований вплив на соціальну компетентність шляхом розвитку окремих її компонентів.

Психокорекційна робота проводилась двічі на тиждень протягом вересня-жовтня 2024 року. Вона включала 12 занять тривалістю 40 хвилин кожне (табл. 3).

Отже, звертаючись до зазначеної програми, слід підкреслити, що кожне її заняття поєднувало теоретичні та практичні елементи, які були взаємопов'язані за змістом, що сприяло розвитку соціальної компетентності у молодших школярів із порушеннями мовлення.

Початковий етап кожної зустрічі був спрямований на створення позитивної робочої атмосфери, що включала емоційне розслаблення та розкутість учасників програми, підвищення рівня їх взаємної відвертості, щирості та готовності до самоаналізу, саморозкриття і самовдосконалення. Це, у свою чергу, сприяло зближенню та згуртованості членів формувального експерименту, покращенню їхньої працездатності.

Таблиця 3. План психокорекційної програми з формування соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення

№ заняття	Тема заняття	Мета заняття
Блок 1. Знайомство		
1.	Знайомство	Ознайомлення з метою, завданнями та структурою психокорекційної програми з формування соціальної компетентності молодших школярів, визначення її принципів і правил; встановлення контакту з учасниками експерименту, створення психологічно комфортної атмосфери довіри, відкритості, взаєморозуміння та взаємосприйняття, сприяння згуртованості групи та формуванню позитивного клімату в ній; розвиток саморефлексії, мотивації до саморозкриття та самовдосконалення.
Блок 2. Когнітивний компонент соціальної компетентності		
2.	Визначення правил поведінки в різних соціальних ситуаціях	Ознайомити дітей з основними соціальними нормами та правилами поведінки в різних ситуаціях, розвинути здатність визначати правильну реакцію на соціальні виклики.
3.	Розвиток здатності до співпраці в групі	Розвинути у дітей навички ефективної роботи в групі, вміння слухати один одного, ділитися ідеями та досягати спільної мети.
4.	Розвиток вміння вирішувати соціальні проблеми через обговорення	Сприяти розвитку в дітей здатності до конструктивного вирішення соціальних проблем, використовуючи навички групового обговорення та взаємопідтримки.
Блок 3. Особистісний компонент соціальної компетентності		
5.	Початок спілкування	Ознайомити дітей з основами комунікативної взаємодії, розвинути у них навички ініціації діалогу та встановлення контакту.
6.	Усвідомлення емоцій у спілкуванні	Розвинути у дітей вміння визначати емоції співрозмовника та адаптувати свої реакції відповідно до ситуації.
7.	Правила ефективного слухання	Формувати у дітей навички активного слухання та здатності до конструктивної взаємодії через уважність до співрозмовника.

8.	Розв'язання конфліктів	Розвинути у дітей навички мирного вирішення конфліктних ситуацій та конструктивної взаємодії.
Блок 4. Поведінковий компонент соціальної компетентності		
9.	Моя поведінка в групі	Навчити дітей розпізнавати емоції та аналізувати їхній вплив на поведінку.
10.	Уміння взаємодіяти з іншими	Формувати у дітей навички командної роботи через активне залучення до групових завдань, що передбачали спільне прийняття рішень.
11.	Я і мої емоції: розвиток самоконтролю	Навчити дітей регулювати свої емоційні реакції у складних соціальних ситуаціях.
Блок 5. Прощання		
12.	Прощальна зустріч	Створення атмосфери завершення, закріплення результатів роботи та емоційна підтримка учасників.

Дана психокорекційна програма складається з п'яти блоків, кожен з яких спрямований на розвиток окремих складових соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями.

Так, перший її блок був присвячений знайомству та формуванню базових комунікативних навичок учнів. Цей етап є важливим у роботі з дітьми, оскільки він створює основу для подальших корекційних заходів, дозволяючи знизити рівень тривожності і сформувати відчуття безпеки в групі. На цьому етапі особливу увагу було приділено формуванню довіри між учасниками програми та знайомству дітей з основними правилами спільної роботи.

На початку заняття використовувалися інтерактивні ігри для зняття напруги та створення комфортної атмосфери в групі. Однією з основних вправ була вправа «Колесо знайомств», де кожен учасник по черзі розповідав про себе, використовуючи певні критерії (наприклад, улюблене хобі, бажання, мрії). Це дозволило дітям зняти психологічний бар'єр та познайомитися один з одним в неформальній атмосфері.

В межах цього заняття застосовувалися методики, спрямовані на підтримку позитивного образу себе у дітей. Вправа «Я – неповторний!» (*Тренінг «Унікальність мого Я». URL: https://naurok.com.ua/trening-unikalnist-mogo-ya-163946.html*) допомогла дітям усвідомити свої сильні сторони, покращити самооцінку та впевненість у власних силах.

Наприкінці першого заняття діти мали можливість поділитися своїми враженнями й відчуттями від проведених вправ, обговорити труднощі, які виникли, а також подумати про те, що вони дізналися про себе та інших.

Метою другого блоку був розвиток когнітивного компонента соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення. Цей блок складався з трьох занять, на яких учасники мали змогу освоїти основи соціальної поведінки,

вчитися визначати правильну модель поведінки в різних життєвих ситуаціях та розвивати навички соціальної взаємодії, які є важливими для їх соціалізації й успішної взаємодії з однолітками та дорослими.

Перше заняття даного блоку було присвячене знайомству з основами соціальних норм, які визначають адекватну взаємодію дитини з іншими людьми. Основна частина заняття була присвячена обговоренню правил поведінки в різних сферах життя – вдома, в школі, на вулиці. Для активізації уваги дітям були запропоновані картки з різними соціальними ситуаціями (наприклад, коли потрібно попросити про допомогу чи коли дитина не повинна перебивати інших), у роботі з якими учні повинні були визначити, як діяти в тому або іншому випадку.

Наступним етапом заняття стало проведення рольової гри «Я в ситуації», де учні по черзі виконували різні соціальні ролі, відтворюючи повсякденні життєві ситуації і застосовуючи набуті знання на практиці.

На другому занятті акцент було зроблено на розвиток навичок співпраці в групі, адже взаємодія з іншими людьми є важливим аспектом соціальної компетентності. Спільна робота в групі дозволяє дітям вчитися взаємопідтримці, а також ставити перед собою спільні завдання, які потребують скоординованих дій.

Заняття почалося із завдання школярам за допомогою спільних зусиль намалювати загальний портрет їхньої групи, враховуючи ідеї кожного учасника. Кожна дитина по черзі додавала елементи до малюнка (наприклад, одяг, риси обличчя, фон), обговорюючи свої ідеї з іншими.

Після цього була проведена вправа «Сім чарівних слів» (*Калька Н., Ковальчук З., 2020*), у рамках якої учням було запропоновано придумати 7 слів, які на їхню думку, найчастіше зустрічаються в казках. Ці слова записуються на аркуші А3. Після цього група повинна скласти казку, включаючи ці слова. Кожен учасник складає по одному реченню і передає хід наступному. Якщо слова використано, казку можна продовжувати далі, допоки вона не сягне свого логічного завершення.

Заняття завершилося грою «Оркестр» (*Калька Н., Ковальчук З., 2020*), де дітям пропонувалося серед музичних інструментів обрати той, який найбільше імпонує своїм звучанням. «Граючи» на інструменті, кожен учасник групи повинен спробувати створити мелодію й долучитися до загального оркестру.

Третє заняття когнітивного блоку було спрямоване на розвиток у дітей здатності вирішувати соціальні проблеми, що виникають у процесі взаємодії з іншими. Завдяки обговоренню соціальних ситуацій у групі діти вчаться аналізувати різні варіанти вирішення проблем, обирати найкращий шлях і реалізовувати його в реальному житті.

Заняття почалося з вправи «Знайди вихід», де дітям було запропоновано різні життєві ситуації, у яких вони повинні були розібратися, використовуючи групове обговорення, наприклад, «Твій друг поламав твій велосипед», «Ти не поділився ручкою з сусідом по парті». У кожній ситуації діти повинні були запропонувати варіанти вирішення проблеми, обговорити їх з іншими учасниками та вибрати найкраще рішення.

Далі було використано вправу «Уникнення конфлікту» (*Ніколаєску І., 2014*): група ділиться на дві підгрупи, кожній із яких пропонується назвати позитивні сторони уникнення як форми поведінки в конфлікті, а другій – негативні та

проілюструвати прикладами. Під час обговорення діти повинні з'ясувати, чому люди уникають конфліктів (не хочуть програти, не вистачає часу, бояться серйозного опору з боку супротивника, не хочуть робити «з мухи слона» тощо).

Останнім етапом цього заняття була гра «Актор театру». Дітям пропонувалися соціальні ролі представників різних професій, які вони повинні були відтворити. Після кожної «постановки» школярі обговорювали, що вдалося зробити правильно, а що потребує корекції.

Третім блоком психокорекційної програми є розвиток особистісного компонента соціальної компетентності, насамперед комунікативних здібностей учнів. У межах цього блоку передбачено чотири заняття, спрямовані на вдосконалення навичок спілкування та підвищення рівня емоційної резильєнтності дітей із мовленнєвими порушеннями. Кожне заняття має свою мету та складається з низки вправ, що сприяють досягненню поставлених цілей.

- Метою першого заняття було навчити дітей основам комунікації, зокрема ініціації діалогу та встановлення контакту з іншими людьми. Для цього було використано вправи, які допомогли дітям зрозуміти, як почати розмову, як висловити свої думки зрозуміло й адекватно.
- Однією з основних вправ була робота з емоційними картками, на яких зображені різні вирази обличчя, що символізують певні емоції (радість, сум, здивування тощо). Діти мали змогу спробувати передати ці емоції через міміку та жести, що стало першим кроком до розвитку невербальних комунікаційних навичок.

Інша вправа полягає в моделюванні короткого діалогу, де діти повинні були поставити просте запитання своїм однокласникам і відповісти на таке саме питання. Це допомогло дітям зрозуміти важливість першого кроку в спілкуванні – ініціативи.

Вправи на підтримку розмови, що включали використання карток із різними темами, допомогли дітям уявити ситуацію та обговорити її з партнером, що розвивало вміння вести бесіду й підтримувати соціальний контакт. Завершилось заняття вправою на створення історії за картинками, де діти, розглядаючи малюнки, мали вигадати коротку розповідь.

Мета другого заняття зазначеного блоку полягала в розвитку умінь дітей усвідомлювати свої емоції та емоції співрозмовників. Під час цього заняття учні вчилися розпізнавати емоції через міміку, інтонацію й невербальні знаки, а також навчалися правильно реагувати на емоції інших. Основною вправою цього заняття була гра «Покажи емоцію» (*Як ти? Уроки з психології для школярів (10-14 років) / Алексєєва О., 2024*), де діти отримували картки з зображеннями різних емоційних станів (наприклад, щастя, гнів, сум) і повинні були продемонструвати їх за допомогою міміки і жестів, а інші діти намагалися вгадати емоцію.

Наступною вправою було завдання «Папуга» (*Конспект №4. Тема: Міміка. URL: https://naurok.com.ua/konspekt-4-tema-mimika-49086.html*), де дітям пропонувалося прослухати коротке речення, наприклад, «Я іду гуляти». Один із учасників повторює це речення, передаючи задуману емоцію. Інші її відгадують.

Наприкінці заняття учні виконували вправу на спільне малювання емоцій: кожен повинен був намалювати картину, що символізує певну емоцію, і разом обговорити, що саме викликає цю емоцію. Це сприяло розвитку здатності до рефлексії та самовираження.

Метою третього заняття особистісного блоку був розвиток вміння дітей активно слухати співрозмовника, уважно ставитися до його слів і реагувати на них. Для цього були використані вправи, що тренують активне слухання й здатність до аналізу почутого.

Однією з основних вправ стала вправа «Вислухай мене», яка була спрямована на формування навички уважно слухати співрозмовника без втручання в хід його думок, що сприяло розвитку терплячості та здатності до конструктивного спілкування.

Останнє, четверте заняття особистісного блоку було спрямоване на мирне вирішення дітьми конфліктів і проблем із застосуванням стратегій співпраці замість конфронтації. Для цього були проведені рольові ігри, під час яких учні змоделювали ситуації конфлікту (наприклад, суперечка за іграшку) і повинні були знайти способи вирішення проблеми через переговори та компроміси. Ці вправи сприяли розвитку навичок взаємодії і здатності до компромісу.

Під час виконання вправи «Скринька непорозумінь» (*Як ти? Уроки з психології для школярів (10-14 років) / Алексєєва О., 2024*) було сформовано малі групи. Один учасник із кожної команди витягав зі «скриньки непорозумінь» опис певних ситуацій. Кожна ситуація – це зародження своєрідного конфлікту. Учасникам групи треба було знайти правильний вихід із ситуації, не спровокувавши конфлікт. Кожна група мала обговорити, які принципи важливі для мирного вирішення суперечок.

В кінці заняття було проведено вправу «Пробач мені», де учні мали можливість вибачитись один перед одним, що сприяло розвитку емоційної зрілості та вміння визнавати свої помилки.

У процесі становлення соціальної компетентності дітей із мовленнєвими порушеннями важливо забезпечити комплексний розвиток їхніх навичок самоконтролю, організації власної діяльності та успішної взаємодії з оточуючими. Саме тому в нашій психокорекційній роботі особливу увагу приділено розвитку поведінкового компонента соціальної компетентності, оскільки саме через практичні вправи й групові заняття діти вчаться розпізнавати та контролювати власні емоції, розвивають комунікативні навички, необхідні для соціальної адаптації. Відтак, у межах розвивальної програми для молодших школярів із порушеннями мовлення було заплановано три заняття, спрямованих на розвиток умінь самоконтролю й соціальної взаємодії, кожне з яких мало свою конкретну мету і тематичний фокус.

Перше заняття було присвячено розвитку умінь самоконтролю та усвідомлення власної поведінки в колективі. Його мета полягала у розвитку вмінь дітей розпізнавати емоції та аналізувати їхній вплив на поведінку. Впродовж заняття використовувалась низка вправ, які допомагали школярам розуміти, як їхня поведінка може сприйматись іншими, а також тренувати здатність керувати власними емоціями в груповій діяльності. Зокрема, вправи на розпізнавання емоцій включали роботу з картками, де було зображено різні вирази обличчя. Дітям пропонувалось ідентифікувати, які саме емоції демонструє кожне зображення, і обговорити можливі причини таких емоцій у повсякденних ситуаціях. Це навчання сприяло розвитку емоційної обізнаності, що є основою для майбутньої здатності до самоконтролю.

Упродовж другої частини цього заняття діти брали активну участь в обговоренні правил поведінки в колективі. Після короткої дискусії щодо прийнятних

форм поведінки в групі учасники вправлялися у рольових іграх, де кожен мав нагоду взяти на себе роль лідера чи учасника команди, дотримуючись правил соціальної взаємодії. Діти описували, як поводиться людина, яка поважає правила колективної роботи, і як ці правила сприяють створенню комфортного середовища для всіх учасників. Подібний формат дозволяв дітям зрозуміти, що самоконтроль та дисципліна є важливими складовими здорових соціальних відносин.

Друге заняття зосереджувалося на розвитку комунікативних здібностей, необхідних для ефективної співпраці. Його метою стало підвищення навичок командної роботи через активне залучення до групових завдань, що передбачали спільне прийняття рішень. Для цього використовувалися вправи, що стимулювали процеси комунікації, співпраці та взаємодопомоги, адже саме ці якості допомагають дітям із порушеннями мовлення адаптуватися до умов соціального середовища. Наприклад, у вправі «Командна конструкція» діти працювали в групах і створювали спільний проєкт із конструктора, обговорюючи та розподіляючи між собою завдання. У процесі виконання вправи кожен мав можливість практикувати вміння слухати, висловлювати свої ідеї і вчасно вносити зміни у власні дії відповідно до потреб команди. Така діяльність допомагала дітям навчитися співпрацювати з однолітками і контролювати свої дії, враховуючи думки інших.

Упродовж цього ж заняття діти ставили одне одному запитання, слухали відповіді і намагалися виявляти спільні інтереси. Завдання на формування навичок активного слухання допомагали учасникам зрозуміти важливість уваги до слів інших людей, а також розвивали здатність підтримувати розмову, що є важливою частиною комунікаційного процесу. Подібні вправи сприяли поступовій соціалізації дітей із порушеннями мовлення, адже вони вчилися вибудовувати стосунки, базовані на спільних інтересах і повазі до інших.

Останнє заняття поведінкового блоку було зосереджене на формуванні та розвитку емоційного самоконтролю. Воно мало на меті навчити дітей регулювати власні емоційні реакції у складних соціальних ситуаціях.

Оскільки у молодших школярів із порушеннями мовлення часто виникають труднощі в адекватній вербальній комунікації, вправи, спрямовані на емоційний самоконтроль, мають велике значення. Одна з перших вправ, яку було виконано, являла собою рольову гру «Сердиті кульки» (*Збірка ігор та вправ для формування соціальної зрілості підлітків з ООП. URL: https://naurok.com.ua/learn/vikoristannya-smart-tehnologi-na-urokah-v-osvitnomu-prostori-nush-60*), де дітям пропонувалося надути кульки і зав'язати їх. Кулька символізує тіло, а повітря в ній – гнів. Ця вправа допомогла учням зрозуміти, як їхні емоції можуть проявлятися через невербальні засоби комунікації і як можна навчитися керувати ними, щоб уникнути конфліктних ситуацій.

Пізніше діти взяли участь у вправі на швидку зміну емоцій, яка вчила їх гнучкості та адаптивності. Ведучий заняття змінював команди, і діти мали швидко демонструвати нову емоцію, показуючи її за допомогою виразу обличчя, жестів і тону голосу. Подібна вправа була спрямована на тренування вміння швидко переключатися між різними емоційними станами, що особливо корисно в реальних соціальних ситуаціях, де потрібно зберігати самовладання.

Завершальним етапом цього заняття стало проведення короткої медитації на самоконтроль, під час якої діти мали зосередитися на диханні, розслабити тіло і намагатися заспокоїтися. Це сприяло розвитку здатності до внутрішнього спокою, що є важливою навичкою для дітей із порушеннями мовлення у складних соціальних ситуаціях.

П'ятий блок психокорекційної програми був завершальним. Цей блок мав на меті підготовку учасників до самостійного продовження розвитку навичок, набутих під час програми.

На останньому його занятті відбулося закріплення результатів роботи та емоційна підтримка всіх учасників, які брали участь у психолого-педагогічному супроводі.

Остання зустріч зі школярами розпочалася з обговорення досвіду, отриманого ними на попередніх заняттях. Для цього було використано вправу «Ваш настрій і побажання» (*Збірка ігор та вправ для формування соціальної зрілості підлітків з ООП. URL: https://naurok.com.ua/learn/vikoristannya-smart-tehnologi-na-urokah-v-osvitnomu-prostori-nush-60*), яка передбачає обмін враженнями між учасниками в колі. Ця вправа сприяла створенню позитивного настрою, емоційній розрядці та укріпленню комунікативних зв'язків, налагоджених у процесі взаємодії між учасниками групи.

Для підсилення почуття завершеності та задоволеності від пройденої роботи було застосовано вправу «Подарунки» (*Ігри та вправи для тренінгів (зі скарбнички неформальної освіти). URL: https://www.gurt.org.ua/articles/43009/*), в ході виконання якої учасники групи витягували написані на аркушах паперу імена своїх ровесників й вигадували для них уявний подарунок.

Протягом всіх занять психокорекційної програми з формування соціальної компетентності діти з мовленнєвими порушеннями поступово освоювали нові підходи до взаємодії з однолітками та дорослими, вчилися розуміти й контролювати власні емоції, реагувати на почуття інших, а також приймати на себе відповідальність за свої дії. Водночас важливо зазначити, що досягнення програми були не лише в покращенні конкретних соціальних навичок, але й у підвищенні рівня самооцінки та самосприйняття дітей, що є надзвичайно важливим для їх подальшого особистісного розвитку.

В результаті проведеної нами розвивальної роботи досліджувані набули нових знань і вмінь, які будуть корисними не лише у шкільному середовищі, але й у подальшому їх житті. Програма заклала основу для позитивних змін у спілкуванні дітей, що, без сумніву, сприятиме їх більш успішній інтеграції в соціальне середовище, а також зменшить відчуття ізольованості, яке часто супроводжує дітей із порушеннями мовлення.

Відтак, для визначення ступеня ефективності запропонованої нами психокорекційної програми в експериментальній групі було здійснено контрольний зріз, результати якого відображені нижче.

Так, із метою визначення динаміки розвитку соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями нами було використано низку психодіагностичних методик, що застосовувалися і на констатувальному етапі нашого емпіричного дослідження.

Результати апробації психокорекційної програми з формування соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення показали позитивну динаміку у становленні когнітивного компонента зазначеного утворення.

Як показав проведений нами аналіз, по завершенню психолого-педагогічного супроводу спостерігається помітне покращення у розумінні дітьми соціальних норм і правил поведінки, що підтверджено результатами опитування «Я в суспільстві».

Відповідаючи на запитання «Чи знаєш ти, що таке правила поведінки?», 86% дітей продемонстрували підвищений рівень усвідомлення суспільних імперативів та швидко, не задумуючись, навели яскраві приклади, в тому числі відпрацьовані під час психокорекційної роботи, що підтверджують їхнє розуміння. Лише 14% опитаних все ще мають труднощі з чітким визначенням цього поняття.

На запитання «Чи знаєш ти, як потрібно себе поводити в школі?», 71% респондентів у процесі пожвавленої розповіді словесно відобразили реальні зразки поведінки учнів у шкільних стінах, надаючи при цьому власну оцінку конкретним діям школярів. Тим часом 29% досліджуваних залишилися на рівні, який потребує додаткової підтримки для повноцінного засвоєння цих знань. Порівняно з попереднім результатом, де лише 57% дітей володіли розумінням шкільних правил, це є показником помітного прогресу.

У відповідь на запитання «Чи знаєш ти, як потрібно поводити себе у людних місцях (магазині, на вулиці)?», 57% дітей проявили високий рівень поінформованості щодо правил поведінки в громадських місцях, наводячи широку палітру прикладів з особистого досвіду. У решти 43% опитаних помітних зрушень у розширенні цих знань не відбулося.

Наступне запитання опитувальника «Чи є в тебе порозуміння з батьками?» розкрило характер взаємодії дітей молодшого шкільного віку з вадами мовлення з найближчим соціальним середовищем. 86% досліджуваних після психокорекційної роботи охарактеризували свої стосунки з батьками як позитивні, довірливі, теплі, побудовані на принципі взаємопідтримки, взаємодопомоги. Лише 1 дитина (14%) вказала на бар'єри у спілкуванні з дорослими, що вимагає уваги до цієї проблеми з боку педагогів, батьків.

На запитання «Як ти поводиш себе в ситуації небезпеки (наприклад, під час повітряної тривоги)? До кого ти звертаєшся у таких ситуаціях?», 57% дітей продемонстрували впевненість у знанні правил поведінки під час надзвичайних ситуацій та надали чіткі приклади власних дій. Інші 43% опитаних все ще потребують додаткового опанування цими знаннями, проте їхня готовність до екстремальних умов значно зросла порівняно з початковими показниками у 57%, що вказує на суттєве підвищення рівня безпеки респондентів.

Зважаючи на загальні результати опитування, варто відмітити суттєві зрушення у розвитку когнітивної складової соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями, що свідчить про розширення уявлень респондентів про соціальні норми, правила, закони, які регулюють поведінку людини в суспільстві, та підвищення рівня соціальної зрілості й стійкості учасників психокорекційної програми.

Водночас результати психолого-педагогічного супроводу з формування соціальної компетентності учнів початкових класів продемонстрували помітні зміни

в розвитку її особистісного компонента, що вказує на позитивну динаміку у становленні комунікативних здібностей дітей із порушеннями мовлення та підкреслює ефективність використаних засобів цілеспрямованих корекційних заходів (табл. 4).

Таблиця 4. Кількісні показники рівнів розвитку комунікативних здібностей молодших школярів із порушеннями мовлення до і після формувального експерименту

Рівень	**Відносна кількість досліджуваних**	
	до формувального експерименту	**після формувального експерименту**
Дуже високий	-	-
Високий	14	28
Середній	72	58
Нижче середнього	-	14
Низький	14	-

Як видно з табл. 4, удвічі підвищився показник високого рівня комунікативних здібностей досліджуваних. Крім цієї позитивної динаміки, необхідно звернути увагу й на перехід респондентів із низьким рівнем комунікативних здібностей на рівень нижче середнього. Всі ці прогресивні зміни вказують на покращення в оволодінні базовими навичками спілкування у цієї категорії дітей. Адже школярі, які на початку психокорекційної роботи мали серйозні проблеми з комунікацією, після її завершення почали демонструвати більшу активність у процесі міжособистісної взаємодії, стали більш схильними до ініціативи в комунікативних ситуаціях, більш впевненими в собі. Разом із цим у багатьох дітей спостерігається тенденція до покращення мовленнєвих навичок у повсякденному спілкуванні, особливо в ситуаціях, що вимагають колективної взаємодії або вирішення завдань в ігрових формах.

Водночас, розкриваючи характер кількісних і якісних змін у становленні поведінкової складової соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення, слід підкреслити, що, на відміну від значних зрушень у розвитку когнітивного та особистісного компонентів, ця сфера соціальної компетентності в плані динаміки здатності особистості до самоконтролю залишилася незмінною. Це пояснюється тим, що даний елемент діяльнісної складової соціальної компетентності, будучи за своєю природою складним особистісним утворенням, потребує цілеспрямованого й тривалого розвитку. А якщо ще враховувати, що в молодшому шкільному віці навички самоконтролю лише починають формуватися і залишаються нестабільними, то це ще більше ускладнює їх швидке вдосконалення.

Все вищезазначене пояснює причину незмінності, у порівнянні з констатувальним, результатів формувального експерименту, який засвідчив наявність у 28% опитаних високого рівня, у 44% – середнього і у 28% дітей – низького рівня самоконтролю.

Утім, відсутність динаміки у показниках самоконтролю вказує на необхідність тривалішого й більш поетапного підходу до розвитку цих навичок у дітей. Саме тому у майбутніх програмах корекційної роботи варто передбачити систематичне планомірне закріплення навичок емоційної регуляції, що допоможе створити більш

стійкі механізми подолання стресу та підвищить загальну адаптивність дітей у соціальному середовищі.

Таким чином, отримані по завершенню психокорекційної роботи результати дослідження особливостей прояву всіх структурних складових соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями свідчать про ефективність, результативність впровадження на практиці розробленої нами програми психолого-педагогічного супроводу, яка сприяла розширенню уявлень дітей про соціальні імперативи, розвитку їх комунікативних здібностей, формуванню навичок конструктивної взаємодії, підвищенню емоційної стійкості, а отже, підвищенню загального рівня центрального утворення нашого дослідження.

Висновок. Оновлення системи освіти передбачає перегляд змісту навчання та розвиток у школярів соціальних навичок, які допоможуть їм вирішувати різні завдання у повсякденному, соціальному й професійному житті. У зв'язку з цим, перед педагогами, психологами, соціальними працівниками постає складне завдання – формування соціальної компетентності підростаючого покоління.

Соціальна компетентність, виступаючи продуктом зовнішніх впливів і внутрішніх перетворень, є одним із провідних утворень особистості, її набутою характеристикою, сутність якої полягає у здатності індивіда ефективно взаємодіяти з оточенням, демонструючи адаптивні комунікативні навички, соціальну чутливість та готовність до співпраці.

До складу соціальної компетентності входять знання, вміння, навички, соціальні якості, здібності, емоційно-ціннісні орієнтації, переконання особистості, її досвід міжособистісної взаємодії в різних видах людської діяльності, а також здатність будувати власну поведінку відповідно до прийнятих суспільних імперативів.

Вищевказане змістовне наповнення досліджуваного феномена визначає його структурну організацію, представлену когнітивним, особистісним та діяльнісним компонентами.

Так, когнітивна складова відображає сутність особистості як члена суспільства, знання нею соціальних норм і правил, обов'язків; в основі особистісної складової лежить прояв дитиною своїх особистісних якостей у взаємодії з людьми (самостійність, відповідальність, гуманність, почуття справедливості, доброзичливість, безпосередність тощо), вміння керувати власними емоціями й формувати ціннісні орієнтири; призначенням же поведінкової складової є практичне застосування навичок комунікації та співпраці в соціальних ситуаціях

Структура соціальної компетентності молодшого школяра, зокрема з порушеннями мовлення, співпадає з аналогічною структурною організацією особистості в цілому та відрізняється високим, середнім і низьким рівнями її розвитку.

Для учнів початкових класів із вадами мовлення характерним є переважання недостатнього (середнього й низького) рівня розвитку соціальної компетентності, який проявляється у 86% опитаних, що зумовлює пошук шляхів, форм, засобів, методів і прийомів спеціально організованої роботи з підвищення її рівня.

Авторська модель формування соціальної компетентності молодших школярів із мовленнєвими порушеннями ґрунтується на врахуванні психолого-педагогічних

умов становлення даного феномена і спрямована на розвиток його структурних складових.

Результатом апробації розробленої нами психокорекційної програми з формування соціальної компетентності дітей-логопатів стало розширення їх уявлень про соціальні імперативи, розвиток їх комунікативних здібностей, формування навичок конструктивної взаємодії, підвищення емоційної стійкості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів даної проблеми. Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо в комплексній розробці інструментальних засобів діагностики соціальної компетентності молодших школярів із порушеннями мовлення для розв'язання практичних завдань психокорекційної роботи.

References:

Басюк Н.А., Гужанова Т.С., Рудницька Н.Ю. Формування соціальної компетентності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи // Проблеми освіти. 2015. №84. С. 10-14. URL: http://eprints.zu.edu.ua/20258/

Гавриш Н.В. Орієнтація на розвиток суб'єктності студента у процесі підготовки професійно компетентних фахівців з дошкільної освіти // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Бердянськ, 2007. С. 44-49.

Гончарова-Горянська М.В. Соціальна компетентність: поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів // Рідна школа. 2004. №7-8. С. 71-74.

Докторович М.О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї: автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2007. 19 с. URL: https://surl.li/wxkgzt

Зарубінська І.Б. Теоретико-методичні основи формування соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів економічного профілю: автореф. дис. … д-ра пед. наук: 13.00.04. Київ, 2011. 38 с.

Збірка ігор та вправ для формування соціальної зрілості підлітків з ООП. URL: https://surl.li/hbjjax (дата звернення: 03.08.2024).

Ігри та вправи для тренінгів (зі скарбнички неформальної освіти). URL: https://www.gurt.org.ua/articles/43009/ (дата звернення: 16.04.2024).

Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. Ч. 1. 232 с. URL: https://surl.li/nhunjn

Коваленко В.В. Використання web-орієнтованих і мультимедійних технологій у формуванні соціальної компетентності молодших школярів: дис. … канд. пед. наук: 13.00.10. Київ, 2018. 286 с. URL: https://surl.li/fyjpma

Коробко С.Л., Коробко О.І. Нова українська школа: діагностична та корекційно-розвивальна робота з молодшими школярами: навчально-методичний посібник. Київ: Літера ЛТД, 2021. 160 с. URL: https://surl.li/hionbp

Кузьменко В.У. Соціальна компетентність дошкільнят: особливості, показники та шляхи розвитку // Дошкільне виховання. 2001. №9. С. 15.

Конспект №4. Тема: Міміка. URL: https://surl.li/nobapl (дата звернення: 16.02.2024).

Ніколаєску І.О. Формування соціальної компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів: науково-методичний посібник. Черкаси: ОІППОПП, 2014. 76 с. URL: https://surl.li/uswsjo

Пляка Л.В., Огарь С.В. Психодіагностичний комплекс з вивчення особистості студента: практичний посібник. Харків, 2016. С. 81-84. URL: https://surl.li/cwodmo

Скірко Р.Л. Формування соціальної компетентності майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: дис. … канд. пед. наук: 13.00.04. Запоріжжя, 2010. 250 с. URL: https://surl.li/vjkpoy

Смагіна Т.М. Поняття та структура соціальної компетентності учнів як наукова проблема // Вісник Житомирського державного університету. Житомир, 2010. Вип. 50. С. 138-142. URL: https://surl.li/gomdqa

Тарасов Д.І., Стахова О.О. Поняття соціальної компетентності та її структурна організація як наукова проблема. Collection of abstracts: Solving scientific problems using innovative concepts: XIV International scientific and practical conference. Copenhagen, 2024. С. 172-174. URL: https://surli.cc/ijwxsz

Тренінг «Унікальність мого Я». URL: https://surl.li/vvdelh (дата звернення: 04.01.2024).

Федоруц М.В. Формування соціальної компетентності школярів у процесі партнерської співпраці загальноосвітніх навчальних закладів з родинами // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». Ужгород, 2015. Вип. 36. С. 192-194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2015_36_63

Як ти? Уроки з психології для школярів (10-14 років): навчально-методичний посібник для педагогів і психологів / О. Алексєєва та ін. Київ, 2024. 347 с. URL: https://surl.li/bhxtjs (дата звернення: 18.05.2024).

DOI 10.5281/zenodo.15355668
UDC 373.091.2-049.5(477)(094.1):061.2ООН

CHAPTER 15.
ORGANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS SAFETY IN UKRAINE: IMPLEMENTATION OF THE UN DECLARATION ON SCHOOL SAFETY

Tetyana VOLOSHANIVSKA
Doctor of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines
of the Institute of Law and Security of
Odessa State University of Internal Affairs
(65014, Odessa, Uspenska St., 1)
t.voloshanivska@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1060-5412

Abstract. The problem of this study is that in military conflicts the educational environment is always under attack. Protecting educational institutions from attacks should be one of the priorities of government agencies, as educational institutions must remain a safe place to learn. Throughout the civilized world, there are countries that are experiencing military aggression from other countries, which exposes subjects of the educational process to risks and dangerous measures at the national and school levels. The main purpose of the study is to analyze the international experience of various countries affected by armed attacks, to consider protective measures carried out at the school level in foreign countries and their further implementation in the national context in order to adapt and improve the situation in the educational environment in our country, taking into account the needs of a specific region, in order to guarantee the safety of the educational process at the proper level.

Keywords: educational environment, UN Declarations on Safe Schools, international experience, legal principles, armed conflict, international law, national law.

ОРГАНІЗАЦІЯ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ООН ПРО БЕЗПЕКУ ШКІЛ

Освіта є абсолютною необхідністю не лише для самих дітей, але й для глобального миру, стабільності та процвітання для всіх.

Вірджинія Гамба
представник Генерального секретаря
з питань дітей і збройних конфліктів

Анотація. Проблематика даного дослідження полягає у тому, що у воєнних конфліктах освітнє середовище завжди знаходиться під ударом. Захист освітніх установ від нападів повинно бути одним з пріоритетних напрямків діяльності органів державної влади, оскільки заклади освіти повинні залишатися безпечним місцем для навчання. У всьому цивілізованому світи є країни, які відчувають на собі військову агресію з боку інших країн, що наражає суб'єктів освітнього процесу до ризиків та небезпечних заходів на

загальнодержавному рівні та рівні шкіл. Основною метою дослідження є аналіз міжнародного досвіду різних країн, які потрапляли від збройних нападів, міркування щодо захисних заходів, які проводяться на рівні шкіл у зарубіжних країнах та подальшого впровадження їх до національного контексту задля адаптації та покращення ситуації в освітньому середовищі у нашій державі з урахуванням потреб конкретного регіону аби гарантувати безпеку освітнього процесу на належному рівні.

Ключові слова: освітнє середовище, Декларації ООН про безпеку шкіл, міжнародний досвід, правові засади, збройний конфлікт, міжнародне законодавство, національне законодавство.

Вступ. На жаль, пропри всі старання, діти України сьогодні таки зазнали наслідків війни. Багато з них втратили одного чи й двох батьків, вимушені були залишити свої домівки, або й того гірше – не мали змоги цього зробити, і продовжують жити там, де щодня ворожі обстріли. Перша леді нашої держави Олена Зеленська під час підписання Меморандуму про взаєморозуміння з Представництвом Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) в Україні наголосила: «Всі наші діти в небезпеці. Ми маємо постійно розповідати світові, як війна забирає дитинство у наших дітей. Світ має почути про це і пам'ятати щодня» *(промова О. Зеленської https://surl.li/zdfjzz).*

Враховуючи реалії сьогодення суб'єкти захисту прав дітей повинні забезпечувати безпечний простір освітнього процесу на декількох локаціях – у приміщенні де навчаються діти, на території закладу освіти та в укритті. Дуже важливо повернути дітям відчуття безпеки та контролю, тому важливо дбати про передбачуваність усього, що відбувається в освітньому просторі задля комплексного забезпечення психологічного та фізичного безпечного освітнього середовища та належних умов для навчання та викладання в закладах освіти.

Для створення безпечного освітнього середовища необхідні зусилля усіх суб'єктів захисту прав дітей органів державної та недержавної влади різних рівнів. Провідну роль відіграють Міністерство освіти і науки України, спільно з фондом Президента України з підтримки освіти, міжнародними організаціями, представниками правоохоронних органів. Безпечне освіне середовище нашої країни повинно відбуватися з урахуванням глибокого аналізу міжнародного досвіду.

Безумовно належна безпека освітнього середовища це сьогодні один з головних аспектів навчально-виховного процесу, так як є нагальна потреба вміло та вчасно реагувати на надзвичайні ситуації під час офлайн навчання, особливо коли країна знаходиться в стані війни, оскільки це вплине на якість навчального процесу. В умовах воєнного стану безпечне освітнє середовище потребує переосмислення та все більшої уваги. Враховуючи реалії сьогодення, де діти постійно знаходяться в умовах небезпеки, усі учасники освітнього процесу повинні знати та володіти навичками щодо формування безпечного освітнього середовища задля здобуття дітьми якісної освіти.

1. Безпечне освітнє середовище: правові засади формування.

Будь-яка сучасна, розвинута держава світу приділяє багато уваги та здійснює свою діяльність задля забезпечення безпеки усіх учасників освітнього процесу, оскільки діти це майбутнє та благополуччя нації, питання інтелектуального

виховання та розвитку дітей має критичне значення. Держава на чолі з навчальними закладами несуть безпосередню відповідальність за створення належного безпечного освітнього середовища. Саме таке середовище сприяє отриманню якісної освіти із мінімальними ризиками та небезпечними складовими.

Належне, якісне правове підґрунтя формування безпечного освітнього середовища є запорукою позитивного розвитку правовідносин у цьому напрямку. Органи державної влади повинні на належному рівні здійснювати законодавче закріплення механізмів забезпечення безпечного освітнього середовища наймолодших українців, враховуючи інтереси усіх суб'єктів цих правовідносин.

Наукова спільнота має власне бачення щодо визначення поняття освітнє середовище. Так, наприклад, В.А. Ясвін, вважає, що освітнє середовище – це характеристика життя всередині освітнього закладу, система впливів і умов формування особистості, а також система можливостей для розвитку особистості, які містяться у соціальному та просторово-предметному оточенні *(Ясвін, 2018)*. Г.П. Васянович коценптуалізував поняття «безпечне освітнє середовище» в контексті характеристики завдань педагогів з метою формування безпечного освітнього середовища у вищому навчальному закладі *(Васянович, 2017)* В свою чергу, Бутузова Л.П., Ледньова О.О. вважають безпечне освітнє середовище – це ті умови, які сприяють фізичній, психологічній та соціальній безпеці учнів. Це охоплює фактори, такі як відсутність загроз, створення емоційно підтримуючого клімату та сприяння соціалізації, щоб забезпечити ефективне навчання учнів та їх розвиток *(Бутузова, Ледньова, 2024)*.

Згідно з Законом України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 р. «безпечне освітнє середовище» – належні умови в освітніх закладах, наявність яких унеможливлюють заподіяння суб'єктам освітнього процесу будь-якої шкоди (фізичної, моральної, майнової). Безпечне освітнє середовище охоплює напрями щодо дотримання санітарних, протипожежних будівельних правил безпеки; норми у сфері кіберпростору; захист індивідуальних даних; безпеки вживання якісних продуктів харчування та надання належних послуг у сфері харчування; не застосування будь-якого прояву насильства (фізичного, психологічного, економічного); відсутність дискримінації, приниження честі, гідності, ділової репутації (шляхом булінгу, розповсюдження неправдивих чуток, в тому й числі із використанням мережі інтернет, кіберпростору); створення безпечних умов, які унеможливлюють придбання, вживання та розповсюдження та території навчального закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних та психотропних речовин *(Закон України Про повну загальну середню освіту, 2020)*.

В методичних рекомендаціях «Інноваційні методики та сучасні практики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей» А.О. Сухарєва вдало деталізувала нормативно-правове забезпечення формування безпечного освітнього середовища, серед яких зосередила свою увагу на міжнародних та національних стандартах *(Сухарєва, 2024)*.

✓ Декларація прав дитини, 1959 р., прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН:

- міжнародний документ, який закріплює основоположні права та принципи, що забезпечують дітям щасливе дитинство. Визначають роль батьків та

органів державної влади щодо реалізації цих прав. Серед основних прав закріплено право на здобуття освіти, яка має бути безоплатною та обов'язковою, щонайменше на початкових рівнях. Дитині має надаватися освіта, яка сприятиме її загальному культурному розвитку і завдяки якій вона зможе, на основі рівності можливостей, розвинути свої здібності та особистий світогляд, а також усвідомити моральну та соціальну відповідальність і стати корисним членом суспільства. Найкраще забезпечення інтересів дитини має бути керівним принципом для тих, хто несе відповідальність за її освіту і навчання; насамперед таку відповідальність несуть її батьки *(Декларація прав дитини, 1959)*.

✓ Конвенція ООН про права дитини, 1989 р. та факультативні протоколи до неї (щодо участі дитини у реалізації права дитини на освіту):

- основний міжнародний документ присвячений широкому спектру прав дитини. З метою поступового досягнення здійснення права на освіту на підставі рівних можливостей держави-учасниці повинні:

❖ сприяти розвиткові різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечувати її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги;

❖ забезпечувати доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів;

❖ забезпечувати доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей;

❖ вживати заходів для сприяння регулярному відвіданню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу;

❖ вживати всіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідно до цієї Конвенції;

❖ визнавати право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку *(Конвенція ООН про права дитини, 1989)*.

✓ Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року № 463-IX:

- закріплює термін «безпечне освітнє середовище»; визначає організацію освітнього процесу в безпечному освітньому середовищі; містить норми, які визначають, що заклад освіти створює безпечне освітнє середовище з метою забезпечення належних і безпечних умов навчання, виховання, розвитку учнів, а також формує у них гігієнічні навички та засади здорового способу життя; регламентує діяльність опорного закладу освіти *(Закон України Про повну загальну середню освіту, 2020)*.

✓ Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII:

❖ деталізує значення терміну «безпечне освітнє середовище»;

❖ закріплює за засновником закладу освіти або уповноваженого ним органу (особи) здійснювати контроль за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; розглядати скарги про відмову у реагуванні на випадки булінгу (цькування) за заявами здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та приймає рішення за результатами розгляду таких скарг; сприяти створенню безпечного освітнього середовища в закладі освіти та вживати заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг (цькування), стали його свідками або постраждали від булінгу;

❖ встановлює, що керівник закладу освіти забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), у тому числі;

❖ прописує державні гарантії в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану серед яких створення безпечного освітнього середовища, організацію здобуття освіти, освітнього процесу в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду) у межах своєї компетенції здійснюють;

❖ Центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки здійснює нормативно-правове забезпечення функціонування системи освіти і науки та видає накази з питань створення безпечного освітнього середовища *(Закон України Про освіту, 2017).*

✓ Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III:

❖ цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини;

❖ держава гарантує дитині право на охорону здоров'я, безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя *(Закон України Про охорону дитинства, 2001).*

✓ Наказ Міністерства освіти і науки України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» від 28.12.2019 № 1646:

❖ визначає механізм реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти всіх типів і форм власності, крім тих, які забезпечують здобуття освіти дорослих, у тому числі післядипломної освіти;

❖ завданнями діяльності щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладі освіти є створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти, що включає психологічну та фізичну безпеку учасників освітнього процесу;

❖ керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень створює безпечне освітнє середовище в закладі освіти, вільного від будь-яких форм насильства та дискримінації, в тому числі булінгу (цькування);

❖ планування відповідних заходів здійснюється за результатами моніторингу стану освітнього середовища в закладі освіти *(Наказ МОН Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти, 2019).*

✓ Постанова Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту "Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі» від 15 серпня 2023 р. № 867 затверджує «Порядок реалізації експериментального проекту "Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі»" від 15 серпня 2023 р. № 867:

- метою експериментального проекту є забезпечення безпеки в освітньому середовищі, у тому числі запобігання, раннє виявлення, припинення та усунення можливих негативних явищ, шляхом запровадження та організації діяльності спеціаліста із безпеки в освітньому середовищі;

❖ спеціаліст протягом строку реалізації експериментального проекту виконує такі функціональні обов'язки:

➢ здійснює безпосередню взаємодію із суб'єктами взаємодії відповідно до їх компетенції з питань забезпечення безпеки учнів в освітньому середовищі;

➢ розробляє і узгоджує із суб'єктами взаємодії відповідно до їх компетенції плани заходів (короткострокових, довгострокових) щодо покращення стану забезпечення безпеки учнів в освітньому середовищі;

➢ проводить інформаційно-просвітницькі заходи для педагогічних працівників з питань забезпечення безпеки в освітньому середовищі;

➢ вносить керівництву закладів освіти, які закріплено за спеціалістом, пропозиції щодо покращення стану цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки в закладах освіти;

➢ бере участь у проведенні фахівцями компетентного суб'єкта взаємодії превентивних заходів (лекцій, інтерактивних занять тощо) з основ безпеки та захищеності життя і діяльності дитини;

➢ бере участь у розробленні рекомендацій (їх проектів) для учнів та педагогічних працівників з питань щодо дотримання прав та інтересів учнів, забезпечення їх безпеки;

➢ бере участь в організації забезпечення безпеки під час проведення масових заходів у закладах освіти, які закріплено за спеціалістом;

➢ веде паспорт безпеки закладу освіти відповідно до визначеної форми;

➢ здійснює обстеження прилеглої до закладу освіти території щодо діяльності гральних закладів, закладів торгівлі, які порушують вимоги законодавства щодо заборони продажу дітям алкогольних напоїв і тютюнових виробів;

➢ у разі виявлення ознак правопорушення негайно повідомляє відповідним суб'єктам взаємодії та/або службам, органам державної влади про такий факт, обов'язково реєструє таке повідомлення в паспорті безпеки закладу освіти;

➢ невідкладно інформує підрозділи ДСНС про виявлення пожеж та інших надзвичайних ситуацій в закладі освіти та/або на прилеглій до закладу освіти території;

➢ проводить моніторинг стану забезпечення безпеки учнів у приміщенні закладу освіти, на території обслуговування;

➢ невідкладно інформує орган місцевого самоврядування (керівника відповідної військової адміністрації) про надзвичайні ситуації, нещасні випадки, що виникають в закладі освіти;

➢ бере участь в евакуації учасників освітнього процесу в разі загрози їх життю та здоров'ю *(Постанова КМУ Про реалізацію експериментального проекту "Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі», 2023).*

✓ Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі від 25 травня 2020 року № 195/2020:

❖ створення сучасного, розвивального, безпечного, комфортного та інклюзивного освітнього середовища;

❖ забезпечення відповідності змісту повної загальної середньої освіти та методик навчання сучасним потребам дитини;

❖ здійснення моніторингу процесів реалізації соціального і здоров'я збережувального компонентів навчання;

❖ упровадження в закладах освіти міжнародних програм із протидії проявам насильства та булінгу (цькування) і їх попередження;

❖ удосконалення механізму надання медичних послуг дітям шкільного віку;

❖ проведення ефективних інформаційних кампаній для учасників освітнього процесу *(Указ Президента України Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, 2020).*

✓ Концепція безпеки закладів освіти. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 301-р:

❖ створення безпечної інфраструктури закладів освіти;

❖ ефективне попередження та протидія негативним безпековим явищам в освітньому середовищі;

❖ формування компетентностей безпеки в учасників освітнього процесу;

❖ організація безпечного підвезення учнів та вчителів до/із закладів загальної середньої освіти;

❖ забезпечення мінімальних вимог для належної організації освітнього процесу в захисних спорудах цивільного захисту закладів освіти;

❖ забезпечення пожежної та техногенної безпеки закладів освіти. Виконавцями заходу визначено обласні, Київську міську державні (військові) адміністрації, ДСНС, засновників закладів освіти (за згодою), строк виконання - 2023-2025 роки;

❖ забезпечення в установленому порядку охорони закладів освіти із залученням поліції охорони, встановлення у закладах освіти комплексу тривожної сигналізації з підключенням до пунктів централізованого спостереження та реагування;

❖ посилення поліцейської присутності у закладах освіти з наданням ефективних поліцейських послуг щодо недопущення вчинення правопорушень учасниками освітнього процесу та стосовно них;

❖ запровадження системи раннього попередження та евакуації учасників освітнього процесу в разі нападу, ризику нападу на заклад освіти або іншої небезпеки;

❖ впровадження алгоритму дій у разі виникнення небезпечних ситуацій, виявлення вибухонебезпечних та інших підозрілих предметів у закладі освіти;

❖ трансформації психологічної служби системи освіти та психологічного супроводу з урахуванням впливу військової агресії на учасників освітнього процесу;

❖ удосконалення нормативно-правової бази у сфері громадської безпеки в частині підвищення ефективності попередження та недопущення вчинення правопорушень в закладах освіти *(Розпорядження КМУ Концепція безпеки закладів освіти, 2023)*.

✓ Лист МОН № 1/3845 - 22 від 02.04.23 року «Про рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні»:

➢ першочерговими завданнями ЗДО у воєнний час є:

❖ налагодження ефективної комунікації учасників освітнього процесу;

❖ відновлення освітнього процесу;

❖ зарахування до закладу дітей раннього та дошкільного віку із числа внутрішньо переміщених осіб за місцем тимчасового проживання;

❖ організація освітнього процесу в ЗДО для всіх дітей;

❖ своєчасне надання керівником ЗДО запиту до засновника щодо наявності проблем і можливих шляхів їх вирішення;

❖ створення у ЗДО безпечних умов для всіх учасників освітнього процесу;

❖ створення умов для підвищення фахового рівня педагогічних працівників щодо організації освітнього процесу за дистанційною та змішаною формами організації освітнього процесу й надання педагогічної підтримки дітям раннього та дошкільного віку, у тому числі й з особливими освітніми потребами, їхнім батькам;

❖ здійснення інформаційної підтримки та психологічного супроводу учасників освітнього процесу;

❖ здійснення співпраці з інклюзивними ресурсними центрами (далі - ІРЦ);

❖ застосування інструментів управлінської діяльності для вирішення надзвичайних ситуацій *(Лист МОН Про рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні, 2023)*.

✓ Лист МОН № 1/3371-22 від 06.03.2022 «Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій»:

❖ сприяти організації комунікації дітей та їхніх батьків з іншими членами громади;

❖ створювати безпечний соціально-освітній простір;

❖ адаптувати освітній процес в умовах війни з урахуванням ситуацій, що склалися;

❖ добирати форми і методи взаємодії між учасниками освітнього процесу відповідно до конкретної ситуації кожного;

❖ володіти інформацією щодо ресурсного забезпечення освітнього процесу в умовах дистанційної роботи;

❖ володіти навичками організації та проведення онлайн-заходів;
- налагоджувати комунікацію з учасниками освітнього процесу в телефонному режимі, через листування електронною поштою тощо *(Лист МОН Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій, 2022)*.

✓ Лист МОН від 14.08.2020 № 1/9-436 “Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)”:

❖ міжвідомча координація дій між суб’єктами реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти (службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, органами місцевого самоврядування, керівниками та засновниками закладів освіти, територіальними органами (підрозділами) Національної поліції України) здійснюється згідно з Планом заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) в закладах освіти, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 26.02.2020

N 293 (зі змінами);

❖ план заходів спрямований на забезпечення регулярного інформаційного обміну, узгодження завдань та дій щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) між суб’єктами реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці *(Лист МОН Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню), 2020).*

✓ Розпорядження КМУ від 4 серпня 2021 р. № 898-р “Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл”:

❖ ефективна система моніторингу нападів на заклади освіти;

❖ захист закладів освіти від нападів та їх відновлення у разі пошкодження;

❖ забезпечення створення безпечних умов у закладах загальної середньої освіти;

❖ забезпечення безперервності навчання;

❖ забезпечення психологічного супроводу освітнього процесу та впровадження програм психоемоційної підтримки для учасників освітнього процесу з урахуванням збройного конфлікту та його наслідків;

❖ забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту;

❖ розроблення механізму міжвідомчої взаємодії з координації заходів імплементації Декларації про безпеку шкіл;

❖ інформаційна підтримка впровадження положень Декларації про безпеку шкіл;

❖ забезпечення інформування закладів освіти про вимоги Декларації про безпеку шкіл;

❖ забезпечення співпраці з цільовою групою ООН із спостереження та звітності з питань дітей та збройних конфліктів;

➢ інформування міжнародних партнерів України, зокрема на майданчиках ООН, ЄС, НАТО, ОБСЄ та Ради Європи, про здійснення заходів на національному рівні, пов’язаних із дотриманням зобов’язань України за Декларацією про безпеку шкіл *(Розпорядження КМУ Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл, 2021).*

✓ Наказ МОН, МВС від 20.11.2023 № 1436/940"Про затвердження Порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної

служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки":

- заходи із популяризації знань у сфері цивільного захисту, у тому числі, щодо дій у надзвичайних ситуаціях та правил пожежної безпеки, територіальними органами та підрозділами ДСНС та НПУ щодо профілактичної діяльності серед здобувачів освіти із запобігання вчиненню правопорушень (далі - заходи) можуть здійснюватися з використанням класів безпеки, у тому числі, мобільних (пересувних);
- заняття у класах безпеки проводяться педагогічними працівниками. До проведення занять можуть залучатись працівники територіальних органів та підрозділів ДСНС, працівники (поліцейські та/або державні службовці) територіальних органів та підрозділів НПУ;
- заходи із використанням класів безпеки, у тому числі мобільних (пересувних), проводяться з дотриманням вимог безпеки та санітарних вимог *(Наказ МОН, МВС Про затвердження Порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки, 2023).*

✓ Постанова КМУ від 13 вересня 2017 р. № 684 "Про затвердження Порядку ведення обліку дітей дошкільного, шкільного віку, вихованців та учнів":

❖ відповідальні працівники закладів освіти забезпечують у межах своєї компетенції ведення обліку, а саме:

- створюють профіль дитини під час першого зарахування до закладу освіти та невідкладно вносять необхідну інформацію до нього;
- вносять до профілю дитини інформацію про її зарахування, відрахування (вибуття) та переведення на підставі відповідних рішень закладів освіти;
- фіксують у профілі дитини інформацію про невідвідування нею закладу освіти з невідомих або без поважних причин;
- актуалізують інформацію у профілі дитини протягом двох робочих днів з дати її надходження;
- вносять в автоматизований комплекс менеджменту інформацію про заклад освіти для автоматичного розрахунку вільних місць у закладах освіти *(Постанова КМУ Про затвердження Порядку ведення обліку дітей дошкільного, шкільного віку, вихованців та учнів, 2017).*

2. Декларація ООН про безпеку шкіл: забезпечення права на освіту та формування безпечного освітнього середовища у період збройного конфлікту. Міжнародний досвід.

У період збройного конфлікту заклади освіти повинні залишатися безпечним місцем для отримання знань. Проте право дітей на здобуття освіти і захист навчального простору порушується в країнах, які страждають від збройних конфліктів. Це проявляється в завданні шкоди життю та здоров'ю дітей (вбивства, катування, вербування); використання шкіл у якості казарм, складів зброї,

приміщення для утримання заручників; повне або часткове руйнування шкіл та освітньої інфраструктури.

До негативних наслідків можна віднести: погіршення відвідування шкіл; зменшення кількості школярів, оскільки переважна більшість виїжджає за кордон; зниження якості освіти; скорочення викладацького складу – усе це є перешкодою для здобуття дітьми якісної освіти та реалізації свого права на освіту та належного розвитку. Тому, органи державної влади спільно з міжнародними організаціями, місцевими неурядовими організаціями, волонтерами, правоохоронними органами повинні підтримувати освітян та здобувачів освіти у захисті їх прав від використання у військових цілях.

На превеликій жаль, наша країна стикнулась з повномасштабним воєнним вторгненням і з перших днів такого нападу виникли руйнівні ризики в освітньому середовищі для усіх суб'єктів освітньої діяльності. Перед державою постала низка викликів щодо впровадження захисних заходів попередження та подолання конфліктів. При цьому заходи повинні бути адаптовані для задоволення інтересів та потреб конкретного регіону, аби гарантувати та створювати безпечний освітній простір для навчання.

Сумні події останніх років в нашій країни призвели до того, що наймолодші українці не мають повноцінного безпечного середовища задля здобуття освіти. Країна агресор стверджує, що наносить удари виключно по військових об'єктах, однак їх війська руйнують навчальні заклади усіх рівнів. Так, статистика вражає, з перших днів військової агресії найбільше зруйновано та пошкоджено закладів освіти у Харківській області (пошкоджено - 733; зруйновано - 99); Донецькій області (пошкоджено - 387; зруйновано - 112); Дніпропетровській області (пошкоджено - 404; зруйновано - 13); Херсонській області (пошкоджено - 299; зруйновано - 71); Миколаївській області (пошкоджено - 264; зруйновано - 33); Київській (пошкоджено - 233; зруйновано - 15); Сумській (пошкоджено - 204; зруйновано - 17); Луганській (пошкоджено - 182; зруйновано - 23). В цілому 3798 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 365 з них зруйновано повністю *(МОН, офіційний сайт).*

Безпека освітнього середовища у навчальному просторі відіграє ключову роль для створення належних умов інтелектуального розвитку дітей України. Для ефективного, якісного навчання підростаючому поколінню необхідно враховувати зовнішні та внутрішні чинники, які безпосередньо мають вплив на навчання та визначають ступінь безпечності. Серед таких чинників можна виділити наступні: комунікація між учасниками освітнього процесу, політичне становище в країні, загрози воєнного стану та активних військових дій, відносини між батьками та керівництвом закладу освіти тощо. Безпечне освітнє середовище включає в себе створення сприятливої атмосфери, де усі учасники освітнього процесу, особливо учні, відчувають себе безпечно, як фізично так і психологічно. Але усього цього можливо досягнути шляхом використання ефективних методів взаємодії суб'єктів захисту прав дітей з урахуванням їх потреб та соціально-емоційного стану під час навчання.

У вересні 2024 року з нагоди Міжнародного дня захисту освіти від нападів Генеральний секретар ООН заявив, що освіта не лише є основним правом людини сама по собі – вона є важливою для реалізації всіх прав людини. Кожна розвинута

цивілізована країна світу повинна постійно інвестувати в освіту, докладати усіх зусиль для захисту учасників освітнього процесу, притягувати до відповідальності тих, хто здійснює атаки на навчальні заклади. Антоніу Гутерреш закликав всі країни повністю підтримати та впровадити Декларацію про безпеку шкіл, підтримати Глобальну коаліцію із захисту освіти від нападів та зробити все можливе для того, щоб діти та молодь могли продовжувати своє навчання – як під час війни, так і після припинення бойових дій. Необхідно зберігати право на освіту кожної дитини, незалежно від місця її проживання (*Заява Генерального секретаря з нагоди Міжнародного дня захисту освіти від нападів).*

Декларація, розроблена у Женеві у першій половині 2015 року у ході міждержавних консультацій на чолі з урядами Норвегії та Аргентини, надає державам можливість висловити свою широку політичну підтримку захисту освітніх установ від нападів *(Декларація про безпеку шкіл).* Декларація – це засіб, за допомогою якого держави приймають Вказівки із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів. Окрім зобов'язання ухвалити Вказівки та включити їх положення у національне законодавство і практику, підписанти Декларації також погоджуються: збирати дані та розслідувати напади на освітні установи; розробляти адаптивні до конфлікту підходи до освіти; забезпечувати продовження освіти під час збройного конфлікту *(INEE, 2013 https://surl.li/hxagmu).*

Декларацію про безпеку шкіл підтримали найвищі рівні в ООН, зокрема Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш; колишній Верховний комісар з прав людини Зейд Раад Аль Хусейн; і Спеціальний представник з питань дітей і збройних конфліктів Вірджинія Гамба, кожен з яких закликав усі держави-члени ООН підтримати Декларацію.

Поряд з іншими зарубіжними країнами, Україна імплементувала Декларацію про безпеку шкіл та стала сотою країною, яка повністю підтримала основні положення цього міжнародного документу. Реалізація положень декларації відбулась шляхом прийняття та затвердження Кабінету Міністрів України плану заходів про безпеку шкіл з подальшим її впровадженням.

Вище зазначена Декларація містить основоположні зобов'язання для запобігання і вчасного реагування на напади та використання закладів освіти під час збройного конфлікту у військових цілях. Важливо зауважити, що серед країн, які прийняли Декларацію до виконання є держави на території яких немає військових конфліктів, однак є і такі держави, де має місце збройна агресія.

Міжнародна спільнота має чітке твердження, що в умовах військового конфлікту життя людини, його психологічне, моральне та соціальне благополуччя постійно знаходяться під руйнівним впливом, особливо це торкається та негативно впливає на життєдіяльність дітей. Дуже багато учнів ходять до закладів освіти розташованих поблизу лінії активних військових дій, де активні обстріли загрожують їхньому життю та здоров'ю. Отож міжнародні партнери мають сподівання, що впевненими кроками, спільними зусиллями ми йдемо до створення безпечного середовища як безпосередньо в закладах освіти так і на прилеглих до них територіях.

У плані заходів, щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл містяться інформація щодо основних положень, які необхідно реалізувати задля забезпечення безпеки під час освітнього процесу; закріплюється строк виконання такого заходу, це

може бути затверджено або на постійній основі або вказується чіткій рік виконання; обов'язково визначають відповідальних осіб за виконання; деталізують наслідки від вчинених заходів (очікуваний результат) та обов'язково присвячують окремий розділ щодо матеріального забезпечення (фінансування).

Аналізуючи Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заході щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл» від 4 серпня 2021 р. № 898-р. хочемо більш детально зупинитись на кожному з напрямків та положень, що містяться у плані заходів. Перший напрямок спрямований на забезпечення ефективної системи моніторингу нападів на заклади освіти. В межах цього напрямку відповідальні за виконання особи повинні забезпечити навчання представників органів місцевого управління у сфері освіти та представників безпосередньо закладів освіти (освітян). Особливість полягає в тому, що територіально представники таких органів розташовані на територіях де ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окуповані рф. Навчання спрямовані на моніторинг та інформування про напади на освітні заклади, а також використання їх у військових цілях. За виконання даного заходу відповідальні обласні державні (військові адміністрації), результатом якого повинно бути – навчання представників органів місцевого управління освітою та освітяни (представники закладів освіти). Такі навчання необхідно проводити протягом року, щодо фінансування – не потребує.

В межах проведення заходу «ефективна система моніторингу нападів на заклади освіти» необхідно здійснити та впровадити механізм моніторингу, раннього попередження, здійснення евакуації усіх учасників освітнього процесу у випадку нападу або виникнення такого ризику безпосередньо на заклад освіти. Відповідальними за виконання такого заходу є Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Національна поліція України, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України (за згодою) Мінреінтеграції обласні держадміністрації (військові адміністрації). Бажаний результат – це запровадження механізму моніторингу, раннього попередження та евакуації учасників освітнього процесу у разі нападу або ризику нападу на заклад освіти. Під час реалізації цього заходу фінансування не потрібне.

Другий не менш важливий напрямок спрямований на захист закладів освіти від нападів та їх відновлення у разі пошкодження. Обласні державні (військові) адміністрації та органи місцевого самоврядування (за згодою) повинні вчинити усі заходи спрямовані на створення і забезпечення безпечних умов у закладах загальної середньої освіти направлені на створення захисних споруд цивільного захисту або проведено їх ремонт; забезпечено дотримання вимог законодавства у сфері пожежної та техногенної безпеки. Зрозуміло, що для виконання цих заходів потрібні кошти. Як правило, це здійснюється за рахунок державного чи місцевого бюджетів, за рахунок балансоутримувачів закладів освіти в межах асигнувань та за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством.

Третій потужній напрямок плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл є забезпечення безперервності навчання. Враховуючи реалії сьогодення освітяни закладів загальної середньої освіти потребують у забезпеченні технічними засобами для проведення занять в режимі онлайн. Дуже важливим є забезпечення психологічного супроводу освітнього процесу, здійснення психоемоційної підтримки

усіх учасників освітнього процесу з урахуванням актуальних проблем збройного конфлікту та його руйнівних наслідків. Серед органів державної влади відповідальними за реалізацію цих заходів будуть МОН, обласні держадміністрації (військові адміністрації) органи місцевого самоврядування (за згодою) Інститут модернізації змісту освіти (за згодою) громадські та міжнародні організації (за згодою). З урахуванням продовження збройного конфлікту, ці заходи необхідно проводити на постійній основі.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на четвертий напрямок з плану заходів – забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту. Держава повинна не епізодично звертати увагу на механізми захисту реалізації права на освіту усіх учасників освітнього процесу, а на систематичній основі забезпечувати та контролювати ці процеси. Важливе місце в цьому напрямку займає імплементація Декларації про безпеку шкіл, головним суб'єктом реалізації буде МОН за участю заінтересованих органів та установ. Розроблені пропозиції та рекомендації відправляють до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Зазначені заходи здійснюються протягом року та додаткового фінансування не потребують.

Інформаційне забезпечення під час військової агресії вкрай важливий напрямок, тому в межах реалізації Декларації інформаційна підтримка впровадження положень Декларації про безпеку шкіл займає одне з головних напрямків у плані заходів. Серед основних напрямків інформаційного забезпечення є інформування закладів освіти про основоположні засади та вимоги Декларації; здійснення заходів щодо співпраці з міжнародними організаціями, серед яких ООН (з питань захисту прав дітей у збройних конфліктів); інформування закордонних партнерів нашої держави на міжнародних майданчиках ООН, ЄС, НАТО, ОБСЄ, Ради Європи про заходи які проводяться на національному рівні щодо дотримання Україною зобов'язань передбачених Декларацією про безпеку шкіл. Обов'язковим компонентом є співпраця та обмін інформацією/досвідом з іншими міжнародними країнами, які є учасниками-членами Декларації про безпеку шкіл, задля подальшого впровадження заінтересованими сторонами Декларації. Результатом такої співпраці в першу чергу повинно забезпечити сталість міжнародного співробітництва у напрямку захисту прав дітей; дотримання зобов'язань за Декларацією; належне проведення інформаційних та просвітницьких заходів щодо реалізації права на безпечну освіту.

Отже, Декларація про безпеку шкіл – міжурядове політичне зобов'язання захистити студентів, викладачів, школи та університети від найгірших наслідків збройного конфлікту. Саме у Декларації про безпечні школи викладено низку зобов'язань щодо посилення захисту освіти від нападів і обмеження використання шкіл і університетів у військових цілях. Вона спрямована на забезпечення безперервності безпечної освіти під час збройного конфлікту. На сьогоднішній день до цієї міжнародної політичної угоди приєдналася 121 держава світу.

Якщо деталізувати позитивні сторони Декларації, то дійсно вона створює та об'єднує співтовариство націй, обов'язком яких є повага природи походження шкільних закладів, взаємодопомога, розвиток та обмін досвідом захисту закладів освіти під час збройних конфліктів. Саме Декларація містить конкретні пропозиції

конкретних заходів, які необхідно вживати щоб стримати військову агресію спрямовану на використання навчальних закладів, кардинально знизити ризик нападів на заклади освіти та руйнування інфраструктури та пом'якшити наслідки таких нападів. Країни, які ратифікували цю Декларацію зобов'язані збирати інформацію про військові напади на заклади освіти, сприяти розслідуванню військових злочинів пов'язаних з освітою, надавати необхідну допомогу постраждалим. Підтримуючи Декларацію, держави також зобов'язуються відновити доступ до безпечної освіти та розвивати системи освіти, які будуть чутливими до конфліктів і сприятимуть повазі між соціальними та етнічними групами.

Під час реалізації заходів спрямованих на створення безпечного освітнього середовища, суб'єкти захисту прав дітей повинні дотримуватись основних принципів безпечного освітнього середовища. Життя та здоров'я людини є найвищою цінністю, тому принцип пріоритету життя людини є головним, що визначає створення необхідної безпеки під час навчального процесу, максимально усувати ризики, які можуть загрожувати життю та здоров'ю усіх учасників освітнього процесу. Застосування тих чи інших заходів повинно здійснюватися з урахуванням принципу регіональної специфіки, тобто вибір механізмів захисту повинен обиратися з урахуванням розташування закладу освіти в найбільш небезпечних зонах де ведуться активні бойові дії та можливості виникнення інших надзвичайних ситуацій. Ще одним з головних принципів є принцип комплексної оцінки небезпек, тобто необхідно враховувати усі різноманітні ризики, які виникають в освітньому середовищі, підходити системно задля досягнення максимального ефекту безпеки. З цього принципу випливає наступний принцип – принцип максимальної ефективності керування системою заходів спрямованих на забезпечення максимальної безпеки освітнього середовища.

У багатьох країнах збройні конфлікти продовжують руйнувати не тільки шкільну інфраструктуру, але й надії та прагнення цілих поколінь. Війна суттєво вплинула на сферу освіти. У період з лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року освітній інфраструктурі було завдано шкоди вартістю приблизно 5,6 мільярда доларів США, що включає пошкодження 3 583 навчальних закладів та руйнування 394145. 38 з 301 молодіжного центру були пошкоджені або зруйновані 146. Переміщення дітей та закриття шкіл суттєво порушили безперервність навчання в українській системі освіти та професійної підготовки. Війна серйозно вплинула на систему освіти в Україні, особливо у прифронтових регіонах, таких як схід і південь, де школи перейшли на навчання онлайн або у підземних укриттях. Кількість українських дітей, які навчаються онлайн або за допомогою змішаного навчання, досягла майже 2 мільйонів, що становить майже половину всіх українських школярів *(UNICEF. Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні, 2024).*

Глобальна коаліція із захисту освіти від нападів (GCPEA) на своїй офіційній сторінці зазначає, що напади на освіту є частими та масовими. Від Палестини до Колумбії, від Демократичної Республіки Конго до України студентів і вчителів вбивають, ґвалтують і викрадають, а школи й університети бомбардують, спалюють і використовують у військових цілях. Найбільш постраждалими країнами у 2022 та 2023 роках де було зафіксовано найбільше нападів на заклади освіти це Палестина, Україна, Демократична Республіка Конго. У кожній країні сотні шкіл зазнали погроз,

їх пограбували, підпалювали, обстрілювали саморобними вибуховими пристроями або здійснювали обстріли з повітря. Тим часом, Індія, Пакистан, Палестина, і Афганістан повідомляють про високу кількість постраждалих або вбитих під час нападів на освіту. У деяких випадках студенти або викладачі були поранені або вбиті під час нападів на школи та університети. Шляхом застосування вибухової зброї було пошкоджено одна третина усіх зареєстрованих атак на освіту у 2022 та 2023 роках. Атаки включали авіаудари, ракетні та артилерійські обстріли, а також використання саморобних вибухових пристроїв і наземних мін у таких країнах, як Колумбія, Палестина, Судан, Сирія, Україна, і Ємен *(Освіта під ударом, 2024. Звіт GCPEA).*

Під час збройної агресії рф проти України нашій державі протягнули руку допомоги міжнародні фонди, серед яких:

- ✓ Фонд Education Cannot Wait («Освіта не може чекати») – відбувалися зустрічі з хлопцями та дівчатами, які постраждали від жорстокої війни, щоб краще зрозуміти, як було порушено освітній процес; була надана матеріальна допомога на десятки мільйонів доларів на підтримку освітніх програм в Україні; фонд працює над створенням більших спільних політичних, операційних і фінансових зобов'язань для задоволення освітніх потреб мільйонів дітей і підлітків, які постраждали від криз *(Education Cannot Wait);*
- ✓ The Global Business Coalition for Education (Глобальна бізнес-коаліція з питань освіти) (GBCE) фонд «Освіта не може чекати» - у партнерстві з GBCE, Their World, HP та Microsoft вже було мобілізовано 39 мільйонів доларів США у вигляді партнерської допомоги та наданих ECW пристроїв; також понад 70 000 ноутбуків було передано школам, вчителям та іншим особам, які цього потребують, як в Україні, так і в сусідніх країнах *(The Global Business Coalition for Education);*
- ✓ UNICEF – підтримка батьків та дітей під час війни (психосоціальна підтримка, здоров'я та харчування, освіта та розвиток, безпека під час воєнних дій); здійснює задоволення гуманітарних потреб дітей; забезпечує дітей та їхні родини соціальними послугами та захистом; створення безпечного середовища для кожної дитини; захист дітей при впровадженні програм UNICEF *(UNICEF, офіційний сайт)*.
- ✓ Global Coalition to Protect Education from Attack (Глобальна коаліція на захист процесу навчання від нападів) – зосереджують свою діяльність на питаннях вищої освіти, міжнародного гуманітарного права та захисту прав людини на міжнародному рівні, особливо актуальними є питання постійних нападів на освітні установи, учнів, студентів та вчителів у країнах, що потерпали від збройних конфліктів та нестабільності *(Global Coalition to Protect Education from Attack);*
- ✓ UNESCO (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) – реалізує комплексну ініціативу, спрямовану на забезпечення фізичної та психологічної безпеки освітніх просторів, які відвідують маленькі українці. Завдяки підтримці ЮНЕСКО українські освітні заклади стають більш підготовленими для створення безпечного та підтримуючого навчального середовища для кожної дитини *(UNESCO, офіційний сайт).*

Майже усі міжнародні організації спрямовують свої заходи та розробляють стратегії для захисту освіти від нападів. Так наприклад, Global Coalition to Protect Education from Attack розробили та реалізовують на рівні шкіл заходи для захисту освіти від нападів, серед яких наступні:

- беззбройні заходи фізичного захисту – захист освітніх установ від військової агресії без використання зброї чи сили. Це здійснюється шляхом залучення неозброєної охорони, забезпечення охоронної присутності, зміцнення інфраструктури закладу освіти (бомбосховища, захисні стіни). Так, наприклад за свідченнями Міністерства освіти Афганістану, в країні було реалізовано кілька програм з фінансування неозброєних охоронців, зокрема підтримана донорами "Програма шкільних охоронців" та проект Міністерства освіти "Нічна варта" *(презентація Вагідулла Султані, GCPEA, 2011);*
- збройні заходи фізичного захисту – залучення озброєної охорони та здійснення патрулювання з метою захисту суб'єктів освітнього процесу, шкільної інфраструктури. Ці заходи здійснюються спільно з поліцією, органами місцевого самоврядування та іншими державними структурами. Так, наприклад за словами пакистанського посадовця, у провінції Хайбер-Пахтунхва шкільні охоронці перевіряють усіх, хто заходить до школи (обшук та перевірка сумок) *(Презентація "Захисні заходи для шкіл в Хайбер-Пахтунхві, Пакистан", Рафік Хаттак);*
- системи раннього попередження/сповіщення – впровадити у школах системи раннього попередження/сповіщення, щоб інформувати завчасно про загрози або реальні напади на заклади освіти. Це можна робити шляхом використання мобільних телефонів інших ІТ приладів. Сповіщення про реальну загрозу може надходити батькам, поліцейським та іншим силам безпеки, які уповноважені надавити допомогу;
- альтернативні способи надання освіти – під час військової агресії існують ризики руйнування та пошкодження закладів освіти, захоплення шкільних будівель для військових цілей тому наявність альтернативних методів навчання є необхідним заходом аби діти змогли безперервно реалізовувати своє право на освіту та мати можливості навчатися. Такі заходи включають в себе створення шкіл на рівні громади, зміни розкладу, дистанційне навчання та переміщення місць надання освіти;
- психосоціальна підтримка – така підтримка допомагає дітям та батькам подолати кризовий стан спричинений військовою агресією шляхом створення для дитини дружнього навчального середовища, надання психологічних послуг постраждалих від гендерного насильства, інші засоби допомоги вчителям, що у подальшому призводить до зміцнення та відновлення здорового психосоціального розвитку;
- комплексні загальношкільні плани безпеки та захисту – ініціаторами таких заходів є адміністрація шкіл з активним залученням батьків та громадських організацій. Такі заходи безпеки та захисту здійснюються на рівні школи враховуючи та впроваджуючи зміст та напрямки вище описаних заходів *(Anna Seeger and Luke Pye, Paris: UNESCO International Institute for Educational Planning).*

Міжнародна спільнота акцентує увагу на діячах захисту освіти. Вважаємо, що наша держава може запозичити досвід зарубіжних країн щодо класифікації суб'єктів захисту прав дітей та їх повноважень у сфері забезпечення безпеки в освітньому середовищі. Вони виділяють наступних суб'єктів захисту прав дітей на рівні школи, які залучені у процесі розробки та впровадженні різних заходів спрямованих на захист освітніх установ:

- директор школи – тісно співпрацює з персоналом закладу освіту, учнями, місцевими органами влади повноваження яких пов'язані з розробкою та впровадження загальноосвітніх планів безпеки та захисту;

➢ вчителі – приймають активну участь у заходах щодо створення безпеки у закладах освіти, проводять інструктаж щодо евакуації школярів, моніторинг та інформування про напади на школи, забезпечення належного функціонування системи раннього спостереження/сповіщення батьків та школярів про небезпеку у школі;

➢ комітети з управління школою – в основний склад таких комітетів входять директор, вчителі, батьки та лідери громад. В даному випадку лідери громад це ті особи, які володіють спеціальними знаннями у створенні захисних споруд навколо школи, захист навчального закладу від нападів, організації патрулювання навколо шкільного закладу. Комітети повинні на постійній основі взаємодіяти з представниками міністерств та місцевими органами державної влади задля забезпечення ефективного захисту закладів освіти від нападів. У деяких країнах та регіонах комітети з управління школою називають комітетами громадської освіти, асоціаціями батьків і вчителів або просто шкільними батьківськими комітетами;

➢ батьки – займають активну допоміжну позицію в організації та реалізації заходів щодо гарантування безпечних подорожей суб'єктів закладів освіти, у тому числі дітей, до та зі школи; здійснюють організацію психосоціальної підтримки;

➢ учні – учнів залучають також до процесу з забезпечення безпеки у закладів освіти. Найяскравіший приклад – долучати до заходів із захисту установ за принципом «рівний рівному», де школярі можуть бути допоміжними з питань безпеки, психологічної допомоги, першої необхідної допомоги. Також учні можуть бути волонтерами та співпрацювати з ними, входити до складу шкільних комітетів *(Електронне спілкування з Енгельсом Жерменом Кортесом Трульо, 2015);*

➢ місцеві громадські та релігійні лідери – зарубіжні країни постійно співпрацюють та залучають громадських та релігійних діячів. Їх основна роль – виступати учасниками переговорів між сторонами збройного конфлікту, здійснювати превентивні заходи щодо нападів та недопущення використання учасників освітнього процесу та заклади освіти у військових цілях. Так, наприклад за свідченнями співробітника Освітнього кластера, в Малі у 2015 році керівники шкіл та лідери громад успішно домовилися з повстанцями про проведення шкільних іспитів у місті Менака. Члени МІНУСМА (Багатопрофільна комплексна місія ООН по стабілізації в Малі) розмістилися навколо екзаменаційного центру для забезпечення захисту учнів *(Інтерв'ю зі співробітником Освітнього кластера, Малі, 2015)*;

➢ громадські організації – активне залучення громадських організацій (національних та міжнародних) для здійснення заходів спрямованих на забезпечення безпеки шкільного простору, організація та реалізація надання альтернативного способу здобуття освіти. Провідну роль у реалізації цього напрямку відіграє Організація Об'єднаних Націй;

➢ міністерства національного рівня та органи місцевої влади – працюють над формуванням політики та підтримують заходи на місцевому рівні, а органи місцевої влади реалізовують національну політику на рівні шкіл;

➢ Освітній кластер – це відкритий форум, що об'єднує громадські організації, структури ООН, вчених та інших партнерів на глобальному, національному і субнаціональному рівнях з метою координації рівноправного та справедливого надання освіти населенню, постраждалому в результаті гуманітарних криз. У деяких країнах існують освітні кластери на рівні шкіл, основною метою яких є посилення

швидкого освітнього реагування, посилення координації та підвищення освіти у надзвичайних ситуаціях, покращення оцінки та аналізу потреб, моніторинг нападів та ризиків *(The Global Education Cluster. Глобальний освітній кластер, офіційний сайт);*

- агенції системи ООН та НУО – надають матеріальну та технічну допомогу багатьом країнам світу, допомагають реалізовувати заходи на рівні шкіл, здійснюють перетворення шкіл на «зони миру».

Висновки. Освіта завжди відіграє важливу роль у розвитку нації, у розвитку взаєморозуміння та дружби між усіма народами тому спільна співпраця та захист прав дітей на освіту під час збройних конфліктів є важливим необхідним заходом не тільки окремої країни яка потрапила у скрутну ситуацію, а й інших зарубіжних країн, які готові спільно працювати для забезпечення безпечного освітнього простору від збройної агресії з метою надання можливості молоді отримати безперервну освіту з урахуванням сучасних викликів та загроз.

Хочемо виділити наступні рекомендації та пропозиції щодо покращення безпеки шкіл під час збройних конфліктів (бомбардувань, обстрілів, підпалів, нападів):

- в обов'язковому порядку імплементувати норми міжнародного права, які регулюють правовідносини у сфері забезпечення прав осіб на освіту під час збройних конфліктів;
- реалізовувати на рівні держави та шкіл заходи для захисту освіти від нападів враховуючи найкращі міжнародні інструменти та практики (беззбройні заходи фізичного захисту, збройні заходи фізичного захисту, переговори, як стратегія захисту освітніх установ, системи раннього попередження/сповіщення, альтернативні способи надання освіти, психосоціальна підтримка);
- на постійній основі здійснювати фінансове забезпечення шкільних заходів задля розробки та реалізації комплексних загальношкільних планів безпеки відповідно до потреб закладів освіти, залучати ресурси від місцевих органів державної влади та міжнародних організацій;
- співпраця з міжнародними організаціями (фондами), які спеціалізуються та мають досвід роботи у напрямку подолання кризових ситуацій в шкільних закладах під час збройної агресії;
- залучати інноваційні заходи, ноу-хау, технологічного характеру, що сприятимуть ранньому попередженню загроз збройних нападів, та використання інноваційних технологій дистанційного навчання.

References:

Олена Зеленська продовжить співпрацю з ЮНІСЕФ у сфері захисту дітей та навчання під час війни /UNICEF України. URL: https://surl.li/zdfjzz

Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. за заг. ред. Цюман Т. П. Київ. 2018. С. 8-11 https://surl.li/lrsyfb

Васянович Г.П. Роль педагога у формуванні безпечного освітнього середовища у вищому навчальному закладі. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка. 2017. № 4. С. 1-9 https://surl.li/bpffyq

Бутузова Л.П., Ледньова О.О. Безпечне освітнє середовище у контексті задоволення потреб учня. IX Міжнародна науково-практична конференція «Theoretical and practical aspects of the development of science and education», 05-08 березня 2024 р., Прага, Чехія. https://surl.li/eellgb

Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Відомості Верховної Ради України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20

Інноваційні методики та сучасні практики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей: методичні рекомендації/ авторський колектив; за заг. ред. В.В. Богдана. Київ : Алерта, 2024. 224 с. (28-51) https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0224U032879/

Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

Конвенція Про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 Режим доступу: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Відомості Верховної Ради України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20

Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text

Про реалізацію експериментального проекту "Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі» від 15 серпня 2023 р. № 867 затверджує «Порядок реалізації експериментального проекту "Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2023 р. № 867 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2023-%D0%BF#Text

Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text

Концепція безпеки закладів освіти. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 301-р. Розпорядження Кабінету Міністрів України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#Text

Лист МОН № 1/3845 - 22 від 02.04.23 року «Про рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні»: Міністерство освіти й науки України. https://surl.li/tyqlvo

Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій: Лист Міністерства освіти й науки України № 1/3371-22 від 06.03.2022. https://hoippo.km.ua/?p=5364

Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню): Лист Міністерства освіти й науки України від 14.08.2020 № 1/9-436. https://surl.li/xmobne

Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл: Розпорядження КМУ від 4 серпня 2021 р. № 898-р https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-%D1%80#Text

Про затвердження Порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки: Наказ МОН, МВС від 20.11.2023 № 1436/940" https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2117-23#Text

Про затвердження Порядку ведення обліку дітей дошкільного, шкільного віку, вихованців та учнів: Постанова КМУ від 13 вересня 2017 р. № 684 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2017-%D0%BF#Text

Міністерство освіти і науки України. *Офіційний сайт.* https://saveschools.in.ua/

Заява Генерального секретаря з нагоди Міжнародного дня захисту освіти від нападів. https://surl.li/qodbss

Декларація про безпеку шкіл https://surl.li/mluzfp

Розроблені політиками у галузі освіти та експертами з планування на рівні міністерств, стратегії і програми, що враховують можливі наслідки конфлікту ("conflict-sensitive") та можливі ризики ("risk-informed"), покликані усувати претензії та образи, що підживлюють конфлікт. Докладніше

про такі стратегії , політики і програми йдеться в посібнику INEE Guidance Note on Conflict Sensitive Education (INEE, 2013), https://surl.li/hxagmu
UNICEF. Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні: 2024. https://surl.li/exgpvq
Освіта під ударом 2024. Звіт GCPEA https://surl.li/dkgjwa
Education Cannot Wait https://www.educationcannotwait.org/about-us/who-we-are
The Global Business Coalition for Education https://gbc-education.org/about-us/
UNICEF. *Офіційний сайт*. https://surl.li/qozfvd
Global Coalition to Protect Education from Attack https://surl.lu/oegjro
UNESCO. *Офіційний сайт*. https://www.unesco.org/en
Презентація "Фізичний захист: озброєні та неозброєні охоронці", Вагідулла Султані (в.о. генерального директора адміністративного відділу, Міністерство освіти Афганістану); внесок в експертне обговорення на тему "Фізичний захист шкіл, вчителів та учнів" на круглому столі GCPEA щодо програмних заходів з попередження, втручання та реагування на напади на освітні установи, 8 листопада 2011 року, згадується у Звіті за результатами круглого столу щодо програмних заходів з попередження, втручання та реагування на напади на освітні установи (GCPEA, 2011), p. 8, https://surl.li/dcljoe
Презентація "Захисні заходи для шкіл в Хайбер-Пахтунхві, Пакистан", Рафік Хаттак (директор департаменту шкіл початкової та середньої освіти, провінція Хайбер-Пахтунхва, Пакистан), внесок в експертне обговорення "Збройні заходи захисту", семінар GCPEA щодо перспективних практик захисту освіти від нападів і запобігання використання шкіл у військових цілях, 6 жовтня 2015 року (презентація у розпорядженні GCPRA). https://surl.lu/atgmlq
Зазначені плани можуть також враховувати інші види небезпек; приклади інструментів шкільного рівня для аналізу вразливості та розробки планів можна знайти у публікації Anna Seeger and Luke Pye. Lessons from strengthening education sector capacities in Conflict and Disaster Risk Management. (Paris: UNESCO International Institute for Educational Planning). https://www.unicef.org/ukraine/en/media/1561/file/what%20school
Електронне спілкування з Енгельсом Жерменом Кортесом Трульо (Engels Germán Cortés Trujillo), організація "Fundación Plan", Колумбія, 14 вересня 2015 року. https://www.unicef.org/ukraine/en/media/1561/file/what%20school
Інтерв'ю зі співробітником Освітнього кластера (Малі), 5 травня 2015 року. https://www.unicef.org/ukraine/en/media/1561/file/what%20school
The Global Education Cluster. Глобальний освітній кластер. *Офіційний сайт.* http://educationcluster.net

DOI 10.5281/zenodo.15355676
UDC 316.343-054.5:]334.72:005.35

CHAPTER 16.
SOCIAL RESPONSIBILITY AS A FACTOR IN ENSURING THE SOCIAL SECURITY OF THE INDIVIDUAL AND SOCIETY

Olha YAKYMOVYCH
PhD in Pedagogy, senior teacher at the department of philosophy and pedagogy
of the Stepan Gzhytskyi National University
of Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv
(79010, 50 Pekarska street, Lviv, Ukraine)
olhayakymovych@lvet.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5366-2759

Abstract. The monograph reveals the current issues of social responsibility as a factor in ensuring the social security of the individual and society. The purpose of the study is to identify the theoretical and methodological foundations of social responsibility and social security, analyze modern trends in social responsibility in various areas as a factor in ensuring the social security of the individual and society. An analysis of the basic concepts of social responsibility and social security was conducted. It was studied that social responsibility is an important factor in ensuring social security at all levels: personal, social and state. It was determined that the main aspects of the state's social responsibility include: ensuring the rights and freedoms of citizens, social policy, economic stability, environmental protection, public participation. Business social responsibility involves voluntary obligations of companies to society, which contributes to sustainable development and increasing competitiveness. Social responsibility at the personal level involves an active life position, professionalism in one's activities, compliance with the norms of social behavior, conscious payment of taxes for public expenses, personal understanding of one's role in society, recognition of one's dependence on the social environment and society, awareness of moral and social responsibility for the progress of society. Practical aspects of the implementation of social responsibility in education are considered. The results of the study allow us to determine the main recommendations for increasing the social responsibility of subjects of social relations, which is a necessary condition for strengthening social security and achieving sustainable development.

Keywords: responsibility, social responsibility, corporate social responsibility, social responsibility of business, social responsibility of the state, social security, social policy, civil society, socio-emotional learning.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Монографія розкриває актуальні питання соціальної відповідальності як фактору забезпечення соціальної безпеки особистості та суспільства. Метою дослідження є виявлення теоретико-методологічних засад соціальної відповідальності та соціальної безпеки, аналіз сучасних тенденцій соціальної відповідальності у різних сферах як фактору забезпечення соціальної безпеки особистості та суспільства. Проведено аналіз основних понять соціальна відповідальність та соціальна безпека. Досліджено, що соціальна

відповідальність є важливим фактором забезпечення соціальної безпеки на всіх рівнях: особистому, суспільному та державному. Визначено, що до основних аспектів соціальної відповідальності держави належать: забезпечення прав і свобод громадян, соціальна політика, економічна стабільність, охорона навколишнього середовища, громадська участь. Соціальна відповідальність бізнесу передбачає добровільні зобов'язання компаній перед суспільством, що сприяє сталому розвитку та підвищенню конкурентоспроможності. Соціальна відповідальність на особистісному рівні передбачає активну життєву позицію, професіоналізм у своїй діяльності, дотримання норм соціальної поведінки, свідому сплату податків на суспільні витрати, особисте розуміння своєї ролі в суспільстві, визнання своєї залежності від соціального оточення та суспільства, усвідомлення моральної та соціальної відповідальності за прогрес суспільства. Розглянуто практичні аспекти реалізації соціальної відповідальності в освіті. Результати дослідження дозволяють визначити основні рекомендації для підвищення соціальної відповідальності суб'єктів суспільних відносин, що є необхідною умовою для зміцнення соціальної безпеки та досягнення сталого розвитку.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, корпоративна соціальна відповідальність, соціальна відповідальність бізнесу, соціальна відповідальність держави, соціальна безпека, соціальна політика, громадянське суспільство, соціально-емоційне навчання.

Вступ. У сучасному світі соціальна відповідальність стає все більш актуальною темою, що вимагає глибокого аналізу та осмислення. В умовах глобалізації, швидких соціальних змін і зростаючої нерівності між різними верствами населення, роль соціальної відповідальності громадянського суспільства в забезпеченні соціальної безпеки особистості та суспільства в цілому набуває нових обрисів. Наша робота є спробою з'ясувати теоретико-методологічні підходи до визначення понять «соціальна відповідальність» та «соціальна безпека». Соціальна відповідальність не лише визначає етичні норми поведінки індивідів і організацій, але й формує основи для стабільного розвитку суспільства, що прагне до гармонії та справедливості. Це поняття охоплює широкий спектр відносин між індивідами, групами та суспільством в цілому. Соціальна безпека, в свою чергу, є складовою частиною загального благополуччя суспільства, що включає в себе не лише захист прав і свобод особистості, а й забезпечення економічної стабільності, екологічної безпеки та соціальної згуртованості. У цьому контексті соціальна відповідальність виступає як важливий фактор, який здатний зміцнити соціальні зв'язки, підвищити рівень довіри між громадянами та інститутами влади, а також забезпечити ефективну взаємодію між різними секторами суспільства.

Важливо зазначити, що соціальна відповідальність не обмежується лише індивідуальними зусиллями; вона також потребує активної участі держави, бізнесу та громадських організацій. Успішна реалізація соціально відповідальних ініціатив можлива лише за умови тісної співпраці між усіма учасниками соціального процесу. Це передбачає формування політик, які враховують потреби та інтереси різних груп населення, а також забезпечують доступ до ресурсів і можливостей для всіх. Сьогодні ми спостерігаємо численні приклади того, як соціальна відповідальність може позитивно впливати на розвиток суспільства. Від волонтерських програм до ініціатив з підтримки екологічної стійкості – всі ці аспекти свідчать про те, що активна участь

громадян у вирішенні соціальних проблем є необхідною умовою для досягнення соціальної безпеки. Громадяни, які усвідомлюють свою відповідальність за навколишнє середовище та добробут інших, стають рушійною силою змін і можуть суттєво вплинути на формування позитивних соціальних практик.

Метою нашого дослідження є виявлення теоретико-методологічних засад соціальної відповідальності та соціальної безпеки, аналіз сучасних тенденцій соціальної відповідальності у різних сферах як фактору забезпечення соціальної безпеки особистості та суспільства.

Проблему соціальної відповідальності досліджували такі вчені як В. Грищук, О. Лукашов, В. Поліщук, А. Колот, О. Охріменко , Т. Іванова, К. Назаренко, А. Андрющенко, І. Рябець, С. Король та інші.

Проблему соціальної безпеки розглядали Л. Кравченко, Н. Ставнича, О. Сидорчук, О. Сиченко, Н. Буняк, М. Диха та інші.

Взаємозв'язок соціальної відповідальності та соціальної безпеки досліджено у працях таких науковців як А. Полянська, Г. Боднар, В. Мартинець, Р. Білик, А. Варвус.

Таким чином, дослідження соціальної відповідальності як фактору забезпечення соціальної безпеки особистості та суспільства є надзвичайно важливим і актуальним завданням. Це дослідження дозволить не лише глибше зрозуміти механізми взаємодії між індивідом і суспільством, але й розробити ефективні стратегії для підвищення рівня соціальної згуртованості та безпеки. У наступних розділах роботи буде проаналізовано основні аспекти соціальної відповідальності, її вплив на соціальну безпеку, а також роль різних інститутів у цьому процесі.

1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціальної відповідальності та соціальної безпеки.

У сучасному світі, що швидко змінюється, концепції соціальної відповідальності та соціальної безпеки набувають все більшого значення. Вони є ключовими елементами сталого розвитку, забезпечуючи гармонійне співіснування суспільства, бізнесу та держави.

Проблему соціальної відповідальності досліджували такі вчені як В. Грищук, О. Лукашов, В. Поліщук, А. Колот, О. Охріменко , Т. Іванова, О. Безрукова та інші.

Проблема відповідальності нині стоїть як ніколи гостро, оскільки незмірно зросла роль окремої особистості у житті, розширилися її свобода й водночас залежність від соціального середовища. Побільшало ситуацій, у яких над людиною, крім власної совісті, немає іншого контролю. У цих умовах зростає значення правильної самооцінки, самоконтролю та повноти соціальної відповідальності особистості *(Грищук В.К. 2012)*.

Соціальна відповідальність характеризується наявністю таких ознак: 1) це соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом; 2) це свідоме здійснення обов'язку (повинності) особи перед суспільством; 3) його виконання є велінням совісті суб'єкта; 4) невиконання обов'язку (повинності) передбачає той чи інший ступінь осуду такої особи суспільством (суспільною групою, окремими членами суспільства); 5) містить ініціативний характер; 6) надає перевагу або суспільному суб'єкту, або ж індивідуальному суб'єкту, котрий, ймовірно, трактується як

представник суспільства чи соціальної групи; 7) надає перевагу компромісу між суспільними інтересами та цілями, з одного боку, та індивідуальними, професійними, етичними і т.д. устремліннями, з іншого; 8) поведінка людей в контексті соціальної відповідальності визначається, здебільшого, очікуваннями людей щодо соціальної позиції суб'єкта у формуванні соціально визначених атрибутів конкретних соціальних груп.

Соціальна відповідальність – це усвідомлення індивідом своїх обов'язків перед суспільством, а також готовність діяти на благо громади та навколишнього середовища. Це поняття охоплює різні аспекти, включаючи етичну поведінку, активну участь у соціальних проектах, екологічну свідомість та готовність до співпраці з іншими.

Соціальна відповідальність – це соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами

На думку Т. Чепульченко соціальна відповідальність є невід'ємним елементом взаємодії людини та суспільства, що виконує регулятивну функцію та відповідає за розвиток певної ролі людини у відносинах з іншими *(Чепульченко Т.О., 2010).*

Складовими соціальної відповідальності є суб'єкт та об'єкт. Відповідальність має два критерії: об'єктивний, що характеризує об'єктивну зумовленість діяльного суб'єкта зовнішніми соціальними вимогами, тобто, його залучення до соціальних зв'язків та взаємовідносин; і суб'єктивний, який визначає соціально та моральнопсихологічні якості особи як суспільної істоти, як продукту суспільного виховання, формування і розвитку, що виявляє усвідомлення особою свого обов'язку, своєї невинності перед суспільством.

Пропонуємо розглянути соціальну відповідальність з точки зору соціологічної науки. В межах цього аспекту визначається, що соціальна відповідальність передає характер функціонування суспільних відносин, є результатом процесу взаємодії соціальних суб'єктів.

Поняття «соціальна відповідальність» застосовується в різноманітних сферах суспільного життя. У науковому знанні зміст поняття соціальної відповідальності визначають дослідники різноманітних галузей, таких як соціологія, філософія, психологія, право, економічна наука, педагогіка, теорія медіа-комунікації тощо та характеризують поняття з різних позицій. Можемо припустити, що концепт дещо інший, а саме, відповідальність це здатність або можливість відповідати. При цьому, у контексті поняття «соціальна відповідальність» це здатність (можливість) відповідати за те, що має відношення до життя людей та їх відносин у суспільстві.

Соціальна відповідальність це ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, спільнот, держави) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим соціальним нормам, загальним інтересам; виступає засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної інтеграції» *(Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник, 2002)* . *У* наведеному визначенні соціальний суб'єкт відповідальності постає у широкому

розумінні, у той час, як в інших джерелах поняття соціальної відповідальності співвідноситься лише з діями особистості. Кожна особистість є важливою складовою системи суспільних відносин. Соціальна відповідальність є проявом зв'язку та взаємної залежності особистості та суспільства. Необхідність відповідальності зумовлена двоїстою природою суспільних відносин, які передбачають взаємну відповідальність як особистості перед суспільством, так і суспільства перед особистістю. Саме взаємодія між людьми та їхня здатність до вільного вибору породжують проблему відповідальності. Дослідники виділяють дві форми відповідальності: перша - це реакція суспільства на поведінку індивіда, друга - це система відповідей індивіда на вимоги суспільства. При цьому індивід зважує свої рішення та дії у контексті суспільних норм та інтересів *(Назаренко, 2016).*

Дослідження проблеми соціальної відповідальності у контексті соціології належить О. Безруковій. Соціальна відповідальність – це властивість (стан) акторів різного рівня, яка, актуалізуючись певним чином залежно від сприйняття ситуації, в якій перебуває актор, змушує брати на себе зобов'язання щодо інших акторів, подій, об'єктів, процесів, умов життєдіяльності, соціального й природного оточення» (*Безрукова О. А.,2015)*. Автор розділяє соціальну відповідальність і відповідальність соціуму, однак додає, що розходження дуже тонке. О. Андрющенко вважає, що коли говориться про «соціальну відповідальність», у якості суб'єкта відповідальності виступають організації, окремі спільноти, а предметом є проблеми соціуму, соціальні потреби. Коли ж говориться про «відповідальність соціуму», суб'єктом виступає сам соціум, що має атрибуцію відповідальності за людей, з яких і складається цей соціум *(Андрющенко А. І., Рябець І. М., 2008)*. Сутність поняття соціальної відповідальності полягає у вираженні відносин між особистістю та суспільством.

Соціальна відповідальність є складним феноменом, що виникає в процесі взаємодії між індивідами та різноманітними соціальними утвореннями: від колективів до суспільства загалом. В залежності від механізмів регулювання та норм, які лежать в основі цих відносин, розрізняють різні типи відповідальності: юридичну, економічну, моральну та політичну. У ширшому контексті соціальна відповідальність може бути визначена як сукупність очікувань, що висуваються соціальним середовищем до окремих осіб, громадських організацій тощо, а також усвідомлення цими суб'єктами своїх зобов'язань перед суспільством. Виконання цих зобов'язань здійснюється як через механізми соціального контролю (наприклад, громадська думка, законодавство), так і на основі розуміння власної соціально-відповідальної ролі суб'єктами.

Соціальна відповідальність як соціологічна категорія має тісний зв'язок з такими факторами як економічний, політичний, культурний розвиток суспільства. А. Яцеленко вказує, що соціологія пов'язує відповідальність с такими факторами: просоціальною поведінкою, спрямованою на благополуччя інших людей; відповідальністю перед народом і нацією у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах *(Яцеленко А. А., 2011)*

Наявність високого рівня соціальної відповідальності говорить про зрілість соціуму та його прогрес. А. Андрющенко та І. Рябець розглядають соціальну

відповідальність як самостійний вид відповідальності з притаманними йому рисами. Соціальна відповідальність виступає як механізм взаємозалежності соціальних суб'єктів, що займають різні статусні позиції у соціальній ієрархії *(Андрющенко А. І., Рябець І. М., 2008)*. Автор зазначає, що в основі формування соціальної відповідальності лежить взаємодія інтересів соціальних суб'єктів, які можуть суперечити один одному. Окремо дослідники розглядають і поняття соціальної відповідальності особистості. Соціальну відповідальність особистості можна визначити як системну соціальну якість, у якій віддзеркалюється і реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості з соціумом, міра прийняття соціально-значущих потреб суспільства як особисто цінних, визнання їх пріоритетності перед груповими, клановими, розуміння своєї особистої відповідальності за соціальні наслідки своєї діяльності, поведінки. Автор підкреслює, що це системна, соціальна якість особистості, яка визначає особливості і свідомості, і діяльності. Поняття соціальна відповідальність використовується у різних сферах та формах і є багатогранним. Соціальна відповідальність виникає та реалізується як аспект суспільних відносин та як соціальний феномен. Наприклад, можна виділити наступні типи відповідальності: колективна та індивідуальна, де перша – це відповідальність суспільства в цілому, а друга означає відповідальність кожного індивіда окремо. Якщо говорити про соціальну відповідальність окремих груп, як приклад можна навести соціальну відповідальність бізнесу або корпоративну відповідальність. Під цим поняттям розуміється добровільне соціальне зобов'язання, яке бере на себе підприємство або власники бізнесу, з ціллю задоволення різноманітних суспільних інтересів. І все ж таки це добровільний акт, допомога у вирішенні соціальних проблем не є обов'язковою та повністю залежить від бажання чи рішення представників бізнесу взяти на себе відповідальність перед соціумом. Якщо ж говорити про соціальну відповідальність окремого інституту, це не добровільний прояв, а обов'язковий. Від її наявності чи відсутності залежать перспективи розвитку суспільства. Формування соціальної відповідальності є результатом процесу взаємодії соціальних суб'єктів, де вона відіграє головну роль у виконанні тих чи інших загальноприйнятих норм, різноманітних вимог та очікувань. При цьому засвоєні соціальні норми, які забезпечують упорядкованість та регулярність взаємодії, стають основою для мотивації відповідальної поведінки. Тобто соціальна відповідальність передає характер функціонування взаємодії між суспільством та індивідом. На основі цього процесу формується система суспільних відносин. Соціальна відповідальність є важливим аспектом процесу засвоєння індивідом системи знань, норм і цінностей, які надають йому можливість функціонувати у суспільстві, бути включеним у соціальні зв'язки. Як норми, так і цінності можуть визначати більшу чи меншу міру обов'язків індивідів при виконанні дій. Соціальна відповідальність є важливим аспектом процесу соціалізації. Соціальний суб'єкт (особистість, соціальні групи, спільноти) у процесі взаємодії відповідає вимогам суспільства, беручи на себе виконання певних ролей. Якщо діяльність індивіда організована так, що, здійснюючи її, він отримує можливість більш повно включитися в систему суспільних відносин,

зробити «новий крок» на шляху свого руху в цій системі, можна розраховувати на формування у нього й певних суспільно значущих властивостей. Тобто діяльність повинна бути організована так, щоб її виконання розкривало перед кожною людиною перспективу розвитку в системі суспільних відносин. Поведінка індивіда буде відповідальною, якщо вона не буде обмежувати інтереси та права інших. Соціальна відповідальність є важливим аспектом виконання соціальним суб'єктом певної ролі та відповідності його дій суспільним очікуванням. Соціальна відповідальність це виконання відповідних загальноприйнятим соціальним нормам дій, що характеризується формуванням відповідального ставлення у взаємовідносинах між будь-яким соціальним суб'єктом та суспільством. Тож соціальна відповідальність являється ключовим фактором реалізації взаємовідносин між особистістю та суспільством, що основується на виконанні обов'язків соціальних суб'єктів перед соціумом *(Назаренко К., С., 2016)*.

Соціальна відповідальність – це соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами (*Охріменко О.О., Іванова Т.В., 2015*).

Специфіка *психологічного аспекту* відповідальності зумовлена поведінкою людини та пов'язана з її почуттями і відчуттями. Категорія «відповідальність» стоїть поряд з категорією «особистість». Відповідальність у психології розглядається як характеристика особистості. Відповідальність це здатність особистості розуміти відповідність результатів своїх дій поставленим цілям, визнаним у суспільстві або колективі нормам, у результаті чого виникає почуття співучасності в спільній справі, а при невідповідності – почуття невиконаного обов'язку; готовність індивіда визнати, що він сам є причиною наслідків власної поведінки і діяльності» *(Приходько Ю. О., 2012)*.

У психологічному словникові поняття тлумачиться як усвідомлення людьми своїх обов'язків перед суспільством, значення вчинків і діяльності. Відповідальність розглядається як відповідь особистості на вимоги суспільства, виступає як засіб зовнішнього контролю, а також як засіб внутрішнього контролю – готовність і схильність особистості свідомо діяти на свій розсуд. У розумінні відповідальності як якості особистості виділяють такі компоненти: а) чітке знання особистістю своїх конкретних обов'язків, значущих для неї і суспільства; б) прийняття цих обов'язків, позитивне переживання особистістю свого ставлення до них, прагнення до їх виконання; в) реалізація прийнятих обов'язків у конкретних діях, поведінці, вчинках; г) здатність особистості контролювати свої дії, поведінку, встановлювати відхилення від програми, що реалізується, від заданої та вносити відповідні корективи в план діяльності чи поведінки *(Приходько Ю.О., 2012).* Відповідальність означає чітке розумінням індивідом своїх обов'язків перед суспільством. Грані відповідальності характеризуються з двох позицій: суспільства та внутрішнього світу людини. У першому випадку відповідальність відображає підзвітність особистості за реалізацією вимог суспільства (або його інститутів) з наступними застосуванням санкцій в залежності від ступеня провини

чи заслуг, тобто виступає як засіб зовнішнього контролю і зовнішньої регуляції діяльності особистості. У другому випадку відповідальність відображає відношення до всього самої особистості, її схильність, готовність здійснювати належне, тобто виступає як засіб внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції(саморегуляції) діяльності особистості, оскільки вона виконує все на свій розсуд, свідомо і добровільно *(Психологічний словник, 2007)*.

В. Поліщук визначає соціальну відповідальність як інтегроване новоутворення у структурі особистості фахівця, що характеризує його соціально-професійну й особистісну сутність і проявляється у спроможності робити усвідомлений і обґрунтований вибір професійних дій, вчинків і здатності й готовності нести відповідальність за їх результативність *(Поліщук В.А., 2022)*.

Соціальна відповідальність розглядається як інтегральна характеристика особистості, що визначає поведінку та організацію діяльності. Це здатність відповідати за себе, свій саморозвиток і саморуйнування, а також за конструктивні та деструктивні прояви активності іншої людини *(Лукашов О.О., 2023)*.

Соціальна відповідальність особистості має такі форми прояву *(Колот А., 2011)*: пряма (являє собою безпосереднє ставлення і вплив суб'єкта на об'єкт конкретного суспільного відношення (об'єкт соціальної дії)) і зворотна (означає відповідальний вплив об'єкта суспільного відношення на суб'єкта); відкрита (явна, очевидна, задекларована, а також така, що проявляється в поведінці носія соціально відповідальної дії) та прихована (форми суспільних відносин, за яких суб'єкт бажає уникнути відкритості, гласності та відвертості).

У контексті соціальної відповідальності економічна наука приділяє увагу вивченню взаємовідносин бізнесу та суспільства. З точки зору економічного підходу, соціальна відповідальність розглядається як інвестиція в сталий розвиток бізнесу та суспільства. Основні аспекти цього підходу включають:

- Економічний підхід наголошує на тому, що соціальна відповідальність не є благодійністю, а стратегічним інструментом для підвищення вартості компанії.
- Врахування інтересів усіх зацікавлених сторін (працівників, клієнтів, постачальників, місцевих громад) сприяє довгостроковому успіху бізнесу.
- Соціально відповідальні практики можуть призвести до зниження витрат (наприклад, завдяки енергоефективності), підвищення продуктивності праці та покращення репутації компанії.
- Інвестиції в соціальні програми можуть створити нові ринки та можливості для бізнесу.
- Економічний підхід визнає, що дотримання законодавства та етичних норм є мінімальною вимогою для соціально відповідального бізнесу.
- Соціально відповідальний бізнес сприяє сталому економічному розвитку, створюючи робочі місця, сплачуючи податки та інвестуючи в місцеві громади.
- Корпоративна соціальна відповідальність може допомогти вирішити соціальні та екологічні проблеми, що сприяє стабільності та процвітанню суспільства.

Отже, економічний підхід до соціальної відповідальності підкреслює взаємовигідність соціальних та економічних цілей. Соціально відповідальний бізнес

не тільки сприяє добробуту суспільства, але й підвищує свою конкурентоспроможність та забезпечує довгостроковий успіх.

Важливе значення має корпоративна соціальна відповідальність, яка також відіграє важливу роль у привабленні та утриманні талановитих працівників, оскільки сучасні працівники все більше цінують можливість працювати у соціально відповідальних організаціях. Крім того, корпоративна соціальна відповідальність може покращити відносини зі стейкхолдерами та урядовими органами, що також сприяє створенню безпечного та стабільного бізнес-середовища *(Білик Р. Р., Варвус А. І., 2023)*. Корпоративна соціальна відповідальність це система добровільних взаємовідносин між працівником, роботодавцем та суспільством, що направлена на вдосконалення соціально-трудових відносин, підтримку соціальної стабільності в трудовому колективі і навколишньому співтоваристві, розвиток соціальної і природоохоронної діяльності на національному та міжнародному рівнях. Корпоративна соціальна відповідальність визначається як обов'язок компанії контролювати вплив своїх рішень і дій на суспільство і довкілля. Цей процес включає здійснення діяльності на основі прозорості та етичних принципів, які підтримують сталий розвиток, включаючи здоров'я та благополуччя суспільства. Корпоративна соціальна відповідальність також передбачає врахування інтересів усіх зацікавлених сторін, відповідність внутрішнього законодавства та міжнародних стандартів поведінки, є інтегрованою частиною організаційної структури, що впливає на всі складові взаємодій організації *(Білик Р. Р., Варвус А. І., 2023).*

Соціальна відповідальність і соціальна безпека нерозривно пов'язані між собою. Соціальна відповідальність є гарантом соціальної безпеки загалом і особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека, таким чином, об'єктивно потребує надійного механізму соціальної відповідальності *(Грищук В.К., 2012)*.

Розглянемо концептуалізацію поняття «соціальна безпека».

Соціальна безпека – це стан середовища життєдіяльності, при якому відсутня небезпека шкідливого впливу на людину, стан, при якому ризик шкоди чи ушкодження обмежений механізмами державного управління, котрі забезпечуються організаційно-правовими нормами, відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю спричинення будь-якої шкоди при дотриманні вимог соціальної, державної, національної безпеки, не порушуючи при цьому Конституції України, Законів України й інших соціально-правових норм та актів *(Тімощук М., 2013)*.

Наукова монографія О. Сидорчук присвячена всебічному аналізу концепції соціальної безпеки в Україні. Автором досліджено теоретико-методологічні засади формування та забезпечення соціальної безпеки, розглянуто зовнішні та внутрішні чинники її формування, а також проведено оцінку сучасного стану соціальної безпеки в країні, включаючи вплив збройного конфлікту. Значну увагу приділено інституційному та нормативно-правовому забезпеченню державного регулювання соціальної безпеки та ролі партнерства держави і громадськості в цій сфері, включаючи активність волонтерських організацій. На основі проведеного аналізу, автор пропонує стратегічні напрями та механізми реалізації концепції забезпечення соціальної безпеки України *(Сидорчук О. Г., 2018)*.

З макроекономічної точки зору соціальна безпека являє собою систему управління соціальними ризиками для компенсації шкоди, зменшення або запобігання їх впливу на державу, суспільство та громадян. Як соціально-економічна категорія соціальна безпека охоплює відносини щодо перерозподілу національного доходу з метою забезпечення визначених соціальних стандартів життя для кожної людини в умовах дії соціальних ризиків У світовій практиці визначення соціальної безпеки має переважно прикладне, інструментальне значення, пов'язане зі створенням та функціонуванням державних систем соціальної підтримки людей із суспільно неадекватним низьким рівнем доходів або їх відсутністю (*Основи соціальної безпеки, 2022*).

Інтегроване поняття соціальної безпеки включає: стан і можливості захищеності соціальних інтересів людини, суспільства, держави від впливу зовнішніх та внутрішніх загроз соціальній та національній безпеці; гарантії правового та інституціонального захисту інтересів суб'єктів соціальних відносин (людини, соціуму та держави) від загроз зовнішнього та внутрішнього характеру, що забезпечуються за рахунок попередження соціальних ризиків (загроз, небезпек) та пом'якшення їх наслідків *(Сидорчук О. Г., 2018).*

Виокремлюють три макроструктурні складові соціальної безпеки – соціальну безпеку держави, суспільства і людини, що тісно пов'язані та суттєво впливають одна на одну.

Соціальна безпека держави це такий стан, який забезпечує: гарантування конституційних прав і свобод людини-громадянина; зміцнення суспільно-політичної та соціальноекономічної стабільності в державі; збереження територіальної цілісності й непорушності кордонів; посилення економічної могутності; сприяння розвитку громадянського суспільства, його демократичних інститутів; створення соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення *(Сидорчук О.Г., 2018).*

Соціальна безпека держави потребує реалізації таких напрямів забезпечення соціальної безпеки:

– забезпечення збалансованості системи національної безпеки та соціальної політики;

– подолання корупції в системі органів державного управління;

– зниження рівня тінізації в економічній та соціально-трудовій сферах;

– переважання в системі соціального управління запобіжних, попереджувальних заходів виникненню соціальних загроз;

– сприяння становленню громадянського суспільства як суб'єкта державного соціального управління;

– розробка механізмів затребування відповідальності за небезпечний стан;

– розвиток прозорої системи публічного соціального управління, підвищення його якості та ефективності.

Наступним етапом забезпечення соціальної безпеки є визначення механізмів, які цей процес роблять запровадженим та успішним. Але перш, ніж дійти до

класичних механізмів реалізації будь-якої концепції (правового, фінансово-економічного, наукового, кадрового, науково-методичного забезпечення тощо), доцільно встановити залежності між впливом умов формування соціальної безпеки на основні напрями її прояву для держави, суспільства, людини *(Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки, 2018).*

Роль держави у забезпеченні соціальної безпеки. Держава несе відповідальність за стан національної та соціальної безпеки, а також, у першу чергу, за протидію зовнішнім загрозам, бо лише вона повинна виконувати ці обов'язки. Вони полягають у служінні народу України, забезпеченні прав і свобод громадянина, збалансованості соціальної справедливості та економічної ефективності, сприянні розвитку громадянського суспільства, демократичних засад управління тощо. Держава відіграє вирішальну роль у формуванні та реалізації соціальної політики, спрямованої на забезпечення соціальної безпеки особистості. Її функції включають: *законодавче регулювання* **(**розробка та прийняття законів, що гарантують права та свободи людини, захищають її від дискримінації, насильства та інших загроз; створення правових механізмів для захисту соціально вразливих груп населення); *економічна політика* (забезпечення стабільного економічного розвитку, створення робочих місць, боротьба з бідністю та безробіттям; регулювання ринку праці, встановлення мінімальної заробітної плати та інших соціальних стандартів); *соціальний захист* (надання соціальної допомоги та підтримки тим, хто цього потребує (пенсіонерам, інвалідам, багатодітним сім'ям; розвиток системи охорони здоров'я, освіти, культури та інших соціальних послуг); *забезпечення громадського порядку* (боротьба зі злочинністю, корупцією, тероризмом та іншими загрозами громадській безпеці; захист прав та свобод громадян від протиправних дій), *екологічна політика* **(**забезпечення екологічної безпеки, запобігання екологічним катастрофам; формування екологічної свідомості громадян).

Визначимо основні напрямки *соціальної політики,* що впливають на соціальну безпеку:

- *Соціальний захист населення* (система пенсійного забезпечення; соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; підтримка інвалідів та інших соціально вразливих груп).
- *Охорона здоров'я* (забезпечення доступності якісної медичної допомоги; профілактика захворювань та пропаганда здорового способу життя; забезпечення доступності психологічної допомоги населенню).
- *Освіта* (забезпечення рівного доступу до якісної освіти; формування у молоді соціально відповідальної поведінки; формування критичного мислення для протидії дезінформації).
- *Ринок праці* (створення робочих місць та боротьба з безробіттям; захист прав працівників та забезпечення безпечних умов праці).
- *Житлово-комунальне господарство* (забезпечення доступності житла та комунальних послуг; підвищення якості житлово-комунальних послуг).

Соціальна безпека суспільства. Соціальна безпека суспільства це такий стан розвитку суспільства, який дозволяє цивілізовано і дієво захищати конституційні права, свободи, інтереси людини-громадянина; спільнот відповідно до потреб

суспільства в безпеці згідно з принципами соціальної справедливості, верховенства права. Критерії соціальної безпеки людини: суспільна злагода та мир; економічний добробут громадян; громадська і правова культура; демократичний плюралізм; консультативна демократія; висока якість життя громадян, а також кількість населення, яке живе в гідних умовах; гідна праця, охорона та безпека праці; справедливість у розподілі суспільних благ; високий рівень довіри в суспільстві; низький рівень соціального розшарування; розвиненість системи впливу на владу для боротьби з корупцією, бюрократією, хабарництвом тощо.

Соціальна безпека людини визначає певний стан захищеності соціальних прав, гарантій та інтересів людини як громадянина країни, що обумовлює безпеку існування, гідне життя, а також умови та можливості розвитку й саморозвитку, самореалізації людини. Це такий стан у державі й суспільстві, соціальному середовищі чи оточенні, який дозволяє людині відчувати себе соціально захищеною, впевненою у собі, своєму майбутньому, мати надійні гарантії та перспективи до життя і життєзабезпечення, відтворення та розвитку, можливості для задоволення базових потреб. Критерії соціальної безпеки людини: сприятливі умови життя та праці; умов життєзабезпечення − харчування, проживання, відпочинку; задовільний стан здоров'я, можливості користуватися медичними й освітніми послугами; впевненість у власному майбутньому та майбутньому України *(Сидорчук О. Г., 2018)*.

О. Сидорчук автор пропонує розглядати соціальну безпеку людини як певний рівень забезпеченості її основних потреб, стан захищеності життєво важливих прав, свобод і соціальних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз, який забезпечується через створення безпекового середовища (відповідних умов) як самою людиною, так і державою, суспільством *(Сидорчук О. Г., 2018)*.

Як зазначає Н. Буняк поняття соціальної безпеки людини часто ототожнюється зі станом захищеності та станом життєдіяльності, коли наявні можливості для задоволення соціальних інтересів, а також комплексом гарантованих на рівні держави прав і свобод людини, які реалізуються у суспільстві за допомогою державної соціальної політики й нівелюють негативний вплив соціальних ризиків на ступінь захищеності її життєво важливих інтересів, а також зумовлюють підвищення рівня та покращення якості життя населення *(Буняк Н.М., 2022)*.

Соціальна безпека особистості – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини від внутрішніх та зовнішніх загроз, що дозволяє їй повноцінно розвиватися та реалізовувати свій потенціал. У сучасному світі, де ризики та виклики постійно змінюються, забезпечення соціальної безпеки стає одним із ключових завдань держави.

Соціальна безпека людини це протидія тим загрозам та небезпекам, що несуть, або можуть нанести шкоду фундаментальним інтересам та потребам людини, руйнують її духовний світ; стан захищеності особистості, відчуття комфортності у суспільстві, визначення та дотримання прав і свобод самою людиною *(Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки, 2018)*.

Н. Ставнича під соціальною безпекою людини розуміє такий рівень захищеності людини, який дає змогу використовувати її потенціал за рахунок створення безпечних умов життя та можливості задоволення потреб, серед яких

вирішальними є: мати доступ до засобів існування, прожити довге й здорове життя; набути, розширювати й оновлювати знання; що сприятиме забезпеченню сталого розвитку суспільства (*Ставнича Н. І., 2021*).

О. Сиченко вважає, що мірилом соціальної безпеки є індивід і можливість його гідного існування, вільного розвитку і забезпечення його ієрархічних потреб як умови такого розвитку *(Сиченко О. О., 2012).*

Соціальна безпека людини є результатом соціальної політики держави, інструменти якої використовуються для перерозподілу доходів, встановлення соціальних стандартів, надання членам суспільства соціальних гарантій, пільг та допомоги.

Основними *інструментами* забезпечення соціальної безпеки людини в теперішніх реаліях є:

– закони та нормативно-правові акти, які визначають й гарантують права й свободи громадян;

– соціальне партнерство та соціальний діалог між урядом, працедавцями й працівниками для розв'язання спірних питань;

– безпечна та відповідальна поведінка громадян;

– розвинуті демократичні інститути громадянського суспільства;

– консолідація суспільства, стабільність та соціальний порядок;

– чіткі критерії соціальної підтримки тих чи інших груп населення;

– наявність служб та сервісів, що надають послуги соціального характеру;

– адресна допомога особам, які потребують соціального захисту.

Соціальна безпека людини залежить від:

– зовнішніх факторів (соціальної політики, яку проводить держава та інструментів й важелів, які використовує суспільство для регулювання сфери взаємодії між людьми);

– внутрішньоособистісних факторів (усвідомлення особистої відповідальності за результати своєї життєдіяльності; турботи про своє фізичне, психічне, духовне та соціальне здоров'я тощо).

Зважаючи на це, зовнішніми засобами забезпечення соціальної безпеки людини, які реалізуються через державу та суспільство є:

– створення умов для збереження та розвитку української нації;

– прийняття Соціального кодексу України;

– наближення українських стандартів соціальної безпеки до країн ЄС;

– модернізація системи охорони здоров'я;

– створення можливостей для навчання протягом всього життя;

– збереження духовних та культурних цінностей; – захист прав і свобод громадян;

– підтримка зайнятості та доходів населення, зокрема виплата допомоги внутрішньо переміщеним особам;

– створення умов для узгодженого функціонування та розвитку всіх соціальних інститутів в країні *(Буняк Н.М., 2022).*

Заразом формування безпекового простору людини вимагає від неї:

– брати відповідальність за своє життя, усвідомлюючи його цінність;

– дбати про своє життєзабезпечення та здоров'я;
– захищати гарантовані Конституцією України права та свободи;
– бути соціально відповідальною в усіх сферах життєдіяльності;
– демонструвати навички соціальної, правової, економічної безпеки та безпеки життєдіяльності;
– бути соціально активним громадянином;
– самовдосконалюватись та саморозвиватись;
– постійно підвищувати свій освітньо-культурний рівень.

Отже, соціальна відповідальність є складним і багатогранним феноменом, який досліджується з різних наукових точок зору, включаючи соціологію, психологію, економіку та право. Це поняття охоплює широкий спектр відносин між індивідами, групами та суспільством в цілому. Соціальна відповідальність є важливим фактором забезпечення соціальної безпеки на всіх рівнях: особистому, суспільному та державному. Вона сприяє формуванню стабільного та гармонійного суспільства, де кожен член відчуває себе захищеним.

2. Соціальна відповідальність у різних сферах суспільства: аналіз сучасних тенденцій.

У сучасному світі, що динамічно розвивається, концепція соціальної відповідальності набуває все більшого значення, пронизуючи різні сфери суспільного життя. Від усвідомлення особистої відповідальності кожного громадянина до масштабних ініціатив корпоративної соціальної відповідальності, цей феномен стає ключовим фактором сталого розвитку та гармонійного співіснування суспільства. У цьому розділі ми розглянемо сучасні тенденції розвитку соціальної відповідальності в різних сферах суспільства, проаналізуємо її вплив на економіку, політику, освіту та інші аспекти суспільного життя.

Високий рівень соціальної відповідальності всіх суб'єктів національної безпеки сприяє консолідації та єдності в суспільстві, що є ознакою соціальної безпеки. Розглянемо вплив соціальної відповідальності на соціальну безпеку в кількох аспектах: соціальна відповідальність держави, соціальна відповідальність бізнесу, соціальна відповідальність громадянського суспільства та громадянина, соціальна відповідальність у сфері освіти.

Соціальна відповідальність держави. Під час переходу від суспільства модерну до постмодерну (суспільства ризику) зростає відповідальність держави за соціальний стан у країні, попередження та мінімізацію соціальних ризиків і загроз, збереження та розвиток людського потенціалу, створення умов гідного життя. Проблема гідної праці невиправдано не стала пріоритетом для розв'язання, а соціальна відповідальність суб'єктів суспільних відносин у сфері праці на державному рівні практично несформована. Одним із напрямів розвитку гідної праці є реалізація норм та вимог соціальної відповідальності у відносинах між суб'єктами соціального партнерства. Досягти соціальної безпеки держави неможливо без залучення механізмів, що базуються на соціальній відповідальності. Зменшення можливостей скорочення бідності, підтримки демографічного розвитку та підвищення рівня охорони здоров'я пов'язане зі зниженням відповідальності держави за національну безпеку. Експерти відзначають невитребуваність відповідальності керівництва

держави за погіршення стану національної та соціальної безпеки як одну з перешкод у сфері державного управління *(Сидорчук О. Г., 2018).*

Законодавче закріплення відповідальності органів виконавчої влади за соціальний стан у регіонах та державі є однією із складових забезпечення соціальної орієнтації економіки. Підвищення рівня відповідальності представників законодавчої та виконавчої влади за соціально-економічний розвиток регіонів і держави є одним із принципів соціальної орієнтації економіки. Формування та запровадження системи соціальної відповідальності за стан людського і соціального розвитку на державному, регіональному та виробничому рівнях є одним із заходів забезпечення соціальної орієнтації економіки. Дієві механізми затребування відповідальності державних і регіональних органів за несприятливий соціальний та економічний стан є критерієм досягнення соціальної безпеки.

Соціальна відповідальність держави є ключовим аспектом у забезпеченні стабільності та безпеки суспільства. Вона передбачає, що держава не лише виконує свої функції щодо забезпечення правопорядку та захисту прав громадян, але й активно впливає на створення умов для соціального розвитку, економічного зростання та загального добробуту населення. У сучасному світі, де соціальні виклики стають все більш складними, роль держави у формуванні безпечного соціального середовища набуває особливого значення.

До основних аспектів соціальної відповідальності держави належать**:**

Забезпечення прав і свобод громадян: забезпечення дотримання прав людини, що є основою для формування безпечного соціального середовища. Це включає не лише правову захищеність, але й доступ до освіти, медичних послуг, соціального забезпечення.

Соціальна політика: розробка та впровадження ефективної соціальної політики, яка спрямована на зменшення нерівності, бідності та соціальної ізоляції. Це може включати програми підтримки вразливих груп населення, таких як пенсіонери, безробітні, інваліди та малозабезпечені сім'ї.

Економічна стабільність: Економічна політика держави також відіграє важливу роль у формуванні безпечного соціального середовища. Стабільна економіка створює умови для розвитку бізнесу, інвестицій та створення нових робочих місць. Держава повинна забезпечувати сприятливі умови для підприємництва та інновацій.

Охорона навколишнього середовища: соціальна відповідальність держави також охоплює питання екологічної безпеки. Збереження навколишнього середовища є важливим аспектом забезпечення якості життя населення. Необхідне впровадження екологічних норм та стандартів, контроль їх дотримання та заохочення екологічно чистих технологій.

Громадська участь: важливою складовою соціальної відповідальності є залучення громадян до процесу прийняття рішень. Держава повинна створювати механізми для активної участі населення в управлінні суспільними справами, що сприяє формуванню довіри до влади та підвищенню соціальної згуртованості.

Соціальна відповідальність держави у формуванні безпечного соціального середовища стикається з численними викликами. По-перше, це фінансові обмеження, які можуть ускладнити реалізацію соціальних програм. По-друге, політична

нестабільність та корупція можуть підривати довіру громадян до державних інститутів. Крім того, глобалізація та швидкі зміни в економіці вимагають від держави адаптації до нових умов і викликів. Проте, незважаючи на ці труднощі, існують і позитивні тенденції. Багато країн усвідомлюють важливість соціальної відповідальності та починають впроваджувати інноваційні рішення для покращення соціального середовища. Це може включати розвиток цифрових технологій для покращення доступу до послуг, створення нових форм партнерства між державою, бізнесом та громадськими організаціями.

У наукових джерелах соціальна відповідальність держави розглядається у кількох аспектах, зокрема щодо її обов'язків перед громадянами, її ролі у регулюванні бізнесу та її впливу на формування соціальної відповідальності бізнесу. У суспільстві відносини власності регулюються відповідно до прав власності, які узаконені державою. Конституція України декларує ряд соціальних пріоритетів, таких як гарантії стосовно зайнятості населення та забезпечення екологічної безпеки. Однак, рівень соціального забезпечення в Україні свідчить про те, що держава неналежним чином виконує або взагалі не виконує декларовані функції.

Фактично, значна частина соціальної відповідальності держави покладена на підприємства державної і недержавної форми власності. Від підприємств вимагається своєчасна сплата податків і заробітної плати, виконання договірних зобов'язань, забезпечення якості продукції та послуг, екологічно безпечна технологія виробництва, а також фінансування та надання іншої допомоги для покращення соціальної інфраструктури у регіоні. Проте така державна політика не підтримується жодними преференціями соціально відповідальному бізнесу та не гарантує підтримку соціально-орієнтованої підприємницької діяльності органами влади на місцях.

Держава повинна не лише встановлювати, але й гарантувати виконання зобов'язань щодо прав громадян як платників податків, працівників підприємств, споживачів товарів і послуг, мешканців регіону тощо. З іншого боку, держава повинна забезпечити рівні умови для всіх суб'єктів господарювання та матеріально стимулювати бізнес до соціально відповідальної діяльності.

Існують глибокі інституційні проблеми в Україні, такі як бюрократія, надмірне регулювання, корупція та політична залежність судової системи, які не тільки заважають розвитку підприємництва, але й формують негативний погляд на соціальну відповідальність бізнесу в суспільстві. Ставлення уряду до ринків і свобод, а також ефективність його діяльності є дуже важливими факторами, що впливають на здатність підприємств бути соціально відповідальними.

Загалом, дослідження даної проблеми показують, що в Україні існує певна невідповідність між декларованою соціальною відповідальністю держави та її практичною реалізацією. Значна частина соціальних обов'язків фактично перекладається на бізнес без належної підтримки та створення сприятливих умов з боку держав. Незважаючи на наявність законодавчих актів, спрямованих на регулювання соціальної сфери, їх виконання часто є недостатнім, що ускладнює розвиток соціальної відповідальності бізнесу в країні.

Забезпечення соціальної безпеки можна розглядати як одну з ключових сфер відповідальності держави перед суспільством.

У роботі М. Дихи зазначається, що практично усі держави світу ставлять перед собою завдання досягнення цілей сталого розвитку, підвищення добробуту та покращення якості життя населення. Це безпосередньо пов'язано із соціальною відповідальністю держав у глобальному контексті, їхнім прагненням до позитивних соціальних результатів для своїх громадян. Проте світові кризові явища та глобалізація створюють проблеми у досягненні цих цілей, що підкреслює складність реалізації соціальної відповідальності в сучасному світі. Україна, визнаючи міжнародні стандарти у соціальній сфері, має вживати достатньо заходів для їх практичної реалізації. Це є прямим відображенням міжнародної соціальної відповідальності держави. Наголошується на необхідності запровадження більш ефективних та економічно обґрунтованих форм і видів соціального захисту, розвитку мережі закладів соціального обслуговування на рівні громад, що відповідає європейській моделі та міжнародним стандартам. Це спрямовано на більш відповідальне та якісне надання соціальних послуг.

Особливу увагу автор приділяє необхідності ліквідації всіх «зон втрат» у соціальному секторі та проведенню моніторингу системи пільг, соціальних і компенсаційних виплат з метою визначення обсягу необхідних бюджетних коштів та відмови від надання пільг тим категоріям, які безпідставно в них включені. Пропонується направляти ресурси тим, хто їх дійсно потребує, а не тим, хто може легко без них прожити. Ці положення є ключовими з точки зору відповідального використання державних коштів та забезпечення соціальної справедливості, що є важливими аспектами соціальної відповідальності держави перед найбільш вразливими верствами населення. Ефективна система соціального захисту також залежить від відповідальної сплати податків громадянами. Крім того, виявлення та усунення безпідставних пільг може розглядатися як крок до більш відповідального використання суспільних ресурсів всіма членами суспільства *(Диха М.В., 2020)* .

Соціальна відповідальність бізнесу як фактор забезпечення економічної та соціальної безпеки. Сьогодні бути соціально-відповідальним бізнесом означає не тільки відповідати за рішення, орієнтовані на добробут, екологічні питання, підтримання здоров'я, але і на створення безпечних умов життя і діяльності та врахування потенційних ризиків у соціальній сфері. Соціальна відповідальність трансформується у соціальну безпеку–поняття, яке охоплює різні аспекти гарантування благополуччя та безпеки суспільства та його членів. Вона стосується заходів, що забезпечують захист людей від різних соціальних ризиків і загроз, зокрема у сферах економіки, зайнятості, охорони здоров'я, соціального захисту та кримінальної безпеки. В умовах війни обидва поняття набувають особливого значення та потребують глибшого дослідження *(Полянська А. С., Боднар Г. Ф., Мартинець В. Б., 2023).*

Розвиток примусової соціально-екологічної складової відповідальності бізнесу через підвищення штрафних санкцій є одним із напрямів забезпечення соціальної орієнтації економіки.

Соціальна відповідальність бізнесу стає все більш важливою складовою сучасної бізнес-стратегії, оскільки компанії розуміють, що їхній довгостроковий

успіх тісно пов’язаний з безпекою та благополуччям суспільства, здоров’ям навколишнього середовища *(Білик Р. Р., Варвус А., 2023)*.

Соціальна відповідальність в організації передбачає врахування і відповідальне ставлення до впливу діяльності організації на суспільство та навколишнє середовище на основі дотримання таких принципів соціальної відповідальності: – економічна стійкість: організація та її працівники повинні розуміти свої економічні обов'язки і створювати стабільну і прибуткову діяльність, щоб забезпечити довгострокове функціонування, дотримуючись етичних норм та положень законодавства; – соціальне благо: організація має враховувати і задовольняти потреби своїх співробітників, клієнтів, постачальників та інших зацікавлених сторін шляхом створення гідних умов праці, рівних можливостей, забезпечення безпеки і здоров'я працівників, сприяння розвитку співробітників та сприяння розвитку місцевих спільнот; – екологічна стійкість: організація повинна здійснювати свою діяльність з урахуванням природних ресурсів і екологічних обмежень, що включає зменшення викидів та забруднення, використання енергоефективних технологій, промоцію відновлюваних джерел енергії та збереження природних ресурсів; – етичність і доброчесність: організація повинна діяти відповідно до високих стандартів етики та професіоналізму на засадах чесної комунікації зі споживачами та зацікавленими сторонами, дотримання законодавства, відмову від корупції та підкупу, а також встановлення взаємовигідних відносин з партнерами; – залучення зацікавлених сторін: організація має бути відкритою до думок, запитів та потреб своїх зацікавлених сторін та практикувати діалог з співробітниками, клієнтами, постачальниками, громадськими організаціями та іншими зацікавленими сторонами для врахування їхніх інтересів і потреб у прийнятті рішень; – інновації і сталість: організація повинна працювати над розробкою та впровадженням інноваційних рішень, що сприяють сталому розвитку, використовуючи нові методи виробництва, продукти, що мають менший вплив на навколишнє середовище, та інші рішення, спрямовані на збереження ресурсів та зменшення негативного впливу на природу (*Полянська А. С., Боднар Г. Ф., Мартинець В. Б., 2023)*.

Важливо зазначити, що існують зовнішні та внутрішні форми інституційної соціальної відповідальності в бізнесі. Внутрішнє відображення соціальної відповідальності охоплює широкий спектр заходів: від професійного розвитку та систематичного навчання співробітників, приваблення та утримання висококваліфікованих кадрів до забезпечення їхнього соціального захисту *(Мурашко М.І., 2009)*. Це включає також гарантування безпеки, охорону здоров’я на робочому місці, впровадження корпоративних програм здоров’я, мотивацію та стабільність оплати праці, створення умов для відпочинку та дозвілля працівників, підтримку ефективних внутрішніх комунікацій, а також заохочення участі працівників у прийнятті управлінських рішень. Зовнішні прояви соціальної відповідальності включають дії, що прямо впливають на суспільство та довкілля, зокрема сумлінне сплачування податків, дотримання етичних норм у бізнесі, виконання національних і міжнародних законодавчих норм. Ці зовнішні виміри також охоплюють забезпечення прозорості інформації, дотримання високих стандартів якості товарів та послуг, сприяння розвитку громадянського суспільства, активну взаємодію з місцевими

громадами й урядовими структурами для підтримки регіонального розвитку та оздоровлення населення *(Мурашко М.І., 2009)*.

Важливими є також зобов'язання щодо охорони навколишнього середовища, стале використання природних ресурсів, підтримка благодійних і меценатських ініціатив, волонтерство, а також соціально-етичний маркетинг. Багато українських дослідників і практиків визнає соціальну відповідальність як ефективний інструмент підвищення конкурентоспроможності організацій. Тому важливим етапом є встановлення основних причин формування безпеки та наслідків соціально відповідального бізнесу. Так, причинами формування безпеки в соціально відповідальному бізнесі можуть бути: – соціальні потреби – основним стимулом для розвитку соціально відповідального бізнесу є наявність невирішених соціальних проблем, таких як бідність, безробіття, нерівність, екологічні виклики тощо; – відповідальність перед суспільством – щораз більша свідомість про важливість сталого розвитку і корпоративної соціальної відповідальності спонукає бізнес включати у свою діяльність соціальні та екологічні цілі; – інноваційність і креативність – можливість для реалізації інноваційних ідей, що сприяють вирішенню соціальних проблем; – зміни у споживацьких уподобаннях – споживачі все більше цікавляться продуктами і послугами, які виробляють з дотриманням соціальних і екологічних стандартів

Формування безпеки в соціально відповідальному бізнесі обумовлене кількома основними чинниками. Передусім соціальні потреби як невирішені проблеми, такі як бідність і нерівність, є основними стимулами для розвитку таких підприємств. Щораз більша свідомість про значення сталого розвитку та корпоративної соціальної відповідальності змушує компанії інтегрувати соціальні та екологічні цілі у свою стратегію. Інноваційність і креативність, які сприяють розв'язанню соціальних викликів, і зміни у споживацьких уподобаннях, зокрема щораз більший інтерес до продукції, виробленої з дотриманням високих стандартів, також відіграють значну роль у формуванні безпеки та стабільності в соціально відповідальному бізнесі *(Харламова А.О., 2012)*.

Одне з визначень соціальної відповідальності бізнесу включає розуміння компанією відповідальності перед суспільством і навколишнім середовищем (як екологічної та соціальної), в якому вона працює. Також, концепція соціальної відповідальності передбачає, що компанії повинні активно піклуватися про благополуччя суспільства в цілому та нести відповідальність за дотримання норм і правил, які впливають на рівень та якість життя окремих соціальних груп і суспільства в цілому (*Соціальна відповідальність бізнесу: теорія та методологія обліку, 2016*).

Суспільство, його громадські організації та структури певною мірою забезпечують безпеку окремих груп населення, але основним суб'єктом забезпечення безпеки повинна виступати держава; її основна функція й призначення.

Соціальна відповідальність *громадянського суспільства* є ключовим елементом у забезпеченні соціальної безпеки. Вона передбачає активну участь громадян, організацій та спільнот у вирішенні соціальних проблем, захисті прав людини та підтримці загального добробуту. Соціальна відповідальність *громадянина* виражається в його активній життєвій позиції, професіоналізмі, дотриманні норм

соціальної поведінки, насамперед – у свідомій передачі громадянином частини власності (у вигляді податків) на суспільні витрати. Соціальна відповідальність громадянина визначається як його особистий внесок у суспільне благо через сплату податків, дотримання соціальних норм та прояв активної громадянської позиції.

Соціальну відповідальність суспільних інститутів у своїй науковій роботі досліджували А. Кузнєцова, Л. Семів, З. Скринник. Автори визначають сучасну соціальну відповідальність в Україні як таку, що діє на трьох основних рівнях:

1. Дотримання законних зобов'язань перед державою і суспільством (сплата податків, охорона здоров'я і безпека праці, права працівників, права споживачів, екологічні норми) та галузевих стандартів.

2. Мінімізація або усунення негативного впливу бізнесу на суспільство та управління ризиками (наприклад, порушення прав людини або забруднення навколишнього середовища).

3. Посилення позитивного впливу бізнесу на суспільство і становлення цінностей через інновації, інвестиції та партнерство, спрямовані на соціальний та екологічний добробут (наприклад, створення робочих місць, соціальний та економічний розвиток, урегулювання конфліктів) *(Соціальна відповідальність суспільних інститутів: інноваційний та соціально-гуманітарний аспект, 2019).*

Реалізація принципів соціальної безпеки на особистісному рівні можлива при добровільному прийнятті на себе відповідальності за своє життя та наслідки своєї діяльності. Залучення інститутів громадянського суспільства до участі в управлінні державою відбувається на засадах соціального діалогу. Соціальні інтереси суспільства включають високий рівень соціальної відповідальності в системі суспільного виробництва. У переліку суб'єктів, відповідальних за стан соціальної безпеки, громадяни України та громадські об'єднання посідають останні місця, що свідчить про розмивання їх суб'єктності як відповідальних партнерів *(Сидорчук О. Г., 2018).*

В сучасному світі зростає моральна та соціальна відповідальність кожного за прогрес суспільства в цілому. Важливо зазначити, що, моральна складова відповідальності суб'єкта (фізичної особи) відображає його особисте розуміння свого місця і ролі у певному соціальному середовищі, державі, суспільстві, а соціальна складова відповідальності суб'єкта певною мірою є наслідком його залежності від соціального оточення, держави, суспільства. Хоча це визначення стосується відповідальності суб'єкта загалом, воно також може бути застосоване до розуміння соціальної відповідальності громадянина як члена суспільства.

Разом з тим сучасні тенденції розвитку цивілізації об'єктивно зумовлюють зростання рівня свободи і ролі особистості в суспільстві, а отже, зростає моральна та соціальна відповідальність кожного за прогрес суспільства в цілому. Моральна складова відповідальності суб'єкта (фізичної особи) відображає його особисте розуміння свого місця і ролі у певному соціальному середовищі, державі, суспільстві. Соціальна складова відповідальності суб'єкта певною мірою є наслідком його залежності від соціального оточення, держави, суспільства.

Соціальна відповідальність у сфері освіти та її вплив на соціальну безпеку особистості. Соціальна відповідальність у сфері освіти є ключовим аспектом, що визначає не лише якість навчального процесу, але й формує цінності, поведінку та

світогляд молодого покоління. Вона охоплює зобов'язання освітніх установ, педагогів, учнів і батьків щодо створення безпечного, інклюзивного та підтримуючого середовища для навчання. Ця відповідальність має прямий вплив на соціальну безпеку особистості, оскільки забезпечує формування здорових соціальних зв'язків, емоційної стійкості та активної громадянської позиції. Соціальна відповідальність в освіті включає: *етичні норми* (виховання моральних цінностей, таких як повага, справедливість і співчуття); *інклюзивність* (забезпечення рівних можливостей для всіх учнів, незалежно від їхнього соціального або економічного статусу); *громадянську освіту* (формування активної громадянської позиції через навчальні програми, що включають питання прав людини, демократії та соціальної справедливості).

Розглянемо вплив соціальної відповідальності на соціальну безпеку особистості. Соціальна безпека особистості визначається рівнем захищеності від соціальних загроз і ризиків.

Соціальна відповідальність в освіті впливає на соціальну безпеку через кілька ключових аспектів:

• Психологічний комфорт: створення безпечного і підтримуючого навчального середовища зменшує ризик булінгу та психологічного насильства, що позитивно впливає на психічне здоров'я учнів.

• Соціальні зв'язки: відповідальні освітні практики сприяють розвитку здорових стосунків між учнями, педагогами і батьками, що веде до зміцнення соціальної підтримки та зменшення ізоляції.

• Емоційна стійкість: освіта, що акцентує увагу на соціально-емоційному навчанні, допомагає учням розвивати навички управління емоціями та стресом, що важливо для їхньої адаптації в суспільстві.

У межах цього підходу доцільно розглянути також вплив соціально-емоційного навчання на формування соціальної відповідальності особистості, а також його роль у забезпеченні соціальної безпеки.

Сьогодні в умовах воєнного стану в Україні зростає інтерес до соціально-емоційного навчання, що зумовлено суспільними викликами та індивідуальними потребами. Соціально-емоційне навчання є процесом, що сприяє розвитку навичок, необхідних для ефективної взаємодії з іншими, управління своїми емоціями та прийняття відповідальних рішень. У сучасному суспільстві, де соціальні виклики стають дедалі більш складними, воно відіграє ключову роль у формуванні соціальної відповідальності та забезпеченні соціальної безпеки особистості.

Розглянемо особливості забезпечення соціальної безпеки особистості через *соціально-емоційне навчання*. Соціальна безпека особистості включає в себе захист від соціальних загроз, таких як насильство, дискримінація або економічна нестабільність. Соціально-емоційне навчання сприяє забезпеченню цієї безпеки через формування психологічної стійкості. Розвиток соціально-емоційних навичок допомагає особистостям справлятися зі стресом і адаптуватися до змін, що позитивно впливає на їхнє психічне здоров'я.

Соціально-емоційне навчання сприяє формуванню здорових стосунків між людьми, що знижує ризик соціальної ізоляції та підвищує загальний рівень підтримки в суспільстві.

Науковці закликають до міждисциплінарної дослідницької співпраці і розробки ефективних програм, які сприяють розвитку соціально-емоційних навичок дітей, дорослих, задовольняючи потреби як на національному, так і на громадському рівнях у сфері освіти (*Рассказова, О. І., Елькін, О. Б., Гринько, В. О., Марущенко, О. А., 2024).*

Для ефективного впровадження соціально-емоційного у навчальні програми можуть бути використані такі методи:

• Інтерактивні заняття: використання рольових ігор, групових дискусій та проектної роботи для розвитку навичок взаємодії.

• Програми підтримки: створення програм менторства та підтримки для учнів, що зазнають труднощів у соціалізації.

• Включення батьків: залучення батьків до процесу навчання для зміцнення сімейних зв'язків і підтримки розвитку соціально-емоційних навичок у дітей.

В Україні реалізуються експериментальні проєкти, що сприяють формуванню соціально-емоційних навичок: «Європейська інтегрована модель школи з угорською мовою навчання», «Авторська школа в Україні», «Педагогічна технологія «Росток», «Вальдорфська школа в Україні», «Інтелект України», «Ліга крилатих» (базова школа), інформаційна технологія «Єдина школа», «Я – дослідник 2.0 (дидактична система природничо-математичної початкової освіти)», «Технологія навчання учнів початкової школи «Розумники» (SmartKids)», «Розвиток бізнес- освіти в Україні як елемент державної політики сприяння розвитку підприємництва», «Система виховання громадянина-патріота в умовах профільного навчального закладу військово-професійної спрямованості», «Школа тьюторської майстерності», «Науково- методичні засади формування єдиного мережецентричного інформаційно-освітнього середовища загальноосвітніх навчальних закладів України», «Науково-методичні засади створення та функціонування всеукраїнського науково-методичного віртуального STEM-центру (ВНМВ STEM-центр)». Перелічені проєкти засвідчують інтенсивну пошукову діяльність педагогів в умовах війни та її підтримку управлінськими організаціями в освіті *(Статівка В., Захарова І. 2023).*

Як зазначила В. Рогова, надзвичайно важливими в умовах воєнних дій і збройних конфліктів є практики психолого-педагогічного супроводу та підтримки учасників освітнього процесу, а саме: «Стрес як ресурс», «Психологічна підтримка та супровід дорослих і дітей у кризових ситуаціях: практикум», «Особливості організації дистанційного навчання під час воєнного стану», «Перша психологічна допомога учасникам освітнього процесу під час та після завершення воєнних дій», «Самодопомога в умовах стресу», «Долоньки миру» тощо (*Рогова В. Б., 2022*).

Саме соціально-емоційне навчання допомагає людям розвивати навички, необхідні для подолання складних ситуацій і розвитку стійкості. Навчаючи їх розпізнавати свої емоції та керувати ними, ефективно спілкуватися та розвивати здорові стосунки, соціально-емоційне навчання озброює тимчасово переміщених осіб інструментами, необхідними для того, щоб долати виклики переміщення. Однією з ключових переваг соціально-емоційного навчання є його здатність допомагати людям розвивати почуття спільності та зв’язку з іншими.

Соціально-емоційне навчання не лише покращує академічну успішність особистості, але й дає їй змогу адаптуватися до змін у сучасній глобалізації та

отримати навички навчання протягом усього життя. Соціально-емоційне навчання описується як здатність точно визначати та регулювати власні емоції, удосконалювати навички вирішення проблем і вміння встановлювати хороші стосунки з оточуючими людьми. У той же час ці навички відносяться до компетенцій, якими повинні володіти всі учасники педагогічного процесу. Соціально-емоційне навчання покращує відносини, навички та поведінку, які необхідні для встановлення здорових стосунків зі своїми однолітками та педагогами, а також для ефективної спільної роботи. Це емпатія, повага, співпраця, регулювання емоцій, самоконтроль, постановка цілей, критичне мислення та навички вирішення проблем. Соціально-емоційне навчання – це інтеграційний процес мислення, почуттів і поведінки, щоб усвідомлювати себе та людей навколо, керувати своєю поведінкою та поведінкою інших і брати на себе відповідальність за власні рішення *(Bracket, M. A., & Rivers, S. E., 2014).*

Соціально-емоційні компетентності включають в себе уміння сприймати та розуміти емоції у себе та інших, керувати стресом, встановлювати та підтримувати здорові стосунки, а також виявляти адекватну реакцію на соціальні ситуації. Розвинуті соціально-емоційні компетенції допомагають людині успішно функціонувати в суспільстві, будучи емоційно стабільною, адаптивною та спроможною до співпраці з оточуючими.

Соціально-емоційні навчальні компетенції, допомагають учасникам освітнього процесу розвивати компетенції навчання протягом усього життя, які включають навички вищого порядку мислення, такі як вирішення проблем і критичне мислення, академічні та професійні навички, такі як організація та робота в команді, і життєві навички, такі як громадянська свідомість. Сьогодні ці компетенції визначаються фахівцями в галузі освіти та роботодавцями як важливі навички, які приносять успіх після закінчення навчання та на робочому місці. Останнім часом виникла потреба у вдосконаленні навичок гіпотетичного, рефлексивного, критичного мислення, морально-етичного міркування. У цьому процесі соціально-емоційне навчання робить внесок у розвиток цих навичок.

Для ефективної реалізації соціальної відповідальності в освітньому процесі можна використовувати такі підходи:

• Створення безпечного середовища: впровадження політик нульової толерантності до насильства та дискримінації, організація тренінгів для педагогів щодо управління конфліктами.

• Інтеграція громадянської освіти: включення тематики прав людини, екологічної свідомості та соціальної справедливості в навчальні програми.

• Залучення громади: співпраця з місцевими організаціями та батьками для створення програм підтримки учнів та їхніх сімей.

Таким чином, соціальна відповідальність є одним із важливих елементів соціальної орієнтації економіки, що сприяє забезпеченню соціальної безпеки.

Отже, соціальну відповідальність це важливий чинник, що впливає на різні аспекти соціальної безпеки на рівні держави, бізнесу, громадянського суспільства та окремої особистості. Підвищення соціальної відповідальності суб'єктів суспільних відносин є необхідною умовою для зміцнення соціальної безпеки та досягнення

сталого розвитку. Недостатній рівень соціальної відповідальності, особливо з боку держави у сфері управління та соціальної політики, визначається як одна з основних перешкод у забезпеченні соціальної безпеки в Україні.

Висновок. Соціальна відповідальність є складним і багатогранним феноменом, який досліджується з різних наукових точок зору, включаючи соціологію, психологію, економіку та право. Соціальна відповідальність є важливим фактором забезпечення соціальної безпеки на всіх рівнях: особистому, суспільному та державному. Вона сприяє формуванню стабільного та гармонійного суспільства, де кожен член відчуває себе захищеним. Соціальна безпека - це стан захищеності інтересів людини, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Вона включає в себе гарантії прав і свобод, а також механізми попередження та пом'якшення соціальних ризиків.

Держава відіграє ключову роль у забезпеченні соціальної безпеки, розробляючи та реалізуючи відповідну соціальну політику. Це включає законодавче регулювання, економічну політику, соціальний захист, забезпечення громадського порядку та екологічну політику. Корпоративна соціальна відповідальність є важливим аспектом соціальної відповідальності, особливо в контексті бізнесу. Вона передбачає добровільні зобов'язання компаній перед суспільством, що сприяє сталому розвитку та підвищенню конкурентоспроможності. Соціально відповідальний бізнес не тільки сприяє добробуту суспільства, а й підвищує свою конкурентоспроможність. Соціальна відповідальність громадянина включає: активну життєву позицію, професіоналізм у своїй діяльності, дотримання норм соціальної поведінки, свідому сплату податків на суспільні витрати, особисте розуміння своєї ролі в суспільстві, визнання своєї залежності від соціального оточення та суспільства, усвідомлення моральної та соціальної відповідальності за прогрес суспільства.

Соціальна відповідальність у сфері освіти є важливим чинником, що впливає на соціальну безпеку особистості. Саме соціально-емоційне навчання є важливим інструментом для формування соціальної відповідальності та забезпечення соціальної безпеки особистості. Отже, соціальна відповідальність є важливим чинником, що впливає на різні аспекти соціальної безпеки на рівні держави, бізнесу, громадянського суспільства та окремої особистості. Підвищення соціальної відповідальності суб'єктів суспільних відносин є необхідною умовою для зміцнення соціальної безпеки та досягнення сталого розвитку. Недостатній рівень соціальної відповідальності, особливо з боку держави у сфері управління та соціальної політики, визначається як одна з основних перешкод у забезпеченні соціальної безпеки в Україні.

References:

Андрющенко А. І., Рябець І. М. (2008) Соціальна відповідальність: теоретико-методологічний аспект аналізу. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні* дослідження сучасного суспільства». 2008. №844. С. 133-135. Режим доступу: https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/4782

Безрукова О. А. (2015) Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження. : дис. …доктора соціол. наук: 22.00.04., Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2015. 427 с. Режим доступу: https://surl.li/aevrly

Білик Р. Р., Варвус А. І. (2023) Соціальна відповідальність бізнесу як основа безпеки підприємництва в сучасних умовах. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Том 9. № 3. С. 318 – 323. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-3-48

Буняк Н.М. (2022) Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 22. С. 79–88. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-68

Грищук В. К. (2012) Соціальна відповідальність. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с. Режим доступу: https://library.nusta.edu.ua/depository

Диха М.В. (2020) Соціальна сфера України в контексті забезпечення соціальної безпеки. *Сучасні питання економіки і права*. 2020. Вип. 1(11). С. 119-128.Режим доступу: https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/9068

Колот А. (2011) Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці.* 2011. № 3. С. 6. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2011_3_3

Лукашов О.О. (2023) Особливості соціальної відповідальності особистості у векторі її соціальної поведінки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія психологічна)*. 2023. № 1. С. 62-69. https://doi.org/10.32782/2311-8458/2023-1-9

Миськів Г.В., Пасінович І. І. (2023) Сталий розвиток і соціальна відповідальність в умовах війни в Україні. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління»*. 2023. Вип. 7(1). С. 21–36. https://doi.org/10.23939/semi2023.01.021

Мурашко М.І. (2009) Концептуальні основи соціальної відповідальності бізнесу в Україні. *Демографія та соціальна економіка: Науково-економічний та суспільно-політичний журнал*. 2009. № 2. С. 114-122. Режим доступу: URI: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/9099

Назаренко К. С. (2016) Концептуалізація поняття «соціальна відповідальність». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*, Вип. 1/2(29/30), 2016. С. 70–75. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2016.1/2(29/30).119117

Основи соціальної безпеки : навч. посіб. (2022) / уклад. Кравченко Л. В. Умань: Візаві, 2022. 127 с. Режим доступу: https://dspace.udpu.edu.ua

Охріменко О.О., Іванова Т.В. (2015) Соціальна відповідальність. Навч. посіб. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с. Режим доступу: https://surl.li/kyaypf

Поліщук В. А. (2022) Формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної роботи: системний підхід. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. № 2 (9). С. 281-288. https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(9).2022.267364

Полянська А. С., Боднар Г. Ф., Мартинець В. Б. (2023) Соціальна відповідальність та соціальна безпека: зв'язок та реалізація на прикладі енергетичих підприємств. *Науковий вісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Серія: Економіка та управління в нафтовій і газовій промисловості*, 2023. №1 (27), С. 27–41. DOI: 10.31471/2409-0948-2023-1(27)-27-41

Приходько Ю. О. (2012) Психологічний словник-довідник. К . : Каравела, 2012. 328 с. Режим доступу: https://core.ac.uk/download/pdf/33688948.pdf

Психологічний словник (2007) / Авт.-уклад. : В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова / За ред. Н. А. Побірченко. К. : Наук. світ, 2007. 274 с. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf

Рассказова, О. І., Елькін, О. Б., Гринько, В. О., Марущенко, О. А. (2024). Зміцнення освіти через соціально-емоційне навчання: актуальні напрями дослідження в Україні та світі. *ScienceRise: Pedagogical Education*, 2024. №1 (58), С. 79–86. https://doi.org/10.15587/2519-4984.2024.299183

Рогова, В. Б. (2022) Інноваційна експериментальна діяльність у системі освіти України в умовах воєнного стану. *Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проєктна діяльність.* 2022. Київ-Чернівці: «Букрек», С. 7-8. Режим доступу: https://surl.li/yghiix

Сидорчук О. Г. (2018). Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення: монографія / О. Г. Сидорчук. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 492 с. Режим доступу: https://surl.li/xpsmuu

Сиченко О. О. (2012) Соціальна безпека в системі національної безпеки держави. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Державне управління*. 2012. Т. 186. Вип. 174. С. 34–38. Режим доступу: https://surl.lu/wbjxrr

Соціальна відповідальність бізнесу: теорія та методологія обліку : монографія (2016) / за ред. С.Я. Король. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016.416 с. Режим доступу: https://surl.li/sqcpub

Соціальна відповідальність суспільних інститутів: інноваційний та соціально-гуманітарний аспект (2019) / [авт. кол.] ; за наук. ред. А. Я. Кузнєцової, Л. К. Семів, З. Е. Скринник. Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. 287 с. Режим доступу: https://surl.li/uyipqv

Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія (2012) / за наук. ред. А. Колота. Київ : КНЕУ, 2012. 501 с. Режим доступу: https://surl.li/tflvfe

Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник (2002) / укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. / За заг. ред. В. М. Пічі. 2-ге вид., стереотип. Львів: «Новий Світ -2000», 2002. 480 с. Режим доступу: http://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/Sotsiol_2002_480.pdf

Ставнича Н. (2021) Соціальна безпека України в контексті забезпечення сталого розвитку : дис. …доктора філософії: 051. Івано-Франківськ, 2021. 205 с. Режим доступу: https://uacademic.info/ua/document/0821U100316

Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки: монографія (2018) / О. Ф. Новікова, О. Г. Сидорчук, О. В. Панькова та ін. / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості . К. ; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 184 с. Режим доступу: https://surli.cc/rltqfq

Статівка В., Захарова І. (2023) Особливості управління навчальним процесом у умовах воєнного стану як складова професійної діяльності педагога. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2023. №3 (127) С. 219–238. DOI 10.24139/2312-5993/2023.03/219-238

Тімощук М. (2013) Соціальна безпека в системі соціологічного знання. *Соціологічні студії*. 2013. Вип. 1(2). С. 54–57. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2013_1_13

Харламова А.О. (2012) Корпоративна соціальна відповідальність необхідний чинник формування корпоративної стратегії. *Ефективна економіка*. 2012. № 9. С. 56-62. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_9_51

Чепульченко Т.О. (2010) Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2010. № 1 (5). С. 137-142. Режим доступу: https://ela.kpi.ua/handle/123456789/6088

Яцеленко А. А. (2011) Аналіз поняття «відповідальність» у гуманітарних науках. Електронний ресурс. с. 107. Режим доступу: https://surl.li/mboial

Bracket, M. A., & Rivers, S. E. (2014). Tranforming students' lives with social and emotional learning. In R. Pekrun & L. Linnenbrink-Garcia (Eds.), International Handbook of Em otions in Education (pp. 368-388). New York: Routledge. Режим доступу: https://surl.li/fvahhm

CONTENTS

CHAPTER 1. JUDICIAL CONTROL OVER NOTARIAL ACTIVITIES……..... 6

CHAPTER 2. ENVIRONMENTAL SAFETY AND WAR IN UKRAINE……..….. 31

CHAPTER 3. MANAGEMENT AND TECHNICAL ASPECTS OF DIAGONAL PEDESTRIAN CROSSINGS IMPLEMENTATION AT THE INTERSECTIONS FOR ROAD SAFETY IMPROVEMENT……..……...… 49

CHAPTER 4. DANGEROUS FACTORS OF THE MAN-CAUSED IMPACT OF FIRES ON LANDSCAPES AND LIFE ACTIVITIES OF THE POPULATION IN THE CONDITIONS OF MILITARY ACTIONS……..…… 75

CHAPTER 5. RURAL AREA RESTORATION AS A COMPONENT OF THE FOOD SECURITY STRATEGY FOR UKRAINE'S AGRICULTURAL SECTOR……..……. 97

CHAPTER 6. DEVELOPMENT AND FORMATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN A LAW ENFORCEMENT PSYCHOLOGIST……..…… 127

CHAPTER 7. CURRENT STATUS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL COUNTERACTION TO ILLEGAL MIGRATION IN UKRAINE INTRODUCTION…… 152

CHAPTER 8. SAFETY ASPECTS OF TRAFFIC EFFICIENCY IN CITIES: THE IMPACT OF PARKED VEHICLES…… 172

CHAPTER 9. BALANCED SYSTEM OF INDICATORS AS A TOOL FOR ENSURING THE QUALITY OF TRANSPORT SERVICES……. 197

CHAPTER 10. ENERGY AS A WEAPON: WORLD EXPERIENCE…… 221

CHAPTER 11. SECURITY STUDIES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE RESEARCH FOR EDUCATION IN THE WARTIME PERIOD IN UKRAINE……... 243

CHAPTER 12. INTEGRATION OF UKRAINIAN LEGAL EDUCATION INTO EUROPEAN EDUCATIONAL SPACE: BUILDING INCLUSIVE CROSS-CULTURAL EDUCATIONAL PRACTICES DURING MARTIAL LAW…… 267

CHAPTER 13. SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS AS AN IMPORTANT COMPONENT OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE… 290

CHAPTER 14. FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN WITH SPEECH IMPAIRMENT……. 314

CHAPTER 15. ORGANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS SAFETY IN UKRAINE: IMPLEMENTATION OF THE UN DECLARATION ON SCHOOL SAFETY…… 340

CHAPTER 16. SOCIAL RESPONSIBILITY AS A FACTOR IN ENSURING THE SOCIAL SECURITY OF THE INDIVIDUAL AND SOCIETY…….. 361

INSTITUTE OF PUBLIC ADMINISTRATION AFFAIRS

INTERNATIONAL SECURITY STUDIOS: MANAGERIAL, TECHNICAL, LEGAL, ENVIRONMENTAL, INFORMATIVE AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

International collective monograph.
Volume I.

Підписано до друку 09.05.2025. Формат 70×100 $^{1}/_{16}$
Ум. друк. арк. 24,3. Обл.-вид. арк. 23,8. Зам. 203. Тираж 100.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк цифровий.

Видавець і виготовлювач ФОП Мажула Ю. М.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 47/35.
Тел. моб. 096 61 66 277, e-mail: y.mazhula@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 7662 від 07 вересня 2022 року

M 58 **International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative economic and psychological aspects**. International collective monograph. Volume I. ISAP, Research and Education. 2025. – 390 p.

The International collective monograph is the result of the generalization of the conceptual work of scientists who consider current topics from such fields of knowledge as: management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies. For scientists, educational staff, PhD candidates, masters of educational institutions, university faculties, stakeholders, managers and employees of management bodies at various hierarchical levels, and for everyone, who is interested in current problems of management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies.

ISBN 978-83-8011-444-7

© ISAP 2025;
© The collective of authors 2025

External resources
Indexed in
OpenAIRE

Copyright NIFU: CC BY 4.0